ಭಾರತ ಮಂಜರಿ

Part I

KÂVYAMÂLÂ. 64.

Part - I Bharatamanj

THE BHÂRATAMANJARÎ

OF

KSHEMENDRA.

EDITED BY

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA PAṆḌIT S'IVADATTA
Head Paṇḍit and Superintendent, Sanskṛit Department,
Oriental College, Lahore,
AND
KÂS'ÎNÂTH PÂṆDURANG PARAB.

PRINTED AND PUBLISHED
BY
TUKÂRÂM JÂVAJI,
PROPRIETOR OF JÂVAJI DÂDÂJI'S "NIRṆAYA-SÂGARA" PRESS.
BOMBAY.

1898.

Price 5 Rupees.

काव्यमाला. ६४.

काश्मीरिकमहाकविश्रीक्षेमेन्द्रकृता

भारतमञ्जरी ।

जयपुरमहाराजाश्रितमहामहोपाध्यायपण्डितदुर्गाप्रसाददारक-
केदारनाथकृपाङ्गीकृतशोधनकर्मणा महामहोपाध्याय-
पण्डितशिवदत्तशर्मणा, मुम्बापुरवासिपरबोपाह्व-
पाण्डुरङ्गात्मजकाशीनाथशर्मणा च
संशोधिता ।

सा च

मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीता ।

१८९८

मूल्यं रूप्यकपञ्चकम् ।

भारतमञ्जरीविषयानुक्रमणी।

आदिपर्व।

सभापर्व।

आश्वमेधिकपर्व ।

हरिवंशः ।

काव्यमाला ।

काश्मीरिकमहाकविश्रीक्षेमेन्द्रविरचिता

भारतमञ्जरी ।

आदिपर्व ।

समस्तवदनोद्गीतब्रह्मणे ब्रह्मणे नमः ।
नमः प्रजापतिभ्यश्च कृष्णद्वैपायनाय च ॥ १ ॥
वृद्धश्रवाः पुरा सूतो रोमहर्षणसंभवः ।
पौराणिको मुनिर्द्रष्टुं नैमिषारण्यमभ्यगात् ॥ २ ॥
शौनकस्य मुनेस्तत्र सत्रे द्वादशवार्षिके ।
तं पप्रच्छुः कथाश्चित्राः परिवार्य तपस्विनः ॥ ३ ॥
सोऽब्रवीद्व्यासशिष्येण जनमेजयभूपतेः ।
यद्वैशम्पायनेनोक्तं सर्पसत्रे कथाद्भुतम् ॥ ४ ॥
प्रणम्य परमं धाम विष्णुं धातारमच्युतम् ।
मतं व्यासस्य वक्ष्यामि भारतं श्रृणुतानघाः ॥ ५ ॥
श्रूयते किल लोकेऽस्मिन्सर्वतस्तमसावृते ।
बृहदण्डमभूदेकं प्रजाकारणमव्ययम् ॥ ६ ॥
तस्मात्प्रजापतिरभूत्ततोऽयं सर्गविस्तरः ।
कालेन प्रलयं याति सर्गोऽयं विपुलभ्रमः ॥ ७ ॥
पुनश्च भवतीत्येवं मायेयं परिवर्तते ।
आदितो सह्य इत्यासीद्बृहद्भानुमुखावरः ॥ ८ ॥

१. 'दिवः पुत्रो बृहद्भानुश्चक्षुरात्मा विभावसुः । सविता सऋचीचोऽर्को मानुराशावहो रविः ॥ पुरा विवस्वतः सर्वे मह्यस्तेषां तथावरः ॥' इति भारतम्.

देवभ्राडस्य पुत्रोऽभूत्सुभ्राडस्य सुतस्ततः ।
दशज्योतिःशतज्योतिःसहस्रज्योतिषोऽभवन् ॥ ९ ॥
तेभ्यः सहस्रवंशेभ्यः कुरुवंशादयो नृपाः ।
मान्धातृना(रा)मनहुषप्रमुखा च कुलावली ॥ १० ॥
भ्रातुर्द्वैपायनः क्षेत्रे पुत्रान्मातुरनुज्ञया ।
अजीजनत्रीनिवाग्नीन्धृतराष्ट्रपुरोगमान् ॥ ११ ॥
धृतराष्ट्रानुजः पाण्डुः क्षेत्रजांस्तनयान्वने ।
अवाप धर्मपवनसुरेन्द्राश्विसमुद्भवान् ॥ १२ ॥
पितर्युपरते तेषां धार्तराष्ट्रनिवेशने ।
दौर्योधनो मन्युवह्निर्जज्वाल द्यूतमारुतः ॥ १३ ॥
वनवासादिभिः क्लेशैः कुपितास्ते महारणे ।
जघ्नुः परस्परं क्षत्रं निःशेषा येन भूरभूत् ॥ १४ ॥
समन्तपञ्चकक्षेत्रे निहतास्ते महारथाः ।
कीर्तिमन्तो दिवं प्रापुर्मान्धातृनहुषोपमाः ॥ १५ ॥
वैचित्रवीर्यः पुत्रेषु हतेषु भृशदुःखितः ।
शुशोच संजयस्याग्रे स्मरन्पाण्डवविक्रमम् ॥ १६ ॥
तरत्तुरंग(त्तरङ्ग)तरलसंसारविशारारुताम्(हतान्) ।
आश्वासयामास नृपं संजयः समुदाहरन् ॥ १७ ॥

अनुक्रमणिका ॥ १ ॥

श्रुत्वेति सूतात्संक्षेपं पुनः पप्रच्छ शौनकः ।
समन्तपञ्चके क्षेत्रे कथां पृष्टोऽब्रवीच्च सः ॥ १८ ॥
पुरा क्षत्रक्षयं कृत्वा भर्गशिष्यः स भार्गवः ।
समन्तपञ्चके पञ्च चकार रुधिरह्रदान् ॥ १९ ॥
ततः प्रभृति पुण्यं तन्मुनीनां वचसा किल ।
तत्राभवन्महद्युद्धं कुरुपाण्डवभूभृताम् ।
अक्षौहिण्यो दशाष्टौ च तत्रैव निधनं गताः ॥ २० ॥

रथो गजो नराः पञ्च त्रयोऽश्वाः पत्तिरुच्यते ।
सेनामुखं गुल्मगणो वाहिनी पृतना चमूः ॥ २१ ॥
क्रमादनीकिनी चैतत्त्रिगुणं त्रिगुणं भवेत् ।
अनीकिनीं दशगुणामाहुरक्षौहिणीं बुधाः ॥ २२ ॥
वेदवेदाङ्गसंयुक्तं भारतं कल्मषापहम् ।
पर्वाण्यष्टादश प्रोक्तं बहुवृत्तान्तभूषितम् ॥ २३ ॥
पौष्यपौलोमवृत्तादि शतमन्तरपर्वणा[म्] ।
विस्तारितं व्यासशिष्यैः शुकेन च जगत्त्रये ॥ २४ ॥

पर्वसंग्रहः ॥ २ ॥

पारीक्षितस्य नृपतेर्भ्रातृभिः सरमासुतः ।
ताडितो भीमसेनाद्यैर्मातरं शरणं ययौ ॥ २५ ॥
क्रुधा कश्यपजायाथ निर्दोषमशपन्नृपम् ।
अदृष्टं प्राप्स्यसि भयं न चिरादिति मा(सा)ब्रवीत् ॥ २६ ॥
तच्छ्रुत्वा चकितो गत्वा मुनिं वव्रे पुरोहितम् ।
भ्रातृभिः सहितस्तस्थौ निर्वृतो जनमेजयः ॥ २७ ॥
अत्रान्तरे लोहदन्तो धौम्यो नाम महामुनिः ।
परीक्ष्य शिष्यान्विदधे ज्ञाननिर्धूतसंशयान् ॥ २८ ॥
स शशास पुरः शिष्यं श्रीमान्पाञ्चाल्यमारुणिम् ।
क्षेत्रे जलं बधानेति स च गत्वा तथाकरोत् ॥ २९ ॥
जलप्रवाहविवरे दत्त्वात्मानं ररक्ष यत् ।
क्षेत्रं तेनास्य भगवानभवद्वरदो गुरुः ॥ ३० ॥
आहूतो गुरुणा यस्मादुद्दाल्य क्षेत्रमुत्थितः ।
मुनिरुद्दालक इति प्रथितस्तेन सोऽभवत् ॥ ३१ ॥

---

१. 'स कदाचिन्मृगयां गतः परीक्षितो जनमेजयः कस्मिंश्चित्स्वविषये आश्रममपश्यत् । तत्र कश्चिदृषिरासांचक्रे श्रुतश्रवा नाम । तस्य तपस्यभिरतः पुत्र आस्ते सोमश्रवा नाम । तस्य तं पुत्रमभिगम्य जनमेजयः पारीक्षितः पौरोहित्याय वव्रे ॥' इति भारतम्.

कृतकृत्ये गते तस्मिन्नुपमन्युरथापरः ।
गोरक्षणे संनियुक्तो गुरुणा भैक्ष्यभोजनः ॥ ३२ ॥
तं गुरुः पीवरं दृष्ट्वा प्राह केनासि वर्तसे ।
भैक्ष्येणेत्युपमन्युश्च प्रोवाच रचिताञ्जलिः ॥ ३३ ॥
ममानिवेद्य नार्होऽसि भैक्ष्यं भोक्तुं यतव्रतः ।
द्विर्भैक्ष्यमुपरोधाय परेषां तन्न ते क्षमम् ॥ ३४ ॥
गव्यं क्षीरं कुतः स्वं ते वत्सफेनं तदेव च ।
कृपणेति निषिद्धोऽसौ धौम्येनाशनमत्यजत् ॥ ३५ ॥
अर्कपत्राशनात्सोऽथ कालेनान्ध्यमुपागतः ।
कूपे निपतितो दूरादाहूतो गुरुणावदत् ॥ ३६ ॥
अर्कपत्राशनादन्धः कूपे निपतितः प्रभो ।
अहमित्येतदाकर्ण्य धौम्यः प्राह कृपाकुलः ।
वत्स स्तुत्वाश्विनौ द्वौ त्वं दिव्यं चक्षुरवाप्नुहि ॥ ३७ ॥
श्रुत्वेत्याश्विनसूक्तेन स्तुत्वा तौ प्राप तद्वरात् ।
अपूपं गुरवे तं च साम्रतं स न्यवेदयत् ॥ ३८ ॥
ततो गुरोर्वरात्सोऽभूज्ज्ञानवान्दिव्यलोचनः ।
उपमन्युः परीक्षाग्निशुद्धो जाम्बूनदप्रभः ॥ ३९ ॥
वेदनामा तृतीयोऽथ धुरि गौरिव संहितः ।
गुरुणा ज्ञानसर्वस्वे संतोषाद्भाजनीकृतः ॥ ४० ॥
ततः कालेन शिष्योऽभूद्वेदस्यापि तदाश्रमे ।
उत्तङ्को नाम तपसां महसां स्वमिवाश्रयः ॥ ४१ ॥
कदाचिदथ तं धृत्वा शिष्यं गेहे जितेन्द्रियम् ।
स क्रियापरिचर्यायै वेदो याजयितुं ययौ ॥ ४२ ॥
क्रियामहीनां त्वं कर्ता निर्दिष्टो गुरुणा गृहे ।
ऋतौ गुरुवदागच्छेत्यूचिरे तं गुरुस्त्रियः ॥ ४३ ॥

---

१. 'अथ कस्मिंश्चित्काले वेदं ब्राह्मणं जनमेजयः पौष्यश्च क्षत्रियावुपेत्य वरयित्वोपाध्यायं चक्रतुः । स कदाचिद्याज्यकार्येणाभिप्रस्थित उत्तङ्कनामानं शिष्यं नियोजयामास ॥' इति भारतम्.

तदनादृत्य स यदा तस्थौ काष्ठमिवाचलः ।
गुरुरेत्य तदा चक्रे तं निजज्ञानभाजनम् ॥ ४४ ॥
दक्षिणामाहरामीति ब्रुवाणमिति तं गुरुः ।
आह प्रदीयतां वत्स मत्पत्न्या यत्समीहितम् ॥ ४५ ॥
उत्तङ्केन ततः पृष्टा किं ददामीति तद्वधूः ।
प्राह पौष्यापराख्यस्य सौदासस्य महीपतेः ॥ ४६ ॥
भार्यास्ति दमयन्त्याख्या तस्यास्त्वं मणिकुण्डले ।
मह्यं देहीति तच्छ्रुत्वा प्रतिश्रुत्य जगाम सः ॥ ४७ ॥
व्रजन्पथि ददर्शाथ पुरुषं वृषवाहनम् ।
शुश्राव तस्माद्गोरस्य पुरीषं भक्षयेति च ॥ ४८ ॥
तद्वाक्याद्भक्षयित्वा तद्ययौ पौष्यनिकेतनम् ।
तत्रान्तःपुरमासाद्य क्षत्रियां न ददर्श सः ॥ ४९ ॥
तामदृष्ट्वा नृपं प्राह त्वद्भार्या किं न दृश्यते ।
तन्निशम्याब्रवीत्पौष्यस्तोषादभ्यागतप्रियः ।
त्वं न पश्यसि मे जायामुच्छिष्टस्तां पतिव्रताम् ॥ ५० ॥
श्रुत्वेत्युत्तङ्कः संस्मृत्य सत्यं गोमयभोजने ।
भक्षिते न मयाचान्तमुच्छिष्टोऽस्मीत्युवाच तम् ॥ ५१ ॥
अथोपविश्य विधिवत्समाचम्य ददर्श ताम् ।
क्षत्रियां तेजसो मूर्तां लक्ष्मीमिव पतिव्रताम् ॥ ५२ ॥
निजवृत्तान्तमावेद्य याचिता तेन सा ददौ ।
ते दिव्यकुण्डले तस्मै प्रभामण्डलमण्डिते ॥ ५३ ॥
तक्षकोऽर्थयते नित्यमिमे सत्कुण्डले द्विज ।
अप्रमत्तेन गन्तव्यमित्युत्तङ्कमुवाच सा ॥ ५४ ॥
प्रतिगृह्य तया दत्ते रुचिरे मणिकुण्डले ।
पौष्येणामन्त्रितः श्राद्धे दृष्ट्वान्नं तं शशाप सः ॥ ५५ ॥
अशुच्यन्नमिदं पौष्य त्वया मे समुपाहृतम् ।

अन्धो भविष्यसीत्युक्ते तेन पौष्यः समभ्यधात् ।
भविष्यसि च्छिन्नवंशस्त्वमदुष्टान्नदूषणात् ॥ ५६ ॥
इत्युक्त्वान्नं तदन्विष्य पौष्यः पुनरुवाच तम् ।
भगवन्नापराधो मे मुक्तकेशैरुपाहृतम् ।
सकेशमशुचिप्रायमन्नं तस्मात्क्षमस्व मे ॥ ५७ ॥
श्रुत्वेत्युत्तङ्कः प्रोवाच भूत्वान्धो दृष्टिमाप्स्यसि ।
वारय प्रतिशापं मे त्वमपि क्षमाभृतां वर ॥ ५८ ॥
पौष्योऽब्रवीत्तीक्ष्णवाचो ब्राह्मणाश्चपलाशयाः ।
अतोऽन्यथा क्षत्रियाश्च नास्मि शापक्षये क्षमः ॥ ५९ ॥
उत्तङ्कोऽथाब्रवीत्पौष्य त्वदुक्तं मां न बाधते ।
शुद्धान्नदूषणाच्छापस्त्वया दत्तो न तत्तथा ॥ ६० ॥
उक्त्वेति तूर्णं प्रययौ व्रजतस्तस्य वर्त्मनि ।
वार्युपस्पृशतस्तीरनिहिते वाससावृते ।
भिक्षुरूपो जहाराशु कुण्डले किल तक्षकः ॥ ६१ ॥
स प्रविश्याथ पातालं तक्षकान्वेषणोद्यतः ।
स्तुत्वा नागान्ददर्शाग्रे विचित्रं भुजगालये ॥ ६२ ॥
पटं सितासितगुणं वयन्त्यौ तत्र योषितौ ।
द्वादशारं तथा चक्रं कुमारैः षड्भिरञ्चितम् ॥ ६३ ॥
ततः पुरंदरं स्तुत्वा हयारूढं ददर्श तम् ।
तत्तुरंगगुदद्वारे तद्गिरा समुपाधमत् ॥ ६४ ॥
ध्मायमानस्य तस्याग्निः सधूमः स्रोतसां मुखैः ।
निर्गतो नागभवनं चक्रे धूमान्धकारितम् ॥ ६५ ॥
भीतस्ततस्तक्षकोऽस्मै ददौ ते रत्नकुण्डले ।
ते प्राप्य हृष्टस्तेनैव वाजिना प्रययौ गुरुम् ॥ ६६ ॥
दत्त्वा ते गुरुभार्यायै गुरुं पप्रच्छ कौतुकात् ।
पटं चक्रं हयस्थं च नरं च वृषवाहनम् ॥ ६७ ॥

उपाध्यायोऽवदत्पृष्टो वयन्त्यौ पुत्र योषितौ ।
ते हि धाता विधाता च सासाश्रिवलयाकुलम् ॥ ६८ ॥
तत्कालचक्रमृतवः कुमाराः षट् च ते स्थिताः ।
अश्वाधिरूढः पर्जन्यस्तुरगः स च पावकः ॥ ६९ ॥
वृषस्त्रिदशमातङ्गस्तदारूढः पुरंदरः ।
तत्पुरीषश्च पीयूषं त्वया धन्येन भक्षितम् ॥ ७० ॥
इत्युत्तङ्कः समाकर्ण्य गुरोः प्राप्य वरं वरम् ।
ययौ तक्षकवैरेण राजानं जनमेजयम् ॥ ७१ ॥

पौष्यम्[1] ॥ ३ ॥

हस्तिनापुरमासाद्य स दृष्ट्वा जनमेजयम् ।
प्रोवाच क्षत्रिया राजन्निर्वैरा न पदं श्रियः ॥ ७२ ॥
स ते परीक्षिज्जनकस्तक्षकेण दुरात्मना ।
दग्धस्तस्यापकाराय यत्नः समुचितस्तव ॥ ७३ ॥
इत्युत्तङ्कवचः श्रुत्वा बभूव जनमेजयः ।
वह्निर्वृतोऽनिलेनेव भ्रुकुटीधूमविभ्रमैः॥ ७४ ॥
सूतस्येति वचः श्रुत्वा शौनको भृगुवंशजः ।
पप्रच्छ स्वकुलं पूर्वं स च पृष्टोऽभ्यभाषत ॥ ७५ ॥
भृगोर्मुनिवरस्यासीत्पुलोमा दयिता जिताः ।
न भ्रेजिरे दृशा यस्यास्तपोवनमृगाङ्गनाः ॥ ७६ ॥
पत्यौ स्नानाय निर्याते पुलोमा नाम राक्षसः ।
अपश्यदेकामभ्येत्य पुलोमां कान्तिभूषणाम् ॥ ७७ ॥
पृष्टेन वह्निना ख्याता भृगोर्भार्येति स स्वयम् ।
गर्भालसां तामहरद्राक्षसो मदनातुरः ॥ ७८ ॥
गर्भात्तस्याश्च्युतः सूनुः क्रोधात्कालानलप्रभः ।
तत्तेजसा च तद्रक्षो भस्मसादभवत्क्षणात् ॥ ७९ ॥

---

१. पौष्यपर्वसमाप्तिरियं 'भ्रुकुटीधूमविभ्रमैः' (७४ श्लो०) इत्युत्तरं भवेत्तदा भारतसंवादः स्यात्.

अश्रुबिन्दूद्भवा तस्या बभूव सरिदाश्रमे ।
वधूसरेति विख्याता लोककिल्बिषनाशिनी ॥ ८० ॥
ततो भृगुः समभ्येत्य ज्ञात्वा दृष्ट्या च तत्पुनः ।
कर्णेजपं शशापाशु पावकं पावकद्युतिः ॥ ८१ ॥
सर्वभक्षत्वमासाद्य वह्निः शापान्महामुनेः ।
अदर्शनं गतः प्राप प्रतिष्ठां ब्रह्मणो वरात् ॥ ८२ ॥
च्युतत्वाच्च्यवनाख्यस्य स कन्यायामथाभवत् ।
प्रमतिर्नाम तनयो रुरुस्तस्याभवत्सुतः ॥ ८३ ॥
रुरुः प्रमद्वरां भार्यां स्थलकेशाश्रमे पुरा ।
आयुषोऽर्धेन दुष्टाहिदष्टामिष्टामजीवयत् ।
तस्याभूच्छुनकः सूनुः शौनकस्तत्सुतो भवान् ॥ ८४ ॥
रुरुः सहर्षस्तां भार्यां जीवयित्वा प्रमद्वराम् ।
बभूव सततं सर्पनिधनैकव्रतः किल ॥ ८५ ॥
कदाचित्ताडितस्तेन डुण्डुभो दण्डपाणिना ।
पृष्टः प्रोवाच कुटिलो भवन्भोगं निवेष्टयन् ॥ ८६ ॥
अहं सहस्रपान्नाम विप्रो मोहात्पुरा मया ।
खगमो नामभीतेन ताडितः फणिना द्विजः ॥ ८७ ॥
तच्छापादस्मि संप्राप्तश्चिराड्डुण्डुभतामिमाम् ।
विहिता शापशान्तिर्मे तेनैव रुरुदर्शनात् ॥ ८८ ॥
दीर्घवैरं द्विजो भूत्वा मा कृथा भुजगान्प्रति ।
क्षत्रियस्य व्रतं धैर्यं द्विजानां भूषणं कृपा ॥ ८९ ॥
तथा हि वह्निना दग्धाः सर्पसत्त्रे भुजंगमाः ।
पारीक्षितेन जयिना राज्ञा पितृवधक्रुधा ।
आस्तीकेन द्विजेनैव रक्षिताः कृपया तदा ॥ ९० ॥

पौलोमम् ॥ ४ ॥

---

१. 'स मया क्रीडता बाल्ये कृत्वा तार्णं भुजंगमम् । अग्निहोत्रे प्रसक्तस्तु भीषित प्रमुमोह वै ॥' इति भारतम्.

श्रुत्वेति मुनिभिः सूतः पृष्टोऽस्तीककथां पुनः ।
प्राह यायावराख्यानां कुले जातो महाद्विजः ॥ ९१ ॥
जरत्कारुरिति ख्यातो ब्रह्मचारी पुरा व्रजन् ।
ददर्श वीरणस्तम्बलम्बमानान्पितामहान् ॥ ९२ ॥
अधोमुखान्महाकूपे मूषिकग्रस्तधारणान् ।
कथितान्वयनामानं कथितास्तं बभाषिरे ॥ ९३ ॥
त्वद्ब्रह्मचर्यविच्छिन्नपुण्यसंतानतन्तवः ।
अकालमूषिकाक्रान्तास्तवैव पितरो वयम् ॥ ९४ ॥
ततस्तद्वचसा चक्रे स पुनर्दारसंग्रहम् ।
न मन्नाम्नीं विना भार्यां भजिष्यामीति सर्वदा ॥ ९५ ॥
अथ कालेन स प्राप विधिदिष्टादयाचकः ।
वासुकेरनुजां जायां सनाम्नीमेव संयमी ॥ ९६ ॥
गर्भोऽस्तीत्यात्तनामानं तस्मात्पुत्रमवाप सा ।
अस्तीकं सर्वनागानां मातृशापनिवर्तनम् ॥ ९७ ॥
शौनकेन पुनः पृष्टो मातृशापस्य कारणम् ।
नागानामवदत्सूतः पुराणाख्यानकोविदः ॥ ९८ ॥
भर्तुर्वरात्कश्यपस्य गर्भं दक्षसुते मुने ।
सुषुवाते पुरा कद्रूर्विनता च खगोचितम् ॥ ९९ ॥
अण्डेभ्यो निःसृताः पूर्वं कद्रूपुत्रा यदाहयः ।
विभेदाण्डद्वयादेकमीर्ष्यया विनता तदा ॥ १०० ॥
अपूर्णाण्डविनिर्भेदादनूरुररुणोऽभवत् ।
मातरं कुपितो दास्यं यास्यसीति शशाप सः ॥ १०१ ॥
कालेनाथ भगिन्यौ ते दिव्यं ददृशतुर्हयम् ।
यस्योरुमन्दराक्रान्तक्षीरोदार्णोसि जन्म भूः ॥ १०२ ॥
अमृताहरणे यत्नमाश्रितैर्देवदानवैः ।
मथ्यमानोऽद्रिणा पूर्वं ददौ चण्डीशमण्डनम् ॥ १०३ ॥

शशाङ्कं कौस्तुभं लक्ष्मीं सुधां धन्वन्तरिं तथा ।
पीयूषमश्वराजं च सुरेभ्यः क्षीरसागरः ॥ १०४ ॥
वञ्चयित्वा स्वयं विष्णुः स्त्रीरूपेण महासुरान् ।
सुधां जहार सहसा तद्दत्तां च पपुः सुराः ॥ १०५ ॥
राहोस्त्रिदशरूपेण पीयूषं गिरतस्ततः ।
हरिश्चक्रेण चिच्छेद कण्ठप्राप्तामृतं शिरः ॥ १०६ ॥
सूचितः सोमसूर्याभ्यां तद्वधात्तच्छिरस्ततः ।
तपो घोरतरं चक्रे येन तावत्ति पर्वसु ॥ १०७ ॥
अमृतोत्थं भगिन्यौ तं दृष्ट्वाश्वं धवलं पथि ।
किंवर्णोऽसाविति स्वैरमूचतुस्ते परस्परम् ॥ १०८ ॥
विनता सित इत्याह कद्रूश्चासितवालधिम् ।
पणं दास्याय चक्राते विवादेनेति ते ततः ॥ १०९ ॥
अथाब्रवीत्सुतान्कद्रूर्नागान्कलुषमानसा ।
श्वेतः सुरहयः पुत्राः कृष्णवालो विधीयताम् ॥ ११० ॥
इति श्रुत्वा न चक्रुस्तत्पापभीता भुजंगमाः ।
वितते सर्पसत्रे वो भविष्यत्यग्निरन्तकः ॥ १११ ॥
प्रत्याख्यानरुषा कद्रूः शशाप तनयानिति ।
शेषैर्भुजंगैरसिते विहितेऽथ तुरङ्गमे ॥ ११२ ॥
दास्यं जगाम विनता विजिता बालचेष्टितैः ।
अथापराण्डादुदगाद्गरुडः कनकच्छविः ॥ ११३ ॥
चञ्चन्निजप्रभापुञ्जव्यञ्जितानन्तविक्रमः ।
स्तूयमानः सुरैः सर्वैः स ययौ मातुरन्तिकम् ॥ ११४ ॥
प्राज्याज्यवर्धमानस्य कृषाणोः(शानोः) श्रियमुद्वहन् ।
कद्रूं वहन्तीं स्कन्धेन सव्याजपणनिर्जिताम् ॥ ११५ ॥
मातरं विनतां तार्क्ष्यः प्राप्य शुश्राव तत्कथाम् ।
मातुर्गिरा स भुजगानुवाह भुजगाहितः ॥ ११६ ॥

नीत्वा सूर्यरथाभ्यर्णं गाढसंतापमूर्छितान् ।
सुपर्णेनोह्यमानांस्तान्दृष्ट्वा कद्रूर्निजान्सुतान् ।
दह्यमानान्रविकरैस्तुष्टाव मरुतां पतिम् ॥ ११७ ॥
तद्विनिर्मितमेघौघवृष्टिनष्टातपक्लमाः ।
नदन्तो भुजगाः पृथ्वीं बभ्रमुस्तार्क्ष्यवाहनाः ॥ ११८ ॥
दास्यं श्रुत्वाथ भोगिभ्यः पीयूषाहरणावधि ।
तदा तदाहितोद्योगस्तार्क्ष्यः पप्रच्छ मातरम् ॥ ११९ ॥
मातर्दास्यविमोक्षाय गच्छाम्यमृतमञ्जसा ।
समाहर्तुं सुरान्क्षिप्रं भोजनं मे समादिश ॥ १२० ॥
साब्रवीदस्ति जलधेः कूले स बहुलान्वयः ।
निषादलोकस्तेन त्वं विपुलां तृप्तिमाप्नुहि ।
निषादमध्यगस्तत्र स रक्ष्यो ब्राह्मणस्त्वया ॥ १२१ ॥
लग्नस्तव तदा कण्ठे यस्तप्तबडिशायते ।
तत्किरन्निव मर्माणि स ज्ञेयो ब्राह्मणस्त्वया ॥ १२२ ॥
स धीवरनिवासोऽपि न भ्रष्टो निजधर्मतः ।
अलुप्तसंध्यः सततं न हि जात्या तिरस्कृतः ॥ १२३ ॥
स्वस्ति तेऽस्तु व्रज क्षिप्रमिति मातुर्गिरा खगः ।
प्रययौ पक्षविक्षेपवातविक्षोभिताम्बुधिः ॥ १२४ ॥
सोऽब्धिकूलाश्रयं भुक्त्वा दासानां विपुलं कुलम् ।
कण्ठे बडिशवल्लग्नं त्यक्त्वा तन्मध्यगं द्विजम् ।
व्रजन्नवाप जनकं कश्यपं तेजसां निधिम् ॥ १२५ ॥
अमृताहरणोद्योगं निवेद्यास्मै प्रणम्य सः ।
भोजनं दिश मे तात न तृप्तोऽस्मीत्यथाभ्यधात् ॥ १२६ ॥
तं प्राह कश्यपः पुत्र सरस्यस्मिन्महान्कृती ।
अनेकयोजनायासौ स्थितौ कुञ्जरकच्छपौ ॥ १२७ ॥
पुरा धनविभागोत्थकलिना वणिजौ मिथः ।
शापादेतां दशां यातौ सुप्रतीकविभावसू ॥ १२८ ॥

तौ भक्षयेति तच्छ्रुत्वा तार्क्ष्यो विक्षोभतत्परः ।
चरणाभ्यां समादाय तौ जगाम महाजवः ॥ १२९ ॥
दिव्यवृक्षवनं गत्वा सोऽथ रोहणपादपम् ।
प्राप काञ्चनशाखायामाश्रान्तः समुपाविशत् ॥ १३० ॥
शतयोजनविस्तीर्णा शाखा स्पृष्टैव तत्पदा ।
अभज्यत मुनिव्याप्ता चञ्च्वादाय स तां ययौ ॥ १३१ ॥
लम्बमानैस्तपःक्षामैर्वालखिल्यैरधोमुखैः ।
कीर्णेयमिति जग्राह भीत्या तां पतगेश्वरः ॥ १३२ ॥
स कश्यपं समभ्येत्य सशाखागजकच्छपः ।
किं करोमीति संभ्रान्तमानसः पर्यतप्यत ॥ १३३ ॥
प्रार्थिताः सुतवात्सल्यात्कश्यपेन ततः स्वयम् ।
शाखां त्यक्त्वा ययुः सर्वे वालखिल्यास्तपोजुषः ॥ १३४ ॥
वाक्यात्पितुर्हिमगिरौ त्यक्त्वा तां भक्षितामिषः ।
जगाम शक्रभवनं पीयूषहरणोद्यतः ॥ १३५ ॥
तपसा वालखिल्यानां जातो जेता स वज्रिणः ।
इन्द्रः सर्वविहङ्गानां वाहनं वरदो हरेः ॥ १३६ ॥
कश्यपस्य पुरा यज्ञे सुरसिद्धर्षिचारणाः ।
अवहन्क्रतुसंभारमनारतमवारिताः ॥ १३७ ॥
इध्मभारं समादाय स्वयं पर्वतसंनिभम् ।
आगतो वृत्रहा तत्र वालखिल्यान्व्यलोकयत् ॥ १३८ ॥
अङ्गुष्ठाग्रसमुत्सेधान्स तान्दृष्ट्वा तपःकृशान् ।
पलाशतूलिकामात्रभारसंपीडिताङ्गकान् ॥ १३९ ॥
सीदतो भूमिधरवद्वारिधौ जलपूरिते ।
जहासाल्पबलानिन्द्रः को वा लक्ष्म्या न माद्यति ॥ १४० ॥
ते तस्य हासात्कुपिता घोरामिष्टिं प्रचक्रिरे ।
कश्यपस्य सुतो भूयादिन्द्रजिद्बलवानिति ॥ १४१ ॥

तत्प्रभावात्समुद्भूतो ययौ जेतुं सुरेश्वरम् ।
मार्ताण्डशतसंवीतः सुमेरुरिव जंगमः ॥ १४२ ॥
स प्रविश्य दिवं देवानजयद्विजयान्वितः ।
जित्वा शक्रं रणे वीरो मोहयित्वामरान्रणे ॥ १४३ ॥
निहत्य विश्वकर्माणं भवने सोमरक्षिणाम् ।
पक्षाक्षेपसमुत्थेन रजःपुञ्जेन भीषणौ ॥ १४४ ॥
निरस्य रक्षाभुजगौ विदार्याथ स पञ्जरम् ।
सुधां भ्राम्यन्महाचक्रां जहार बलदर्पितः ॥ १४५ ॥
अपीत्वैव समादाय पीयूषकलशं जवात् ।
तं प्रयान्तं विभुर्दूराद्ददर्श कमलाधवः ॥ १४६ ॥
अलौल्येन तवानेन प्रीतोऽहं पतगेश्वरः ।
वरं गृहाणेत्यवदत्ततस्तं भगवान्हरिः ॥ १४७ ॥
सुधां विनास्याममरस्तवोपरि सदा स्थितः ।
वरं गृहाण मत्तोऽपि तमित्याह स पक्षिणम् ॥ १४८ ॥
तच्छ्रुत्वेत्याह भगवान्सर्वमेव भविष्यति ।
वाहनं मे भवान्भूयात्तार्क्ष्यः प्राह तथास्तु मे ॥ १४९ ॥
विष्णोर्वाहनतां प्राप्य ध्वजोपरि च संस्थितिम् ।
व्रजन्पश्चात्स वज्रेण वज्रिणाभ्येत्य ताडितः ॥ १५० ॥
तेनाहतोऽप्यव्यथितः स्वपक्षं शतयोजनम् ।
स्वयं तत्याज मानोऽस्तु वज्रस्येति विहस्य सः ॥ १५१ ॥
निर्जितेन सुरेन्द्रेण सख्यं कृत्वा जगाद तम् ।
पन्नगेभ्यो मया न्यस्तं हर्तव्यममृतं त्वया ॥ १५२ ॥
उक्त्वेति गत्वा भुजगान्दत्त्वा तेभ्यः सुधां खगः ।
विधिवत्पीयतामेतद्धीतदास्योऽब्रवीदिति ॥ १५३ ॥

---

१. 'ऋषेर्मानं करिष्यामि वज्रं यस्यास्थिसंभवम् । वज्रस्य च करिष्यामि तवैव च शतक्रतो ॥' इति भारतम्.

सुधां कुशेषु संस्थाप्य स्नातुं यातेषु भोगिषु।
तार्क्ष्येण प्रागनुज्ञातो जहारेन्द्रोऽथ तां जवात्॥ १९४॥
वञ्चिता भुजगा दृष्ट्वा सुधालिप्तं कुशासनम्।
लिलिहुर्दीर्घजिह्वाग्रा येन प्रापुर्द्विजिह्वताम्॥ १९५॥
ततः प्रभृति दर्भाणां पूतता हव्यकव्ययोः।
शक्रवाक्याच्च भुजगा ययुस्तार्क्ष्यस्य भक्ष्यताम्॥ १९६॥
इत्येतन्मातृशापस्य कारणं कीर्तितं मया।
शेषवासुकिकार्कोटतक्ष्यकैलादिभोगिनाम्॥ १९७॥
ततस्तीव्रेण तपसा वरान्प्राप्य पितामहात्।
उवाह तद्गिरा शेषः पृथ्वीं सगिरिकाननाम्॥ १९८॥
मातृशापपरित्यक्ता वासुकिप्रमुखास्ततः।
अमन्त्रयन्त सहिताः सर्पसत्रप्रतिक्रियाम्॥ १९९॥
केचिदाहुः क्रतौ तस्मिन्वयं सर्वे ससंहताः।
करिष्यामो विषोल्काभिरुपायैर्वा चतुर्विधैः॥ १६०॥
ऐलपत्रस्ततः प्राह वासुकिं धीमतां वरः।
अवश्यभावाच्छापोऽसौ मातुः शापात्समुत्थितः॥ १६१॥
श्रुतास्तस्मिन्मया शापे मातुरुत्सङ्गशायिना।
कद्रूरहो न तीक्ष्णेति देवानां ब्रुवतां गिरः॥ १६२॥
सुरैः कौतुकिभिः पृष्टः शापशान्तिं चतुर्मुखः।
उवाच पापनिरतादन्दशूकाः प्रमादिनः॥ १६३॥
सर्पसत्रे प्रयास्यन्ति तीक्ष्णा विषधराः क्षयम्।
यायावरसुतः शेषान्धर्मस्थान्मोचयिष्यति॥ १६४॥
उत्पत्स्यते पुनः सूनुर्नागानां स्वसुरेव सः।
जरत्कारोर्जरत्कारोरस्तीक इति विश्रुतः॥ १६५॥
श्रुतमेतन्मया पूर्वं बालेन भुजगाधिप।
इत्यैलपत्रादाकर्ण्य वासुकिर्भयमत्यजत्॥ १६६॥

कस्यचित्त्वथ कालस्य परीक्षित्पाण्डुवंशजः ।
मृगानुसारी विपिने बभ्राम वसुधाधिपः ॥ १६७ ॥
मौनव्रतं पुरो दृष्ट्वा समीकं सोऽब्रवीन्मुनिम् ।
अपि दृष्टस्त्वया मार्गे कुरङ्गो मच्छराङ्कितः ॥ १६८ ॥
इति पृष्टो यदा किंचिन्नोवाच स मुनिस्तदा ।
शवं भुजगमाधाय स्कन्धे तस्य ययौ नृपः ॥ १६९ ॥
पितरं सर्पसरघाविषविस्फोटदूषितम् ।
अथ तत्तनयः शृङ्गी महाकोपी विलोक्य तम् ॥ १७० ॥
स्फूर्जद्विषस्तक्षकाग्निः सप्ताहेनैव धक्ष्यते ।
तत्कर्तारं शशापेति कम्पमानकराधरः ॥ १७१ ॥
तच्छ्रुत्वा करुणासिन्धुः समीकः पृथिवीभुजः ।
समीपं प्राहिणोद्दूतं शापोऽयं रक्ष्यतामिति ॥ १७२ ॥
मुनिशापपरित्रस्तः परीक्षिन्मन्त्रिणां धिया ।
मन्त्ररक्षौषधिव्रातैर्विदधे गुप्तिमात्मनः ॥ १७३ ॥
सप्तमेऽहनि संप्राप्ते तक्षको विधिचोदितः ।
निर्दग्धुं पृथिवीपालं प्रययौ हस्तिनापुरम् ॥ १७४ ॥
स ददर्श पुरो विप्रं कश्यपं विषमन्त्रिणम् ।
परीक्षिद्रक्षणायातं दरिद्रं द्रविणार्थिनम् ॥ १७५ ॥
तस्य व्यवसितं सर्वं श्रुत्वोवाच भुजंगमः ।
अहं स तक्षको नाम मां जेतुं कः प्रगल्भते ॥ १७६ ॥
तं रक्षसि नरेन्द्रं चेन्मया दग्धं महाद्रुमम् ।
संजीवयैनं जानामि तत्तेऽहं विषमन्त्रिताम् ॥ १७७ ॥
इत्युक्त्वा विषवेगेन न्यग्रोधं सोऽदहत्क्षणात् ।
सशाखपुष्पपत्रं च चक्रे मन्त्रेण तं द्विजः ॥ १७८ ॥
तत्प्रत्ययाद्धनं तस्मै निवर्तस्वेति तक्षकः ।
प्रसाद्य प्रददौ भूरि प्राप्य विप्रश्च तद्ययौ ॥ १७९ ॥

कालदष्टं नृपं ज्ञात्वा याते दिव्यदृशि द्विजे ।
तक्षकस्तापसाकारान्सर्पान्राज्ञे व्यसर्जयत् ॥ १८० ॥
तं समेत्य महीपालं छन्नाः स्वस्तीति वादिनः ।
फलानि च ददुस्तस्मै पुष्पाणि च कुशैः सह ॥ १८१ ॥
तत्फलान्तरनिर्यातं कीटं ह्रस्वतरं नृपः ।
दृष्ट्वाब्रवीन्मुनीन्शापं मानयामीति युक्तितः ॥ १८२ ॥
कृमिस्तक्षकनामासौ क्षणान्मिथ्या दशत्वयम् ।
इति ब्रुवाणं सचिवांस्तक्षकस्तमवेष्टयत् ॥ १८३ ॥
ततः स्फूर्जद्विषज्वाला वलयेन समन्दिरम् ।
भूपतिं भस्मसात्कृत्वा भोगीन्द्रो नभसा ययौ ॥ १८४ ॥
निर्दग्धे नृपतौ तस्मिंस्तत्पुत्रो जनमेजयः ।
राज्ये वृतो मन्त्रिवरैर्भार्यां भेजे वपुष्टमाम् ॥ १८५ ॥
रममाणस्तया तन्व्या वरोद्याने स भूपतिः ।
याति काले पितुर्वृत्तं शुश्रावामात्यमण्डलात् ॥ १८६ ॥
स मन्युवह्निसंतप्तः सर्पसत्रे प्रतिक्रियाम् ।
चकार सर्वनागानां विविश्य ब्राह्मणैः सह ॥ १८७ ॥
तस्मिन्व्यालोलविस्फूर्जज्ज्वालालीढनभस्तले ।
भुजगाः सर्पसत्राग्नौ निपेतुः कुञ्जरोपमाः ॥ १८८ ॥
विषाग्निधूमश्यामानां स्फुलिङ्गाचिररोचिषाम् ।
मेघानामिव संरम्भः पततां भोगिनामभूत् ॥ १८९ ॥
दह्यमानेषु सर्पेषु सर्पसत्रे महीभुजः ।
सुरेशं शरणं याते मन्त्रकृष्टे च तक्षके ॥ १९० ॥
सेन्द्रं तक्षकमाकृष्य॰निपातयत पावके ।
इति ब्रुवाणे भूपाले खं प्राप्ते च शतक्रतौ ॥ १९१ ॥
तस्मिन्नवसरे भीतः कम्पमानः कृताञ्जलिः ।
अस्तीकं वासुकिः प्राह स्वस्त्रीयं रक्ष मामिति ।
स तथेति प्रतिश्रुत्य जनमेजयभूपतेः ॥ १९२ ॥

अवाप्य यज्ञवसुधां द्वाःस्थैरावेदितोऽविशत् ॥ १९३ ॥
ततो मन्त्रबलात्रस्ते तक्षके वज्रिणा सह ।
तिष्ठेत्यस्तीकवचनाल्लम्बमाने क्षणं स्थिते ॥ १९४ ॥
निर्दग्धभुजगव्रातवसाविपुलकर्दमाः ।
मेदोनद्यः सुविपुलाः प्रययुः सरितां पतिम् ॥ १९५ ॥
अस्तीकोऽथ नृपं प्राप्य स्वस्तिपूर्वां स्तुतिं व्यधात् ।
इति स्वस्तिस्तुतिकृते तुष्टस्तस्मै स भूपतिः ।
ददौ वरं तद्वराच्च स ररक्ष फणीश्वरान् ॥ १९६ ॥
अस्तीकस्याथ वचसा सर्पसत्रे महीभुजः ।
निवृत्ते सर्वनागानां शेषाणामुत्सवोऽभवत् ॥ १९७ ॥

आस्तीकम् ॥ ५ ॥

अस्तीकचरितं श्रुत्वा पवित्रां भारतीं कथाम् ।
शौनकेन ततः पृष्टो रोमहर्षणिरभ्यधात् ॥ १९८ ॥
परीक्षितेन भगवान्पृष्टः सत्यवतीसुतः ।
अचोदयत्सर्पसत्रे वैशम्पायनमीश्वरः ॥ १९९ ॥
स शिष्योऽभिहितस्तेन महाभारतमभ्यधात् ।
कर्मान्तरेषु सत्रस्य प्रणम्येश्वरमच्युतम् ॥ २०० ॥
पुण्यं पवित्रमायुष्यमितिहाससुरद्रुमम् ।
धर्ममूलं श्रुतिस्कन्धं स्मृतिपुष्पं महाफलम् ॥ २०१ ॥
वसुश्चेदिषु राजाभूत्सार्वभौमः सखा हरेः ।
इष्टिरिन्द्रस्य पूजार्थं भुवि येन प्रवर्तिता ॥ २०२ ॥
महिष्यामृतुमत्यां स गिरिकायां नराधिपः ।
चरन्मृगव्यं सस्मार तामेवायतलोचनाम् ॥ २०३ ॥
ससर्ज वीर्यं तच्चाशु बबन्ध तरुपर्णके ।
श्येनस्य तद्गले बद्ध्वा प्रेयस्यै प्राहिणोदथ ॥ २०४ ॥
श्येनादन्यखगाक्रुष्टमपतद्यमुनाम्भसि ।
शापच्युताप्सरा मीनभावं प्राप्ता निपीय तत् ॥ २०५ ॥

बभूव गर्भिणी साथ कृष्टा कालेन धीवरैः।
सुरवारवधूः सा हि शापान्मात्सीं तनुं श्रिता।
अद्रिका नाम तत्कृत्ता प्रययौ त्रिदशालयम्॥ २०६॥
तस्याः प्रजाते मिथुने कुमारं वसुरग्रहीत्।
यो मत्स्यनामा विदधे मत्स्यदेशं महीपतिः॥ २०७॥
भागात्कुमारीं दाशाय गन्धकालीं ददौ नृपः।
फुल्लोत्पलवनानीव यद्दृशा ककुभो बभुः॥ २०८॥
तां दाशपुत्रीं शनकैर्नवयौवनमीयुषीम्।
ददर्श यमुनातीरे तर्तुकामः पराशरः॥ २०९॥
माहात्म्याद्भाविनोऽर्थस्य स सकामोऽथ तं गिरा।
विधाय दिक्षु नीहारं भेजे तां हरिणेक्षणाम्॥ २१०॥
अपरिभ्रष्टकौमारा गन्धकाली मुनेर्वरात्।
बभूवोत्पलगन्धा च तस्य चित्तप्रसादिनी॥ २११॥
स तया संगतो नावि नवनीरजचक्षुषा।
असृजत्तनयं ज्ञानभास्करं भास्करद्युतिः॥ २१२॥
स एष भगवान्व्यासः कृष्णः सत्यवतीसुतः।
यो जात एव सर्वाङ्गवेदवित्प्रययौ वनम्॥ २१३॥
जातः स यमुनातीरे द्वैपायन इति स्मृतः।
व्यस्य वेदान्समस्तांश्च व्यासतामगमद्विभुः॥ २१४॥
त्रिवर्गशासनं शास्त्रं सूचयन्निव रश्मिभिः।
स गच्छन्प्राह जननीं स्मर्तव्योऽहं विपत्स्विति॥ २१५॥
अथ रामहते क्षत्रे संभूते विप्रतः पुनः।
पुरारिदलिता दैत्या भूमावंशैरवातरन्॥ २१६॥
तद्भारपीडिता पृथ्वी ब्रह्माणं शरणं गता।
त्राणं नारायणं प्राप सेन्द्रमंशेन गां गतम्॥ २१७॥
देवाः ससिद्धगन्धर्वाः सुरारिदलनोद्यताः।

नानाराजर्षिवंशेषु विष्णुमेवान्ववातरन् ॥ २१८ ॥
चतुर्दशविधः सर्गः पुरा सृष्टः स्वयंभुवा ।
तस्मिन्सर्गे मनुष्येषु संभूता देवदानवाः ॥ २१९ ॥
विप्रचित्तिहिरण्याक्षप्रह्लादाद्या महासुराः ।
मानुष्येषु जरासंधचैद्यशल्यादयोऽभवन् ॥ २२० ॥
गन्धर्वाधिपतेरंशो धृतराष्ट्रो जनाधिपः ।
अणीमाण्डव्यशापेन धर्मो विदुरतां गतः ॥ २२१ ॥
द्रोण्यां जातो भरद्वाजमुनेरंशो बृहस्पतेः ।
द्रोणोऽभवन्महाप्राज्ञो गुरुः सर्वधनुष्मताम् ।
अश्वत्थामा च रुद्रांशो वसुः शान्तनवोऽभवत् ॥ २२२ ॥
रौद्र एव कृपाचार्यः शकुनिर्द्वापरो युगः ।
सात्यकिर्मरुतामंशो हार्दिक्यो द्रुपदस्तथा ॥ २२३ ॥
सर्वक्षितीशक्षयकृत्कलेरंशः सुयोधनः ।
अंशा धर्मानिलेन्द्राणां पाण्डुपुत्रास्तथाश्विनोः ॥ २२४ ॥
धृष्टद्युम्नोऽनलांशश्च कर्णोऽशश्चण्डदीधितेः ।
नारायणांशो भगवान्वासुदेवोऽरिमर्दनः ॥ २२५ ॥

अंशावतरणम् ॥ ६ ॥

अंशावतरणं श्रुत्वा पप्रच्छ जनमेजयः ।
वंशं कुरूणां विपुलं पृष्टश्च मुनिरब्रवीत् ॥ २२६ ॥
बभूव पृथिवीपालो दुःष्यन्तः कान्तिभूषणः ।
यत्प्रकाशयशोधौताः श्यामाः संदेहमाययुः ॥ २२७ ॥
कपोलपत्त्ररहिताः पत्रिभिः शत्रुयोषितः ।
भ्रूभङ्गेनापि यश्चक्रे गतभ्रूभङ्गविभ्रमाः ॥ २२८ ॥
स कदाचिद्वनं धन्वी विवेश मृगयारसात् ।
ललनातुल्यनयनांस्तर्जयन्निषुभिर्मृगान् ॥ २२९ ॥
स हत्वा केसरित्रातान्सैन्यमध्याद्विनिर्गतः ।
कण्वाश्रमं शनैः प्राप मन्दानिलचलल्लतम् ॥ २३० ॥

दर्दर्श तत्र तटिनीं मालिनीं हंसमालिनीम् ।
विशालपुलिनश्रोणीं कामिनीमिव हारिणीम् ॥ २३१ ॥
तरलालिकुलक्काणवाचालोत्फुल्लपादपे ।
अपश्यदाश्रमे तस्मिन्कन्यामायतलोचनाम् ॥ २३२ ॥
नयनानलदग्धेन विदग्धेन मनोभुवा ।
त्रिनेत्रवञ्चनायेव कल्पितां ललनातनुम् ॥ २३३ ॥
यथोचितकृतातिथ्यां हृष्टां स्वागतवादिनीम् ।
पप्रच्छाकुलितः क्षिप्रं विस्मयेन स्मरेण च ॥ २३४ ॥
क्व स्थितो भगवान्कण्वो मुनिः सुभ्रूर्महायशाः ।
तमहं नन्तुमायातो वन्द्यं नन्दनवासिनाम् ॥ २३५ ॥
निशम्यैतन्महीभर्तुः प्रोवाच मुनिकन्यका ।
साचीकृतेक्षणच्छाया कल्पितश्रवणोत्पला ॥ २३६ ॥
फलानि स्वयमादातुं स निर्यातः पिता मम ।
विश्रम्यतामिह क्षिप्रं नचिरात्समुपैष्यति ॥ २३७ ॥
तदाकर्ण्य नृपः प्राह त्वयुक्तं महदद्भुतम् ।
कथयैतत्कथं तस्य सुता त्वं ब्रह्मचारिणः ॥ २३८ ॥
इति पृष्टाब्रवीत्कन्या श्रूयतां यदि कौतुकम् ।
मम जन्मकथा पूर्वं कथिता मुनिना यथा ॥ २३९ ॥
तपस्यतो भगवतः कौशिकस्य मुनेः पुरा ।
विघ्नाय सुरराजेन विसृष्टाप्सरसां वरा ॥ २४० ॥
सा मेनकाख्या संप्राप्य तद्वनं वामलोचना ।
विजहार शनैर्बाला वल्लरीवानिलाहता ॥ २४१ ॥
शचीपतिप्रेरितोऽथ वायुस्तस्या वरांशुकम् ।
जहार बालकदलीकन्दलीसुन्दरश्रियः ॥ २४२ ॥
तां लज्जाकुलितां दृष्ट्वा साभिलाषोऽभवन्मुनिः ।
महतामपि यत्सत्यं दुर्निवारो मनोभवः ॥ २४३ ॥

स्वयं प्रणयिना तेन प्रार्थिताथ घनस्तनी ।
भेजे मनसिजक्रीडां वर्षाणामधिकं शतम् ॥ २४४ ॥
सा मामजीजनत्काले कलिकामिव मञ्जरी ।
जातमात्रां च तत्याज निर्जने मालिनीतटे ॥ २४५ ॥
तत्र मां भगवान्कण्वः शकुन्तैर्वीक्ष्य संवृताम् ।
जग्राह करुणासिन्धुर्नाम्ना ख्यातां शकुन्तलाम् ॥ २४६ ॥
विश्वामित्रमुनेर्जातां मेनकायां तपोनिधेः ।
साहं कण्वेन मुनिना सुतावत्परिपालिता ॥ २४७ ॥
इति तस्या वचः श्रुत्वा प्रोवाच पृथिवीपतिः ।
उद्धूतामन्दकन्दर्पवातव्यालोलमानसः ॥ २४८ ॥
अयि बालकुरङ्गाक्षि जनोऽयं वशगस्तव ।
सापत्न्ये वसुधावध्वा योग्या राज्ञः सुता ह्यसि ॥ २४९ ॥
त्वदाननशशिद्योतधौताः सन्तु गृहे मम ।
विलासहाससुभगा दिवापि कुमुदाकराः ॥ २५० ॥
इत्युक्ते लज्जया तस्याः प्रोन्मिषत्कुचपातिनी ।
दृष्टिर्ननाम त्रिवलीलेखापर्यन्तपातिनी ॥ २५१ ॥
पितुर्वशास्मि सोभे(ऽभ्ये)त्य तुभ्यं मां संप्रदास्यति ।
[1]इत्याह कम्पतरलामलज्जा ललिताक्षरम् ॥ २५२ ॥
पुत्रस्ते पृथिवीपालो भविष्यति शुचिस्मिते ।
भेजे विवाहं गान्धर्वं राजा कृत्वेति संविदम् ॥ २५३ ॥
तां यौवनवसन्ताढ्यां स्तनस्तबकबन्धुराम् ।
शृङ्गारमारुताधूतां स्फुरिताधरपल्लवाम् ॥ २५४ ॥

---

१ 'शकुन्तलोवाच—यदि धर्मपथस्त्वेष यदि चात्मा प्रभुर्मम । प्रदाने पौरवश्रेष्ठ शृणु मे संशयं प्रभो ॥ सत्यं मे प्रतिजानीहि यथा वक्ष्याम्यहं रहः । मयि जायेत यः पुत्रः स भवेत्त्वदनन्तरः ॥ युवराजो महाराज सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । यद्येतदेवं दुष्यन्त अस्तु मे संगमस्त्वया ॥' इति भारतकथानुसंधेया.

उश(ष)स्य(?)माधवोद्यानमाधवीं पुलकाङ्कुराम् ।
चुचुम्ब राजमधुपः स्मितच्छविमधुच्छटाम् ॥ २५५ ॥
स्मरकेलिकलाक्रान्तां तामामन्त्र्य व्रजन्नृपः ।
त्वदर्थं प्रेषयिष्यामि वाहिनीमित्यभाषत ॥ २५६ ॥
क्षिप्रं प्रयाते नृपतौ कण्वोऽभ्येत्य शकुन्तलाम् ।
ददर्श कम्पव्यालोलां गजमुक्तामिवाब्जिनीम् ॥ २५७ ॥
दिव्यचक्षुर्विदित्वा तां मुनिर्योग्यसमागमात् ।
तुष्टस्तयार्थितो राज्ञो विततार वरं वशी ॥ २५८ ॥
धर्माभिगमता नित्यं राज्ञामस्खलिता तथा ।
दुःष्यन्तवंशजातानां भूयादित्यभ्यधान्मुनिः ॥ २५९ ॥
अथापाण्डुमुखी काले दिक्षा(क्प्रा)चीव सुधाकरम् ।
सुषुवे सदृशं पुत्रं सा स्कन्दमिव पार्वती ॥ २६० ॥
स जातः पूर्णचन्द्राभः कल्पवृक्ष इवोद्गतः ।
बलवान्सर्वदमनो मृगेन्द्रदमनादभूत् ॥ २६१ ॥
पुत्रमादाय मुनिना कृतक्षत्रोचितव्रतम् ।
दुःष्यन्तनगरं प्रायादनुज्ञाता शकुन्तला ॥ २६२ ॥
सा कण्वशिष्यानुगता संप्राप्य हस्तिनापुरम् ।
लज्जानतमुखाम्भोजा समेत्य नृपमब्रवीत् ॥ २६३ ॥
अयं ते तनयो राजन्मयि जातो गुणाधिकः ।
कण्वाश्रमे प्रतिज्ञातं सत्यं संपादय प्रभो ॥ २६४ ॥
शकुन्तलायाः श्रुत्वेति नृपः प्राह स्मरन्नपि ।
नाहं त्वामेव जानामि कुतो नु तनयं तव ॥ २६५ ॥
इत्युक्त्वा तां महीपालो बालं कमललोचनम् ।
समर्प्यमाणं सुदृशा नाग्रहीद्भ्रुकुटीमुखः ॥ २६६ ॥
सा त्वपह्नववैलक्ष्यकोपकम्पाकुला सती ।
असत्यमलिनां वाचं निनिन्द जगतीपतेः ॥ २६७ ॥

अहो स्वमात्मजं राजन्नाभिजानासि संनिभम्।
हीनदृष्टिरिवात्मानं दर्पणे प्रतिबिम्बितम्॥ २६८॥
नार्हस्यपह्नवं कर्तुं जानन्नपि महामतिः।
असत्यरजसः सङ्गाद्राजा राजन्न राजते॥ २६९॥
सत्यमुत्तमसत्त्वानां दाक्षिण्यं कीर्तिशालिनाम्।
अद्रोहः साधुवृत्तानां विलाससदनं श्रियः॥ २७०॥
सहजस्याभिजातस्य गुणानां यशसां तथा।
नैतत्तवोदितं राजन्यन्मां वदसि संसदि॥ २७१॥
स्नेहस्यायतनं पूर्वं पश्चाद्दाक्षिण्यभाजनम्।
नैवार्हन्ति परित्यागं माननीया हि योषितः॥ २७२॥
सुहृद्बन्धुर्भिषग्दासो गुरुर्मन्त्री समाश्रयः।
भार्या सर्वास्ववस्थासु विश्रान्तिजननं नृणाम्॥ २७३॥
दीपाद्दीपमिवोत्पन्नं परलोके प्रकाशकम्।
कः पुत्रं नयनानन्दमृते त्वामवमन्यते॥ २७४॥
हृदयादभिजातेन स्वर्गपीयूषवर्षिणा।
सुकृतेनेव पुत्रेण को नाम न सुखी भवेत्॥ २७५॥
साक्षिणोऽन्तःशरीरस्था यस्य पञ्च सहापरैः।
हसन्त्यपह्नवारम्भे ततः कोऽन्यो गतत्रपः॥ २७६॥
इत्युक्त्वा हीनतादुःखात्प्ररुरोद मनस्विनी।
स्थूलास्रकणहारेण भूषयन्ती कुचस्थलम्॥ २७७॥
राजञ्ज्ञातस्त्वमेवास्यामम्भसीवामले रविः।
भजस्व तनयं जायां भज राजीवलोचनाम्॥ २७८॥
इत्युच्चचार वचनं गगनात्तच्च भूपतिः।
निशम्य पुत्रमादाय चकार भरताधिपम्॥ २७९॥ भिधम्
शाकुन्तलः स दौष्यन्तिर्नृपो भारतवंशकृत्।
शशास मेदिनीं सप्तसमुद्ररशनां विभुः॥ २८०॥

शाकुन्तलम्॥ ७॥

पुरा देवासुरे युद्धे दानवांस्त्रिदशैर्हतान्।
प्राप्य संजीवनीं विद्यां शुक्रः शिष्यानजीवयत्॥ २८१॥
दैत्येष्वक्षीणसैन्येषु देवैः संमन्त्र्य वृत्रहा।
तां विद्यां प्राहिणोज्ज्ञातुं बृहस्पतिसुतं कचम्॥ २८२॥
कचोऽथ दानवेन्द्रस्य नगरं वृषपर्वणः।
गत्वा शुक्रं समभ्येत्य चिरमेवाव्रतोऽभवत्॥ २८३॥
तेन प्रतिगृहीतोऽसौ चरन्वार्षसहस्रिकम्।
सेवाव्रतं तत्तनयां देवयानीमतोषयत्॥ २८४॥
ज्ञातं(त्वा) संजीवनीं विद्यां प्राप्तोऽयमिति दानवाः।
गुरुगोरक्षणव्यग्रं जघ्नुः संमन्त्र्य तं रहः॥ २८५॥
स्नेहार्द्रहृदया तस्मिन्देवयानी सुलोचना।
प्रोवाच पितरं तात कचोऽद्यापि न दृश्यते॥ २८६॥
अयं कमलिनीकान्तो यातोऽस्तं वासरेश्वरः।
अगोपाश्चागता गावो व्यक्तं तात हतः कचः॥ २८७॥
तमाज्ञाकारिणं दक्षं पौत्रमङ्गिरसो मुनेः।
कचं विना न जीवामीत्युक्त्वाभूत्सास्रुलोचना॥ २८८॥
दिव्यदृष्टिस्ततः स्मृत्वा विद्यां संजीवनीं क्षणात्।
दानवेन्द्रैर्हतं दूरात्काव्यः कचमजीवयत्॥ २८९॥
आहूतो गुरुणाभ्येत्य स वृत्तं स्वं निवेद्य च।
पुष्पार्थं देवयान्याथ विसृष्टः काननं ययौ॥ २९०॥
तं पुनर्दानवा हत्वा दग्धं निष्पिष्य निर्जने।
उपचारे विसृष्टायां सुरायां गुरवे ददुः॥ २९१॥
ततोऽब्रवीद्देवयानी पुष्पार्थं प्रेषितो मया।
पुनर्न दृश्यते तात कचः कमललोचनः॥ २९२॥
ततः शुक्रः क्षणं ध्यात्वा देवयान्या गिरा कचम्।
कुक्षिस्थं जीवयामास वृत्तं चास्य तथाशृणोत्॥ २९३॥

तत्रैव दत्तां शुक्रेण विद्यामासाद्य तां कचः ।
तूर्णं निर्भिद्य तत्कुक्षिं निर्गतस्तमजीवयत् ॥ २९४ ॥
अथ शुक्रोऽब्रवीन्मोहाद्यः पास्यति सुरां द्विजः ।
स यास्यति तमःपूर्णां नरके दुर्दशामिति ॥ २९५ ॥
प्राप्य विद्यां चिराद्गन्तुमामन्त्र्य गुरुमुद्यतम् ।
देवयानी कचं प्राह भज मामिति भामिनी ॥ २९६ ॥
कचः प्रोवाच शुक्रो मे सुभ्रु मान्यो गुरुः पिता ।
अहं तस्योषितः कुक्षौ धर्मेण त्वं स्वसा मम ॥ २९७ ॥
प्रत्याख्यातेति सा तेन कोपकम्पाकुलावदत् ।
न भक्तत्यागिनो विद्या तव दर्पात्फलिष्यति ॥ २९८ ॥
तच्छ्रुत्वा शुक्रतनयामुवाच व्याकुलः कचः ।
अनपेतः सदाचाराच्छापस्यार्होऽस्मि नो तव ॥ २९९ ॥
विद्या शिष्येषु साफल्यं धर्मभाजो ममैष्यति ।
मुनिपुत्रो न ते कश्चिद्भविता स्वोचितः पतिः ॥ ३०० ॥
इत्युक्त्वा शुक्रभवनात्त्वरितः प्रययौ कचः ।
प्राप्तं वर्षसहस्रेण कचं प्रत्युद्ययुः सुराः ॥ ३०१ ॥
ते कचात्प्राप्य तां विद्यां तुष्टास्तस्मै वरं ददुः ।
येनाभूत्सोऽक्षययशाः क्रतुभागस्य भाजनम् ॥ ३०२ ॥
अत्रान्तरे निजोद्यानकानने कमलानना ।
हृष्टा ललास शर्मिष्ठा तनया वृषपर्वणः ॥ ३०३ ॥
दासीसहस्रानुगता सा विलासमदालसा ।
वसन्तवातव्यालोललतालीलां व्यडम्बयत् ॥ ३०४ ॥
तत्रैव शुक्रतनया देवयानी घनस्तनी ।
विजहार मनोजन्मसद्मयौवनशालिनी ॥ ३०५ ॥
यदृच्छयागतोऽभ्येत्य तासामथ शचीपतिः ।
चक्रे वस्त्रपरावृत्तिं वायुभूतः स्मितप्रियः ॥ ३०६ ॥

निजवस्त्रसमाकर्षात्स ज्ञाते कलहे ततः।
शर्मिष्ठाया देवयान्या विवादः समजायत ॥ ३०७ ॥
उत्तानपाणेर्दीनस्य याचकस्य त्वमात्मना।
दातुर्दैत्यपतेः पुत्रीं मूढे मामवमन्यसे ॥ ३०८ ॥
उक्त्वेति कूपे शर्मिष्ठा देवयानीमपातयत्।
ऐश्वर्यमदमत्तेभ्यः कुशलं केन लभ्यते ॥ ३०९ ॥
दैत्यपुत्र्यां प्रयातायां ययातिर्नाहुषो नृपः।
मृगयानिर्गतोऽभ्यायाद्गहनं तद्यदृच्छया ॥ ३१० ॥
जलार्थी तत्र सोऽपश्यत्कूपे तस्मिन्गतोदके।
शुक्रकन्यामसामान्यलावण्याभरणाननाम् ॥ ३११ ॥
कथितान्वयसंज्ञां तामुज्जहार महीपतिः।
करेणादाय लोलाक्षीं पुनर्विष्णुरिवावनिम् ॥ ३१२ ॥
याते ततो नरपतौ देवयानीं सुदुःखिताम्।
आहूय प्राह पितरं वृत्तं सा बाष्पगद्गदम् ॥ ३१३ ॥
तामाह शुक्रो बालानां केलिकोपकथा कथम्।
प्रमाणीक्रियते सद्भिर्वैरपारतितीर्षया ॥ ३१४ ॥
सोढव्यो ह्यपराधेऽपि साधुना कोपपावकः।
क्षमाजलैरसंसिक्तः शाम्येदपि न जन्मभिः ॥ ३१५ ॥
उक्त्वेत्युशनसा स्वैरं मानिनीं साथ कन्यका।
को याति याचकादन्यो दैन्याद्विभ्रष्टमानिना(ता)म् ॥ ३१६
अवज्ञाता तया तात नाहं जीवितुमुत्सहे।
वृषपर्वाणमभ्येत्य सुता वृत्तान्तमभ्यधात् ॥ ३१७ ॥
एष दैत्यान्परित्यज्य व्रजामीति निगद्य सः।
गन्तुमभ्युद्ययौ क्रुद्धः संरम्भगलितांशुकः ॥ ३१८ ॥
पादयोर्निपपातास्य भीतो दैत्यपतिस्ततः।
लोलकुण्डलकोणाग्रस्पृष्टगण्डतटः क्षणम् ॥ ३१९ ॥

प्रसाद्यतां देवयानी मम मन्युर्न विद्यते ।
इत्याह शुक्रः साधूनां कोपो हि विनयावधिः ॥ ३२० ॥
गुरुपुत्रीं प्रसाद्याथ वृषपर्वा कृताञ्जलिः ।
तस्यै सुतां ददौ दासीं दासीशतपुरःसराम् ॥ ३२१ ॥
दासीं संप्राप्य शर्मिष्ठां हृष्टा भार्गवकन्यका ।
प्राह याचकपुत्र्यास्त्वं कथं दासीति सस्मिता ॥ ३२२ ॥
ततः कदाचित्सा बाला मल्लिकाकलिकाकुलम् ।
ययौ तदेव चूतालीसंसर्पिपवनं वनम् ॥ ३२३ ॥
अत्रान्तरे नरपतिर्ययातिर्मृगयारसात् ।
तमेव देशमभ्यायात्पुनः कमललोचना ॥ ३२४ ॥
देवयानी तमालोक्य द्वितीयमिव मन्मथम् ।
नामाभिजनमाकर्ण्य त्वद्वशास्मीत्यभाषत ॥ ३२५ ॥
ततो ययातिस्तामाह सुन्दरीं कथितान्वयाम् ।
क्षत्रियोऽहं मुनिसुते सुभ्रु त्वामर्थये कथम् ॥ ३२६ ॥
अत्याशीविषमस्त्रं हि विजितप्रलयानलम् ।
तेजो लङ्घयितुं शक्तः को नु नाम द्विजन्मनाम् ॥ ३२७ ॥
अनभ्युपगतां पित्रा वोढुं त्वां नाहमुत्सहे ।
काव्यः प्रणेता धर्माणां प्रमाणं तद्वचो मम ॥ ३२८ ॥
अथ राज्ञो वचः श्रुत्वा पितरं सा सुलोचना ।
समाहूय स्वसंकल्पं विवाहाय न्यवेदयत् ॥ ३२९ ॥
न दोषोऽस्तीति शुक्रेण ततस्तां स्वयमर्पिताम् ।
जग्राह नाहुषो लोके मुनीनां हि गिरा स्थितिः ॥ ३३० ॥
शर्मिष्ठानुगतां प्राप्य देवयानीं महीपतिः ।
हृष्टः स्वनगरं प्रायात्प्रत्यग्ररचितोत्सवः ॥ ३३१ ॥
ततः प्राप सुतौ देवी देवयानी नराधिपात् ।
यदुं च तुर्वसुं चेति काले कुवलयेक्षणा ॥ ३३२ ॥

कदाचिदथ राजानं शर्मिष्ठा स्तबकस्तनी ।
ऋतुं प्रयता प्रत्यग्रयौवनारम्भनिर्भरा ॥ ३३३ ॥
अशोकवनिकाभ्यासे स्थितं प्रोवाच निर्जने ।
पृथुवेपथुशिञ्जानमणिनूपुरमेखला ॥ ३३४ ॥
सख्याः पतिः क्षितिपते मम त्वं धर्मतः पतिः ।
ऋतावद्यार्थितः पूर्वं प्रणयः पूर्यतां विभो ॥ ३३५ ॥
तच्छ्रुत्वा भूपतिः प्राह दत्त्वा शुक्रः सुतां पुरा ।
सेव्या त्वया न शर्मिष्ठेत्यकरोन्मम संविदम् ॥ ३३६ ॥
त्व(त)द्वचो बहुभीतिर्मे विघ्नस्तत्संगमादृते ।
पूर्णेन्दुवदनां सुभ्रु कस्त्वां न बहु मन्यते ॥ ३३७ ॥
इति दैत्येन्द्रतनया श्रुत्वा भूपालमभ्यधात् ।
लिखन्ती चरणाग्रेण भूमिमायतलोचना ॥ ३३८ ॥
विवाहे स्त्रीषु नर्मोक्तौ प्राणभ्रंशे धनक्षये ।
न सत्यं गण्यते सद्भिः सत्यं साक्षिषु शस्यते ॥ ३३९ ॥
इत्यर्थितः स्वयं राजा तां राजीवविलोचनाम् ।
भेजे स्वेदाम्बुसंसृष्टकपोलाधरपल्लवाम् ॥ ३४० ॥
रममाणस्तया राजा गूढा बाला मृगीदृशा ।
द्रुह्युं चानुं च पूरुं च कालेन प्रापदात्मजान् ॥ ३४१ ॥
ततः कदाचिदुद्याने तान्कुमारान्महीभुजः ।
तुल्याननान्समालोक्य कान्तिलिप्तदिगन्तरान् ॥ ३४२ ॥
कस्य यूयमिति प्राह शङ्किता भार्गवात्मजा ।
ते चाङ्गुल्या नृपं दूरात्पितरं तमदर्शयन् ॥ ३४३ ॥
ततः क्रोधानलाक्रान्ता तद्राजचरितं रहः ।
गत्वा पितुर्गृहं सर्वं देवयानी न्यवेदयत् ॥ ३४४ ॥
तामेवानुसमायान्तं जायां सान्त्वयितुं नृपम् ।
शशाप कुपितः क्रुद्धो जराजीर्णो भवेति तम् ॥ ३४५ ॥

निशम्य शापं राजाथ भृगुसूनुः प्रसादितः ।
प्राह पुत्रं संक्रमय्य जरां यौवनमाप्स्यसि ॥ ३४६ ॥
तदाकर्ण्य स्वनगरं स गत्वाह सुतान्क्रमात् ।
जरया यौवनं मह्यं पुत्रका दीयतामिति ॥ ३४७ ॥
ते तमूचुर्गतप्राणो धन्यो न तु जरार्दितः ।
शरीरभारवाहो हि जरी सर्वापदां पदम् ॥ ३४८ ॥
स चतुर्भिर्यदुमुखैः प्रत्याख्यातः सुतैर्नृपः ।
शशाप तान्न राज्यार्हाः पापवंश्या यथाभवन् ॥ ३४९ ॥
वितीर्णे पूरुणा प्राप्य तारुण्यमथ पार्थिवः ।
अभूत्सहस्रमब्दानां सुखी संभोगतत्परः ॥ ३५० ॥
पूर्णे काले निजं राज्यं यौवनं च महीपतिः ।
प्रदाय पूरवे तुष्टो वानप्रस्थोऽभवन्मुनिः ॥ ३५१ ॥
पूरोरयं राजवंशः पौरवो यादवो यदोः ।
पितुः शापान्म्लेच्छशकाः शेषाणां यवनादयः ॥ ३५२ ॥

यायातम् ॥ ८ ॥

ततः परेण तपसा स्वर्गमारुह्य नाहुषः ।
उवास ब्राह्मभुवने लोकपालसभासु च ॥ ३५३ ॥
कदाचिदथ देवेन्द्रस्तं पप्रच्छ कथान्तरे ।
राजन्विराजसे पुण्यैः केनासि तपसा समः ॥ ३५४ ॥
सोऽब्रवीत्सुरसिद्धर्षिगन्धर्वनृपभोगिषु ।
न पश्याम्यात्मनस्तुल्यं तपसा यशसापि वा ॥ ३५५ ॥
इति ब्रुवाणं तं शक्रः पतेत्याहोच्चया गिरा ।
सर्वभूतावमानेन क्षीणं तत्ते तपो नृप ॥ ३५६ ॥
अवमानेन महतां प्रहर्षक्रोधविस्मयैः ।
तपांसि क्षयमायान्ति यशांसीव सुदुर्नयैः ॥ ३५७ ॥
इति शक्रगिरा राजापतत्क्षिप्रं सुरालयात् ।
विध्वस्तवदनच्छायः साधुसङ्गमयाचत ॥ ३५८ ॥

सतां मध्ये पतेत्युक्तः स सुरेन्द्रेण पार्थिवः ।
दौहित्राणां क्रतुक्षेत्रे पपाताधोमुखो दिवः ॥ ३५९ ॥
प्रतर्दनो वसुमनाः शिबिरौशीनरोऽष्टकः ।
ते नृपं सूर्यसंकाशं पतन्तं तं व्यलोकयन् ॥ ३६० ॥
तमष्टकोऽब्रवीद्देव कस्त्वं दीप्तानलद्युतिः ।
एवंविधानां महसामाकरो जातु नाल्पकः ॥ ३६१ ॥
इति पृष्टोऽष्टकेनारान्निजं नाम निवेद्य सः ।
उवाच जन्मवृत्तान्तं पातनं च दिवो भुवि ॥ ३६२ ॥
संसारतत्त्वं पृष्टोऽथ दौहित्रेण स सर्ववित् ।
अस्पृष्टभूमिः सत्सङ्गादनुभूतमभाषत ॥ ३६३ ॥
आरुह्य पुण्यपाथेयो नरस्त्रिदशमन्दिरम् ।
भुङ्क्ते शुभफलं दिव्यं कलाकेलिकलः कृती ॥ ३६४ ॥
कालेन क्षीणपुण्योऽसौ क्षपितार्थ इवेश्वरः ।
एको निष्कास्यते स्वर्गात्कामी वेश्यागृहादिव ॥ ३६५ ॥
दिवः पतन्तं तं घोरा राक्षसा गृध्रगोमुखाः ।
पुनः पुनः समुद्भूतं भक्षयन्ति महारवाः ॥ ३६६ ॥
षष्टिं वर्षसहस्राणि तैर्भुक्त्वा बहुधेरितः ।
स्वकर्मानुगतो याति चिन्मात्रो देहसंगमम् ॥ ३६७ ॥
वासनागन्धसंपृक्तो देही गर्भं प्रसर्पति ।
वायुः शब्दैरिवाक्रान्तो भूतैरव्यक्तशक्तिभिः ॥ ३६८ ॥
पापः परापमानी च नीचयोनिषु जायते ।
भुवि पुण्यपरो याति पुनः स्वर्गगतिं नरः ॥ ३६९ ॥
गृही ततो वनस्थश्च ततो न्यस्ताखिलक्रियः ।
निर्वैरो निर्ममः शान्तः प्रयाति परमं पदम् ॥ ३७० ॥
ययातिरिति दौहित्रैः पृष्टः सर्वं निगद्य तत् ।
ययौ तत्पुण्यसंस्पृष्टस्तैरेव सहितो दिवम् ॥ ३७१ ॥

ते दिव्यधिष्ण्यैरारूढास्त्रिदिवं पञ्च पार्थिवाः।
व्यराजन्तोर्जितोत्साहाः पञ्च सूर्या इवोदिताः॥ ३७२॥
तेषां मध्येऽधिकं राजा शिबिरौशीनरो बभौ।
दानेन तपसा कीर्त्या सत्येन क्षमाय तथा॥ ३७३॥

उत्तरयायातम्॥ ९॥

पुनः स्वर्गं समारूढे नाहुषे पृथिवीपतौ।
तत्पुत्रस्याभवत्पूरोर्वंशः सुविपुलः क्षितौ॥ ३७४॥
मनोर्वैवस्वतस्यासीदिडो नाम पुरा[1] सुतः।
आयुस्तस्याभवत्पुत्रो नहुषश्चायुषोऽभवत्॥ ३७५॥
ययातिर्नाहुषो राजा पूरुस्तस्याभवत्सुतः।
जनमेजयस्तस्य सूनुः प्राचीधन्वा[2] ततोऽभवत्॥ ३७६॥
संयातिस्तनयस्तस्य ततः शम्पातिरि[3]त्यभूत्।
सार्वभौमस्तत्सुतोऽभूदा[4]राधीरस्तदात्मजः॥ ३७७॥
पुत्रस्तस्य महाभौमस्ततोऽप्ययुतनाप्यभूत्।
अक्रोधनस्तत्तनयस्तस्य देवातिथिः सुतः॥ ३७८॥
तस्यापत्यं पैदः[5] श्रीमानृक्षस्तस्यात्मजोऽभवत्।
ततश्च मतिनाराख्यस्तस्य त्रपु(तंसु)रभूत्सुतः॥ ३७९॥
नलिनश्च त्रपोः(तंसोः) सूनुर्दु[6]ष्यन्तस्तत्सुतो विभुः।
भरतस्तस्य दायादोऽभि(भु)मन्युर्भारतो नृपः॥ ३८०॥
सुहोत्रस्तत्सुतो हस्ती हस्तिनापुरकृत्ततः।
विकुण्ठो हस्तिनः सूनुरजमीढस्ततोऽभवत्॥ ३८१॥

---

१. 'पुरूरवाः' इति भारते. २. 'प्राचीन्वान्' इति भारते. ३. 'अहंयातिः' इति भारते. ४. भारते तु 'सार्वभौमस्य जयत्सेनः, जयत्सेनस्यावाचीनः, अवाचीनस्यारिहः, अरिहस्य महाभौमः' इत्युपलभ्यते. ५. भारते तु देवातिथेररिहः सुत उपलभ्यते. ६. 'तंसुं सरस्वती पुत्रं मतिनारादजीजनत्। ईलिनं जनयामास कालिङ्ग्यां तंसुरात्मजम्॥' ईलिनस्तु 'रथन्तर्यां दुष्यन्ताद्यान्पञ्च पुत्रानजीजनत्' इति भारते.

आजमीढः संवरणः कुरुः संवरणात्मजः ।
अभिम्वा(अनश्वा) कौरवो[१] राजा परीक्षिदभवत्ततः ॥ ३८२ ॥
परीक्षितो भीमसेनः प्रतीपस्तत्सुतो[२] नृपः ।
प्रातीपः शंतनुः श्रीमान्राजा सत्यवतीपतिः ॥ ३८३ ॥
विचित्रवीर्यस्तत्सूनुस्ततः पाण्डुर्महीपतिः ।
अर्जुनः पाण्डुदायादः सौभद्रश्च तदात्मजः ॥ ३८४ ॥
परीक्षित्तस्य तनयस्ततस्त्वं जनमेजयः ।
भवतश्चायमायुष्माञ्शतानीकः कुलोचितः ॥ ३८५ ॥
अश्वमेधकृत[३]श्चास्य सहस्रानीकभूपतिः ।
भविष्यति सुतः श्रीमान्पूरोरित्ययमन्वयः ॥ ३८६ ॥

पूरुवंशानुकीर्तनम् ॥१०॥

ब्रह्मलोके पुरा यज्वा मनुवंश्यो महातिथिः[४] ।
तस्थौ चतुर्मुखास्थाने राजा राजर्षिभिः सह ॥ ३८७ ॥
तत्र मन्दाकिनी मूर्ता सभासीनं पितामहम् ।
सिषेवे हंसशुभ्रेण चामरेणाम्बुजन्मना ॥ ३८८ ॥
स फेनमालाधवलोडु(?)ग्गूलपटपल्लवः ।
तस्या वालानिलाधूतो विचचाल मृगीदृशः ॥ ३८९ ॥
तां दृष्ट्वा संभ्रमालोलक्कणद्वलयमेखलाम् ।
वैलक्ष्यमगमन्सर्वे सुराः क्षणमवाङ्मुखाः ॥ ३९० ॥
महातिथिस्तु[४] तां दृष्ट्वा रम्भागर्भनिभप्रभाम् ।
निमेषदोषशून्येन चक्षुषा समुदैक्षत ॥ ३९१ ॥
तत्कोपाद्ब्रह्मणा शप्तः स पपात ततो भुवि ।
प्रतिपस्यात्मजो राज्ञो भूयासमित्यचिन्तयत् ॥ ३९२ ॥

१. 'कुरोः शुभाङ्ग्यां विदूरः, विदूरस्य संप्रियायामनश्वा' इति भारते. २. 'भीमसेनस्य प्रतिश्रवाः, प्रतिश्रवसः प्रतीपः' इति भारते. ३. 'अश्वमेधदत्त' इति भारते. ४. 'महाभिषः' इति भारते.

तस्मिन्नवसरे गङ्गा निवृत्ता ब्रह्मलोकतः ।
वसून्विषण्णवदनान्ददर्श व्योमगामिनी ॥ ३९३ ॥
ते शापकारणं पृष्टास्तया प्राहुर्गतत्विषः ।
वसिष्ठेन वयं शप्ता निपतामो महीतले ॥ ३९४ ॥
शंतनोः प्रातिपीयस्य यास्यामो देवि पुत्रताम् ।
जननी तत्र कारुण्यात्त्वं नो भवितुमर्हसि ॥ ३९५ ॥
जातानस्माञ्जले क्षिप्त्वा विमुक्तिं च विधत्स्व नः ।
कः सहेतापदावासं सायासं जन्म मानुषम् ॥ ३९६ ॥
तच्छ्रुत्वा जाह्नवी प्राह सर्वमेतत्करोम्यहम् ।
किं तु तस्य नृपस्यैकः पुत्रोऽस्तु भवतां मतः ॥ ३९७ ॥
विफलं नोत्सहे कर्तुं यदर्थं तत्समागमम् ।
इति गङ्गावचः श्रुत्वा प्रहृष्टा वसवोऽवदन् ॥ ३९८ ॥
सर्वेषामष्टमांशेन बलवीर्यगुणौजसाम् ।
अस्माकं देवि भविता ब्रह्मचारी तवात्मजः ॥ ३९९ ॥
इति संविदमादाय तेषु यातेषु भूतलम् ।
प्रतिपं पृथिवीपालं तटान्ते चिरजापिनम् ॥ ४०० ॥
तत्तीर्थसलिलात्साक्षाद्गङ्गा कान्तितरङ्गिता ।
ऊरुं दक्षिणमारुह्य प्रोवाच भज मामिति ॥ ४०१ ॥
स तामुवाच नाज्ञातां नावर्णां न परस्त्रियम् ।
व्रजामीति व्रतं विद्धि मम मानिनि सर्वदा ॥ ४०२ ॥
दक्षिणाङ्कोपविष्टा च त्वं स्नुषा मे भविष्यसि ।
अपत्यानां पदमेतद्वामं तु दयितास्पदम् ॥ ४०३ ॥
इति राज्ञो वचः श्रुत्वा तथेत्युक्त्वा त्रिमार्गगा ।
प्रययौ कान्तिपूरौघैः पूरयन्ती तटस्थलीम् ॥ ४०४ ॥

---

१. 'प्रतिप—परिक्षित्' इत्युभयत्रापि ह्रस्वेकार आदर्शद्वये; भारते दीर्घेकार उपलभ्यते. २. 'अपत्यानां स्नुषाणां च भीरु विद्ध्येतदासनम् । सव्योरुः कामिनीभोग्यस्त्वया स च विवर्जितः ॥ तस्मादहं नाचरिष्ये त्वयि कामं वराङ्गने । स्नुषा मे भव सुश्रोणि पुत्रार्थं त्वां वृणोम्यहम् । स्नुषापक्षं हि वामोरु त्वमागम्य समाश्रिता ॥' इति भारतोक्तं राजवाक्यम्.

अत्रान्तरे व्रतवतः प्रतिपस्य सुतोऽभवत् ।
शंतनुः शान्तवयसो ब्रह्मशापान्महातिथिः ॥ ४०५ ॥
तं युवानं ततः प्राह स कदाचित्सुतं नृपः ।
गङ्गाकूले पुरा पुत्र दिव्या योषित्स्वयं मया ॥ ४०६ ॥
वृता स्नुषेति वचसा तां भजस्व समागताम् ।
उक्त्वेति राज्यं दत्वास्मै प्रतिपस्तपसे ययौ ॥ ४०७ ॥
ततः स भुवनाभोगभूषणं जनवल्लभः ।
बभूव भूभृतां नाथः शंतनुः शान्तविप्लवः ॥ ४०८ ॥
चरन्स गङ्गापुलिनेऽरसत्समदसागरे ।
कदाचिदनिलालोलमञ्जरीलास्यमन्दिरे ॥ ४०९ ॥
ददर्श कार्तिकीचन्द्रवदनां दिव्ययोषिताम् ।
स्वच्छांशुकां सुधाफेनधवलां कमलामिव ॥ ४१० ॥
तां पृथुश्रोणिपुलिनां कटाक्षशफराकुलाम् ।
लावण्यवाहिनीं वीक्ष्य रसत्रुपरसारसाम् ॥ ४११ ॥
प्रहर्षविस्मयोत्फुल्ललोचनो जगतीपतिः ।
पितुः स्मृत्वा वचः प्राह रम्भोरु भज मामिति ॥ ४१२ ॥
तदाकर्ण्य प्रणयिनं सा तं त्रिदशवाहिनी ।
मेने यथेष्टकरणप्रत्याख्यानावधिप्रियम् ॥ ४१३ ॥
रममाणस्तया तन्व्या नवोद्याने स भूपतिः ।
प्रयातमपि नाज्ञासीत्कालं कमललोचनः ॥ ४१४ ॥
ततः सा शापपतितान्सप्त जातान्वसून्क्रमात् ।
जघान सलिले क्षिप्त्वा नोचे किंचिच्च तां नृपः ॥ ४१५ ॥
सुते जातेऽष्टमे राज्ञा निषिद्धा सावदत्ततः ।
समयात्त्वं विचलितः स्वस्ति गच्छामि भूपते ॥ ४१६ ॥
प्रत्याख्यानं वियोगायेत्येतत्किं विस्मृतं तव ।
अहं त्रिपथगा राजन्नभवं तव वल्लभा ।

वशिष्ठशापान्निपतद्वसुमोक्षकृतक्षणा ॥ ४१७ ॥
पुरा विहाररसिका वसवोऽष्टौ प्रियासखाः।
दृष्टाश्चेरुर्वशिष्ठस्य मेरुपार्श्वे तपोवने ॥ ४१८ ॥
सर्वकामप्रदां तत्र होमधेनुं महामुनेः।
चरन्तीं द्यौर्वसुर्दृष्ट्वा निजां जायामभाषत ॥ ४१९ ॥
पीयूषस्यन्दिनी धेनुरियं रूपवती मुनेः।
मर्त्योऽप्यमर्त्यतां याति यत्क्षीरेण सविग्रहः ॥ ४२० ॥
वसुभार्या निशम्येति तं प्राह दयितं प्रिया।
वयस्या मर्त्यलोकेऽस्ति जीवितं मे बहिश्चरम् ॥ ४२१ ॥
उशीनरस्य दुहिता नृपतेरजिरावती।
तदर्थं क्षीरमिच्छामि हरैतां सुरभिं बलात् ॥ ४२२ ॥
तथेति प्रेरितो धेनुं सोऽहरत्स्मरमोहितः।
तेजसा सह नश्यन्ति स्त्रीजितानां हि बुद्धयः ॥ ४२३ ॥
तत्कोपात्तान्वसूनेत्य वशिष्ठः सहसाशपत्।
एकस्याप्यपराधेन वृन्दमायाति वाच्यताम् ॥ ४२४ ॥
मर्त्येषु जन्म भूयाद्वः शापं श्रुत्वेति ते ततः।
भीताः प्रसादयामासुः सोऽथ तानवदच्छनैः ॥ ४२५ ॥
गर्भावधिरयं शापो वत्सरं वो भविष्यति।
यो हर्ता द्यौरस्तु चिरं मनुष्योऽयं भविष्यति ॥ ४२६ ॥
इति शप्तावशिष्टेन मोचिताः सप्त ते मया।
राजन्सुतस्तवायुष्मान्वसुर्द्यौरयमष्टमः ॥ ४२७ ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ गङ्गा तूर्णमादाय तं शिशुम्।
देवव्रताभिधानोऽभूद्यो देवैर्विहितव्रतः ॥ ४२८ ॥
ततः कालेन संप्राप्तविद्यं शस्त्रास्त्रकोविदम्।
जाह्नवी तं नरपतेः पुनरेत्य सुतं ददौ ॥ ४२९ ॥

हृष्टः शंतनुरासाद्य गाङ्गेयमुचितं सुतम् ।
मेने सफलमात्मानं यौवराज्येऽभिषिच्य तम् ॥ ४३० ॥

भीष्मोत्पत्तिः ॥ ११ ॥

कदाचिदथ कालिन्दीतटोपान्तवनस्थलीः ।
चचार शंतनुः पश्यन्मञ्जुगुञ्जद्विहंगमाः ॥ ४३१ ॥
तत्रोत्फुल्लोत्पलामोदसोदरं दिव्यसौरभम् ।
आघ्राय दृष्टवान्कन्यां कलां कान्तिमतीमिव ॥ ४३२ ॥
कासीति पृष्टा सा तेन प्रोवाच वरवर्णिनी ।
अहं सत्यवती नाम सुता दाशपतेरिति ॥ ४३३ ॥
ततः स्मरेण सहसा स धीरो विवशीकृतः ।
दाशराजं समभ्येत्य तामयाचत सुन्दरीम् ॥ ४३४ ॥
अस्यां जातो राज्यभागी सुतस्ते यदि भूपते ।
तत्तेऽहं वितराम्येनामिति दाशाधिपोऽवदत् ॥ ४३५ ॥
तच्छ्रुत्वा शंतनुर्ध्यात्वा धुर्यं देवव्रतं सुतम् ।
दाशवाक्यमनादृत्य प्रययौ हस्तिनापुरम् ॥ ४३६ ॥
स तत्र मन्मथाक्रान्तस्तामेव हृदयस्थिताम् ।
ध्यायन्न निद्रामभजद्गाथामर्धस्मृतामिव ॥ ४३७ ॥
तं ध्यानपरमेकान्ते पुत्रो देवव्रतः स्वयम् ।
पप्रच्छ शोकसंतापकारणं धैर्यसागरः ॥ ४३८ ॥
सुतेन पृष्टः प्रोवाच त्वमेवैकः सुतो मम ।
अपैति नैकपुत्राणां संतानक्षयजं भयम् ॥ ४३९ ॥
जाते कुलोचिते पुत्रे त्वयि सर्वगुणाधिके ।
कृतकृत्यस्य च पुनर्विवाहो मे विडम्बना ॥ ४४० ॥
इति तद्वाक्यमाकर्ण्य गाङ्गेयो मन्त्रिणां गिरा ।
विवेद पितरं दाशकन्यकाहृतमानसम् ॥ ४४१ ॥
स गत्वा यमुनाकूलवर्तिनं दाशभूपतिम् ।
ययाचे पूजितः कन्यां जनकाय सुलोचनाम् ॥ ४४२ ॥

कथं त्वयि स्थिते वीर दौहित्रो मे नृपो भवेत् ।
इत्युक्ते दाशराजेन वीरः शांतनवोऽब्रवीत् ॥ ४४३ ॥
नाहं राज्यं करिष्यामि सत्योऽयं समयो मम ।
इति ब्रुवाणं गाङ्गेयं दाशराजोऽब्रवीत्पुनः ॥ ४४४ ॥
सत्यसंध प्रतिज्ञैषा तव तावदनश्वरी ।
त्वत्सुतानां तु वीराणां राज्यं को वारयिष्यति ॥ ४४५ ॥
देवव्रतस्तदाकर्ण्य दाशराजमभाषत ।
व्येतु ते मत्सुतभयं ब्रह्मचारी भवाम्यहम् ॥ ४४६ ॥
इत्युक्ते राजपुत्रेण गगनात्पुष्पवर्षिणः ।
भीषणा ते प्रतिज्ञेयं भीष्मेति प्रोचिरे सुराः ॥ ४४७ ॥
ततस्तां दाशराजेन दत्तां निःशङ्कचेतसा ।
शीघ्रमादाय गाङ्गेयः प्रययौ हस्तिनापुरम् ॥ ४४८ ॥
वितीर्णामथ पुत्रेण प्राप्य सत्यवतीं नृपः ।
निशम्य तत्प्रतिज्ञां स लज्जानतमुखोऽभवत् ॥ ४४९ ॥
स्वच्छन्दनिधनं तस्मै ददौ तुष्टः पिता वरम् ।
किमदेयं कृतज्ञानामनुक्त्वैवोपकारिणाम् ॥ ४५० ॥
ततः सत्यवती काले सुषुवे राजदारकम् ।
मौक्तिकं वेणुवल्लीव राकेव रजनीपतिम् ॥ ४५१ ॥
चित्राङ्गदाभिधाने च तस्मिन्यौवनमीयुषि ।
प्रसूत सत्याप्यपरं बालकं पालकं क्षितेः ॥ ४५२ ॥
तस्मिन्विचित्रवीर्याख्ये शनैः संपूर्णविग्रहे ।
आरुरोह दिवं राजा मखसोपानपङ्क्तिभिः ॥ ४५३ ॥
दत्ताभिषेको भीष्मेण ततश्चित्राङ्गदो युवा ।
वीरश्चित्राङ्गदेनैव गन्धर्वेणाहतोऽरिणा ॥ ४५४ ॥
राज्यं विचित्रवीर्याय ततो देवव्रतो ददौ ।
आपत्स्वपि न सीदन्ति सतां सत्प्रक्रियाः क्रियाः ॥ ४५५ ॥

तत्प्रतिग्रहलाभाय जित्वा भूपान्स्वयंवरे ।
कन्यकाः काशिनृपतेरानिनायापगासुतः ॥ ४५६ ॥
मनसाप्यन्यपूर्वां स ज्ञात्वा साल्वाभिलाषिणीम् ।
ज्येष्ठामम्बाभिधां तासां तत्याज ज्वलितामिव ॥ ४५७ ॥
विचित्रवीर्योऽप्यनिशं प्रौढानङ्गतरङ्गितः ।
अम्बिकाम्बालिकाकेलिरसार्द्रहृदयोऽभवत् ॥ ४५८ ॥
तयो[1] रतोऽभवद्यक्ष्मक्षयपक्षिपरिक्षितः ।
जनानुरागसंध्याङ्कः क्वापि राजशशी ययौ ॥ ४५९ ॥
विचित्रवीर्ये त्रिदिवं याते सत्यवती शुचा ।
निर्दह्यमाना गाङ्गेयमवदद्बाष्पगद्गदा ॥ ४६० ॥
छिन्नोऽयं शंतनोर्वंशः कालेन क्रूरकारिणा ।
यदत्र सांप्रतं पुत्र तच्चिन्तयितुमर्हसि ॥ ४६१ ॥
क्षेत्रे विचित्रवीर्यस्य भ्रातुस्त्रिदशगामिनः ।
वंशप्रतिष्ठामाधत्स्व कुरु वा दारसंग्रहम् ॥ ४६२ ॥
वचः श्रुत्वेति सत्याया भीष्मः प्राहाविलुप्तधीः ।
साधूनां मरणं श्रेयो न मातः सत्यविप्लवः ॥ ४६३ ॥
त्वद्विवाहे प्रतिज्ञां तां स्मराम्येकाग्रमानसः ।
त्यजन्ति जीवितं काले मर्यादां न तु मानिनः ॥ ४६४ ॥
वंशप्रतिष्ठामाधत्तां ब्राह्मणः कश्चिदेत्य नः ।
पुरा रामहते क्षत्रे द्विजैर्जाता नराधिपाः ॥ ४६५ ॥
औतथ्येनापि मुनिना बलेर्वसुमतीपतेः ।
वल्लभायां सुदोष्णायामङ्गाख्यो[2] जनितो नृपः ॥ ४६६ ॥
तयैव च विसृष्टायां शूद्रायामप्यजीजनत् ।
मुनिः कुक्षिवदादीन्स मुनीनेकादशात्मजान् ॥ ४६७ ॥
भीष्मस्येति वचः श्रुत्वा प्राह सत्यवती शनैः ।
कानीनस्तनयो मेऽस्ति मुनिर्जातः पराशरात् ॥ ४६८ ॥

१. 'ततो' क. २. 'सुदेष्णायां' भारते.

भगवान्यमुनाद्वीपे द्वैपायन इति श्रुतः।
वेदव्यासं महात्मानं तं स्मरामि कुलस्य नः।
ध्रुवं मयार्थितः कुर्यात्स प्ररोहश्रियं पुनः॥ ४६९॥
इति ब्रुवाणा भीष्मेण तथेत्यभिहितादरात्।
सस्मार तपसो राशिं सा सुतं ज्ञानभास्करम्॥ ४७०॥
स ध्यातमात्रो भगवानाययावञ्जनद्युतिः।
निजतेजश्छटापुञ्जपिङ्गश्मश्रुविलोचनः॥ ४७१॥
सर्वज्ञं ज्ञातवृत्तान्तं पूजितं तं पुरोधसा।
भीष्मेण चाब्रवीन्माता वात्सल्यात्प्रस्नुतस्तनी॥ ४७२॥
भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्य क्षेत्रे मद्वचनान्मुने।
धर्मज्ञ जनयापत्यं प्रतिष्ठायै कुलस्य नः॥ ४७३॥
नौरिवाकर्णधारेयं वर्तते भूरराजका।
सीदते धर्ममर्यादा राष्ट्रे हि नृपवर्जिते॥ ४७४॥
इति मातुर्वचो व्यासस्तथेति प्रत्यपद्यत।
ततोऽम्बिकां ज्ञातवृत्तां सत्या तस्मै व्यसर्जयत्॥ ४७५॥
सा काशिराजतनया कृष्णं पिङ्गललोचनम्।
संगम्य तं मुनिवरं भीता नेत्रे न्यमीलयत्॥ ४७६॥
तत्सकाशादथायातं सत्या मुनिमभाषत।
अप्यस्यां तनयो व्यास भविष्यति कुलोचितः॥ ४७७॥
इति पृष्टो मुनिः प्राह तनयोऽस्यां भविष्यति।
बहुपुत्रश्च किं त्वान्ध्यं मातृदोषादुपैष्यति॥ ४७८॥
किमन्धेनेति स मुनिः सत्यवत्यार्थितः पुनः।
अम्बालिकां समभ्यायात्सापि तं वीक्ष्य भास्वरम्॥ ४७९॥
चण्डांशुमिव दुष्प्रेक्ष्यमनाधृष्टमिवाचलम्।
बभूव पाण्डुरमुखी भग्नसंविग्नमानसा॥ ४८०॥

ततः सत्यां समभ्येत्य पुनः पृष्टोऽब्रवीन्मुनिः ।
तनयः पाण्डुवक्त्राया पाण्डुरस्या भविष्यति ॥ ४८१ ॥
अथान्धमम्बिकासूत धृतराष्ट्रं धियां निधिम् ।
अम्बालिका तथा पाण्डुं यशःकर्पूरपाण्डुरम् ॥ ४८२ ॥
पुनरभ्यर्थितो मात्रा तृतीयमसृजन्मुनिः ।
अम्बिकाकूटनिर्दिष्टशूद्रस्त्रीसंगमात्सुतम् ॥ ४८३ ॥
धर्मो माण्डव्यशापेन स बालः शूद्रतां गतः ।
विदुरः शूद्रकर्माभूत्स्वकर्म हि कुलं महत् ॥ ४८४ ॥
तपस्यतो मुनेः पूर्वं माण्डव्यस्यान्तिके धनम् ।
भीतैश्चौरैः समुत्सृष्टं ददृशुः पुररक्षिणः ॥ ४८५ ॥
मौनव्रतः स तैः पृष्टो यदा नोवाच किंचन ।
तदा तं चौरसहितं ते निन्युः पार्थिवान्तिकम् ॥ ४८६ ॥
अज्ञातवृत्तस्तं मोहात्पापशूले न्यवेशयत् ।
शूलस्थः स तपस्तीव्रं चिरं तेपे महातपाः ॥ ४८७ ॥
मुनयस्तं खगा भूत्वा शूलस्थमवदञ्शुचा ।
कस्येमां कर्मणो निष्ठां प्राप्तोऽसि भगवन्निति ॥ ४८८ ॥
सोऽब्रवीत्स्वात्मनैवात्मा पुरा विहितमश्नुते ।
ततः प्रसादयामास तं ज्ञात्वा चकितो नृपः ॥ ४८९ ॥
आकृष्यमाणं शूलाग्रं यदा तस्य न निर्ययौ ।
तदा विकृत्तां तत्कोटिं वहन्नन्तश्चचार सः ॥ ४९० ॥
ततः प्रभृति लोकेऽसावणीमाण्डव्य इत्यभूत् ।
स गत्वा कुपितो धर्मं समासीनमभाषत ।
कर्मणः कस्य पाकोऽयं मम शूलाधिरोपणम् ॥ ४९१ ॥
इति पृष्टो मुनीन्द्रेण ध्यात्वा धर्मस्तमब्रवीत् ।
पुच्छे यत्पुत्तिका पूर्वं त्वया विद्धा तृणाङ्कुरैः ॥ ४९२ ॥
कर्मणस्तस्य पाकोऽयं तदाकर्ण्यावदन्मुनिः ।
अहो न्वल्पापराधस्य मम दण्डः सुदुःसहः ॥ ४९३ ॥

कृतो धर्म त्वया तस्माच्छूद्रयोनौ भविष्यति।
मया बाल्ये कृतं ह्येतद्बाला यस्मादपातकाः।
आचतुर्दशवर्षान्तादित्येषा सत्कृता स्थितिः ॥ ४९४ ॥
एवं मुनीन्द्रशापेन धर्मो यातः स शूद्रताम्।
विदुरो दीर्घदर्शी च धर्मज्ञश्चाभवद्बुधः ॥ ४९५ ॥
अन्तर्हिते भगवति व्यासे ते कुरुनन्दनाः।
व्यवर्धन्त महोत्साहाः प्रजानामुत्सवैः सह ॥ ४९६ ॥
प्रज्ञाचक्षुरभूत्तेषां धृतराष्ट्रोऽग्रजो बली।
उवाह राज्यं पाण्डुस्तु दुष्यन्तभरतोपमः ॥ ४९७ ॥
सुतां गान्धारराजस्य सुबलस्य बलीयसः।
शकुनेरनुजां लेभे गान्धारीमम्बिकासुतः ॥ ४९८ ॥
पुत्राणां प्राप्स्यसि शतं विशालबलतेजसाम्।
ददाविति वरं तस्याः स्वयमाराधितो हरिः ॥ ४९९ ॥
विदित्वान्धं पतिं सा तु सती व्रतपरायणा।
बबन्ध च सुपट्टेन नयने विनयावनिः ॥ ५०० ॥
अत्रान्तरे शूरसुतां वसुदेवानुजां नृपः।
जग्राह कुन्तवत्कुन्तीं कुन्तिभोजमहीपतिः ॥ ५०१ ॥
पुत्री च मातुलेयी च गृहे सा तस्य कन्यका।
अवर्धतातिथिगुरुद्विजपूजाविधायिनी ॥ ५०२ ॥
दुर्वाससो मुनिवरात्प्रयत्नाराधितात्सती।
पुत्रार्थं त्रिदशाह्वाने दिव्यमन्त्रमवाप सा ॥ ५०३ ॥
ततः कदाचित्सौधस्था नवयौवनशालिनी।
आजुहाव सहस्रांशुं ज्ञातुं मन्त्रस्य सत्यताम् ॥ ५०४ ॥
स ध्यातमात्रो भगवान्साक्षात्तामेत्य सुन्दरीम्।
अभ्यधादयमस्मीति व्यावल्गल्लोलकुण्डलः ॥ ५०५ ॥
तच्छ्रुत्वा लज्जिता बाला तमुवाच कृताञ्जलिः।

पृथापराभिधा कुन्ती कम्पशिञ्जानमेखला ॥ १०६ ॥
मुनिमन्त्रपरीक्षार्थे ध्यातोऽसि भगवन्मया ।
प्रसीद करुणासिन्धो क्षम्यतां बालचापलम् ॥ १०७ ॥
इत्युक्तो भास्करः कुन्त्या प्रोवाचामोघदर्शनः ।
त्वदर्थमहमायातो भज मां चारुहासिनि ॥ १०८ ॥
त्वया सह कुरङ्गाक्षि संगमो मे प्रसादनम् ।
निष्फलाह्वानसदृशी नावमानमही परा ॥ १०९ ॥
मत्सङ्गप्रतिषेधस्ते दोषाय श्रेयसेऽन्यथा ।
इत्यर्थिता सा बहुशो रविणा संगमं ययौ ॥ ११० ॥
अलुप्तकन्यकाभावा सहस्रांशुवरात्ततः ।
असूत तनयं कर्णं भास्वत्कनककुण्डलम् ॥ १११ ॥
तया बन्धुभयात्त्यक्तो लज्जया सलिले शिशुः ।
स सूतेनाधिरथिना संप्राप्तः काञ्चनैः सह ॥ ११२ ॥
तद्भार्यया वर्धितोऽथ राधया वसुना सह ।
संप्राप्त इति स श्रीमान्वसुषेणाभिधोऽभवत् ॥ ११३ ॥
सूर्योपस्थानसमये नादेयं तस्य किंचन ।
बभूव सर्वशस्त्रास्त्रविद्याविक्रमशालिनः ॥ ११४ ॥
ततस्तां राजतनयां कुन्तीं कमललोचनाम् ।
कान्तः स्वयंवरे पाण्डुरवाप नृपसंसदि ॥ ११५ ॥
माद्रीं च मद्रराजस्य सुतां लावण्यवाहिनीम् ।
लेभे देवव्रतप्रत्तशुल्केनाम्बालिकासुतः ॥ ११६ ॥
ताभ्यां तरलनेत्राभ्यां रममाणो महीपतिः ।
प्रीत्या रत्या च सहितो मनोभव इवाबभौ ॥ ११७ ॥
स जित्वा दिक्षु भूपालान्करं प्राप्य धनुर्धरः ।
ययौ ययातिशर्यातिनृगनाभागतुल्यताम् ॥ ११८ ॥
भीष्मः पारशवीं कन्यां देवकस्य महीपतेः ।
विदुराय समानीय ददौ वंशविवृद्धये ॥ ११९ ॥

अत्रान्तरे व्यासवाक्याद्धृतराष्ट्रस्य वल्लभा।
उवाह गर्भं गान्धारी संवत्सरयुगं सती ॥ ९२० ॥
पुत्रार्थिनी चिरधृते गर्भे सा जातमत्सरा।
बहुधा ताडयामास मुष्टिभ्यामुदरं निजम् ॥ ९२१ ॥
ततो मांसमयीं पेशीमष्ठीलामिव संहताम्।
असूत राजमहिषी दुःखातङ्कमयीमिव ॥ ९२२ ॥
व्यासवाक्यादथासिक्ता सा पेशी शीतवारिणा।
एकाधिकं शतमभूद्गर्भतो मुष्टिताडनात् ॥ ९२३ ॥
अङ्गुष्ठपर्वमात्रास्ते घृतकुण्डेषु रक्षिताः।
व्यस्ता बभूवुः कालेन बालकाः कान्तवर्चसः ॥ ९२४ ॥
ज्येष्ठो दुर्योधनस्तेषां ततो दुःशासनादयः।
विकर्णदुःशलमुखा दुःशलैका च कन्यका ॥ ९२५ ॥
वंशानां धृतराष्ट्रस्य युयुत्सुश्चाभवत्सुतः।
तेषु जातेषु घोराभूद्दुर्निमित्तपरम्परा।
पाण्डुस्तु मृगयाशीलो धन्वी वीरश्चरन्वने ॥ ९२६ ॥
जघान सुरतासक्तं मृगरूपं मुनिं शरैः।
स तं शशाप दयितारतपर्यन्तजीवितः ॥ ९२७ ॥
राजन्भूयास्त्वमप्येवमकाले वधकृन्मम।
इति शप्तो मुनीन्द्रेण पाण्डुर्दुःखानलाहतः ॥ ९२८ ॥
त्यक्त्वा राज्यं वने तस्थौ ब्रह्मचारी वधूसखः।
प्रियाभ्यां सह स प्रायाच्छतशृङ्गं तपोवनम् ॥ ९२९ ॥
बभूव शमसंतोषपीयूषविषदाशयः।
कदाचिद्विजने कुन्तीं स चिन्ताकुलितोऽब्रवीत् ॥ ९३० ॥
याजिनोऽपि गतिः स्वर्गे नह्यपुत्रस्य सुन्दरि।
तस्मादुत्पादय सुतं क्षेत्रजं मे नृपात्मजे ॥ ९३१ ॥
क्षत्रक्षेत्रे पुरा जाताः श्रूयन्ते ब्राह्मणान्नृपाः।
इति पत्युर्वचः श्रुत्वा कुन्ती प्राह सुलोचना ॥ ९३२ ॥

नैतन्ममोचितं राजंस्त्वदन्यं मनसाप्यहम्।
न चिन्तयामि पुत्रो मे त्वत्त एव भविष्यति ॥ १३३ ॥
व्युषिताश्वः पुरा राजा पौरवो यज्वनां वरः।
दयितानिरतो नित्यं यक्ष्मणा क्षयमाययौ ॥ १३४ ॥
तं व्यसुं राजमहिषी भद्रा नाम मनःप्रियम्।
विलपन्ती न तत्याज तद्गतिं गन्तुमुद्यता ॥ १३५ ॥
चिरं दयितमालिङ्गय शोचन्तीं तां पतिव्रताम्।
ऊचे नभोभवा वाणी भद्रेऽनेन गतासुना ॥ १३६ ॥
रहः संगच्छ सुभगे तनयान्समवाप्स्यति।
तदाकर्ण्य पदादिष्टं सा कृत्वा सत्यशालिनी ॥ १३७ ॥
त्रीन्साल्वांश्चतुरो मद्रान्पुत्रान्प्राप महीपतेः।
इत्यनन्यधियां राजन्सतीनां दैवतं पतिः ॥ १३८ ॥
एतत्कुन्त्या वचः श्रुत्वा पाण्डुः पुनरभाषत।
एवमेतद्यथार्थं त्वं धन्या कमललोचने ॥ १३९ ॥
अनावृताः स्ववर्णेषु सर्वसाधारणाः पुरा।
नार्यो बभूवुर्निर्वैरो यतः सर्वोऽभवज्जनः ॥ १४० ॥
औद्दालकः श्वेतकेतुर्विजने वीक्ष्य मातरम्।
करेणानेतुमाकृष्टामपूर्वेण द्विजन्मना ॥ १४१ ॥
कुपितो विदधे स्त्रीणामेकभर्तृव्रतां स्थितिम्।
पत्युस्तु शासनात्तासां न दोषः परसंगमे ॥ १४२ ॥
भर्तुः कल्मषपादस्य मदयन्ती पुरा सती।
आज्ञया तनयं लेभे वशिष्ठादश्मकाभिधम् ॥ १४३ ॥
राज्ञो विचित्रवीर्यस्य वयं च क्षेत्रजाः सुताः।
अतस्त्वं राजदयिते मद्वचः कर्तुमर्हसि ॥ १४४ ॥
इत्याकर्ण्य वचो भर्तुः प्राह कुन्ती नतानना।
लज्जामुकुलितापाङ्गसाचीकृतविलोचना ॥ १४५

आराधितान्मया पूर्वं प्राप्तो दुर्वाससो मुनेः ।
मन्त्रः स्फारस्फुरद्वीर्यस्त्रिदशाह्वानसत्फलः ॥ ९४६ ॥
अनेन पुत्रि मन्त्रेण समाह्वाय सुरोत्तमान् ।
यथेच्छं प्राप्स्यसि सुतान्स मामित्यवदन्मुनिः ॥ ९४७ ॥
साहं कं देवमाह्वाय त्वदाज्ञाकारिणी विभो ।
भवामि तनयोत्सङ्गा तव संकल्पसिद्धये ॥ ९४८ ॥
इति राज्ञ्या वचः श्रुत्वा प्रहृष्टः पाण्डुरब्रवीत् ।
दिवौकसां वरो धर्मस्तन्मयाः प्रवराननाः ।
तस्माद्धर्मं समाहूय देवि पुत्रमवाप्नुहि ॥ ९४९ ॥
तच्छ्रुत्वा राजमहिषी ध्यात्वा मन्त्रं यतव्रता ।
धर्मेण योगवपुषा संगता गर्भमादधे ॥ ९५० ॥
अजीजनत्ततः काले सुतं कुन्ती महाप्रभम् ।
जयश्रीरिव साम्राज्यं पूज्यं सर्वमहीभृताम् ॥ ९५१ ॥
अयं धर्मभृतां ज्येष्ठो धर्मसूनुर्युधिष्ठिरः ।
इत्युद्ययौ वचस्तस्मिञ्जाते गगनचारिणाम् ॥ ९५२ ॥
ततः पाण्डुर्वधूं प्राह बलज्येष्ठावरा नृपाः ।
आहूय मारुतं देवं बलिनं पुत्रमाप्नुहि ॥ ९५३ ॥
तथेति श्रुत्वा कुन्ती च जगत्प्राणात्समीरणात् ।
संवत्सरानन्तरजं द्वितीयं प्राप दारकम् ॥ ९५४ ॥
उत्सङ्गात्पतितो मातुर्व्याघ्रभीतेः स बालकः ।
वज्रसंहननैर्गात्रैर्विदधे दलशः शिलाम् ॥ ९५५ ॥
भीमसेनाभिधानोऽयं जातो भीमपराक्रमः ।
इत्युन्ननाद गम्भीरभावा व्योम्नि सरस्वती ॥ ९५६ ॥
दुर्योधनो धार्तराष्ट्रो जातो यस्मिन्दिने बली ।
तस्मिन्नेव स कौन्तेयो भीमकर्मा वृकोदरः ॥ ९५७ ॥
ततः पाण्डुः क्षणं ध्यात्वा स्मृत्वा शक्रं दिवौकसाम् ।

ईश्वरं तत्सुतप्राप्त्यै शशास दयितां पुनः ॥ ९५८ ॥
स्वयमुग्रेण तपसा सभार्यस्त्रिदशेश्वरम् ।
वर्षेणातोषयत्पाण्डुस्तद्दर्शनमवाप च ॥ ९५९ ॥
पुत्रं तव प्रदास्यामीत्युक्तः साक्षाद्बलद्विषा ।
प्रहृष्टः प्रयतस्तस्थौ निजवंशविवृद्धये ॥ ९६० ॥
ततो मन्त्रसमाहूतात्कुन्ती प्राप शतक्रतोः ।
पुत्रं हि तेजसां राशिं देवं सूर्यमिवादितिः ॥ ९६१ ॥
अर्जुनोऽयं सुरपतेः सूनुस्तुल्यपराक्रमः ।
इत्युच्चचार गगनाद्वाणी विजयजन्मनि ॥ ९६२ ॥
ननृतुर्नाककामिन्यो गन्धर्वाणां जगुर्गणाः ।
जाते जम्भारितनये ननन्दुर्नन्दनौकसः ॥ ९६३ ॥
ततो भर्त्रार्थिता कुन्ती माद्र्यै मन्त्रं ददौ रहः ।
सकृदाह्वानफलदस्तवायमिति चाभ्यधात् ॥ ९६४ ॥
ततो विमृश्य साह्वानमश्विनोरकरोत्समम् ।
प्रौढिं विदग्धमनसां कः परिच्छेत्तुमर्हति ॥ ९६५ ॥
सुषुवे यमजौ काले ततो माद्री तयोः सुतौ ।
मतिर्विवेकनिर्माणे श्रुतोपश्रुतयोरिव ॥ ९६६ ॥
नकुलः सहदेवश्चेत्यभिधाक्षरमालिकाम् ।
सुधार्द्रामिव चक्राते तौ बालौ नवसंगमात् ॥ ९६७ ॥
तपोवनेषु मुनिभिः कृतराज्योचितव्रतैः ।
तैः सुतैः पञ्चभिः पाण्डुरङ्गैर्मन्त्र इवाबभौ ॥ ९६८ ॥

कुरुपाण्डवोत्पत्तिः ॥ १२ ॥

अत्रान्तरे विजयमन्मथराजमन्त्री
संभोगभङ्गिनवनाटकसूत्रधारः ।
शृङ्गारवारवनिताजनदुग्धसिन्धु-
चन्द्रोदयो मृगदृशामभवद्वसन्तः ॥ ९६९ ॥

लीलावतीमुखरनूपुरपादपद्म-
पातस्फुरत्तरुणरागवशादशोकः ।
येनाभवत्पुलकितः कुसुमक्रमेण
तत्र प्रमाणपुरुषो भगवाननङ्गः ॥ ९७० ॥
तस्मिन्समुन्मिषति मन्मथबालमित्रे
लीलागुरौ मधुपजालजटालकाले ।
माद्री चचार कुसुमावचयाचिताङ्गी
शाखान्तरे तरलतारकुरङ्गदृष्टिः ॥ ९७१ ॥
तामिन्दुसुन्दरमुखीमथ राजचन्द्रः
कान्तां ददर्श कुसुमायुधवैजयन्तीम् ।
दृष्ट्वैव च प्रसवपल्लवितानुराग-
स्तस्याभवत्कुसुमितो मदनः सबाणः ॥ ९७२ ॥
श्रोणीतटे धृतपदो मदनालवाले
हेलावलन्नयनपत्त्रयुतोऽथ तस्याः ।
चक्रे लसत्कुचफलः कुरुनन्दनस्य
विश्रामकेलिमखिलां स्मरकल्पवृक्षः ॥ ९७३ ॥
तां शापबन्धविनियन्त्रितमानसोऽपि
पाण्डुः प्रियां नयनशुक्तिभिराचचाम ।
धत्ते निषेधविषये परमानुबन्ध-
माज्ञा हि कामनृपतेरनुकूलवामा ॥ ९७४ ॥
संभाषिताथ दयितेन शनैः स्मितार्द्र-
ज्योत्स्नावदातकिरणाङ्कुरिताननाब्जा ।
रोद्धुं शशाक न मनः प्रसृतं प्रियस्य
को वा विधातृचरितं परिमार्ष्टुमीशः ॥ ९७५ ॥
तामञ्चलेन परिधाय निवार्य चेतः
शापोपशान्तिनियमादृढमालिलिङ्ग ।

१. 'शापाहिबन्ध' ख.

अप्याकुलालिकुलहुंकृतिभिर्लताभि-
र्भीत्येव पल्लवकरैर्विधुतैर्निषिद्धः ॥ १७६ ॥
आलिङ्ग्य तां पुलकपीनकपोलभागा-
मुन्निद्रनीलनलिनायतचारुनेत्राम् ।
उन्मादिनीं सपदि मद्रनरेन्द्रपुत्रीं
केलीपलाशशयनं विजने निनाय ॥ १७७ ॥
ततः स्पर्शसुखास्वादमीलितार्धविलोचनः ।
तत्याज जीवितं राजा द्विजशापवशीकृतः ॥ १७८ ॥
तस्मिन्याते दिवं माद्री शोकाग्निं सहसाविशत् ।
भविष्यतश्चितावह्नेर्विज्ञातुं सारतामिव ॥ १७९ ॥
ततः कुन्ती समभ्येत्य तद्दृष्ट्वा श्रुततत्कथा ।
माद्रीमुवाच शोचन्तीं भर्तुमाहितमानसा ॥ १८० ॥
धन्यासि माद्रि यस्यास्ते हृष्टेन जगतीभुजा ।
अनङ्गमङ्गलोत्सङ्गो बभूवालिङ्गनोत्सवः ॥ १८१ ॥
उत्तिष्ठ पाहि तनयाननुगच्छाम्यहं पतिम् ।
इति श्रुत्वा वचः कुन्त्या मद्रराजसुतावदत् ॥ १८२ ॥
आर्ये मन्मुखविन्यस्तलोचनोऽयं महीपतिः ।
अतृप्त इव कामानां प्रयातस्त्रिदशालयम् ॥ १८३ ॥
तमहं नयनानन्दबन्धुं प्रणयिनं कथम् ।
परलोकगतं शक्ता त्यक्तुमेकाकिनं सती ॥ १८४ ॥
स्वपुत्रनिर्विशेषौ तु पाल्यौ मे तनयौ त्वया ।
इत्युक्त्वा पादयोः कुन्त्याः पपातायतलोचना ॥ १८५ ॥
ततः कथंचित्संप्रेष्य पृथां तनयपालने ।
वेशश्रियं समाधाय विवाहसदृशीं क्षणात् ॥ १८६ ॥
विवेश पावकं माद्री परिष्वज्य नरेश्वरम् ।
यत्सत्यं शोकसंतापे हिमशीतश्चितानलः ॥ १८७ ॥

पाण्डुविपत्तिः ॥ १३ ॥

पाण्डौ प्रयाते त्रिदिवं शतशृङ्गनिवासिनः ।
कुन्तीं सपुत्रां मुनयो निन्युस्ते हस्तिनापुरम् ॥ ५८८ ॥
कुरुभ्यः पाण्डुवृत्तान्तं तत्सुतानां च संभवम् ।
भर्तुश्चानुगतिं माद्र्याः सद्योऽभ्येत्य न्यवेदयन् ॥ ५८९ ॥
निधाय धृतराष्ट्राय न्यासभूतान्नृपात्मजान् ।
पितामहाय च क्षिप्रं प्रययुस्ते तपोधनम् ॥ ५९० ॥
विदुरेण सभीष्मेण संस्कृते पाण्डुविग्रहे ।
माद्रीसहाये तच्छोकान्मुमुहुः पुरवासिनः ॥ ५९१ ॥
ततः समेत्य भगवान्कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।
विजने जननीं प्राह सत्यां सत्यनिधिः स्वयम् ॥ ५९२ ॥
स्मरणीयसुखः कालः कलुषोऽयमुपस्थितः ।
वर्धते जगतः पापं वृद्धस्येव क्षयज्वरः ॥ ५९३ ॥
अतीतरमणीयेयं विध्वस्तगुणमण्डला ।
न भाति भूः संकुचिता पद्मिनीव हिमाहता ॥ ५९४ ॥
मातुः स्नुषाभ्यां सहिता तस्माद्व्रज तपोवनम् ।
शुष्यत्सुखेषु कालेषु त्यागो ह्यमृतनिर्झरः ॥ ५९५ ॥
इति व्यासवचः श्रुत्वा गत्वा सत्यवती वनम् ।
स्नुषाभ्यां सहिता लेभे तपोयोगात्परं पदम् ॥ ५९६ ॥
शतमेकोत्तरं राज्ञः कुमाराणां महौजसाम् ।
ततः प्रवर्धमानं तत्पाण्डवैर्मिश्रितं ययौ ॥ ५९७ ॥
ज्येष्ठो दुर्योधनस्तेषां भीमतुल्यवयाः सदा ।
डिम्बकेलीषु विक्रान्तं न सेहे मारुतात्मजम् ॥ ५९८ ॥
तान्फलावचयासक्तान्वृक्षरूढान्वृकोदरः ।
तरोर्मूलं समारुह्य चरणेन न्यपातयत् ॥ ५९९ ॥
जलकेलिषु निःशेषान्दोर्भ्यामादाय ताञ्जवात् ।
चिरं ममज्ज येनासंस्ते क्षणाच्चाल्पजीविताः ॥ ६०० ॥ ल्य?

सानुजो बालकेलीषु निर्जितोऽथ सुयोधनः ।
आस्थाय कुटिलां बुद्धिं मन्युसंतापमूर्छितः ॥ ६०१ ॥
प्रमाणकोट्यां सुप्तं तं बद्ध्वा[1] कृत्वोरगावृतम् ।
चिक्षेपाम्भसि मूर्खाणां दोषाय प्रभविष्णुता ॥ ६०२ ॥
दुर्योधनस्य दयितं सारथिं हेलयैव सः ।
अपहस्तेन निद्रार्धजृम्भजिह्माननोऽवधीत् ॥ ६०३ ॥
दंशभग्नरदान्सर्पान्प्रबुद्धोऽथ वृकोदरः ।
चिच्छेद तद्रुषा तस्मै विषान्नं कौरवो ददौ ॥ ६०४ ॥
जीर्णे विषे मन्युवृक्षस्ततस्तेषामवर्धत ।
यस्य सर्वमहीपालक्षयः प्रादुरभूत्फलम् ॥ ६०५ ॥
पुनस्तपस्यतः पूर्वं गौतमस्य शरद्वतः ।
विघ्नाय वृत्रहा भीतः प्राहिणोत्सुरकन्यकाम् ॥ ६०६ ॥
दृष्ट्वा जैलपदीं[2] नाम तां फुल्लजलजेक्षणाम् ।
स मुनिः स्मरनिर्धूतधैर्यो वीर्यमवासृजत् ॥ ६०७ ॥
शरस्तम्भे निपतितात्तस्मान्मिथुनमुत्तमम् ।
कृष्णाजिनयुतं काले सायकाङ्कमजायत ॥ ६०८ ॥
स कुमारः कुमारी च मृगयासक्तचेतसा ।
गृहीतौ तौ कृपार्द्रेण राज्ञा शन्तनुना वनात् ॥ ६०९ ॥
वर्धितौ कृपया राज्ञा ब्रह्मदिव्यौचितव्रतौ ।
कृपः कृपी च तौ नाम्ना लोके ख्यातौ बभूवतुः ॥ ६१० ॥
स कृपः पाण्डुपुत्राणां कुरूणां चाभवद्गुरुः ।
जामदग्न्य इवाशेष शस्त्रास्त्रज्ञानकोविदः ॥ ६११ ॥
भरद्वाजः पुरा दृष्ट्वा घृताचीं सुरसुन्दरीम् ।
हविर्धाने चरन्वीर्यं निदधे कलशे च्युतम् ॥ ६१२ ॥

---

१. 'ततो बद्ध्वा लतापाशैर्भीमं दुर्योधनः स्वयम् । मृतकल्पं तदा वीरं स्थलाज्ज-यत् ॥' इति भारते. २. 'जानपदीं' भारते.

तस्मादभून्मुनिसुतो द्रोणो वेदविदां वरः ।
अग्निवेशान्मुनेः प्राप योऽस्त्रमाग्नेयमुत्तमम् ॥ ६१३ ॥
स प्राप गौतमीं भार्यां कृपस्य भगिनीं कृपीम् ।
तस्यामजीजनद्वीरमश्वत्थामानमात्मजम् ॥ ६१४ ॥
जातो ननाद बलवानुच्चैरुच्चैःश्रवा इति ।
दिव्याश्वसदृशस्थामा सोऽश्वत्थामा ततोऽभवत् ॥ ६१५ ॥
ततो गृहस्थः सुतवान्द्रोणो द्रविणकाम्यया ।
जामदग्न्यं ययौ राममश्रान्तवसुवर्षिणम् ॥ ६१६ ॥
वितीर्य कश्यपायोर्वीं व्रजन्तं जलधेस्तटीम् ।
भार्गवो दत्तसर्वस्वः प्राप्तं द्रोणमभाषत ॥ ६१७ ॥
शरीरमात्रशेषोऽहं गृहाणास्त्राणि दक्षिणाम् ।
विमुखार्तिमुखं द्रष्टुं नोत्सहे भार्गवो ह्यहम् ॥ ६१८ ॥
इत्युक्त्वास्मै स संहारं सरहस्यव्रतं विभुः ।
ददौ सर्वं धनुर्वेदं विद्यास्त्रग्रामगुम्फितम् ॥ ६१९ ॥
स प्राप्य दिव्यान्यस्त्राणि शिशुमित्रं महीपतिम् ।
पाञ्चाल्यं द्रुपदं प्रायाद्धनार्थी पृषतात्मजम् ॥ ६२० ॥
पुराहिराजतनयः स बाल्ये तमभाषत ।
राज्यार्धं प्राप्तराज्यस्ते दास्यामीति मनोरथात् ॥ ६२१ ॥
तत्स्मृत्वा प्राप्य तं द्रोणो वयस्यं पार्षतं नृपम् ।
राज्यार्धं तत्सखे देहीत्यवदत्सरलाशयः ॥ ६२२ ॥
तं प्राह द्रुपदो ब्रह्मन्मूर्खोऽसि बत मन्दधीः ।
न लज्जसे कथं राजा तव भिक्षाभुजः सखा ॥ ६२३ ॥
समानकुलशीलानां तुल्यार्थज्ञानचेतसाम् ।
शोभते सख्यसंबन्धो हासाय तु विपर्यये ॥ ६२४ ॥
निरस्तो द्रुपदेनेति द्रोणो गत्वा गजाह्वयम् ।
आचार्यकं कौरवाणां वाञ्छंस्तस्थौ कृपालये ॥ ६२५ ॥

अत्रान्तरे ते कुमारा विजने केलिशालिनः ।
पतितं कन्दुकं कूपे नालभन्त सुसंहताः ॥ १२६ ॥
ऐषीकमुष्टिना द्रोणो विद्ध्वा श्रेणीकृतेन तम् ।
उद्धृत्य कन्दुकं प्रादात्तेषां विस्मयशालिनाम् ॥ १२७ ॥
ते तस्य दृष्ट्वा तत्कर्म भीष्मायैत्य न्यवेदयन् ।
चक्रे सर्वकुमाराणां गुरुं देवव्रतोऽथ तम् ॥ १२८ ॥
प्रतिगृह्य स ताञ्शिष्यान्नानादेश्यांश्च पार्थिवान् ।
स सुताभ्यधिकां प्रीतिं विदधे नित्यमर्जुने ॥ १२९ ॥
सूतपुत्रोऽपि राधेयः प्रययौ तस्य शिष्यताम् ।
स्पर्धमानोऽस्त्रविद्याभिः सततं सव्यसाचिना ॥ १३० ॥
आस्थितस्तु परं यत्नं धनुर्विद्यार्जनेऽर्जुनः ।
निर्दीपे निशि भुञ्जानो मुखं दीपममन्यत ॥ १३१ ॥
अभ्यासस्साध्यं निखिलं मत्वा संतमसे व्यधात् ।
इषुपातानभूद्येन शब्दविद्या(वेध)विशारदः ॥ १३२ ॥
तस्य मौर्वीरवं श्रुत्वा द्रोणोऽभ्येत्य मुदान्वितः ।
तमाह त्वत्समः शिष्यो नान्यो मम भविष्यति ॥ १३३ ॥
ततः कदाचिदेकान्ते द्रोणं सर्वधनुष्मताम् ।
हिरण्यधन्वनः श्रीमान्निषादाधिपतेः सुतः ॥ १३४ ॥
एकलव्योऽवदद्धीमाञ्शाधि मां शिष्यमागतम् ।
भारद्वाजस्तु तं ज्ञात्वा दाशोऽयमिति नाग्रहीत् ॥ १३५ ॥
स गत्वा मृण्मयं द्रोणं श्रद्धावान्पूजयन्सदा ।
अस्त्राभ्यासं स्वयं चक्रे येनाभूद्धन्विनां वरः ॥ १३६ ॥
ततः कदाचिच्छिक्षायै निर्गताः पाण्डवा वनात् ।
व्यालं व्यलोकयन्बाणैः सप्तभिः पूरिताननम् ॥ १३७ ॥
कस्येदं लाघवमिति स्वयमन्विष्य ते ततः ।
ददृशुर्धन्विनां धुर्यमेकलव्यं यतव्रतम् ॥ १३८ ॥

स तैः पृष्टोऽब्रवीद्द्रोणशिष्योऽहमिति सस्मितः ।
अर्जुनस्तु तदाकर्ण्य गत्वा गुरुमभाषत ।
अहो मदधिकः शिष्यो भवतोऽस्ति धनुर्धरः ॥ ६३९ ॥
तच्छ्रुत्वा प्रययौ द्रोणस्तं निषादपतेः सुतम् ।
समेत्य च पुनः प्राह प्रणामरचिताञ्जलिम् ॥ ६४० ॥
शिष्योऽसि चेन्मम क्षिप्रं दक्षिणा दीयतामिति ।
निषादराजस्तं प्राह धन्योऽहं गृह्यतामिति ॥ ६४१ ॥
ततस्तं दक्षिणाङ्गुष्ठं ययाचे दक्षिणां गुरुः ।
ददौ च तं निकृत्यास्मै निर्विकाराननोऽथ सः ॥ ६४२ ॥
प्रतियाते ततो द्रोणे याति काले धनुर्भृताम् ।
राजपुत्रसहस्राणामभून्मध्येऽर्जुनोऽधिकः ॥ ६४३ ॥
भासमत्युच्छ्रितं लक्ष्यं कदाचित्कुम्भसंभवः ।
विधाय शिष्यानवदद्भवद्भिर्दृश्यतेऽत्र किम् ॥ ६४४ ॥
ते प्राहुर्भासमखिलं पश्यामः स्वं च कार्मुकम् ।
भासग्रीवामृतेनान्यत्पश्यामीत्यर्जुनोऽब्रवीत् ॥ ६४५ ॥
ततः पार्थं परिष्वज्य शरं मुञ्चेति सादरम् ।
द्रोणोऽब्रवीदर्जुनोऽपि भासग्रीवां चकर्त ताम् ॥ ६४६ ॥
ततः कदाचिद्गङ्गायां ग्राहः कुञ्जरसंनिभः ।
स्नातुमभ्युद्यतं द्रोणं जङ्घायामग्रहीद्बली ॥ ६४७ ॥
तन्मोचनाय तेनाशु प्रेरिता शिष्यमण्डली ।
इतस्ततः प्रेक्षमाणा न लेभे कर्मनिश्चयम् ॥ ६४८ ॥
ग्राहं जघान बाणैस्तु पञ्चभिः शक्रनन्दनः ।
अस्त्रं ब्रह्मशिरस्तस्मै ततस्तोषाद्ददौ गुरुः ॥ ६४९ ॥
प्राप्तविद्येषु सर्वेषु राजराजन्यसूनुषु ।
शिल्पिभिः कल्पिते मञ्चे धृतराष्ट्रो नरेश्वरः ॥ ६५० ॥
कृपभीष्ममुखैः सार्धं सर्वैरन्तःपुरैस्तथा ।

ययौ कृतास्त्रतां द्रष्टुं कुमाराणां गुरोर्गिरा ॥ ६९१ ॥
ततः प्रेक्षकसंपूर्णं रङ्गं गङ्गाजलोज्ज्वले ।
बिभ्राणो वाससी द्रोणः प्रविवेश शशिद्युतिः ॥ ६९२ ॥
अश्वत्थाम्ना स विबभौ सहितस्तेजसां निधिः ।
देवः शक्तिमता साक्षात्स्कन्देनेव त्रिलोचनः ॥ ६९३ ॥
प्रविश्य राजपुत्रास्ते लाघवेनास्त्रविद्यया ।
चित्रन्यस्ता इवोपान्ते चक्रुः प्रेक्षकमालिकाः ॥ ६९४ ॥
ततः परस्परस्पर्धादर्शितोत्तालमण्डलौ ।
गदाहस्तौ विविशतुर्भीमसेनसुयोधनौ ॥ ६९५ ॥
प्रेक्षकोत्साहवचनैर्मानिनौ संगरोद्यतौ ।
न्यवारयद्द्रोणसुतस्तौ भुजाभ्यां गुरोर्गिरा ॥ ६९६ ॥
तेषां तदस्त्रवैचित्र्यं धृतराष्ट्रं विचक्षुषम् ।
श्रावयामास विदुरः कुन्ती च सुबलात्मजाम् ॥ ६९७ ॥
ततः कलकलारावं निवार्याङ्गुलिसंज्ञया ।
हर्षविस्तारनयनो भारद्वाजः समभ्यधात् ॥ ६९८ ॥
अधुना दृश्यतां पार्थः पुत्रात्प्रियतरो मम ।
स्पर्धया लज्जते जाने कार्तवीर्यार्जुनेन यः ॥ ६९९ ॥
इति कुम्भोद्भवेनोक्ते विवेश श्वेतवाहनः ।
आजानुबाहुर्विक्रान्तः श्यामो राजीवलोचनः ॥ ६६० ॥
स दिव्यास्त्रप्रभावेन सृजन्वह्निजलानिलान् ।
चचार रङ्गे पौरस्त्रीकटाक्षोत्पलमालितः ॥ ६६१ ॥
दिव्यप्रभावमालोक्य तत्राश्चर्यं किरीटिनः ।
कुरवोऽपि सुसंरब्धाः शस्त्रशिक्षामदर्शयन् ॥ ६६२ ॥
ततो जलधरध्वानधीरगम्भीरनिःस्वनः ।
उच्चचार बहिर्घोषो भुजास्फालनसंभवः ॥ ६६३ ॥
तेनाभवत्प्रेक्षकाणां द्वाराग्रन्यस्तचक्षुषाम् ।

किमेतदित्युन्मुखानां कोऽपि कौतुकविभ्रमः ॥ ६६४ ॥
ततः कनकतालाभः श्रीमान्रुचिरमण्डलः ।
भास्वत्कवचरत्नांशुपिञ्जरीकृतदिङ्मुखः ॥ ६६५ ॥
द्वितीय इव तिग्मांशुर्महतां महसां निधिः ।
विवेश धन्विनां धुर्यः कर्णः कमललोचनः ॥ ६६६ ॥
स प्रणम्य कृपद्रोणौ हेलया चलकुण्डलः ।
चकारार्जुनदिव्यास्त्रनिर्विशेषमवज्ञया ॥ ६६७ ॥
अथ तद्दर्शनानन्दपुलकाङ्कुरितो व्यधात् ।
प्रणयात्पूर्वमाभाष्य सख्यं तेन सुयोधनः ॥ ६६८ ॥
ततः स्पर्धानुबन्धोत्थवैरयोः कर्णपार्थयोः ।
द्वन्द्वयुद्धसमारम्भे बभूवाभिनवो रसः ॥ ६६९ ॥
स्वयमुद्यतयोर्द्रष्टुं तनयौ शक्रसूर्ययोः ।
मुमोह कुन्ती गूढार्थसुतवृत्तान्तकोविदा ॥ ६७० ॥
तौ योद्धुमुद्यतौ दृष्ट्वा चापाचार्योऽब्रवीत्कृपः ।
समैः सख्यं च युद्धं च भारतानां कुलव्रतम् ॥ ६७१ ॥
अर्जुनः पाण्डुदायादः कुरुवंशविभूषणम् ।
अज्ञातकुलशीलेन नाराज्ञा योद्धुमर्हति ॥ ६७२ ॥
कृपस्येति वचः श्रुत्वा कर्णः किंचिदधोमुखः ।
मानी लिलेख वसुधां लज्जामुकुलितेक्षणः ॥ ६७३ ॥
ततो दुर्योधनः प्राह गुरो युक्तं न भाषसे ।
प्रकर्षश्चेद्गुणेष्वस्ति किमाकारपरीक्षया ॥ ६७४ ॥
विद्यया बाहुवीर्येण तपसा यशसा श्रिया ।
क्रियन्ते कृतिभिर्नामकुलानि गुणशालिभिः ॥ ६७५ ॥
अराजेति यदप्युक्तं तत्राचार्यः शृणोतु मे ।
लक्ष्मीनिरीक्षिताः क्षिप्रं भजन्ते चक्रवर्तिताम् ॥ ६७६ ॥
अयं मयाङ्गविषये कृतः कर्णो महीपतिः ।

एवंविधस्य वपुषः सुरराज्यं किमद्भुतम् ॥ ६७७ ॥
उक्त्वेति तं रत्नघटैः सलाजकुसुमाम्बुभिः ।
हेमासने कृतोष्णीषमभिषिच्य नृपं व्यधात् ॥ ६७८ ॥
ततः कान्ताकराधूतसितचामरवीजितः ।
राजहंसैरिव व्याप्तः स बभौ कमलाकरः ॥ ६७९ ॥
तस्य मूर्ध्नि सितच्छत्रं विरराज शशिप्रभम् ।
आवर्तमानं व्योम्नीव लीलामण्डलितं यशः ॥ ६८० ॥
अत्रान्तरे जराजीर्णः सकम्पो द्रष्टुमात्मजम् ।
विवेशाधिरथिः सूतो यष्टिव्यग्रकरः स्खलन् ॥ ६८१ ॥
पुत्रेति वादिनं दूरात्तं हर्षास्रुपरिस्रुतम् ।
प्रणनाम ततः कर्णो बद्धाभिनवशेखरः ॥ ६८२ ॥
सूतोऽयमिति विज्ञाय भीमः स्मितमुखोऽब्रवीत् ।
अहो नु चित्रं राधेय स्पर्धसे सव्यसाचिना ॥ ६८३ ॥
सारथेरथ चर्यासु सज्जो भव सुशिक्षितः ।
पञ्चाननानुकारो हि मार्जारस्य न शोभते ॥ ६८४ ॥
इति कर्णः समाकर्ण्य निःश्वस्य रविमैक्षत ।
समुत्पत्य च तत्कोपाद्वीरः प्राह सुयोधनः ॥ ६८५ ॥
रणे धृष्टप्रभावस्य शूरस्य बलशालिनः ।
धीमतः कृतविद्यस्य न मूलान्वेषणं क्षणम् ॥ ६८६ ॥
अनलः सलिलाज्जातः कार्तिकेयोऽपि वह्नितः ।
गूढं हि महतां जन्म परिच्छेत्तुं क ईश्वरः ॥ ६८७ ॥
पार्थ यूयं यथा जाताः किं तेन कथितेन वा ।
प्रगल्भाः किल सर्वे हि परदोषानुदर्शने ॥ ६८८ ॥
सकुण्डले सकवचे सहस्रांशुसमत्विषि ।
कर्णे मनुष्यशङ्कापि कस्य नामाशयं स्पृशेत् ॥ ६८९ ॥
किमेतैर्वा वचोयुद्धैरभिमानज्वरोऽस्ति चेत् ।

तदा मण्डलितोच्चण्डकोदण्डः क्रियतां भुजः ॥ ६९० ॥
इति दुर्योधनवचो निशम्याकुलिते जने ।
अस्ताचलशिरश्चुम्बी रविराताम्रतां ययौ ॥ ६९१ ॥
शनैः स्तोकतमोव्याप्ते याते संध्यारुणे दिने ।
स भ्रूभङ्ग इवाकोपपाटले कुमुदक्रुधा ॥ ६९२ ॥
यामिनीकामिनीकर्णपूरचम्पककोरकैः ।
प्रदीपैः काञ्चनच्छाये संजाते राजवर्त्मनि ॥ ६९३ ।
ययौ दुर्योधनः कर्णं लीलयालम्ब्य पाणिना ।
भ्रातृभिः सह संरम्भशिञ्जानमणिकङ्कणः ॥ ६९४ ॥
धनंजयमुखाम्भोजे न्यस्तसस्नेहलोचनाः ।
पाण्डवैः सहिता जग्मुर्भीष्मद्रोणकृपादयः ॥ ६९५ ॥
चित्रं कर्णोद्भुतं भीमो बत कौतुकमर्जुनः ।
अहो दुर्योधनश्चेति प्रशंसन्प्रययौ जनः ॥ ६९६ ॥

अस्त्रदर्शनम् ॥ १४ ॥

अथार्जुनमुखाञ्शिष्यानेकान्ते गुरुरब्रवीत् ।
राजपुत्रः सखा पूर्वं ममाभूत्पृषतात्मजः ॥ ६९७ ॥
राज्यार्धं ते प्रदास्यामीत्यवदच्छैशवे स माम् ।
प्राप्तराज्यो मया गत्वा सरलेन स याचितः ॥ ६९८ ॥
न तुल्योऽसीति मे चक्रे न्यक्कारं मदविप्लुतः ।
तस्य मन्युमहावह्नेर्भवन्तः शिष्यवारिदाः ॥ ६९९ ॥
सर्वे प्रणाममित्युक्त्वा विरराम शनैर्गुरुः ।
धनंजयप्रभृतयस्ततो गत्वा नृपात्मजाः ॥ ७०० ॥
सानुबन्धं विनिर्जित्य द्रुपदं रणमूर्धनि ।
तूर्णं बद्ध्वा समानीय द्रोणायैत्य न्यवेदयन् ॥ ७०१ ॥
सख्यं पुनः समादाय भारद्वाजो मुमोच तम् ।
स हि द्रोणाय राज्यार्धमाहिच्छत्रपुरं ददौ ॥ ७०२ ॥

विनिर्जितो रणे राजा मत्वा द्रोणं सुदुर्जयम् ।
बबन्ध तत्प्रतीकारे पुत्रजन्ममनोरथम् ॥ ७०३ ॥

द्रुपदपराजयः ॥ १९ ॥

गीयमानगुणान्पौरैर्विद्याविक्रमशालिनः ।
पार्थान्दुर्योधनो ज्ञात्वा जज्वाल द्वेषवह्निना ॥ ७०४ ॥
स कर्णसौबलसखस्तत्पराभवदीक्षितः ।
बभूव विदुरो गूढं तान्धियैव ररक्ष च ॥ ७०५ ॥
प्रजानुरागाद्विज्ञाय राज्यार्हान्पाण्डुनन्दनात् ।
समेत्य विजने प्राह धृतराष्ट्रं सुयोधनः ॥ ७०६ ॥
स्वीकृत्य प्रकृतीस्तात पाण्डोर्दायाद्यमीहते ।
प्राप्तं युधिष्ठिरो यत्नात्सानुजो जिह्मया धिया ॥ ७०७ ॥
न पौरुषेण न त्यागान्न नीत्या वा पृथासुताः ।
लोकस्य प्रियतां यातास्ते पुण्यैः किं तु केवलैः ॥ ७०८ ॥
प्राप्तराज्येषु पार्थेषु तद्वशा एव भूमिपाः ।
भविष्यन्ति धिगस्मांस्तु तात तत्पिण्डजीविनः ॥ ७०९ ॥
उच्छिष्टभग्नपात्राङ्को धन्यश्चण्डालयाचकः ।
न पुनस्तुल्यकुल्येषु याच्ञावनतशेखरः ॥ ७१० ॥
ते वयं तव दायादा मानिनः पृथिवीपतेः ।
नावज्ञाता भविष्यामो यथा तत्कर्तुमर्हसि ॥ ७११ ॥
कौलेयककुलव्यस्तग्रामान्तविषमस्थितेः ।
जम्बुकस्य वरं श्लाघ्यं नावज्ञातस्य जीवितम् ॥ ७१२ ॥
इति दुर्योधनवचः श्रुत्वा तनयवत्सलः ।
धृतराष्ट्रः क्षणं ध्यात्वा धीमान्वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ७१३ ॥
स कनीयान्गुणज्येष्ठः पाण्डुर्भ्राता ममाभवत् ।
प्रजारञ्जनमेवासीद्यस्य राज्यविभूषणम् ॥ ७१४ ॥
राज्यमर्हति तत्सूनुर्निजं प्राप्तं जनप्रियः ।
जनानुरागजाता हि श्रीर्वंशमनुधावति ॥ ७१५ ॥

मानोचितेन दानेन पाण्डुना पूजिताः पुरा ।
न सहन्ते प्रकृतयः पार्थद्रोहं न बान्धवाः ॥ ७१६ ॥
पितुर्वचनमाकर्ण्य प्राह दुर्योधनः पुनः ।
तातैवमेतदर्थेन सर्वः परवशो जनः ॥ ७१७ ॥
संप्रत्यर्थोऽस्मदायत्तः प्रजाः स्वीकुरु पाण्डुवत् ।
लोकस्य द्रविणैर्नित्यं तृणवत्प्राणविक्रयः ॥ ७१८ ॥
किंचित्कालं नरपते पाण्डवान्वारणावतम् ।
विसृज्य स्वां श्रियं कर्तुं बद्धमूलां त्वमर्हसि ॥ ७१९ ॥
भीष्मः पितामहोऽस्माकं जाने माध्यस्थ्यमास्थितः ।
द्रोणपुत्रोऽनुरक्तो मे कृपद्रोणौ यतश्च सः ॥ ७२० ॥
छन्नो विदुर एवैकः पार्थानां हितकृत्सदा ।
मम शङ्कास्पदं तात लक्ष्मीरक्षा विधीयताम् ॥ ७२१ ॥
तदाकर्ण्याम्बिकासूनुस्तथेति प्रतिपद्यत ।
भवितव्यतया हन्त बुद्धिः कस्य न कृष्यते ॥ ७२२ ॥
तत्प्रयुक्ताः सभामध्ये प्रशशंसुस्ततो जनाः ।
अन्येद्युरुत्सवोदारं नगरं वारणावतम् ॥ ७२३ ॥
तद्दर्शनोत्सुकान्राजा शनैर्विज्ञाय पाण्डवान् ।
यात्रामहोत्सवं द्रष्टुं गम्यतामित्यभाषत ॥ ७२४ ॥
पाण्डुपुत्रास्ततः स्वैरं गुरूनामन्त्र्य शङ्किताः ।
ययुस्तदाशिषं प्राप्य नगरं वारणावतम् ॥ ७२५ ॥
तस्मिन्क्षणे समाहूय महामात्रं [1]प्ररोचनम् ।
दुर्योधनो रहः प्राह हर्षस्नेहपुरःसरम् ॥ ७२६ ॥
अपि प्रगल्भललनाकटाक्षचपलाः श्रियः ।
सन्मन्त्रिप्रणिधानेन चिरं तिष्ठन्ति भूभुजाम् ॥ ७२७ ॥
अहं त्वया सहायेन पृथिवीं व्यस्तकण्टकाम् ।
भोक्तुमिच्छाम्युपायेन त्वं हि मे प्रथमा गतिः ॥ ७२८ ॥

---

१. भारते तु 'पुरोचन' इति दृश्यते.

अद्य वैचित्रवीर्येण भूभुजा पाण्डुनन्दनाः ।
यात्रामहोत्सवं द्रष्टुं प्रेषिता वारणावतम् ॥ ७२९ ॥
तत्र तूर्णतरं गत्वा त्वमश्वतरवाहनः ।
गूढं कुरुष्व सघृतं तेषां जतुशिलागृहम् ॥ ७३० ॥
तस्मिन्विस्रम्भमाप्तेषु तेषु कुन्त्या समं शनैः ।
दातव्योऽग्निस्त्वया रात्रौ बहिर्द्वारकृतार्गले ॥ ७३१ ॥
इति दुर्योधनेनोक्ते जातहर्षः प्ररोचनः ।
तत्तथेति प्रतिज्ञाय प्रययौ वारणावतम् ॥ ७३२ ॥
प्रस्थितान्पाण्डुतनयान्पौराः शङ्कितचेतसः ।
अनुजग्मुः सविदुरा निन्दन्तो वसुधाधिपम् ॥ ७३३ ॥
अजातशत्रुवचसा निवृत्ते पौरमण्डले ।
अपृष्टो विदुरः प्राह प्रतीपं गन्तुमुद्यतः ॥ ७३४ ॥
यः कायकर्तनं तीक्ष्णं वेत्ति शस्त्रमलोहजम् ।
शिशिरप्रतिपक्षं च कक्षघ्नं न स हन्यते ॥ ७३५ ॥
शीतशत्रौ प्रवृद्धेऽपि न भयं बिलवासिनाम् ।
सचक्षुषो नास्त्यगम्यं नाशुभं धृतिशालिनाम् ॥ ७३६ ॥
व्रजन्भवति देशज्ञो दिशो जानाति तारकैः ।
सदा जितेन्द्रियो धीमान्न परैः परिभूयते ॥ ७३७ ॥
इत्युक्त्वा विदुरः प्रायात्तूर्णमुद्बाष्पलोचनः ।
किमेतदिति पप्रच्छ कुन्ती तच्च युधिष्ठिरम् ॥ ७३८ ॥
कक्षघ्नो भगवान्वह्निर्विषं शस्त्रमलोहजम् ।
तज्ज्ञेयमित्यनेनोक्तमिति धर्मात्मजोऽब्रवीत् ॥ ७३९ ॥
अलंकृतास्ततः सर्वे विविशुर्वारणावतम् ।
फाल्गुनस्य सिते पक्षे रोहिण्यामष्टमेऽहनि ॥ ७४० ॥
तत्र तैः पूजिताः पौरैः पूजयन्तो द्विजोत्तमान् ।
दशरात्रं सुखं तस्थुः प्ररोचनकृतोत्सवाः ॥ ७४१ ॥

ततः प्ररोचनगिरा कुशलैः शिल्पिभिः कृतम् ।
पाण्डवा विविशुर्वेश्म रचितं जतुसर्पिषा ॥ ७४२ ॥
तत्प्रविश्याब्रवीद्भीमं गन्धमाघ्राय धर्मजः ।
इदं मन्दिरमाग्नेयं शङ्के नः शत्रुभिः कृतम् ॥ ७४३ ॥
इहैवालक्षिताकारा वसामश्छलरक्षिणः ।
अन्यथोपांशुदण्डेन घ्नन्त्यस्मानरयः शरैः ॥ ७४४ ॥
इत्युक्त्वा शङ्कितस्तत्र चिरं तस्थौ युधिष्ठिरः ।
मृगयाछद्मना मार्गान्कलयन्सानुजः सदा ॥ ७४५ ॥
अत्रान्तरे समभ्येत्य विदुरप्रेरितो रहः ।
निवेद्य च्छद्मवृत्तान्तं पार्थेभ्यः खनको निशि ॥ ७४६ ॥
संसारमिव दुर्लक्ष्यं बिलं सुपिहितं व्यधात् ।
वक्रानुवक्रसोपानसुरङ्गादीर्घनिर्गमम् ॥ ७४७ ॥
दग्धुमभ्युद्यतं ज्ञात्वा ततो भीमः प्ररोचनम् ।
स्वयमादीपयामास तेनैव सहितं गृहम् ॥ ७४८ ॥
तत्र प्रवृद्धसप्तार्चिर्ज्वालावलयिते गृहे ।
लाक्षाघृतशिलामोदशङ्किते दुःखिते जने ॥ ७४९ ॥
तारप्रलापप्रमुखैः सहिता पञ्चभिः सुतैः ।
निषादी भोक्तुमायाता तत्र दग्धा विधेर्वशात् ॥ ७५० ॥
किं न दग्धा वयं सर्वे दग्धपाण्डवदर्शिनः ।
विध्वस्तघातकः पापो येषां राजा सुयोधनः ॥ ७५१ ॥
दिष्ट्या च सानुबन्धोऽसौ स्वयं दग्धः प्ररोचनः ।
इत्यश्रुगद्गदगिरो निशि पौराः प्रचुक्रुशुः ॥ ७५२ ॥

जतुगृहदाहः ॥ १६ ॥

बिलेन भीमसेनस्तु निर्गत्य गरुडोपमः ।
आदाय जननीं स्कन्धे दोर्भ्यां पार्थयुधिष्ठिरौ ॥ ७५३ ॥
अङ्के च माद्रीतनयौ प्रययौ भीमविक्रमः ।
निर्दिशन्पादनिर्घातैर्दोलालीलामिव क्षितेः ॥ ७५४ ॥

ततः पाण्डुसुतान्दग्धान्ज्ञात्वा भीष्मपुरोगमाः ।
शोचन्तश्चक्रिरे तेषामुद्बाष्पाः सलिलक्रियाम् ॥ ७५५ ॥
ततः पथि निरालोके नक्षत्रैर्गणयन्दिशः ।
भीमो गङ्गां समुत्तीर्य विवेश विषमं वनम् ॥ ७५६ ॥
न्यग्रोधमूले विन्यस्य तत्र कुन्तीं सपुत्रकाम् ।
श्रमापनुत्तये तेषां समाहर्तुं ययौ जलम् ॥ ७५७ ॥
क्षिप्रं निजोत्तरीयेण सरसो हंससूचितात् ।
आदायाम्भः समायातः सुतान्सुप्तान्व्यलोकयत् ॥ ७५८ ॥
सोऽब्रवीद्धीतनिःसाराः करिकर्णचलाः श्रियः ।
बाहूपधाना विपिने यदेतेऽप्यत्र शेरते ॥ ७५९ ॥
इति ब्रुवन्भीमसेनस्तद्रक्षणकृतक्षणः ।
तस्थौ दिशो विगणयन्प्रबुद्धः स प्रजागरः ॥ ७६० ॥
अस्मिन्नवसरे तस्मिन्वने सततसंनिधिः ।
हिडिम्बो नाम कल्पान्तजीमूतसदृशच्छविः ॥ ७६१ ॥
दृशा कपिशयन्नाशा विद्युत्पुञ्जपिशङ्गया ।
विपाटयन्निव जगद्दंष्ट्राज्वालघटावटैः ॥ ७६२ ॥
आघ्राय मानुषं गन्धं प्रस्रवत्सृक्किसंपुटः ।
हिडिम्बां भगिनीमाह हृष्टो निशि निशाचरः ॥ ७६३ ॥
जाने चिरेण मे दिष्टं धात्रा भोजनमीप्सितम् ।
मर्त्यानामयमामोदः प्रीणात्येव ममोदरम् ॥ ७६४ ॥
आनयैतान्नरान्गच्छ विलोक्यादूरवर्तिनः ।
आकण्ठपूरं रुधिरं पातुमुत्कण्ठितो ह्यहम् ॥ ७६५ ॥
इति भ्रातुर्वचः श्रुत्वा गत्वा राक्षसकन्यका ।
ददर्श पाण्डवान्सुप्तान्प्रबुद्धं च वृकोदरम् ॥ ७६६ ॥
दृष्ट्वा तमरविन्दाक्षं प्रत्यक्षमिव मन्मथम् ।
अभिलाषवती रूपं चकार सुमनोहरम् ॥ ७६७ ॥

स्तनस्तबकिनी साक्षात्सरागाधरपल्लवा ।
विलासमारुताधूता लतेव ललिताकृतिः ॥ ७६८ ॥
तस्याः कटाक्षनयनैर्विबभौ काननस्थली ।
नृत्यच्छिखण्डिवलयच्युतैरिव शिखण्डकैः ॥ ७६९ ॥
उपसृत्य पृथुश्रोणी सा शनैर्वल्गुवादिनी ।
उवाच मारुतसुतं साचीकृतविलोचना ॥ ७७० ॥
के यूयमस्मिन्विजने स्थिताः सुरसुतोपमाः ।
इदं हि काननं घोरमावृतं घोररक्षसा ॥ ७७१ ॥
हिडिम्बो नाम मे भ्राता युष्मान्हन्तुमिहोद्यतः ।
तमहं मायया पापं वञ्चयामि भजस्व माम् ॥ ७७२ ॥
इङ्गितज्ञ स्वयं विद्धि मम भावं भवद्गतम् ।
विबोधयैतान्नक्षामि नीत्वा व्योम्ना वनान्तरम् ॥ ७७३ ॥
तृणं बान्धवपक्षो हि भर्तृस्नेहेन योषिताम् ।
इत्याकर्ण्य वचस्तस्याः प्राह मारुतसंभवः ॥ ७७४ ॥
नाहं कातरवत्सुभ्रु सुखसुप्तान्भयादिव ।
विनिद्रान्सहसा भ्रातॄन्करोमि जननीं तथा ॥ ७७५ ॥
आयातु कालपक्कोऽसौ वराको रजनीचरः ।
जानातु मद्भुजायन्त्रनिःशेषविषमां व्यथाम् ॥ ७७६ ॥
एवं कथाकृतोस्तत्र हिडिम्बाभीमसेनयोः ।
उत्रास्य(?)तालुरसनः स्वयमायात्स राक्षसः ॥ ७७७ ॥
तस्य दंष्ट्राघटायन्त्रनिर्घोषणसमुत्थितैः ।
सधूमदहनोद्गारैराकुलाः ककुभोऽभवन् ॥ ७७८ ॥
स तान्सुप्तान्समालोक्य प्रबुद्धं च वृकोदरम् ।
तदाननासक्तनेत्रां भगिनीमिदमब्रवीत् ॥ ७७९ ॥
आः पापे मानुषस्नेहान्मदाज्ञा विस्मृता तव ।
जाने सहैतैस्त्वमपि प्रयाता यममन्दिरम् ॥ ७८० ॥

इत्युक्त्वा दहनज्वालाकरालश्मश्रुमूर्धजः।
हिडिम्बां कवलीकर्तुं कालः काल इवोदितः॥ ७८१॥
तं भीमसेनः प्रोवाच प्रहसन्निव लीलया।
नैनामर्हसि हन्तुं त्वं मयि जीवति राक्षस॥ ७८२॥
सर्वभूतान्तरस्थेन ममेयं चारुहासिनी।
स्वयं भगवता दत्ता कामेन कमलेक्षणा॥ ७८३॥
इत्युक्त्वा भीमसेनस्तं क्रोधाध्मातसमाकुलः।
बलादाकृष्य जग्राह भुजाभ्यां गिरिगौरवम्॥ ७८४॥
तयोः प्रवृत्ते समरे कम्पमाने महीतले।
प्रबुद्धा सहसा कुन्ती सह पुत्रैर्ददर्श तत्॥ ७८५॥
तद्वृत्तान्तमथ ज्ञात्वा हिडिम्बावचसा पृथा।
बभूव तनयस्नेहात्किमप्याकुलिताशया॥ ७८६॥
ततोऽर्जुनः समभ्येत्य बभाषे पवनात्मजम्।
जहि नक्तंचरं भीम यावत्संध्या न दृश्यते॥ ७८७॥
जीर्णतालीवनश्यामा यतो जर्जरिता क्षपा।
नैति क्रूरः क्षणो यावत्तावत्क्षपय राक्षसम्॥ ७८८॥
अथवैनमहं भीम मृत्युदंष्ट्राशितैः शरैः।
करोमि राघवत्रासस्मरणं रक्षसां गुरुम्॥ ७८९॥
श्रुत्वेति फल्गुनवचो नैवमित्युच्चया गिरा।
वदन्भीमो गुणशतं भ्रामयामास राक्षसम्॥ ७९०॥
पातयित्वा च सावेगं निष्पिपेष महीतले।
त्रुट्यज्झाङ्कारिमर्मास्थिसंघट्टविकटाकृतिम्॥ ७९१॥
स तेन बलिना गाढं पीड्यमानो निशाचरः।
रुराव दुर्गयाक्रान्तः पुरेव महिषासुरः॥ ७९२॥
तस्यारावेण महता पूर्यमाणे नभस्तले।
अकाण्डप्रलयारम्भशङ्काभूत्त्रिदिवौकसाम्॥ ७९३॥

ततः कीलालकल्लोलविवलद्गलगर्जितम्।
निधनं तद्ययौ रक्षस्तमोभिः शार्वरैः सह ॥ ७९४ ॥
क्षपायां क्षीयमाणायामथ संध्यारुणं नभः।
बभूव रुधिरावर्तैः पूर्यमाणमिवाभितः ॥ ७९५ ॥
ततोऽरुणकरस्फारपिङ्गश्मश्रुजटासटः।
पिशाच इव दुष्प्रेक्ष्यः प्रत्यूषः समदृश्यत ॥ ७९६ ॥

हिडिम्बवधः ॥ १७ ॥

तस्मिन्हते तत्स्वसारं नाभ्यनन्दद्वृकोदरः।
ब्रुवाणः क्रोधताम्राक्षो धिक्क्रूरात्राक्षसानिति ॥ ७९७ ॥
ततो हिडिम्बा संकल्पभङ्गभीता घनस्तनी।
प्रययौ शरणं कुन्तीं भीमो मां भजतामिति ॥ ७९८ ॥
प्रेरितस्तद्गिरा मात्रा भीमो धर्मसुतेन च।
दिवा समागमः कार्य इति तां संविदाभजत् ॥ ७९९ ॥
स तया सह रम्यासु दिव्यकाननभूमिषु।
तत्प्रभावोचितगतिः कैलासकटकेषु च ॥ ८०० ॥
उद्दण्डपुण्डरीकेषु हिमवन्मानसेषु च।
हरिचन्दनहृद्येषु मलयाचलमौलिषु ॥ ८०१ ॥
तां सेवमानस्तरुणीं हरिणीं हारलोचनाम्।
लेभे रतिसनाथस्य श्रियं भीमो मनोभुवः ॥ ८०२ ॥
ततो हिडिम्बा तनयं विकटास्यं घटोत्कचम्।
असूत मायिनां सद्यः प्रसूतिः किल रक्षसाम् ॥ ८०३ ॥
ततः समामन्त्र्य ययौ भीमं सा क्षणदाचरी।
संगमो हि सुतोत्पत्तिपर्यन्तो व्योमचारिणाम् ॥ ८०४ ॥
कार्येषु स्मरणीयोऽहमुक्त्वेति दिशमुत्तराम्।
घटोत्कचोऽपि प्रययौ पार्थैः प्रीत्याभिनन्दितः ॥ ८०५ ॥

घटोत्कचोत्पत्तिः ॥ १८ ॥

ततो वनान्यतिक्रम्य मण्डलानि च भूभुजाम् ।
जटावल्कलिनश्छन्ना व्रजन्तः पाण्डुनन्दनाः ॥ ८०६ ॥
ददृशुस्तेजसां राशिं कृष्णद्वैपायनं पथि ।
ललाटतलसंसक्तप्रणामाञ्जलिपल्लवाः ॥ ८०७ ॥
युधिष्ठिरः श्रियं पूर्णां प्राप्स्यतीति कृपाजुषा ।
आश्वासिता तेन कुन्ती धृतिं लेभे मनस्विनी ॥ ८०८ ॥
तद्वाक्यादेकचक्रां ते प्रविश्य विपुलां पुरीम् ।
ब्राह्मणावसथे तस्थुर्द्विजवेशा इवानलाः ॥ ८०९ ॥
स्थातव्यमप्रमादेन भवद्भिर्गूढचारिभिः ।
मासेन पुनरेष्यामीत्युक्त्वा तान्प्रययौ मुनिः ॥ ८१० ॥
भिक्षान्नं ते समाहृत्य सदा मात्रे न्यवेदयन् ।
ततोऽर्धं भीमसेनाय सर्वेभ्योऽर्धं ददौ च सा ॥ ८११ ॥
ततः कदाचिद्विप्राणां गृहे तेषां सुखोषिता ।
शुश्राव करुणं कुन्ती नादं हृदयदारणम् ॥ ८१२ ॥
सा निशम्य कृपाविष्टा भीममूचे पुरःस्थितम् ।
निरीक्षमाणस्तनयं कन्यां चाग्रे द्विजोत्तमः ॥ ८१३ ॥
असारे बत संसारे कर्मतन्त्रैः शरीरिणाम् ।
जायन्ते प्रियसंयोगा वियोगे हृदयच्छिदः ॥ ८१४ ॥
अद्यैको रक्षसे राज्ञा मद्गृहात्परिकल्पितः ।
न कंचिदुत्सहे त्यक्तुं रक्ष्यश्चात्मा विपश्चिता ॥ ८१५ ॥
कथं जायां सतीवृत्तां मनः सब्रह्मचारिणीम् ।
त्यजामि निरनुक्रोशः सहायं दैवनिर्मितम् ॥ ८१६ ॥
इमां च कन्यां कस्मैचिद्विधात्रा परिकल्पिताम् ।
मम दौहित्रजन[illegible]ं त्यक्तुमहं क्षमः ॥ ८१७ ॥
अव्यक्तभाषी बालोऽ[illegible]भ्यानन्दनिर्झरः ।
असंशयं मद्विनाशे वृत्ति[illegible]द्विनश्यति ॥ ८१८ ॥

इति ब्रुवाणं तं भार्या प्रोवाच धृतिशालिनी ।
समयो विहितो धात्रा ममायं न्यायतः प्रभो ।
अग्रे च भर्तुर्मरणं योषितां बलमाशिषाम् ॥ ८१९ ॥
तच्छ्रुत्वा कन्यकोवाच पितरौ पेशलस्वना ।
अवश्यमेव दातव्या कस्मैचित्कन्यका जनैः ॥ ८२० ॥
तस्मादद्य परित्यज्य मामेकामस्तु वः शिवम् ।
पितुः संतारिणी कन्या लोके ह्यस्मिन्परत्र च ॥ ८२१ ॥
तच्छ्रुत्वोवाच बालोऽपि गदामुद्यम्य पाणिना ।
नवदन्तांशुमिषतः पीतं क्षीरमिवोद्वसन् ॥ ८२२ ॥
अनया राक्षसं यष्ट्या हनिष्याम्यहमेव तम् ।
इत्यव्यक्तं शिशोः श्रुत्वा रुरुदुर्गृहयोषितः ॥ ८२३ ॥
तं तेषां करुणालापं श्रुत्वा व्यथितमानसा ।
द्विजं बाष्पाकुलं कुन्ती शुचः पप्रच्छ कारणम् ॥ ८२४ ॥
अपि प्राणैः पणं कृत्वा दुःखात्संतारयाम्यहम् ।
युष्मान्धृतिं समालम्ब्य कथ्यतमिति साब्रवीत् ॥ ८२५ ॥
तां ब्राह्मणः प्रत्युवाच मातर्दुःखमभेषजम् ।
इदं नो विहितं धात्रा तत्र त्वं किं करिष्यसि ॥ ८२६ ॥
इहास्ते विकटाकारो बको नाम निशाचरः ।
वारेण भुङ्क्ते पौराणामेकं स पुरुषं सदा ॥ ८२७ ॥
वेत्रकीयग्रहस्तस्मै प्रेरयत्यनिशं नृपः ।
पुरुषं महिषोपेतमन्नानां शकटं तथा ॥ ८२८ ॥
बलवान्द्रविणादाने परित्राणे च दुर्बलः ।
मस्तकस्थं हि मरणं प्रजानां दुष्कृती नृपः ॥ ८२९ ॥
सोऽयं वारो ममायातो राजदेशनिवासिनः ।
अस्तु जन्मान्तरे मातः स्वस्ति वो दर्शनं पुनः ॥ ८३० ॥

तदाकर्ण्याब्रवीत्कुन्ती व्येतु वो राक्षसाद्भयम् ।
प्रहिणोमि निजं पुत्रमहमस्मै महाशिने ॥ ८३१ ॥
तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणः कर्णौ पिधाय सहसाभ्यधात् ।
श्रुतावप्युचितं नैव मादृशामीदृशं वचः ॥ ८३२ ॥
अहो बत नृशंसानां धुरि मां चक्रवर्तिनम् ।
त्वं कर्तुमुद्यता मातः शान्तमेतदसांप्रतम् ॥ ८३३ ॥
तपस्विनं ब्राह्मणं च दूरदेश्यं गृहागतम् ।
निजजीवितरक्षायै हन्यात्कः श्वपचं विना ॥ ८३४ ॥
इति विप्रवचः श्रुत्वा कुन्ती प्रोवाच सस्मिता ।
मन्त्रसिद्धस्तु मत्पुत्रो नानुकम्प्यस्त्वया द्विज ॥ ८३५ ॥
विद्याबलाद्राक्षसं तं क्षपयिष्यत्यसंशयम् ।
अज्ञाततत्प्रभावस्त्वमेवं वादीः कृपान्वितः ॥ ८३६ ॥
तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणो हृष्टः संजातप्रत्ययः शनैः ।
तां देवतां मन्यमानस्तथेति प्रत्यपद्यत ॥ ८३७ ॥
ततो विदितवृत्तान्तं विधाय पृथुविक्रमम् ।
द्विजकार्येषु संनद्धा कुन्ती प्रायाद्वृकोदरम् ॥ ८३८ ॥
युधिष्ठिरोऽपि तज्ज्ञात्वा प्रोवाचाकीर्तिशङ्कितः ।
न मातः पररक्षायै पुत्रत्यागस्तवोचितः ॥ ८३९ ॥
तन्निशम्य वचः कुन्ती ज्ञात्वा भीमपराक्रमम् ।
कृतमेतन्मया पुत्रधर्म एवाधुना गतिः ॥ ८४० ॥
इति श्रुत्वावदद्वीरो जननीं ब्राह्मणप्रियः ।
द्विजकार्यसमुद्युक्तां प्रशंसन्धर्मनन्दनः ॥ ८४१ ॥
सत्वोचिता मतिर्मातस्तव हर्षाय नः परम् ।
गूढं प्रयातु भीमश्च यथा न ज्ञायते परैः ॥ ८४२ ॥
इत्याज्ञया समादाय शकटं भक्ष्यपूरितम् ।
ययौ बकवनं भीमः पलाशशतसंकुलम् ॥ ८४३ ॥

तदन्नं भक्षयन्नेव तत्रापश्यन्निशाचरम् ।
दीप्तोर्ध्वकेशनयनं सदावाग्निमिवाचलम् ॥ ८४४ ॥
राक्षसोऽपि तमालोक्य भुञ्जानमविशङ्कितम् ।
सकोपविस्मयाविष्टो गर्जन्मेघ इवाब्रवीत् ॥ ८४५ ॥
रे रे ममाशनं मूढ कथमश्नास्यभीतवत् ।
त्यजन्त्येवाथवा भीतिं निश्चयीकृतमृत्यवः ॥ ८४६ ॥
अयं न भवसीत्युक्त्वा कराभ्यां कालसंनिभः ।
पृष्ठे जघान साक्षेपो भीमसेनं क्षपाचरः ॥ ८४७ ॥
सोऽपि भुञ्जान एवान्नं कुलाचल इवाचलः ।
निराकुलो यातुधानं लीलया समुदैक्षत ॥ ८४८ ॥
ततस्तद्विस्मितं रक्षः कोपादेत्य वृकोदरम् ।
सालमुत्पाट्य सहसा सशब्दं तमताडयत् ॥ ८४९ ॥
भीमसेनोऽप्यसंभ्रान्तो भुक्त्वाचम्य यथाविधि ।
महत्तरुं समुन्मूल्य निशाचरमताडयत् ॥ ८५० ॥
तयोः प्रवृत्ते समरे निःशेषितमहीरुहे ।
अभूच्चटचटारावो गिरीणां स्फुटतामिव ॥ ८५१ ॥
ततो भीमः समादाय ग्रीवायामुग्रविक्रमम् ।
पृष्ठे जानुं समादाय धनुर्वमनामयत् ॥ ८५२ ॥
भीमेन भज्यमानस्य वदनात्तस्य रक्षसः ।
समुल्ललास कीलालकुल्या कल्लोलमालिनी ॥ ८५३ ॥
पतिते विगतश्वासे तस्मिन्नथ महीतले ।
भीतास्तदनुगाः शब्दं पूर्णं श्रुत्वा समाययुः ॥ ८५४ ॥

बकवधः ॥ १९ ॥

आश्वासितास्ते भीमेन समयं च निषेविताः ।
लोककण्टकतां त्यक्त्वा शोचन्तः स्वामिनं ययुः ॥ ८५५ ॥
भीमसेने प्रयातेऽथ त्यक्त्वा पथि निशाचरम् ।
परेऽह्नि संहताः पौरा निहतं ददृशुर्बकम् ॥ ८५६ ॥

हृष्टास्ते वारमन्विष्य पप्रच्छुर्ब्राह्मणं सयात् ।
सोऽवदन्मन्त्रसिद्धेन केनचिद्राक्षसो हतः ॥ ८५७ ॥
ततो निष्कण्टके लोके स्वच्छन्दसुखचारिणि ।
कदाचिदाययौ विप्रगेहमभ्यागतो द्विजः ॥ ८५८ ॥
तं भुक्तोत्तरमासीनं कथयन्तं सकौतुकाः ।
कथाः पाण्डुसुताः स्वैरं पप्रच्छुः पृथया सह ॥ ८५९ ॥
स नानादेशचरितं कथयित्वा मनोरमम् ।
ऊचे कथान्ते पाञ्चाले स्वस्ति श्रीमान्नरेश्वरः ॥ ८६० ॥
द्रुपदो नाम स पुरा द्रोणशिष्यैर्जितो रणे ।
दत्त्वा द्रोणाय राज्यार्धमन्तः कोपादतप्यत ॥ ८६१ ॥
बहुपुत्रोऽपि सदृशं पुत्रं द्रोणवधेप्सया ।
वाञ्छन्स जाह्नवीतीरे सिषेवे प्रणतो मुनिम् ॥ ८६२ ॥
तत्र याजोपयाजाख्यौ काश्यपौ संशितव्रतौ ।
ब्राह्मणौ बहुभिः कामैर्वर्षं पर्यचरत्कृती ॥ ८६३ ॥
उपयाजं ततो हृष्टं कदाचित्सोऽब्रवीन्नृपः ।
द्रोणहन्तारमिच्छामि त्वत्प्रभावात्सुतं द्विज ॥ ८६४ ॥
प्राप्तं तद्विजितो निद्रां न लेभे दुःखितो ह्यहम् ।
तुभ्यं गवां प्रयच्छामि हेमालंकृतमर्बुदम् ॥ ८६५ ॥
तच्छ्रुत्वा द्रुपदेनोक्तमुपयाजस्तमब्रवीत् ।
नैवंविधेषु युक्तोऽहं विप्रः क्षुद्रेषु कर्मसु ।
याजः कनीयान्मे भ्राता कर्मण्यस्मिन्नियोज्यताम् ॥ ८६६ ॥
अशुद्धभूमिपतितं फलं लौल्येन भक्षयन् ।
मयैव तर्कितो दूरात्पुरा लुब्धोऽयमित्यसौ ॥ ८६७ ॥
तच्छ्रुत्वा याजमभ्येत्य द्रुपदः प्रणतोऽब्रवीत् ।
देहि द्रोणान्तकं पुत्रं गोधनं ते ददाम्यहम् ॥ ८६८ ॥
तच्छ्रुत्वा ज्ञातवृत्तान्तो याजस्तस्य महीपतेः ।

अथर्वसंहितायाजी विदधे विधिवद्धुतम् ॥ ८६९ ॥
ततोऽग्निमध्यादुत्तस्थौ मुकुटी बद्धकङ्कटः ।
अर्चिषामिव संघातः कुमारः सासिकार्मुकः ॥ ८७० ॥
धृष्टद्युम्नाभिधानोऽयं जातो द्रोणान्तकः सुतः ।
तव राजन्निति ततः शुश्राव द्रुपदो दिवः ॥ ८७१ ॥
अलङ्घ्यशासनं दैवं मत्वा विज्ञाततत्कथः ।
द्रोणः सर्वासु विबुधं तं चक्रे मानिनां वरः ॥ ८७२ ॥
तस्यानुजा समुदभूद्यागकुण्डाच्च कन्यका ।
प्रतिपर्व द्विजैरिन्दोरर्चितेवाधिदेवता ॥ ८७३ ॥
इन्दीवरदलश्यामा कृष्णेयं तव सुन्दरी ।
भूभारशान्त्यै जातेति पुनः खादश्रृणोन्नृपः ॥ ८७४ ॥
कालेन मदनोद्यानमञ्जरी मञ्जुविभ्रमा ।
स्तनस्तबकिनी जाता सा यौवनमधुश्रियः ॥ ८७५ ॥
द्रश्यस्तस्याः सुविपुलः स्वयंवरमहोत्सवः ।
भविता पार्षतपुरे समाजे जगतीभुजाम् ॥ ८७६ ॥

धृष्टद्युम्नद्रौपदीजन्मवर्णनम् ॥ २० ॥

इति द्विजवराच्छ्रुत्वा व्यथिताः पाण्डुनन्दनाः ।
द्रोणान्तकः कथं जात इत्यासन्नाकुलाशयाः ॥ ८७७ ॥
ततस्तानवदत्कुन्ती देशोऽयं नार्थिवत्सलः ।
पाञ्चालान्पुत्र गच्छामः समृद्धान्कृशवेतनाः ॥ ८७८ ॥
इति मातुर्गिरा गन्तुं जातोद्योगेषु तेषु तु ।
आययौ भगवान्साक्षान्मुनिः सत्यवतीसुतः ॥ ८७९ ॥
स पृष्ट्वा करुणासिन्धुः कुशलं पाण्डुनन्दनान् ।
उवाच सर्वं सर्वज्ञः पुराभून्मुनिकन्यका ॥ ८८० ॥
तपसा सा समाराध्य पञ्चकृत्वः सुमध्यमा ।
पतिं देहीति वरदं ययाचे चन्द्रशेखरम् ॥ ८८१ ॥

तस्याः पञ्चगुणां वाचं निशम्य गिरिजापतिः।
पञ्च ते पतयो भद्रे भविष्यन्तीत्यभाषत ॥ ८८२ ॥
सैषा पञ्चालनगरे जाता द्रुपदनन्दिनी।
भवतां तत्र यातानामसौ भार्या भविष्यति ॥ ८८३ ॥
इत्युक्त्वान्तर्हिते व्यासे द्विजानामन्त्र्य पाण्डवाः।
याता गङ्गातटे प्रापुस्तीर्थं सोमश्रवायनम् ॥ ८८४ ॥
तत्र प्रदोषप्रारम्भे स्त्रीभिश्चित्ररथाभिधः।
ललास गन्धर्वपतिर्जलकेलिकुतूहली ॥ ८८५ ॥
तस्य कङ्कणकेयूररत्नाञ्चितभुजाञ्चले।
भेजिरे भाभिरम्भांसि जम्भारिधनुषः श्रियम् ॥ ८८६ ॥
स तारहारमसकृत्पुनरुक्तं स्तनस्थले।
कराकीर्णाम्बुधाराभिश्चकार हरिणीदृशाम् ॥ ८८७ ॥
तास्तस्य पद्मवदनाः शिञ्जानमणिमेखलाः।
त्वङ्गद्विहङ्गवाचालां मुहुर्गङ्गां व्यलोडयन् ॥ ८८८ ॥
तासां हारैश्च हासैश्च दन्तपत्रैश्च सुभ्रुवाम्।
कर्पूरकर्णपूरैश्च विसूत्रितमभूत्तमः ॥ ८८९ ॥
पाण्डवास्तत्तटं प्राप्य ददृशुस्तं तथा स्थितम्।
प्रकाशिताग्राः पार्थेन ज्वलदुल्मुकपाणिना ॥ ८९० ॥
सोऽपि तद्दर्शनात्क्षिप्रं वस्त्रावृतकुचस्थलाः।
विलोक्य कान्ताः क्रोधान्ध उवाचाग्रे स्थितं जयम् ॥ ८९१ ॥
अहो नु निर्भया यूयं यदकाण्डे महीमिमाम्।
मत्केलिशयने प्राप्ता मोहो वात्रापराध्यति ॥ ८९२ ॥
नृणामदेशकालज्ञाः संचारः किल वासरे।
अयं क्षणः खेचराणां तमःपिहितदिङ्मुखः ॥ ८९३ ॥
अहमङ्गारपर्णाख्यस्तथा चित्ररथाभिधः।
गन्धर्वराजो गङ्गाया कूले वनमिदं मम ॥ ८९४ ॥

ईर्ष्यालोस्तस्य तद्वाक्यं निशम्य विजयोऽब्रवीत् ।
अहो नु मदनोन्मादान्मोहाद्वापि प्रगल्भसे ॥ ८९५ ॥
त्रैलोक्यगामिनी गङ्गा समस्तजनपावनी ।
निजोपवनकुल्येव कस्य क्रीडापरिग्रहः ॥ ८९६ ॥
सुरसिद्धद्विजातीनां प्रणामे तर्पणे गवाम् ।
पुण्याम्भसां च संस्पर्शे कालं को वा परीक्षते ॥ ८९७ ॥
इत्यर्जुनवचः श्रुत्वा विससर्ज स सायकम् ।
रथमारुह्य दोर्दण्डमण्डलीकृतकार्मुकः ॥ ८९८ ॥
मार्गणेन निवार्याशु फल्गुणस्तस्य मार्गणान् ।
अस्त्रं प्रादुश्चकारोग्रमाग्नेयं तेजसां निधिः ॥ ८९९ ॥
तत्प्रभाभिर्नभोभागे जाते ज्वालाजटाजुषि ।
क्षणादङ्गारपर्णस्य भस्मसादभवद्रथः ॥ ९०० ॥
ततस्तं विरथं भूमौ पतितं पाण्डुनन्दनः ।
जग्राहाकृष्य केशेषु मन्दारामोदशालिषु ॥ ९०१ ॥
तस्य व्याकीर्णमाल्योत्था रुराव भ्रमरावली ।
कृपेव तत्परित्राणयाच्ञातारप्रलापिनी ॥ ९०२ ॥
तस्मिन्गृहीते तत्पत्नी धर्मजं शरणं ययौ ।
भीता कुम्भीनसी नाम कम्पान्मुखरमेखला ॥ ९०३ ॥
युधिष्ठिरेण कृपया वारितोऽथ धनंजयः ।
तं मुमोच न वीराणां विषमस्थेषु विक्रमः ॥ ९०४ ॥
ततः प्रोवाच गन्धर्वः पार्थं प्रणतशेखरः ।
निर्जितोऽहं त्वया वीर दर्पस्त्यक्तोऽधुना मया ॥ ९०५ ॥
अङ्गारपर्णताद्यैव निवृत्ता मे वितेजसः ।
योऽहं चित्ररथो युद्धे त्वया दग्धरथः कृतः ॥ ९०६ ॥
गृहाण चाक्षुषीं विद्यां प्राणदस्त्वं सखा मम ।
यथेच्छं दृश्यते सर्वमनया ननु दत्तया ॥ ९०७ ॥

एवमेव न गृह्णामि मानी त्वं क्षत्रियो यदि ।
तत्प्रीतिपूर्वमाग्नेयमस्त्रमेतत्प्रयच्छ मे ॥ ९०८ ॥
गन्धर्वाणां तुरङ्गाणां भवद्भ्यः शतपञ्चकम् ।
युद्धकाले प्रदास्यामि शतमप्यक्षयं सदा ॥ ९०९ ॥
इत्युक्त्वा स ददौ विद्यां पावकास्त्रं विलोक्य च ।
सख्यं च शाश्वतं भेजे जयिना सव्यसाचिना ॥ ९१० ॥
आङ्गारपर्णम् ॥ २१ ॥

ततः किरीटी गन्धर्वं प्रीतः पप्रच्छ निर्वृतम् ।
किमकारणमस्मासु गतवानसि विक्रियाम् ॥ ९११ ॥
तत्पार्थवचनं श्रुत्वा वीरश्चित्ररथोऽब्रवीत् ।
शृणु पार्थ मया येन युष्माकं धर्षणा कृता ॥ ९१२ ॥
अपुरस्कृतविप्राणामनग्नीनामजापिनाम् ।
प्रभवामो वयं रात्रौ जाताधिकबलोत्कटाः ॥ ९१३ ॥
स्त्रीसमक्षं विशेषेण रणोत्साहो ममाभवत् ।
कान्ताकटाक्षहृष्टो हि न वेत्ति मरणं जनः ॥ ९१४ ॥
परेण ब्रह्मचर्येण निर्जितोऽहं त्वयार्जुन ।
पुरोहितं विना शक्तिः क्षत्रियाणां कुतोऽन्यथा ॥ ९१५ ॥
कुरुवंशशशाङ्कस्य तव तापत्य विक्रमः ।
पुरोधसा मन्त्रवता संयुक्तस्त्रिजगज्जयी ॥ ९१६ ॥
तत्पाण्डुतनयः श्रुत्वा तं पप्रच्छ सकौतुकः ।
कथं तापत्यतास्माकं ब्रूहि गन्धर्वभूपते ॥ ९१७ ॥
इति पृष्टः स पार्थेन प्रोवाच प्रेमनिर्भरः ।
बभूव भारते वंशे पुरा संवरणो नृपः ॥ ९१८ ॥
तद्यशोराशिमालोक्य मुग्धविद्याधराङ्गनाः ।
स्फाटिकाचलकूटेषु विश्रान्तिं नैव लेभिरे ॥ ९१९ ॥
स राजा मृगयासक्तः कदाचिद्विहरन्वने ।
विषण्णाश्वः शनैः पद्भ्यामारुरोह गिरेः शिरः ॥ ९२० ॥

तत्रोत्पललताकुञ्जमञ्जुगुञ्जद्विहङ्गमे ।
किंनरीकेलिसंगीतस्तिमिताङ्गकुरङ्गके ॥ ९२१ ॥
पुंनागकेसराशोकचूतकिञ्जल्कपिञ्जरे ।
कल्पिते काञ्चनगिरौ द्वितीय इव वेधसा ॥ ९२२ ॥
ददर्श कान्तिसर्वस्वकोशं कुसुमधन्वनः ।
दिव्यकन्यामसामान्यलावण्यामृतवाहिनीम् ॥ ९२३ ॥
अङ्गप्रभासुवर्णेन स्मितमौक्तिकशोभिना ।
कटाक्षरुचिरत्नेन तारुण्येन विभूषिताम् ॥ ९२४ ॥
वीक्ष्य वीरोऽपि नृपतेस्तामायतविलोचनाम् ।
विस्मयस्मरकम्पानां क्रीडामण्डपतामगात् ॥ ९२५ ॥
कस्यासि चन्द्रवदने का त्वं कुवलयेक्षणा ।
भज मां सुभगे नीतं कामेन तव दासताम् ॥ ९२६ ॥
इति तद्वदनाम्भोजभृङ्गायितविलोचनः ।
वाचालतां नरपतिश्चाटुकारः किमप्यगात् ॥ ९२७ ॥
तच्छ्रुत्वा लज्जिता बाला सा नमद्वदनाम्बुजा ।
स्थित्वा क्षणं समुत्प्लुत्य[1] नभः प्रायाददर्शनम् ॥ ९२८ ॥
तस्यां गतायां नृपतिर्नेत्रपद्मदिनश्रियि ।
भेजे विरहसंतापं चक्रवाक इवाकुलः ॥ ९२९ ॥
प्रीतिः समागमाभ्यासात्कस्य नाम न जायते ।
पुष्णाति दृष्टमात्रस्तु चित्तं सातिशयो जनः ॥ ९३० ॥
स तामपश्यन्नुच्छ्वासपरिम्लानमुखाम्बुजः ।
उन्मत्त इव बभ्राम वने विरहमोहितः ॥ ९३१ ॥
तारप्रलापमुखरो मूर्छितः सोऽपतद्भुवि ।
उन्मूलित इवाभ्येत्य मन्मथेन प्रमाथिना ॥ ९३२ ॥
तं विलोक्य महीपालं पतितं गगनस्थिता ।
सा कन्या पुनरभ्येत्य लब्धसंज्ञा(ज्ञ)मभाषत ॥ ९३३ ॥

---

१. 'समुत्पत्य' ख.

तनया तपनस्याहं तपती नाम भूपते ।
त्वं च सर्वगुणोदारस्त्रिषु लोकेषु गीयसे ॥ ९३४ ॥
किंतु पित्राभ्यनुज्ञाता विवाहमभिकामये ।
शैशवे पितुरायत्ताः परतन्त्र्यः सदा स्त्रियः ॥ ९३५ ॥
इत्युक्त्वाकाशमविशत्तपती तरलेक्षणा ।
कुर्वाणा दशनोद्योतैर्दिशः शशिशतोज्ज्वलाः ॥ ९३६ ॥
तस्यामभ्येत्य यातायां पुनस्तापं ययौ नृपः ।
श्रीखण्डसलिलैः सिक्तो विषैः पश्चादिवोक्षितः ॥ ९३७ ॥
ततो वनं समन्विष्य ससैन्येष्वथ मन्त्रिषु ।
प्राप्तेष्वेको महामात्यः समभ्येत्य ददर्श तम् ॥ ९३८ ॥
स दृष्ट्वा मूर्छितं भूमौ संभ्रान्तश्चक्रवर्तिनम् ।
शनैराश्वास्य पप्रच्छ येनाभूज्ज्ञाततत्कथः ॥ ९३९ ॥
ततो मन्त्रिगिरा राजा वशिष्ठं श्रेयसां निधिम् ।
निजं पुरोहितं ध्यात्वा भास्कराराधनं व्यधात् ॥ ९४० ॥
तस्मादूर्ध्वभुजः सोऽथ द्वादशाहमुपोषितः ।
वशिष्ठस्तपनं गत्वा ययाचे तपतीं स्वयम् ॥ ९४१ ॥
तमूचे भगवान्सूर्यो ममैवाभूदयं चिरम् ।
कन्यां संवरणायैनां दास्यामीति मनोरथः ॥ ९४२ ॥
इत्युक्त्वा तप्तीं हृष्टः प्रददौ वासरेश्वरः ।
स्वनिश्चितां समादाय मुनिः कन्यां न्यवेदयत् ॥ ९४३ ॥
ततो राजा कृतोद्वाहस्तया बालमृगीदृशा ।
विजहार लताजालश्यामलाचलमौलिषु ॥ ९४४ ॥
रममाणस्तया तन्व्या मन्दारकृतशेखरः ।
उवास द्वादश समा दिव्यकाननभूमिषु ॥ ९४५ ॥
तं विना राजशशिनं दुर्भिक्षेण निपीडिताः ।
अवृष्टिपातादभवन्प्रजा लुप्तमखश्रियः ॥ ९४६ ॥

अभ्यर्थितोऽथ सचिवैर्नृपतिः स निजं पुरम् ।
विवेश तत्क्षणं चाभूत्पृथिवी सस्यशालिनी ॥ ९४७ ॥
यज्वनस्तस्य तनयस्तपत्यामभवत्कुरुः ।
तद्वंशजातस्त्वं पार्थ तापत्यः कीर्तितो मया ॥ ९४८ ॥
तापत्यम् ॥ २२ ॥

तच्छ्रुत्वा फल्गुणोऽवादीद्वशिष्ठस्य महामुनेः ।
चरितं श्रोतुमिच्छामि राज्ञस्तस्य पुरोधसः ॥ ९४९ ॥
पृष्टः कुन्तीसुतेनेति गन्धर्वेन्द्रस्तमभ्यधात् ।
श्रृणु प्रभावं वीरस्य तस्य शान्तात्मनो मुनेः ॥ ९५० ॥
यः शक्तोऽपि जगत्सर्वं निर्दग्धुं क्रोधवह्निना ।
विप्रियं कालविहितं सेहे गम्भीरसागरः ॥ ९५१ ॥
कामक्रोधौ स्वयं लोकक्रीडाकारणपण्डितौ ।
पादसंवाहनं यस्य चक्राते भयकम्पितौ ॥ ९५२ ॥
कौशिकस्य सुतो गाधेर्विश्वामित्रः पुरा नृपः ।
मृगानुसारी विपिने वशिष्ठाश्रममाविशत् ॥ ९५३ ॥
निमन्त्रितस्ततस्तेन राजा सबलवाहनः ।
तत्कामधेनुनिर्दिष्टान्दिव्यान्भोगानवाप्तवान् ॥ ९५४ ॥
तां धेनुं नन्दिनीं नाम मनोनयननन्दिनीम् ।
विश्वामित्रो मुनिवरं ययाचे निचयैर्गवाम् ॥ ९५५ ॥
गजैः सकाञ्चनैः साश्वैस्तं राज्येनापि भूभुजा ।
अर्थिनां न ददौ होता कामधेनुं महामुनिः ॥ ९५६ ॥
ततो लक्ष्मीबलोन्मत्तस्तां जहार नृपो बलात् ।
दीनावलोकिनी त्यक्ता मुनीन्द्रेण क्षमावता ॥ ९५७ ॥
ह्रियमाणा ततस्तेन सासृजत्पाह्लवान्नवात् ।
शकृतश्च शकान्वीरान्योनिजान्यवनानपि ॥ ९५८ ॥
दरत्तुरुष्कचीनांश्च म्लेच्छाञ्शोकारुणेक्षणा ।
तैर्हन्यमानं दुद्राव विश्वामित्रबलं क्षणात् ॥ ९५९ ॥

तनया तपनस्याहं तपती नाम भूपते ।
त्वं च सर्वगुणोदारस्त्रिषु लोकेषु गीयसे ॥ ९३४ ॥
किंतु पित्राभ्यनुज्ञाता विवाहमभिकामये ।
शैशवे पितुरायत्ताः परतन्त्र्यः सदा स्त्रियः ॥ ९३५ ॥
इत्युक्त्वाकाशमविशत्तपती तरलेक्षणा ।
कुर्वाणा दशनोद्योतैर्दिशः शशिशतोज्ज्वलाः ॥ ९३६ ॥
तस्यामभ्येत्य यातायां पुनस्तापं ययौ नृपः ।
श्रीखण्डसलिलैः सिक्तो विषैः पश्चादिवोक्षितः ॥ ९३७ ॥
ततो वनं समन्विष्य ससैन्येष्वथ मन्त्रिषु ।
प्राप्तेष्वेको महामात्यः समभ्येत्य ददर्श तम् ॥ ९३८ ॥
स दृष्ट्वा मूर्छितं भूमौ संभ्रान्तश्चक्रवर्तिनम् ।
शनैराश्वास्य पप्रच्छ येनाभूज्ज्ञाततत्कथः ॥ ९३९ ॥
ततो मन्त्रिगिरा राजा वशिष्ठं श्रेयसां निधिम् ।
निजं पुरोहितं ध्यात्वा भास्कराराधनं व्यधात् ॥ ९४० ॥
तस्मादूर्ध्वभुजः सोऽथ द्वादशाहमुपोषितः ।
वशिष्ठस्तपनं गत्वा ययाचे तपतीं स्वयम् ॥ ९४१ ॥
तमूचे भगवान्सूर्यो ममैवाभूदयं चिरम् ।
कन्यां संवरणायैनां दास्यामीति मनोरथः ॥ ९४२ ॥
इत्युक्त्वा तपतीं हृष्टः प्रददौ वासरेश्वरः ।
स्वनिश्चितां समादाय मुनिः कन्यां न्यवेदयत् ॥ ९४३ ॥
ततो राजा कृतोद्वाहस्तया बालमृगीदृशा ।
विजहार लताजालश्यामलाचलमौलिषु ॥ ९४४ ॥
रममाणस्तया तन्व्या मन्दारकृतशेखरः ।
उवास द्वादश समा दिव्यकाननभूमिषु ॥ ९४५ ॥
तं विना राजशशिनं दुर्भिक्षेण निपीडिताः ।
अवृष्टिपातादभवन्प्रजा लुप्तमखश्रियः ॥ ९४६ ॥

अभ्यर्थितोऽथ सचिवैर्नृपतिः स निजं पुरम् ।
विवेश तत्क्षणं चाभूत्पृथिवी सस्यशालिनी ॥ ९४७ ॥
यज्वनस्तस्य तनयस्तपत्यामभवत्कुरुः ।
तद्वंशजातस्त्वं पार्थ तापत्यः कीर्तितो मया ॥ ९४८ ॥
तापत्यम् ॥ २२ ॥

तच्छ्रुत्वा फल्गुणोऽवादीद्वशिष्ठस्य महामुनेः ।
चरितं श्रोतुमिच्छामि राज्ञस्तस्य पुरोधसः ॥ ९४९ ॥
पृष्टः कुन्तीसुतेनेति गन्धर्वेन्द्रस्तमभ्यधात् ।
शृणु प्रभावं वीरस्य तस्य शान्तात्मनो मुनेः ॥ ९५० ॥
यः शक्तोऽपि जगत्सर्वं निर्दग्धुं क्रोधवह्निना ।
विप्रियं कालविहितं सेहे गम्भीरसागरः ॥ ९५१ ॥
कामक्रोधौ स्वयं लोकक्रीडाकारणपण्डितौ ।
पादसंवाहनं यस्य चक्राते भयकम्पितौ ॥ ९५२ ॥
कौशिकस्य सुतो गाधेर्विश्वामित्रः पुरा नृपः ।
मृगानुसारी विपिने वशिष्ठाश्रममाविशत् ॥ ९५३ ॥
निमन्त्रितस्ततस्तेन राजा सबलवाहनः ।
तत्कामधेनुनिर्दिष्टान्दिव्यान्भोगानवाप्तवान् ॥ ९५४ ॥
तां धेनुं नन्दिनीं नाम मनोनयननन्दिनीम् ।
विश्वामित्रो मुनिवरं ययाचे निचयैर्गवाम् ॥ ९५५ ॥
गजैः सकाञ्चनैः साश्वैस्तं राज्येनापि भूभुजा ।
अर्थिनां न ददौ होता कामधेनुं महामुनिः ॥ ९५६ ॥
ततो लक्ष्मीबलोन्मत्तस्तां जहार नृपो बलात् ।
दीनावलोकिनी त्यक्ता मुनीन्द्रेण क्षमावता ॥ ९५७ ॥
ह्रियमाणा ततस्तेन सासृजत्पाह्लवान्रवात् ।
शकृतश्च शकान्वीरान्योनिजान्यवनानपि ॥ ९५८ ॥
दरत्तुरुष्कचीनांश्च म्लेच्छाञ्शोकारुणेक्षणा ।
तैर्हन्यमानं दुद्राव विश्वामित्रबलं क्षणात् ॥ ९५९ ॥

ब्रह्मतेजो दुराधर्षं जितो विज्ञाय कौशिकः ।
तपश्चचार तत्प्राप्त्यै चिरं संतापितामरः ॥ ९६० ॥
अत्रान्तरे नरपतिः सौदासो मृगयारसात् ।
व्रजन्वशिष्ठतनयं ददर्शैकायने पथि ॥ ९६१ ॥
तं नृपः शक्तिनामानमपसर्पेत्यभाषत ।
तं तदैवाभ्यधात्सोऽपि भूभुजोऽग्रं द्विजोऽर्हति ॥ ९६२ ॥
पौष्यः कल्माषपादाख्यः सौदासः कुपितस्ततः ।
मुनिसूनुं क्रुधा न्यस्तं प्राद्रवद्यातुधानवत् ॥ ९६३ ॥
रुषा प्रहाराभिहतो मुनिसूनुः शशाप तम् ।
भविष्यसि मनुष्यादस्त्रासादित्याकुलाशयः ॥ ९६४ ॥
शप्तस्तेन स्वनगरं यातः स वसुधाधिपः ।
मांसभुक्तिं स मुनिना याचितोऽन्तःपुरं ययौ ॥ ९६५ ॥
स्मृत्वा तमर्धरात्रे च निजं सूदं समादिशत् ।
कुरुष्व तूर्णं विप्राय मांसभोजनमित्यसौ ॥ ९६६ ॥
अर्धरात्रे कुतो मांसमिति वादिनमाह तम् ।
नरमांसं द्विजायास्मै प्रयच्छेत्यवदन्नृपः ॥ ९६७ ॥
सूदोऽपि वध्यवसुधां गत्वा शूलाग्रवर्तिनाम् ।
मांसं क्षणेन संस्कृत्य ददौ विप्राय भोजनम् ॥ ९६८ ॥
द्विजोऽपि दिव्यदृग्ज्ञात्वा तदभक्ष्यं क्रुधान्वितः ।
नृमांसादो भवेत्याशु तमप्याकूजितोऽवदत् ॥ ९६९ ॥
पुनरुक्तेन शापेन तं नरेन्द्रमथावृतम् ।
समादिशत्तथादिष्टो विश्वामित्रेण राक्षसः ॥ ९७० ॥
वशिष्ठपुत्रानखिलान्भक्षयेति स वैरतः ।
तेनादिष्टो नृपं चक्रे राक्षसं क्रूरचेष्टितम् ॥ ९७१ ॥
स गत्वा राक्षसाविष्टो वशिष्ठस्य तपोवनम् ।
उवाच शक्तिं त्वद्दत्तः शापोऽयं समुपस्थितः ॥ ९७२ ॥

नृमांसभोजनारम्भं त्वत्त एव करोम्यहम् ।
ओंकारकवलीकारचतुरोऽहं क्व यास्यसि ॥ ९७३ ॥

इत्युक्त्वा भक्षयित्वा तं घोरो रुधिरसंप्लुतः ।
शतं वशिष्ठपुत्राणां निगीर्य क्षुधितोऽभवत् ॥ ९७४ ॥

ततस्तपोवनं दृष्ट्वा पुत्रैर्विरहितं मुनिः ।
बभूव शोकसंतप्तो वज्रेणेव विदारितः ॥ ९७५ ॥

स मेरुशृङ्गात्तत्याज तनुं नागाच्च पञ्चताम् ।
शोके बन्धुरिव स्निग्धः कुतो वा लभ्यते बुधः ॥ ९७६ ॥

प्रविष्टो दहनं मेने स तुषारचयोपमम् ।
शोकपावकदग्धानां शङ्के वह्निर्निरर्थकः ॥ ९७७ ॥

विवेश जलधिं कण्ठे स बद्ध्वा विपुलां शिलाम् ।
महतामपि दुर्लङ्घ्या वियोगविषमा विपत् ॥ ९७८ ॥

संत्यक्तो वीचिहस्तेन सोऽब्धिना नाभवद्व्यसुः ।
दुःखव्यथां न जानाति जडराशिः कथं नु वा ॥ ९७९ ॥

पाशैश्च दृढमात्मानं बद्ध्वा नद्यामपातयत् ।
विपाशश्चाभवत्तेन विपाशा साभवन्नदी ॥ ९८० ॥

शतधा विद्रुता चान्या सरित्प्राप शतद्रुताम् ।
ततः स मरणायासाद्विरराम मुनीश्वरः ॥ ९८१ ॥

स कदाचिदपश्यन्त्याः सुतवध्वास्तपोवने ।
गर्भे स्थितस्य शुश्राव पौत्रस्याध्ययनध्वनिम् ॥ ९८२ ॥

शक्तिजायामपश्यन्तीं तां दृष्ट्वा ज्ञाततत्कथः ।
बबन्ध धृतिमालम्ब्य स्थितिं स्थितिमतां वरः ॥ ९८३ ॥

तं स्नुषासहितं राजा सौदासो राक्षसावृतः ।
हन्तुमभ्याययौ घोरो गर्जन्नशनिमेघवत् ॥ ९८४ ॥

तमापतन्तं मन्त्रज्ञो हुंकारेण स भूपतिम् ।
विनष्टशापं विदधे संत्यक्तं तेन रक्षसा ॥ ९८५ ॥

मुक्तशापः स भूपालो मुनिं प्रह्वो व्यजिज्ञपत् ।
ऋतौ जायासमासक्तस्तरुणो ब्राह्मणः पुरा ॥ ९८६ ॥
असंप्राप्तस्वसंतोषो राक्षसावृतचेतसा ।
कान्ताननन्यस्तनेत्रो मया पापेन भक्षितः ॥ ९८७ ॥
तद्भार्या शोकविवशा मां शशाप प्रलापिनी ।
दयितासङ्गपर्यन्तमायुस्ते भवतादिति ॥ ९८८ ॥
वंशश्छिन्नोऽयमिक्ष्वाकोर्ब्रह्मचर्यं श्रिते मयि ।
देहि मे क्षेत्रजं पुत्रं कुले नस्त्वं परायणम् ॥ ९८९ ॥
इति कल्माषपादेन सौदासेनार्थितो मुनिः ।
दमयन्तीं तदादिष्टो भेजे निःसङ्गमानसः ॥ ९९० ॥
सा मुनेर्गर्भमासाद्य स्थितं द्वादशवत्सरम् ।
अश्मनाताडयद्दुःखात्तेनाभूत्तत्सुतोऽश्मकः ॥ ९९१ ॥
अत्रान्तरे शक्तिभार्या काले सुतमजीजनत् ।
यो द्वादशसमा वेदान्साङ्गान्गर्भस्थितो जगौ ॥ ९९२ ॥
परासुः स्थापितो धृत्या यस्मात्तेन पितामहः ।
पराशराख्यस्तेनाभूत्सशक्तेः सदृशः सुतः ॥ ९९३ ॥
स मातुर्वचसा ज्ञात्वा पितरं सानुजं हतम् ।
क्रोधाच्चकार त्रैलोक्यसंहाराभिमुखं मनः ॥ ९९४ ॥
वशिष्ठः क्रुद्धमालोक्य पौत्रं कालानलप्रभम् ।
उवाच सर्वभूतेषु कारुण्यस्निग्धलोचनः ॥ ९९५ ॥
मा क्रुधः पुत्र स पिता पूर्णायुस्ते दिवं गतः ।
स्वकर्ममुद्रितो लोकः को हन्ता कश्च हन्यते ॥ ९९६ ॥
कृतवीर्यः पुरा राजा भृगूनग्रभुजो द्विजान् ।
अपूरयद्वीतसंख्यैः कुबेरसदृशो धनैः ॥ ९९७ ॥
कालेन तत्कुले भूपा दरिद्रा द्रविणार्थिनः ।
अचोरयन्भृगुकुलं क्रूरा दस्युगणा इव ॥ ९९८ ॥

अन्यायद्रविणादानेषूद्यमः क्रियतेऽन्यथा ।
लुब्धानां सत्यसंकोचात्संकुचन्त्येव संपदः ॥ ९९९ ॥
हरन्तो भार्गवधनं निर्धना एव ते नृपाः ।
आबालगर्भं जघ्नुस्तान्दृष्ट्वा गर्भेषु तद्धनम् ॥ १००० ॥
हेहयैर्हन्यमानेषु राजन्यैर्भार्गवेष्वथ ।
भयादेका भृगुवधूश्च्युतं गर्भमधारयत् ॥ १००१ ॥
स भित्त्वोरुं शिशुर्जातो दिवाकर इवापरः ।
दृशैव राजसंघानां जहार सहसा दृशः ॥ १००२ ॥
अभ्यासे क्षत्रियाः सर्वे प्रसाद्य ब्राह्मणं भयात् ।
चक्षूंषि तद्गिरा प्राप्य ययुर्भग्नपराक्रमाः ॥ १००३ ॥
और्वाभिधानः स मुनिर्बालः श्रुत्वा हतान्भृगून् ।
सर्वलोकविनाशाय मतिं चक्रे महातपाः ॥ १००४ ॥
तस्योग्रं क्रोधमालोक्य कृशानुशततेजसः ।
न्यवारयज्जगत्प्लोषशङ्किताः पितरः स्वयम् ॥ १००५ ॥
निर्दग्धुमुद्यतो लोकान्कोपाग्निस्तेन तद्गिरा ।
न्यस्तोऽग्नौ वडवावक्त्रे लोका ह्यप्सु प्रतिष्ठिताः ॥ १००६ ॥
इत्यौर्वः क्रोधजं वह्निं स तत्याज महामुनिः ।
पुत्र त्वमपि कोपाग्निं त्यज मा विक्रियां गमः ॥ १००७ ॥
और्वम् ॥ २३ ॥

वशिष्ठस्येति वचसा विरतस्त्रिजगत्क्षयात् ।
पराशरो जुहावाग्नौ रक्षःसत्रेण राक्षसान् ॥ १००८ ॥
ततः समेत्य कृपया पुलस्त्यो मुनिभिः सह ।
ररक्ष राक्षसान्वंशप्रतिष्ठायै प्रसाद्य तम् ॥ १००९ ॥
तद्वाक्याद्विरतः सत्राद्यज्ञवह्निं पराशरः ।
तत्याज वृक्षे रक्षोघ्नमुत्तरे हिमभूभृतः ॥ १०१० ॥
वासिष्ठम् ॥ २४ ॥

---

१ 'संगच्छ' ख.

इति गन्धर्वराजेन कथितः शक्रनन्दनः।
श्रुत्वा पुरोहितोऽस्माकं कथ्यतामित्युवाच तम् ॥ १०११ ॥
उक्त्वोचकाभिधे तीर्थे देवलस्यानुजो मुनिः।
धौम्योऽस्ति युष्मद्योग्योऽसाविति चित्ररथोऽब्रवीत् ॥१०१२॥
ततो गन्धर्वमामन्त्र्य हृष्टाः पाण्डुसुता ययुः।
धौम्याश्रमं तदुद्दिष्टवर्त्मना पुण्यशालिनः ॥ १०१३ ॥
ततः प्रणम्य तं वीराः प्रसन्नहृदयाननम्।
पुरोहितं हितं वव्रुः साम्राज्यजयसंपदाम् ॥ १०१४ ॥
सोत्साहास्तं पुरस्कृत्य ते मात्रा सहितास्ततः।
पाञ्चालनगरं जग्मुर्द्रष्टुं कृष्णास्वयंवरम् ॥ १०१५ ॥
व्रजन्तो द्विजसार्थेन समाजे जगतीभुजाम्।
पाराशर्यं मुनिवरं ददृशुः श्रेयसां निधिम् ॥ १०१६ ॥
तं प्रणम्याभ्यनुज्ञातास्तेन ते विविशुः पुरम्।
राजेन्द्रकुञ्जरघटातुरङ्गरथसंकुलम् ॥ १०१७ ॥
भिक्षाभुजो विप्रवेशाः कुम्भकारनिवेशने।
निवेश्य मातरं वीराः स्वयंवरमहीं ययुः ॥ १०१८ ॥
अधृष्यं कार्मुकं यत्र राधायन्त्रं च पार्षतः।
तनयावरणे चक्रे शौर्यशुल्कपरं पणम् ॥ १०१९ ॥
सव्यसाची स चेज्जीवेद्वीरो मम सुतां परः।
न भजेदित्यभूत्तस्य लक्ष्ये तस्मिन्मनोरथः ॥ १०२० ॥
ततो मुनिवरैर्जुष्टं स्वयं कौतुकिभिः सदः।
विविशुः पार्थिवाः सर्वे व्यावल्गिमणिकुण्डलाः ॥ १०२१ ॥
तेषां दुर्योधनो मध्ये बभाराभ्यधिकां श्रियम्।
तारहारांशुधवलो नक्षत्राणामिवोडुपः ॥ १०२२ ॥
महार्हरत्नपीठेषु हेमसिंहासनेषु च।
उपाविशन्महीपाला मेरुकूटेष्विवामराः ॥ १०२३ ॥

ते तत्र चारुकटका रत्नभ्राजिष्णुशेखराः।
विरेजुर्भूभृतां धुर्याश्चन्दनागुरुभूषिताः॥ १०२४॥
राजहंसप्रभैः शुभ्रचामरैः परिसर्पिभिः।
उद्दण्डपुण्डरीकास्ते विबभुः कमलाकराः॥ १०२५॥
अदृश्यत ततः कृष्णा स्वच्छकान्तिदुगू(कू)लिनी।
त्रिजगद्विजयारम्भे वैजयन्ती मनोभुवः॥ १०२६॥
बभौ पादनखश्रेणीबिम्बिता राजमण्डली।
तस्या द्रष्टुं प्रवृत्तेव लज्जावनतमाननम्॥ १०२७॥
तस्य लावण्यनलिनीविकसद्दलकोमलम्।
जङ्घाकाण्डयुगं स्वच्छदुगूलसलिलं बभौ॥ १०२८॥
सा क्वणन्मेखलालोलमुवाह जघनं घनम्।
मन्दाकिनीव पुलिनं कलहंसकृतारवम्॥ १०२९॥
सौभाग्यबालकदली रोमरेखां बभार सा।
क्रीडाशिखण्डकच्छायामिव कामशिखण्डिनः॥ १०३०॥
हारिणा स्तनयुग्मेन रेजेऽम्बुकणमालिना।
चक्रवाकयुगेनेव सा तारुण्यतरङ्गिणी॥ १०३१॥
कटाक्षभ्रमरं शुद्धदन्तदीधितिकेसरम्।
रक्ताधरदलं तस्या रराज वदनाम्बुजम्॥ १०३२॥
लीलया परिसर्पन्ती सा ददर्श नरेश्वरान्।
विलासतालवृन्तेन वीज्यमानान्मनोभुवा॥ १०३३॥
धृष्टद्युम्नस्ततोऽवादीन्निवार्य स्तुतिवादिनाम्।
दोष्णा जयद्विपालानशोभिना बन्दिनां गिरः॥ १०३४॥
नरेन्द्रचन्द्राः कर्पूरपूरशुभ्रयशस्त्विषाम्।
अयं समाजो भवतां कस्य नो नयनोत्सवः॥ १०३५॥
न नः प्रगल्भते वाणी युष्माकं गुणवर्णने।
निर्दोषममृतं कीर्तिर्येषामाश्चर्यकौमुदी॥ १०३६॥

इदं धनुरनाधृष्यं लक्ष्यं च क्षितिवल्लभाः ।
कृष्णां च तत्पणप्राप्यां दृष्ट्वा युक्तं विधीयताम् ॥ १०३७ ॥
इत्युक्त्वा राजतनयो मानिनः पृथिवीभुजः ।
दन्तांशुचन्द्रिकाधौतं बभाषे भगिनीं पुनः ॥ १०३८ ॥
माननीयान्मुनीन्कृष्णे प्रणम्य जगतीभुजाम् ।
समाजं पश्य विस्रब्धा लक्ष्यघ्नस्तु पतिस्तव ॥ १०३९ ॥
अयं दुर्योधनः श्रीमान्राजा राजेन्द्रशेखरः ।
मानिनो निजवद्यस्य भुज्यते श्रीः सुहृज्जनैः ॥ १०४० ॥
एतेऽस्य भ्रातरः शूरा दुःशासनपुरःसराः ।
विभाति केलिहंसीव लक्ष्मीर्यद्भुजपञ्जरे ॥ १०४१ ॥
अयमङ्गपतिः श्रीमानर्थिसार्थसुधार्णवः ।
कर्णो विकर्णो नाम्नापि जायते यस्य शात्रवः ॥ १०४२ ॥
मातुलः कुलराजस्य सौबलोऽयं महाबलः ।
प्रोषितारातिनिःश्वासैर्यत्प्रतापाग्निरुद्धतः ॥ १०४३ ॥
धनुष्मानप्रतिरथः सैन्धवोऽयं जयद्रथः ।
जाता सुराणां भूस्पर्शशङ्का यत्सैन्यरेणुभिः ॥ १०४४ ॥
अयं पद्मपलाशाक्षः कृष्णः केशिनिसूदनः ।
षोडशस्त्री सहस्राक्षिभृङ्गालीकमलाकरः ॥ १०४५ ॥
रेवतीरमणश्चायं रौहिणेयोरिवारणः ।
ऐरावण इवाभाति सततं यो मदश्रिया ॥ १०४६ ॥
कृतवर्मानिरुद्धश्च गदः सात्यकिरुद्धवः ।
अक्रूरश्चारुदेष्णश्चेत्येते दाशार्हपुंगवाः ॥ १०४७ ॥
मत्स्यराजो विराटोऽयं काम्बोजोऽयं सुदक्षिणः ।
कौरव्यः सोमदत्तोऽयं शन्तनोर्भ्रातुरात्मजः ॥ १०४८ ॥
सोमदत्तसुताश्चैते भूरिर्भूरिश्रवाः शलः ।
मद्राद्रिनाथः शल्योऽयं भगदत्तश्च भूपतिः ॥ १०४९ ॥

एते चान्ये च भूपालास्त्वदर्थं सुभ्रु संगताः ।
अर्हाः कुलेन कुन्त्या च राधाभेत्ता तु ते वरः ॥ १०५० ॥
इत्युक्तवति पाञ्चाले राजपुत्रे नरेश्वराः ।
चापाभिमुखमुत्तस्थुर्हेलाकलितधन्विनः ॥ १०५१ ॥
दर्पजृम्भाभिरामाणां भुजस्तम्भावलोकिनाम् ।
संरम्भो भूमिपालानां बभूव स मनोभवः ॥ १०५२ ॥
क्वणत्कङ्कणकेयूरताररहारच्छटाकुलः ।
व्यावल्गत्कुण्डलस्तेषां कोऽपि व्यतिकरोऽभवत् ॥ १०५३ ॥
तस्मिन्नवसरे शौरिर्बलभद्रमभाषत ।
प्रच्छन्नान्पाण्डुतनयान्पश्य मध्ये द्विजन्मनाम् ॥ १०५४ ॥
ध्रुवं जतुगृहान्मुक्ता भान्त्येते लब्धयौवनाः ।
दोर्दर्पात्कलयन्तोऽन्तर्वराकं सर्वराजकम् ॥ १०५५ ॥
इति स्वैरं मधुरिपौ भाषमाणे नराधिपाः ।
अहंपूर्विकया सर्वे सस्रुपुर्धनुषोऽन्तिकम् ॥ १०५६ ॥
तद्दर्शनरसाकृष्टैः सुरैः संपूरितेऽम्बरे ।
लिखिता इव भूपालाः कृष्णान्यस्तदृशो बभुः ॥ १०५७ ॥
नाधिज्यं सेहिरे कर्तुं कार्मुकं गिरिगौरवम् ।
ते कृष्णालाभसर्वस्वे सद्यश्छिन्नमनोरथाः ॥ १०५८ ॥
धनुषस्तुलनं तस्य मनसापि सुदुःसहम् ।
मेनिरे तद्विनिष्पेषचूर्णिताङ्गदकुण्डलाः ॥ १०५९ ॥
सहसा ध्वस्तधैर्येषु भग्नोत्साहेषु राजसु ।
हारेषु तप्तनिश्वासैर्ग्लानिप्राप्तेषु मानिनाम् ॥ १०६० ॥
सव्यसाची समुत्तस्थौ द्विजमध्यान्महाभुजः ।
सोमानं धन्विनां मानमधोयातमिवोद्धरन् ॥ १०६१ ॥
कार्मुकाभिमुखे तस्मिँल्लज्जिता जगदुर्द्विजाः ।
अहो नु ब्रह्मसदृशं जाड्यमस्य प्रमादिनः ॥ १०६२ ॥

१. 'अस्मिन्न.'

अपि शल्यप्रभृतिभिर्न धृतं यन्महाबलैः ।
मोहात्समीहते कर्तुं तदधिज्यमयं बटुः ॥ १०६३ ॥
विडम्बनीया द्वेष्या वा भूभुजामधुना वयम् ।
एकस्यापि निकारेण सर्वः सार्थो विनश्यति ॥ १०६४ ॥
शक्तोऽयमथवा वीरः सुररूपश्च दृश्यते ।
छन्नानां को हि जानाति तेजसः सारफल्गुताम् ॥ १०६५ ॥
इति ब्रुवत्सु सर्वेषु धनुराकृष्य पाण्डवः ।
रामाभिरामः सहसा विद्धा लक्ष्यमपातयत् ॥ १०६६ ॥
यदैव न्यपतद्बाणस्तस्मिँल्लक्ष्ये किरीटिनः ।
तदैव कृष्णाहृदयं विविशुः स्मरसायकाः ॥ १०६७ ॥
पुष्पवर्षैः सुरोत्सृष्टैः पार्थः शुभ्रोऽभवत्ततः ।
तदुत्थैरिव भृङ्गौघैर्नृपा मलिनतां ययुः ॥ १०६८ ॥
कृष्णा ततः कटाक्षांशुनीलोत्पलविराजितम् ।
आदाय सुमनोदाम धनंजयमुपाययौ ॥ १०६९ ॥
आनन्दोत्फुल्लनयनो द्रुपदोऽपि म(स)हात्मजैः ।
तमभ्यनन्दद्भूपालान्सासूयमवलोकयन् ॥ १०७० ॥
अथान्योन्यं महीपाला विलोक्य क्षणमाननम् ।
अवमानाग्निसंतापप्रोन्मिषत्स्वेदबिन्दवः ॥ १०७१ ॥
ऊचिरे कृतकस्मेरच्छायाधौताधरश्रियः ।
आरक्तनयनाम्भोजव्यञ्जितोऽर्जितमन्यवः ॥ १०७२ ॥
अहो मिथ्याविनीतेन लम्बकूर्चेन भूभुजा ।
मानिनः पृथिवीपाला द्रुपदेन विडम्बिताः ॥ १०७३ ॥
संदेहदोलनतुलामारोप्य भुजविक्रमम् ।
इयमुद्धट्टकक्रीडा धूर्तेनानेन नः कृता ॥ १०७४ ॥
सरलैः स्वयमस्माभिर्यशःस्फटिकनिर्मलम् ।
असाधुजनसंपर्कपङ्केन मलिनीकृतम् ॥ १०७५ ॥

द्विजेन मन्युरस्माकं कृतं येनातिचापलम् ।
वध्योऽयं द्रुपदः कन्यां योऽस्मै दातुं समुद्यतः ॥ १०७६ ॥
सहामहे कथं नाम सदाचारविपर्ययम् ।
ब्राह्मणानां न विहितो राजयोग्यः स्वयंवरः ॥ १०७७ ॥
इत्युक्त्वा पार्षतं सर्वे भास्वत्कनककङ्कणाः ।
नृपाः समाययुर्हन्तुं भ्रुकुटीकुटिलाननाः ॥ १०७८ ॥
दृष्ट्वा तान्क्रोधसंरब्धान्द्रुपदः शरणं द्विजान् ।
प्रययौ तेऽपि संनद्धाः समुत्तस्थुः समन्ततः ॥ १०७९ ॥
ततो विहस्य विजयो विनिवार्य रणाद्द्विजान् ।
तदेव धनुराकृष्य पार्थिवात्समुपाद्रवत् ॥ १०८० ॥
उन्मूल्य भीमसेनोऽपि पृथुशाखं महीरुहम् ।
राजसागरमुद्धूतो जग्राह गिरिगौरवः ॥ १०८१ ॥
प्रभावसदृशाकारं कर्णो वीक्ष्य किरीटिनः ।
सुसंरब्धः समभ्येत्य चकार जटिलं शरैः ॥ १०८२ ॥
अथार्जुनभुजोत्सृष्टान्सायकान्सरलायतान् ।
न सेहे समरे कर्णः खलः साधुगुणानिव ॥ १०८३ ॥
सोऽब्रवीत्फाल्गुणं कर्णः शङ्कितः शौर्यसंपदा ।
धनुर्वेदोऽसि किं साक्षाद्रामः शक्रोऽथवा द्विजः ॥ १०८४ ॥
इति कर्णवचः श्रुत्वा हसन्नूचे धनंजयः ।
युध्यस्व किं तवानेन न मे जीवन्गमिष्यसि ॥ १०८५ ॥
मृणालकोमलभुजैः सुकुमारपराक्रमैः ।
असद्विधानां युद्धेऽस्मिन्नलं दुःशासनादिभिः ॥ १०८६ ॥
उक्त्वेति चण्डकोदण्डमण्डलान्तरनिर्गतैः ।
तं करैरिव तीक्ष्णांशुः शरैः क्षिप्रमपूरयत् ॥ १०८७ ॥
भीमसेनोऽथ संभ्रान्तः शल्यदुर्योधनौ बली ।
जित्वा निनाय भुजयोः शौर्यं केयूरतामिव ॥ १०८८ ॥

भीमेन बाहुयुद्धेन जिते शल्ये सराजके ।
न्यवर्तन्त महीपाला ब्रह्मतेजोविशङ्किताः ॥ १०८९ ॥
युधिष्ठिरे पुरायाते यमाभ्यां सह धीमति ।
पश्चात्कृष्णामथादाय जग्मतुर्भीमफल्गुणौ ॥ १०९० ॥
कुम्भकारगृहोपान्ते भार्गवस्य निवेशने ।
ते प्रापुर्मातरं वीराः कर्मशालान्तरस्थिताम् ॥ १०९१ ॥
भीमार्जुनावूचतुस्तां भैक्ष्यमानीतमित्यथ ।
निशि कुन्ती च तावूचे समं संभुज्यतामिति ॥ १०९२ ॥
द्रौपदीं च पुरो दृष्ट्वा ततो भ्राजिष्णुभूषणाम् ।
मृषावादपरिभ्रष्टा पश्चात्तापं ययौ पृथा ॥ १०९३ ॥
खिन्नां विलोक्य तां कुन्तीं मिथः संततिशालिनः ।
सर्वेषामेव नः कृष्णेत्यूचुर्विहितसंविदः ॥ १०९४ ॥
पाण्डुपुत्रान्परिज्ञाय ततो विक्रमसूचितान् ।
हलायुधसखः शौरिर्द्रष्टुं हृष्टः समभ्ययात् ॥ १०९५ ॥
गूढं प्रविश्य तान्दृष्ट्वा ततः पुत्रान्पितृस्वसुः ।
कृष्णोऽस्मीति वदन्पादौ सोऽग्रहीद्धर्मजन्मनः ॥ १०९६ ॥
परिष्वज्य समाभाष्य हृष्टास्ते शौरिणा मिथः ।
मुहूर्तं स्वकथाः श्रुत्वा तस्थुर्बाष्पाकुलेक्षणाः ॥ १०९७ ॥
ततो यथागते याते कृष्णे लाङ्गलिना सह ।
धृष्टद्युम्नोऽनुजावृत्तं ज्ञातुं बभ्राम शङ्कितः ॥ १०९८ ॥
स भार्गवगृहोपान्ते छन्नस्तेषां कथान्तरे ।
शुश्राव कृष्णेत्याह्वानं कथाश्च क्षत्रियोचिताः ॥ १०९९ ॥
ततः स हृष्टो द्रुपदं तमभ्येत्य समभ्यधात् ।
तात राजेन्द्रवंश्येन वृता सा भगिनी मम ॥ ११०० ॥
नागवल्ली समारूढा स्वयं क्रमुकपादपम् ।
पीयूषशालिनी ज्योत्स्ना चन्द्रकान्तेन संगता ॥ ११०१ ॥

१. 'तत्र.'

इति पुत्रवचः श्रुत्वा द्रुपदः स्वं पुरोहितम् ।
विसृज्य पाण्डुतनयानानिनाय निजालयम् ॥ ११०२ ॥
कल्पितं नृपवीक्षार्थे चतुरैर्नृपसेवकैः ।
ते समुच्चित्य जगृहुः क्ष्मापयोग्यमुपायनम् ॥ ११०३ ॥
कुन्ती कृष्णां समादाय विवेशान्तःपुरं ततः ।
पार्थाश्च रत्नपीठेषु पूजिताः समुपाविशन् ॥ ११०४ ॥
तान्भुक्तोत्तरमासीनान्पूजयित्वाथ पार्षतः ।
पप्रच्छाभिजनं पूर्वमाकारेणापि वर्णितम् ॥ ११०५ ॥
ततो युधिष्ठिरोऽवादीन्मेघगम्भीरया गिरा ।
ताण्डवाचार्यकं कुर्वन्निव क्रीडाशिखण्डिनाम् ॥ ११०६ ॥
राजन्ननन्यसदृशाः प्रतापानुगुणा गुणाः ।
भवन्ति सत्त्वसंपन्ना न हीनाभिजने जने ॥ ११०७ ॥
अविचार्यैव तनयावत्सलः किं विशङ्कसे ।
राधाविभेदे सामान्यः को हि नाम प्रगल्भते ॥ ११०८ ॥
अहं युधिष्ठिरो राजन्भीमोऽयमयमर्जुनः ।
अनेन तत्पुरो राज्ञां यन्त्रं भूमौ निपातितम् ॥ ११०९ ॥
इति पीयूषसंसिक्तं श्रुत्वा यौधिष्ठिरं वचः ।
लेभे सफलसंकल्पो द्रुपदः प्रमदश्रियम् ॥ १११० ॥
मुहूर्तं हर्षनिःस्यन्दः स्थित्वा श्रुत्वा च तत्कथाम् ।
पाञ्चालराजः प्रोवाच कुत्सयन्धृतराष्ट्रजान् ॥ ११११ ॥
दिष्ट्या जतुगृहात्तस्मान्मुक्ता यूयं महाभयात् ।
दिष्ट्या च युष्मत्संबन्धः प्राप्तः सुकृतिना मया ॥ १११२ ॥
गृह्णातु विधिवत्पाणिं मत्पुत्र्याः श्वेतवाहनः ।
तच्छ्रुत्वोवाच कौन्तेयो मातुः सत्यां गिरं स्मरन् ॥ १११३ ॥
पुत्र्यास्तव वयं सर्वे ग्रहीष्यामः करं नृप ।
मा विशङ्कस्व धर्मस्य सुसूक्ष्मो हि गतिक्रमः ॥ १११४ ॥

द्रुपदोऽपि तदाकर्ण्य प्रोवाचोत्कम्पिताशयः ।
अहो निन्द्यमसत्सेव्यं धर्मज्ञोऽप्यभिभाषसे ॥ १११५ ॥
अनपेक्ष्य कुलाचारं कथमस्मद्विधो जनः ।
बहिष्कृते लोकवादैः कर्मण्यस्मिन्प्रवर्तते ॥ १११६ ॥
एकपत्नीव्रता नार्यः पुरुषा बहुयोषितः ।
कथमेतां स्थितिं धर्म्यां हेलया हातुमर्हसि ॥ १११७ ॥
तच्छ्रुत्वोवाच तं पार्थो मा राजन्विमना भव ।
जनन्या वयमाज्ञप्ताः सहेयं भुज्यतामिति ॥ १११८ ॥
तदतथ्यं कथं कर्तुं शक्तः सत्यधनो जनः ।
सत्यं हि धर्मवृक्षस्य मूलं शाखासहस्रिणः ॥ १११९ ॥
इति कौन्तेयवचसा विषण्णे ससुते नृपे ।
कुन्ती पृष्टा समभ्येत्य तदेवाह नरेश्वरम् ॥ ११२० ॥

द्रौपदीस्वयंवरः ॥ २९ ॥

अत्रान्तरे समभ्येत्य भगवान्भूतभावनः ।
समस्तसंशयच्छेत्ता मुनिः सत्यवतीसुतः ॥ ११२१ ॥
तैः समभ्यर्चितस्तत्र चूडाचुम्बितभूतलैः ।
संशुश्राव पृथक्तेषां विवाहे धर्मसंशयम् ॥ ११२२ ॥
तमब्रवीन्मुनिवरः संशयं मा कृथा वृथा ।
श्रूयतामिदमत्रैव वर्णितं वेधसा स्वयम् ॥ ११२३ ॥
यमे क्रतुक्रियाव्यग्रे समग्रा जगती पुरा ।
प्रजाभारेण संपूर्णा पीडिता वीतमृत्युना ॥ ११२४ ॥
ततः पृथ्वीपरित्राणव्यापृतः पाकशासनः ।
दृष्ट्वा चतुर्मुखं देवं यमयज्ञमहीं ययौ ॥ ११२५ ॥
ददर्श तत्र जाह्नव्यां सुवर्णकमलावलीम् ।
व्रजन्तीं वीचिनिचयैः क्षणमावर्तनर्तिताम् ॥ ११२६ ॥
कौतुकात्तदथान्विष्य सहस्राक्षो मृगीदृशम् ।
अपश्यद्दिव्यललनां विषण्णवदनाम्बुजाम् ॥ ११२७ ॥

बाष्पाम्बुबिन्दुभिस्तस्या जले हेमाब्जमालिकाम् ।
तां विलोक्य स पप्रच्छ विस्मितः शोककारणम् ॥ ११२८ ॥
सापि तं ज्ञास्यसीत्युक्त्वा जगाम गजगामिनी ।
तामेवानुव्रजञ्शक्रो ददर्श गिरिमूर्धनि ॥ ११२९ ॥
सिंहासनस्थं पुरुषं कान्तं प्रणयिनीसखम् ।
क्रीडन्तमक्षैस्तं दृष्ट्वा दर्पात्प्रोवाच वृत्रहा ॥ ११३० ॥
अहो नु जगतां नाथं मां दृष्ट्वापि न कम्पसे ।
विकलोऽपि पुरः स्त्रीणां नूनं शक्रायते जनः ॥ ११३१ ॥
शतमन्योर्वचः श्रुत्वा विहस्य गिरिजापतिः ।
तं चक्रे दृक्त्रिभागेन क्षणात्काष्ठमिवाचलम् ॥ ११३२ ॥
ततोऽक्षकेलिपर्यन्ते तां सबाष्पां स्त्रियं रहः ।
उवाच हासकिरणैः कुर्वाणः स्फाटिकं जगत् ।
स्पृष्ट्वैनं मद्गिरा मुञ्च दृप्तं मत्क्रोधबन्धनात् ॥ ११३३ ॥
इत्युक्त्वा तेन नाकस्त्रीस्तब्धं पस्पर्श वज्रिणम् ।
स्पृष्टमात्रः स च तया पपात गतचेतनः ॥ ११३४ ॥
तमब्रवीदुमाकान्तो मैवं दर्पं पुनः कृथाः ।
उत्तिष्ठालोकय गुहां गिरेरुद्दाल्यशेखरम् ॥ ११३५ ॥
इति श्रुत्वा तथा कृत्वा स ददर्श दरीगृहे ।
तुल्याकृतित्रयोवेशांश्चतुरोऽन्यान्पुरंदरान् ॥ ११३६ ॥
दृष्ट्वा तान्कम्पितः शक्रो बभूवोद्भ्रान्तमानसः ।
कश्चिदेते यथा नाहं भविष्यामीति शङ्कितः ॥ ११३७ ॥
तमुवाचाथ भगवान्भर्गः कार्यार्थमस्तु वः ।
पञ्चानां मानुषे लोके जन्म भूभारशान्तये ॥ ११३८ ॥
महेश्वरवचः श्रुत्वा ते कृत्वाञ्जलयस्ततः ।
ऊचुर्धर्मादयो देवाः सन्तु नो जनका इति ॥ ११३९ ॥
शक्रोऽप्यवादीन्मत्सूनुरेषां मध्येऽस्तु पञ्चमः ।

त्वत्प्रसादादहं देव न पतामि स्वयं क्षितौ ॥ ११४० ॥
एवमस्त्विति तं देवः प्रीतः प्रोवाच शंकरः ।
विनयावधयः कोपाः स्थायिनो न महात्मनाम् ॥ ११४१ ॥
विश्वभुग्धृतधामा च शिबिः शान्तस्तथापरः ।
तेजस्वी चेति ते शक्रा जाताः पाण्डुसुता भुवि ॥ ११४२ ॥
तदर्थं सुन्दरी जाता स्वर्गस्त्री सैव भूतले ।
कृष्णा तव सुता राजन्नत्र मा विमतिं कृथाः ॥ ११४३ ॥
एतत्सर्वं यथा वृत्तं पश्य दिव्येन चक्षुषा ।
इत्युक्त्वास्मै ददौ व्यासः क्षणं ध्यानमयीं दृशम् ॥ ११४४ ॥
ततस्तत्त्वं समालोक्य हृष्टः पाञ्चालभूपतिः ।
धन्योऽस्मीति वदन्प्रह्वो निर्ययौ मुनिना सह ॥ ११४५ ॥

पञ्चेन्द्रोपाख्यानम् ॥ २६ ॥

अथ याते मुनिवरे योगे पुष्येन्दुपूजिते ।
धौम्येन विधिवद्वह्नौ हुते मन्त्रपुरस्कृते ॥ ११४६ ॥
क्रमेण जगृहुः पाणिं कृष्णायाः पाण्डुनन्दनाः ।
पूजिताः सर्वपाञ्चालैर्भूरिरत्नाम्बरप्रदैः ॥ ११४७ ॥
उत्सवे विश्रुते तस्मिन्वर्तमाने महाधने ।
पार्थेभ्यः प्राहिणोत्कृष्णो धनं बहुहयद्विपम् ॥ ११४८ ॥

विवाहः ॥ २७ ॥

ततः पाण्डुसुतैर्लब्धां कृष्णां ज्ञात्वा नरेश्वराः ।
विस्मयं च प्रकोपं च संतापं च प्रपेदिरे ॥ ११४९ ॥
पाण्डवाभ्युदयं श्रुत्वा दुःशासनपुरोगमाः ।
हा कष्टमित्यभाषन्त निन्दन्तो विधिशासनम् ॥ ११५० ॥
धृतराष्ट्रं समभ्येत्य प्रहृष्टो विदुरस्ततः ।
उवाच दिष्ट्या त्वत्पुत्रैः प्राप्ता कृष्णा बलादिति ॥ ११५१ ॥
तच्छ्रुत्वा धीमतस्तस्य तुष्टः कुरु महीपतिः ।
कृष्णां दुर्योधनेनैव प्राप्तां मेने सह श्रिया ॥ ११५२ ॥

पुनस्तमभ्यधात्क्षत्ता भ्रातुः पुत्रैस्तव प्रभो ।
मुक्तैर्जतुगृहाद्दैवाज्जितं कुन्तीसुतैरिति ॥ ११५३ ॥
ततः स संवृताकारो बहिर्हर्षमिवावहन् ।
उवाच पुत्राभ्यधिका दिष्ट्या जीवन्ति ते मम ॥ ११५४ ॥
अत्रान्तरे समभ्येत्य सहामात्यैः सुयोधनः ।
उवाच विदुरे याते पितरं मन्युमूर्छितः ॥ ११५५ ॥
अहो नु कृतवैरास्ते विस्मृतास्तव शात्रवः ।
यस्तेषां संग्रहं मोहादार्जवाद्यातुमुद्यतः ॥ ११५६ ॥
श्रिया शशाङ्कधवलच्छत्रचामरविभ्रमैः ।
अविश्वासमये राज्ये ध्रुवं समुपहस्यते ॥ ११५७ ॥
चौरं द्विष्टं वधूं यातां शत्रुं वित्रासितं कृतम् ।
पुनः संगृह्य यः शेते स तैरेव प्रबोध्यते ॥ ११५८ ॥
विश्वासं शङ्किते शत्रौ मा कृथाः सरलाशयः ।
राजन्बहुच्छलं राज्यं भुज्यन्ते किल नाहवैः ॥ ११५९ ॥
उपायैरध्यशक्यास्ते जाने जेतुं नरेश्वराः ।
उपेक्षिता भविष्यन्ति संकल्पेऽप्यथ दुर्जयाः ॥ ११६० ॥
श्रूयते द्रौपदी तेषां सर्वेषां महिषी मता ।
सैव तद्भेदनोपायो जीवितं हि कलेः स्त्रियः ॥ ११६१ ॥
हन्यन्तां कुशलैस्तीक्ष्णैर्गूढमद्यैव वा मम ।
पश्चात्तापं हि पुष्णाति कालहीनो मनोरथः ॥ ११६२ ॥
इति दुर्योधनेनोक्ते वीरस्तपनसंभवः ।
ऊचे दन्तांशुभिः कुर्वन्मुखाब्जे केसरावलीम् ॥ ११६३ ॥
मतिमद्भिः प्रयत्नेन यथावद्विहिता अपि ।
उपाया नैव सिध्यन्ति विना दैवावलोकनम् ॥ ११६४ ॥
मानी च कृतवैरश्च दृष्टसारश्च विक्रमे ।
को हि दैवं समुद्दिश्य विलम्बेत वधे रिपोः ॥ ११६५ ॥

यत्नैर्बहुविधैः पार्था भवद्भिः क्षपिता अपि ।
विवर्तन्ते महोत्साहाः किमन्यद्दैवतं विना ॥ ११६६ ॥
उपाया युक्तयो मायाः कालयापनमुच्यते ।
निरपायो जयस्तूलमेक एव पराक्रमः ॥ ११६७ ॥
अद्यैव पाण्डुतनयाञ्जहि युद्धे महीपते ।
कृष्णादिभिः परावृत्तास्ते हि कालेन दुर्जयाः ॥ ११६८ ॥
अम्भसा शममायाति मुष्टिमेयशिखः शिखी ।
प्रवृद्धोऽधःस्थितैः पश्चात्संतप्तैरेव दृश्यते ॥ ११६९ ॥
इति श्रुत्वाम्बिकासूनुस्तनयः स्नेहमोहितः ।
एवमेतदिति ध्यात्वा संदेहाकुलितोऽभवत् ॥ ११७० ॥
स भीष्मप्रमुखान्वृद्धानानाय्य नयकोविदान् ।
पप्रच्छ सुतसंकल्पे युक्तायुक्तविनिश्चयम् ॥ ११७१ ॥
महाशयो जगादाथ समदर्शी पितामहः ।
राजन्नद्यापि मन्ये नो विक्रियां समुपागतः ॥ ११७२ ॥
वितीर्य तेभ्यो राज्यार्धमविज्ञातान्तरः परैः ।
निष्परीवादविषदं विभवं भोक्तुमर्हसि ॥ ११७३ ॥
आनृशंस्येन सभटा बन्धुप्रीत्या कुलाधिकाः ।
विनयेन च शोभन्ते यत्सत्यं प्रभविष्णवः ॥ ११७४ ॥
इत्युक्तवति गाङ्गेये भारद्वाजोऽभ्यभाषत ।
श्रेयः शान्तनवेनोक्तं राजन्स्वकुलभूतये ॥ ११७५ ॥
प्राप्तकालं वचः पथ्यं प्रमादी न शृणोति यः ।
धिक्छन्दं स चिरेणैव नष्टश्रीकः शृणोति सः ॥ ११७६ ॥
युक्त्या संव्रियतामेतद्बन्धुवैरमुपस्थितम् ।
कुलभेदे हि विवृते प्रयान्त्येव विभूतयः ॥ ११७७ ॥
एतदाकर्ण्य कर्णोऽथ किंचिदाकूणिताननः ।
उवाच बत जीवन्ति निजैः पुण्यैः क्षितीश्वराः ॥ ११७८ ॥

असामान्येन मानेन दानेन च दृढीकृताः ।
प्रभुं नेच्छन्ति सचिवा यत्ततोऽन्यत्किमद्भुतम् ॥ ११७९ ॥
अथवा भूमिपालानां मिथ्यैवास्थानुजीविषु ।
केवलं भाग्यसंयोगो वि[1]कलस्यापि भूतये ॥ ११८० ॥
अम्बरीष इति ख्यातो बभूव पृथिवीपतिः ।
विकलः करणैर्हीनो निःश्वासालक्ष्यजीवितः ॥ ११८१ ॥
मन्त्री तस्य महाकर्णिः सर्वमावृत्य मण्डलम् ।
चकार राज्यहरणे मनो लोभेन मोहितः ॥ ११८२ ॥
ततो नृपतिपुण्योत्थैरदृष्टपुरुषैर्बलात् ।
हतोऽसौ सचिवो राज्ञामिति भाग्यानुगाः श्रियः ॥ ११८३ ॥
इति श्रुत्वावदद्द्रोणः सूतपुत्र हता ध्रुवम् ।
कुरवः कर्ण दर्पान्धाः सर्वज्ञोऽत्र त्वमेव च ॥ ११८४ ॥
ततः प्रोवाच विदुरो धृतराष्ट्रं महामतिः ।
अहो नु नास्ति ते राजन्भेषजं व्यसनामये ॥ ११८५ ॥
भीष्मो द्रोणश्च यद्वक्ति श्रेयसे सुनयोचितम् ।
तदनायासममृतं बत कस्य न रोचते ॥ ११८६ ॥
समानाः स्वसुतैरेव धर्मेण तव पाण्डवाः ।
न तेषां पृथिवीपाल दायाद्यं हर्तुमर्हसि ॥ ११८७ ॥
बलिना भीमसेनेन विजयेन च धन्विना ।
को हि सर्वस्वमादाय वीतशङ्कः सुखं वसेत् ॥ ११८८ ॥
प्ररोचनकृतो मन्युः साम्ना सरलचेतसः ।
अजातशत्रोर्वीरस्य हृदयादपकृष्यताम् ॥ ११८९ ॥
आनीयन्तामिहैवाद्य ते प्रसाद्य कुलश्रिये ।
आनन्दः पौरवृन्दानामस्तु तद्दर्शनोद्यतः ॥ ११९० ॥
ऋजुः कर्णो नवैश्वर्यमूढो दुर्योधनः शिशुः ।
नृशंसः शकुनिस्तेषां कुतो नु स्वहिते मतिः ॥ ११९१ ॥

---

१ 'विकर्णस्यापि'.

विदुरस्येति वचसा धृतराष्ट्रो विबोधितः।
उवाच साधु युष्माभिरुक्तं कीर्त्यै कुलस्य नः॥ ११९२॥
गत्वा विदुर कौन्तेयान्सानुगः क्षिप्रमानय।
उत्कण्ठितं मम मनस्तत्संगमसुधारसे॥ ११९३॥
इत्याज्ञया नरपतेर्विदुरः शीघ्रवाहनः।
यथोक्तं धृतराष्ट्रेण हृष्टः सर्वं निवेद्य सः।
आगम्यतां नागपुरं पाण्डवानित्यभाषत॥ ११९४॥
ततः पाञ्चालराजस्य वचसा केशवस्य च।
सानुगा पाण्डुतनयाः प्रययुर्हस्तिनापुरम्॥ ११९५॥
अथ तद्दर्शनानन्दसुधानिष्यन्दचेतसाम्।
पौराणामभवत्कोऽपि तत्कीर्तिगणनादरः॥ ११९६॥
ते बद्धरत्नमुकुटाश्चारुकेयूरकुण्डलाः।
जङ्गमा इव संप्राप्ता भ्रेजिरे रोहणाचलाः॥ ११९७॥
राजधानीं प्रविश्याथ प्रणिपत्य पितामहम्।
समेत्य सकृपद्रोणं धृतराष्ट्रं ववन्दिरे॥ ११९८॥
स्थित्वा संपूर्णितास्तत्र कंचित्कालं सुखेन ते।
प्रययुः खाण्डवप्रस्थमाम्बिकेयस्य शासनात्॥ ११९९॥
उद्दिष्टं तत्र राज्यार्धं ते प्राप्य व्यवसायिनः।
विचित्रगोपुराजालं पुरं चक्रुर्महाधनम्॥ १२००॥
तत्र त्रिदिवसंकाशे नन्दनोद्यानसुन्दरे।
ननन्दुर्लोकपालास्ते दिक्षु विश्रुतकीर्तयः॥ १२०१॥

इन्द्रप्रस्थयुधिष्ठिरराज्यार्धप्राप्तिः॥ २८॥

ततः कदाचिदास्थानस्थितं तत्र सहानुजम्।
स्वयं युधिष्ठिरं द्रष्टुमाययौ नारदो मुनिः॥ १२०२॥
तं प्रणम्य प्रभापुञ्जपिञ्जरीकृतदिङ्मुखम्।
अपूजयन्पाण्डुसुताः प्राज्यरत्नासनादिभिः॥ १२०३॥

स पृष्ट्वानामयं श्रीमान्सानुजं धर्मनन्दनम्।
आशीर्भिर्विदधे धन्यां द्रौपदीं नन्तुमागताम्॥ १२०४॥
तां विसृज्य जगादाथ विजने पाण्डवान्मुनिः।
दिष्ट्या कुशलिनो यूयं पुनरालिङ्गिताः श्रिया॥ १२०५॥
एकपत्नीसमासक्तैर्भवद्भिः संहतैर्मिथः।
स्थातव्यमप्रसादेन भेदमूलं हि योषितः॥ १२०६॥
सुन्दोपसुन्दावसुरौ निर्जितामरमण्डलौ।
अभूतां तपसाजय्यौ प्रजापतिवरोर्जितौ॥ १२०७॥
न भयं सर्वभूतेभ्यो मिथोभेदं विनाभवत्।
तयोः समरवीथीषु सततं भुजशालिनोः॥ १२०८॥
ततस्तद्भेदनोपायं मन्त्रयित्वा सुरैर्विधिः।
कान्तां तिलोत्तमां नाम सुरनारीं विनिर्ममे॥ १२०९॥
आदाय सर्वरत्नेभ्यस्तिलं तिलमनिन्दितम्।
नियोगाद्ब्रह्मणः क्षिप्रं सा कृता विश्वकर्मणा॥ १२१०॥
ततः सा सुरकार्यार्थं दैत्याल्लोभयितुं शनैः।
सुरान्प्रदक्षिणीकृत्य जगाम गजगामिनी॥ १२११॥
चतुर्मुखोऽभवत्क्षिप्रं तां वीक्ष्य शशिशेखरः।
शक्रः सहस्रनेत्रश्च मुनयश्च शताननाः॥ १२१२॥
सा विन्ध्योपवनासीनौ ज्ञात्वा तावसुराधिपौ।
तत्रैव पुष्पावचयं गत्वा चक्रे सुमध्यमा॥ १२१३॥
तस्या विलासवलितं लताञ्चलविसंस्थुलम्।
क्वचिन्मधुकरापातकृतसीत्कारविभ्रमम्॥ १२१४॥
क्वचिद्बालानिलालोलदुगूलचलनाकुलम्।
बभौ मनोभवाभोगविभागसुभगं वपुः॥ १२१५॥
दृष्ट्वा तौ मधुसंमत्तौ तां कुरङ्गविलोचनाम्।
ममैवेयं ममैवेयमित्युक्त्वा भेदमापतुः॥ १२१६॥

ततः समुद्यतगदौ समरे युद्धदुर्मदौ ।
मिथः प्रहारैः स्फुटितावभूतां गतजीवितौ ॥ १२१७ ॥

सुन्दोपसुन्दोपाख्यानम् ॥ २९ ॥

इत्येवं योषितो राजन्भेदस्य व्यसनस्य च ।
पराभवस्य च पदं सेवेताशङ्कितोऽथ ताः ॥ १२१८ ॥
भ्रातृभेदस्त्वया राजन्रक्षणीयः प्रयत्नतः ।
असिधाराव्रतमिदं यदेकस्त्रीनिषेवनम् ॥ १२१९ ॥
नारदेनेति कथितं निशम्य पाण्डुनन्दनाः ।
जायायां समयं चक्रुर्मिथोभेदाद्विशङ्किताः ॥ १२२० ॥
कृष्णया संगतं भ्राता भ्रातरं यो विलोकयेत् ।
स चरेद्द्वादश समास्तीर्थसेवी वनेचरः ॥ १२२१ ॥
इति संविदमादाय नारदस्य पुरो मुनेः ।
ररक्ष पृथिवीं वीरा दोर्भिर्भोगीन्द्रसन्निभैः ॥ १२२२ ॥
ततः प्रयाते देवर्षौ कदाचिच्छक्रसंभवः ।
शुश्राव क्रन्दितं दूराद्विप्रस्यार्तप्रलापिनः ॥ १२२३ ॥
दस्युभिः पापचरितैर्दुर्बलस्य बलाधिकैः ।
ह्रियते गोधनं मेऽद्य पार्थो रक्षतु मां ततः ॥ १२२४ ॥
इति द्विजन्मनः श्रुत्वा पूत्कृतं क्षिप्रमर्जुनः ।
न भेतव्यमिति क्षिप्रमवदत्कार्मुकोन्मुखः ॥ १२२५ ॥
स व्रजन्नायुधागारं स्थितं तत्र युधिष्ठिरम् ।
द्रौपद्या सहितं ज्ञात्वा क्षपां चिन्ताकुलोऽभवत् ॥ १२२६ ॥
अप्यायुधार्थी संस्मृत्य प्रतिज्ञां न विवेश सः ।
ब्रह्मस्वविप्रलोपं च न सेहे मानिनां वरः ॥ १२२७ ॥
इतः समयभङ्गो मे धर्महानिरतः परा ।
इति ध्यात्वा विविग्नोऽभूत्संदेहात्सत्यधर्मयोः ॥ १२२८ ॥
इतो मे वनवासोऽस्तु द्विजोपेक्षां तु न क्षमे ।
इति प्रविश्य जग्राह स निश्चित्यायुधं निजम् ॥ १२२९ ॥

ततो विधाय दलशः सायकैर्दस्युमण्डलम् ।
ब्राह्मणाय ददौ पार्थो गोधनं यशसां निधिः ॥ १२३० ॥
युधिष्ठिरमथाभ्येत्य प्राह प्राञ्जलिरर्जुनः ।
राजन्समयविभ्रंशात्स्वस्ति गच्छाम्यहं वनम् ॥ १२३१ ॥
प्रस्थितं तीर्थसेवायै मामनुज्ञातुमर्हसि ।
असत्यं नोत्सहे राजन्धर्मराज तवानुजः ॥ १२३२ ॥
तच्छ्रुत्वा विप्रियं राजा सबाष्पस्तमभाषत ।
पुरास्माभिः कृतः पार्थ समयो दर्शनान्मिथः ॥ १२३३ ॥
न मन्युस्त्वयि भ्रातुर्मे न चाहं दर्शितस्त्वया ।
अकिल्बिषो हि मद्वाक्यान्नास्मान्संत्यक्तुमर्हसि ॥ १२३४ ॥
तच्छ्रुत्वा शक्रतनयो राजानमवदत्कृती ।
धर्ममाचरति व्याजात्कथमस्मद्विधो जनः ॥ १२३५ ॥
इत्युक्त्वा नृपमामन्त्र्य प्रतस्थे पाण्डुनन्दनः ।
नियतैरितिहासज्ञैः सहितो ब्रह्मवादिभिः ॥ १२३६ ॥
स गत्वा पुण्यतीर्थानि सेवमानः सह द्विजैः ।
गङ्गाद्वारं समासाद्य स्नातुं स्वयमवातरत् ॥ १२३७ ॥
तत्र तं मन्मथाकारं दृष्ट्वा नागेन्द्रकन्यका ।
ऐरावतकुले जाता चकर्ष स्मरमोहिता ॥ १२३८ ॥
उलूपी नाम सा कान्ता निवेद्यास्मै निजं कुलम् ।
कृताग्निकार्यं तं तत्र भज मामित्यभाषत ॥ १२३९ ॥
साभिलाषं वचः श्रुत्वा तस्यास्तरलचक्षुषः ।
ध्यात्वा मुहूर्तं प्रोवाच पार्थः पृथुललोचनः ॥ १२४० ॥
कान्तिकल्लोलवलितां नयनामृतवाहिनीम् ।
भजमानं स्वयं सुभ्रु कस्त्वां न बहु मन्यते ॥ १२४१ ॥
किंत्वहं द्वादश समा ब्रह्मचर्यप्रदीक्षितः ।
चरामि पुण्यतीर्थानि समयोऽयं गुरोर्गिरा ॥ १२४२ ॥

इत्युर्जुनवचः श्रुत्वा भुजङ्गपतिकन्यका ।
प्रोवाच लज्जाविनमन्नेत्रांशुशबलस्तनी ॥ १२४३ ॥
अयं कन्याविरुद्धो मे क्रमः कमललोचन ।
तवापि पुरतो वच्मि प्रगल्भललनेव यत् ॥ १२४४ ॥
जाने सर्वमहं नाथ युष्मत्समयसत्कथाम् ।
किंत्वियं [1]त्वत्पुरेत्युक्त्वा यत्किमुक्तेन तेन वा ॥ १२४५ ॥
रक्ष वा समयं नाथ जीवितं वा प्रयच्छ मे ।
योषिद्वधे च सत्ये च चिन्त्यतां गुरुलाघवम् ॥ १२४६ ॥
इति तस्या मृगदृशः श्रुत्वा प्रणयिवत्सलः ।
विलासमरसं भेजे तत्संगममहोत्सवम् ॥ १२४७ ॥
ततो परेऽह्नि तां बालामामन्त्र्य विनताननाम् ।
उन्मज्ज्य सलिलात्पार्थस्तीर्थानि प्रययौ कृती ॥ १२४८ ॥

उलूपीदर्शनम् ॥ ३० ॥

स गत्वा हिमवत्पार्श्वे दृष्ट्वागस्त्यतटं तथा ।
वसिष्ठपर्वतं पुण्यं भृगुतुङ्गं च पाण्डवः ॥ १२४९ ॥
नानातीर्थेषु पुण्यात्मा ब्राह्मणेभ्यो यतव्रतः ।
गोभूमिहेमलक्ष्याणि प्रददौ मन्दिराणि च ॥ १२५० ॥
हिरण्यबिन्दोस्तीर्थे च स्नात्वा प्राचीं दिशं ययौ ।
नदीमुत्पलिनीं गत्वा नैमिषारण्यमाययौ ॥ १२५१ ॥
नन्दामपरनन्दां च कौशिकीं च गयां तथा ।
अतीत्याङ्गांश्च वङ्गांश्च प्रययौ जलधेस्तटीम् ॥ १२५२ ॥
महेन्द्रपर्वतं दृष्ट्वा मणिपूरपुरं गतः ।
सादरं पूजितस्तस्थौ चित्रवाहनभूभुजा ॥ १२५३ ॥
तस्य चित्राङ्गदां नाम सुतां लावण्यशालिनीम् ।
ददर्श हर्षविकसल्लोचनस्तत्र फल्गुणः ॥ १२५४ ॥

---

१. 'त्वत्परेत्युक्ता'.

तां वीक्ष्य चन्द्रवदनां तन्वीं वलितलोचनाम्।
अशिक्षितोऽप्यर्थनां स ययाचे चित्रवाहनम् ॥ १२५५ ॥
तेनार्थितोऽब्रवीत्सोऽपि प्रहृष्टो रचिताञ्जलिः।
धन्योऽस्मि पार्थ यस्य त्वं स्वयं संबन्धमीहसे ॥ १२५६ ॥
किं त्वस्माकं कुले शंभोर्वरात्संततिरक्षया।
एकपुत्रक्रमेणैव द्विः प्रसूतिर्न विद्यते ॥ १२५७ ॥
सेयमेकैव मे जाता कन्यापि तनयो यथा।
अस्याः सुतो मे भविता राज्ये वंशविवर्धनः ॥ १२५८ ॥
पुत्रप्रदानशुल्केन गृहाणेमां मदात्मजाम्।
इति पाण्डुसुतायासौ समयेनैव तां ददौ ॥ १२५९ ॥
रममाणस्तया तत्र त्रस्तसारङ्गनेत्रया।
तिस्रो वसन्तसुभगा आनिनाय समाः समाः ॥ १२६० ॥
चित्राङ्गदासंगमः ॥ ३१ ॥

तामामन्त्र्य ततो यातः स्मृत्वा समयमर्जुनः।
दक्षिणे सागरानूपे पञ्चतीर्थान्यवाप्तवान् ॥ १२६१ ॥
तत्रैकस्मिन्नथ स्नातो जानुलग्नं महाबलम्।
उज्जहार बलाद्वीरो ग्राहं कुञ्जरसंनिभम् ॥ १२६२ ॥
तेनोद्धृतः स महसा क्षणेन ललनाभवत्।
दिव्याभरणरोचिष्णुप्रभापल्लविताकृतिः ॥ १२६३ ॥
पार्थेन सावदत्पृष्टा वयं पञ्च सुराङ्गनाः।
कृत्वा तपस्विनो विघ्नं तच्छापाद्ग्राहतां गताः ॥ १२६४ ॥
कश्चिदुद्धृत्य वो वीरः शापशान्तिं विधास्यति।
प्रार्थितेनेति तेनैव शापमुक्तिरुदाहृता ॥ १२६५ ॥
स प्रवीरस्त्वमेव प्राक्कथितो नारदेन नः।
अद्यास्मत्पुण्यनिवहैः प्राप्तो नाथ महीमिमाम् ॥ १२६६ ॥
शापान्महाभयादस्मादहं संतारिता त्वया।
चतस्रोऽन्याः समुद्धर्तुं करुणाब्धे त्वमर्हसि ॥ १२६७ ॥

इत्यर्थितः शक्रसुतस्तया त्रिदिवयोषिता ।
शापादुद्धृत्य ताः प्रायान्मणिपूरपुरं पुनः ॥ १२६८ ॥
तत्र चित्राङ्गदाकेलिविलासरसिकश्चिरम् ।
बालचूतनिकुञ्जेषु विजहार स्मरोपमः ॥ १२६९ ॥
तस्यामजीजनत्पार्थः काले कमललोचनम् ।
बभ्रुवाहननामानं जयन्तं मघवानिव ॥ १२७० ॥

बभ्रुवाहनजन्म ॥ ३२ ॥

मातामहाय तं दत्त्वा स यातः पश्चिमां दिशम् ।
प्रभासं तीर्थमासाद्य तस्थौ दाता यतव्रतः ॥ १२७१ ॥
तं तीर्थसेविनं दृष्ट्वा प्रियं सुहृदमच्युतः ।
प्रीतिं भेजे समभ्येत्य सहसा तेन संगतः ॥ १२७२ ॥
तावन्योन्यं परिष्वज्य हर्षविस्तारितेक्षणौ ।
स्ववृत्तान्तं मिथः पृष्ट्वा तस्थतुः प्रेमनिर्भरौ ॥ १२७३ ॥
ततस्तौ रथिनौ गत्वा दृष्ट्वा रैवतकं गिरिम् ।
हृष्टौ विविशतुर्वीरौ द्वारकामुत्सवाकुलाम् ॥ १२७४ ॥
बलभद्रप्रभृतिभिः पूजितो वृष्णिपुंगवैः ।
विजहारार्जुनस्तत्र प्रद्युम्नप्रमुखैः सह ॥ १२७५ ॥
अथ रैवतकं यात्रामहोत्सवविभूषितम् ।
वृष्णयः सह कान्ताभिर्ययुः सर्वे स्वलंकृताः ॥ १२७६ ॥
तेषां मध्ये बभौ स्रग्वी किरीटी भोगकुण्डलः ।
तमन्वेष्टुं समायातो मनोभव इवापरः ॥ १२७७ ॥
तस्मिन्महोत्सवे तत्र प्रयाते ललनागणे ।
कृष्णानुजा बभौ कन्या सुभद्रा ललिताकृतिः ॥ १२७८ ॥
करपल्लविनी श्यामा कटाक्षभ्रमराकुला ।
सहासकुसुमा भेजे वसन्तमिव यौवनम् ॥ १२७९ ॥
शुशुभे शशिशुभ्रेण हारेण हरिणेक्षणा ।

साहेन[1] वलयेनेव नवयौवनवाहिनी ॥ १२८० ॥
तां ददर्शार्जुनः कामसद्मविभ्रमशालिनीम् ।
कुर्वाणां दृग्विभागेन कर्णोत्पलमिवात्मनः ॥ १२८१ ॥
निजकान्तिवितानेन संदेहितविभूषणाम् ।
सुधागर्भसमुद्भूतामिव शीतांशुदेवताम् ॥ १२८२ ॥
तां विलोक्य विलासार्द्रसौभाग्यतरुमञ्जरीम् ।
पुष्पायुधशरासारलक्ष्यतामर्जुनो ययौ ॥ १२८३ ॥
तदालोकनसंजातविस्मयालोलकन्धरः ।
सोऽब्रवीद्बत लोलाक्ष्या लावण्यललितं वपुः ॥ १२८४ ॥
अविभागममर्यादमसामान्यमनुत्तरम् ।
अहो नु लोचनोल्लेह्यं किमन्येषां रसायनम् ॥ १२८५ ॥
गणयन्निति सोत्कण्ठः स धीरोऽप्यगमन्मुहुः ।
स्मरसंतापकम्पानां क्रीडाकन्दुकतामिव ॥ १२८६ ॥
ततो महोत्सवव्यग्रसमग्रजनमण्डले ।
कृष्णस्यानुमतो वीरो रथी जिष्णुर्जहार ताम् ॥ १२८७ ॥
हृतां तामथ विज्ञाय संहताः सर्ववृष्णयः ।
चुक्षुभुर्युद्धसंनद्धा दिधक्षव इवाग्नयः ॥ १२८८ ॥
आमुक्तहेमकवचे पर्याणिततुरङ्गमे ।
आरोपितमहाचापे जाते तेषां रणोद्यमे ॥ १२८९ ॥
बीभत्सुं निन्दति क्रोधकम्पिते लाङ्गलध्वजे ।
व्यावल्गिकुण्डलच्छायारचितेन्द्रायुधत्विषि ॥ १२९० ॥
उग्रभीष्मोष्मसंतप्तमुग्रसेने श्वसत्यलम् ।
शम्बरं शङ्कमाने च साम्बेऽम्बरविलोकिनि ॥ १२९१ ॥
चारुदेष्णे समाकृष्टखड्गभ्राजिष्णुदोष्णि च ।
वीरानुत्कण्ठिते हन्तुं सारणे तरसा रणे ॥ १२९२ ॥

१. 'अहिसंबन्धिना' इत्यर्थो भवेत्.

अनिरुद्धेऽपि संनद्धे विक्रुते कृतवर्मणि ।
अक्रूरे क्रूरतां याते समुद्यतगदे गदे ॥ १२९३ ॥
मुहूर्तं मौनमालम्ब्य निर्विकाराननो हरिः ।
ऊचे हर्षक्षणे कोऽयं युष्माकं कोपविप्लवः ॥ १२९४ ॥
अवश्यं दीयते कन्या कस्मैचिद्गुणशालिने ।
कथ्यतां च जगत्यस्मिन्गुणवान्कोऽर्जुनाधिकः ॥ १२९५ ॥
पृथ्वी रक्षामणेर्यस्य मूल्यमल्पं नरेन्द्रता ।
आखण्डलभुवा तेन संबन्धः कस्य न प्रियः ॥ १२९६ ॥
धन्विना क्षिप्रहस्तेन समरे बहुबाहुना ।
अर्जुनेनार्जुनेनैव वैरं कस्य जयश्रिये ॥ १२९७ ॥
सुभद्रापतये तस्मै दासीहयरथद्विपैः ।
प्रेष्यन्तां द्रविणं पूर्वं पक्षोऽयं प्रतिभाति मे ॥ १२९८ ॥
इति कृष्णस्य मन्त्रेण दाशार्हास्तूर्णमत्यजन् ।
विचारपदमासाद्य रुषं विषमिवाहयः ॥ १२९९ ॥
सुभद्राहरणम् ॥ ३३ ॥

अत्रान्तरे कृतोद्वाहः संपूर्णसमयव्रतः ।
युधिष्ठिरान्तिकं प्रायात्सोत्कण्ठः श्वेतवाहनः ॥ १३०० ॥
सुभद्रासहितं प्राप्तं दृष्ट्वा धर्मसुतोऽर्जुनम् ।
जगत्परिमितं मेने हर्षसंपूर्णमानसः ॥ १३०१ ॥
नृपभीमौ प्रणम्याथ यमाभ्यामभिवादितः ।
कृष्णां प्रसादयामास प्रच्छन्नेर्ष्याविषोल्बणाम् ॥ १३०२ ॥
प्रौढा चाभ्यर्थिता तेन सा प्रीतिमधिकां ययौ ।
प्रेम प्रणयकोपान्ते मानिनीनां हि वर्धते ॥ १३०३ ॥
सुभद्रापि समभ्येत्य पृथायाः पादवन्दनम् ।
कृत्वा द्रुपदजां प्रीत्या प्रणनाम प्रियंवदाम् ॥ १३०४ ॥
स्नेहविस्फारितदृशः पाञ्चाल्याः केशवस्वसा ।
पुरो बभौ प्रणयिनी रतेः प्रीतिरिवाग्रतः ॥ १३०५ ॥

सुभद्रां तत्र पूर्णेन्दुवदनां मदनारणिम् ।
योषितोऽप्यनिमेषेण चक्षुषा सुचिरं पपुः ॥ १३०६ ॥

हरणहारिका ॥ ३४ ॥

ततो याते हलधरे पार्थानामङ्घ्य सानुगे ।
उवासार्जुनसौहार्दात्स्वयं तत्रैव केशिहा ॥ १३०७ ॥
सुभद्रापि स्मरवती रममाणा किरीटिना ।
असूत तनयं कान्तं काले कमललोचनम् ॥ १३०८ ॥
बालोऽप्यभून्मन्युमांश्च सोऽभिमन्युरिति स्मृतः ।
कृष्णयोः सदृशः शौर्ये व्यवर्धत महाबलः ॥ १३०९ ॥
स पितुः सर्वविद्यासु मातुलस्य च संगमात् ।
शास्त्रेषु चाभवद्वीरः प्रियो राकेन्दुसुन्दरः ॥ १३१० ॥

अभिमन्युजन्म ॥ ३५ ॥

कृष्णापि पाण्डुपुत्रेभ्यः कालेन तनयान्क्रमात् ।
अजीजनत्पृथुगुणान्पृथुतुल्यपराक्रमान् ॥ १३११ ॥
प्रतिविन्ध्यो नरपतेः सुतसोमश्च मारुतेः ।
अर्जुनाच्छ्रुतकर्मा च कर्मणा भुवि विश्रुतः ॥ १३१२ ॥
नकुलाच्च शतानीकः श्रुतसेनः कनीयसः ।
इत्येते पञ्च पाञ्चाल्या बभूवुर्बलशालिनः ॥ १३१३ ॥

द्रौपदेयोत्पत्तिः ॥ ३६ ॥

क्षितिं क्षितिभृतां धुर्ये संरक्षति युधिष्ठिरे ।
रामादिचरिते लोको बभूव शिथिलादरः ॥ १३१४ ॥
शासनालानसंलीना राजगन्धमतङ्गजाः ।
उष्णं निःशश्वसुर्नित्यं तत्प्रतापवशीकृताः ॥ १३१५ ॥
दानमानहृता लुब्धाः परित्राणहृताः प्रजाः ।
बभूवुर्यशसे तस्य मान्याश्च विनयाहृताः ॥ १३१६ ॥
गुणैः संपत्तया त्यागस्तेन संपत्सुधासिता ।
तयोर्जनानुरागश्च सदा तस्य व्यवर्धत ॥ १३१७ ॥

कदाचिदथ कृष्णेन सहितः शक्रनन्दनः ।
प्रययौ यमुनातीरं जलकेलिकुतूहली ॥ १३१८ ॥
तत्रार्द्रवञ्जुललताकुञ्जकूजद्विहङ्गमे ।
तीरे बालानिलालोलवानीरतरुपल्लवे ॥ १३१९ ॥
स सुभद्रादिभिः कामं कान्ताभिः कमलेक्षणः ।
हारीकृताम्बुधाराभिर्विजहार हरिप्रियः ॥ १३२० ॥
तस्य केयूररत्नांशुजातैरिन्द्रायुधैर्जलम् ।
विबभौ प्रावृषेण्यानां मेघानां पतितैरिव ॥ १३२१ ॥
मुरारिणा सहोत्तीर्य प्रविश्योद्यानमन्दिरम् ।
सुखासीनोऽथ शुश्राव गीतं हरिणचक्षुषाम् ॥ १३२२ ॥
स नर्मपरिहासेषु दन्तदीधितिचामरैः ।
बभौ केलिपरिश्रान्ताः कान्ता निर्वापयन्निव ॥ १३२३ ॥
अथाययौ द्विजः कश्चित्स्वतेजःपुञ्जनिर्भरः ।
परमेष्ठीव वासाब्जरजःपिञ्जरिताकृतिः ॥ १३२४ ॥
माहात्म्यमिव साकारं हेमाद्रिमिव जङ्गमम् ।
तं दृष्ट्वोत्तस्थतुः कृष्णौ रत्नपीठात्कृताञ्जली ॥ १३२५ ॥
स चोपसृत्य शनकैः स्वस्तिवादं विधाय च ।
उवाच बहुभुग्विप्रः क्षुधितोऽल्पाशनादहम् ॥ १३२६ ॥
युवां वदान्यौ संप्राप्तः श्रुत्वेति द्विजभाषितम् ।
ऊचतुः पार्थवार्ष्णेयौ प्रियं भोजनमुच्यताम् ॥ १३२७ ॥
ततोऽब्रवीत्पुनर्विप्रः प्रत्यक्षीकृतविग्रहः ।
पावकोऽहं वनमिदं दग्धुमिच्छामि खाण्डवम् ॥ १३२८ ॥
तक्षको निवसत्यत्र शक्रस्य दयितः सखा ।
तत्प्रीत्या गुप्तमिन्द्रेण प्रवेष्टुं नास्ति मे गतिः ॥ १३२९ ॥
तस्माद्भवद्भुजोत्सृष्टशरजालनिवारितैः ।
शक्रप्रयुक्तमेघौघैर्निर्मुक्तं वनमर्थये ॥ १३३० ॥

इति कृष्णार्जुनौ तत्र याचितौ कृष्णवर्मना ।
साध्विति कृत्वा संनद्धावभूतां तत्समीहिते ॥ १३३१ ॥
श्वेतकिर्नाम राजाभूदिक्ष्वाकुकुलनन्दनः ।
सदा जज्वाल यस्याग्निः सत्रे द्वादशवार्षिके ॥ १३३२ ॥
याजकास्तस्य बहुभिर्वितानैः कर्मविस्तरैः ।
खिन्ना घनाज्यधूमेन प्रययुर्नष्टलोचनाः ॥ १३३३ ॥
स याजकैः परित्यक्तस्तपसाराध्य शंकरम् ।
तस्य त्रिलोचनादिष्टे यज्ञे द्वादशवार्षिके ॥ १३३४ ॥
अविच्छिन्नाज्यनिवहैर्जाड्यं प्राप हुताशनः ।
स मन्ददीधितिः क्षीणो जाड्यादरुचिमाश्रितः ॥ १३३५ ॥
खाण्डवं ब्रह्मणादिष्टं सत्त्वाढ्यं दग्धुमाययौ ।
घृतेन जाड्यमुत्पन्नं जाङ्गलैरेव शाम्यति ॥ १३३६ ॥
इत्याशया प्रजज्वाल खाण्डवे दहनस्ततः ।
तं क्षिप्रं करकामेघैरसकृत्पाकशासनः ॥ १३३७ ॥
शान्तिं निनाय तेनासौ बभूव चिरमातुरः ।
ततः कालेन स प्राप्य नरनारायणौ भुवि ॥ १३३८ ॥
हृष्टश्चतुर्मुखादिष्टो वर्षविघ्नोपशान्तये ।

श्वेतक्युपाख्यानम् ॥ ३७ ॥

पार्थोऽब्रवीत्तं भगवन्दिव्यास्त्राणि हि सन्ति मे ।
किंतु कर्मक्षमं नास्ति कार्मुकं समरोचितम् ॥ १३३९ ॥
सामान्येन रथेनात्र क्षयिभिः सायकैस्तथा ।
संयुक्तोऽपि भवत्कार्ये सज्ज एवास्मि केवलम् ॥ १३४० ॥
मुरारेरपि दोर्दण्डखण्डस्य दृढकर्मठम् ।
प्रतापसदृशं नास्ति त्वत्कार्यक्षममायुधम् ॥ १३४१ ॥
इत्यर्जुनवचः श्रुत्वा ददामीत्यनलोऽवदत् ।
सस्मार वरुणं देवं स च ध्यातः समाययौ ॥ १३४२ ॥

वह्निना प्रेरितः सोऽथ गाण्डीवं पाण्डुसूनवे ।
अक्षय्यौ चेषुधी प्रादाद्रथं च नगरोपमम् ॥ १३४३ ॥
विपुलाः प्रांशवो यस्मिन्हयाः पवनरंहसः ।
विबभुश्चन्द्रधवलाः शरन्मेघा इवाम्बरे ॥ १३४४ ॥
सुदर्शनं च कृष्णाय चक्रं कौमोदकीं तथा ।
दत्त्वा कृशानुमामन्त्र्य प्रययौ यादसां पतिः ॥ १३४५ ॥
सोमेन राज्ञा विजितं पुरा येन जनत्रयम् ।
अर्जुनस्तद्धनुः प्राप्य त्रिपुरारिरिवाबभौ ॥ १३४६ ॥
रथं ततः समारुह्य महाभूतनिनादितम् ।
सुवर्णरत्नदीप्ताभं घोरवानरकेतनम् ॥ १३४७ ॥
धनंजयोऽब्रवीद्वह्निं सज्जस्त्वं खाण्डवं विश ।
इति ब्रुवाणे सानन्दं पाण्डवे सजनार्दने ॥ १३४८ ॥
ताभ्यामेव सह प्रायात्सप्तार्चिः स महावनम् ।
धूमकेतुस्ततस्तूर्णं स्वयं जज्वाल खाण्डवे ॥ १३४९ ॥
ज्वालाविलोलजिह्वाभिर्जगद्वित्रासयन्निव ।
धूमान्धकारितं व्योम बभूवाग्निशिखाकुलम् ॥ १३५० ॥
प्रदीप्तश्मश्रुकेशानां रक्षसामुपमाक्षमम् ।
तिरश्चीनाभिरभितो ज्वालाभिः ककुभो बभुः ॥ १३५१ ॥
प्रत्यग्रगलितस्येव मेरोः काञ्चनवीचिभिः ।
क्षणेन कानने तस्मिन्गृहीते चित्रभानुना ॥ १३५२ ॥
विकोशकिंशुकाशोकतुलां सर्वे ययुर्द्रुमाः ।
ततश्चटचटारावो बभूवाघट्टिताम्बरः ॥ १३५३ ॥
ब्रह्माण्डस्फुटनारम्भग्रन्थिभेद इवोत्कटः ।
क्वचिद्विरचितोत्कारा: क्वचिद्वल्लीविलासिनः ॥ १३५४ ॥
शिखितां क्वचिदाजग्मुर्विभङ्गाः पावकार्चिषाम् ।
विप्लुष्टविचटत्कीटपटलैराशुशुक्षणिः ॥ १३५५ ॥

कक्षेष्ववास्तवान्क्षिप्रं पूर्णा इव तिलाहुतीः ।
वह्नेः शिखाग्रविच्छेदा गगनाङ्गनसङ्गिनः ॥ १३५६ ॥
चक्रुः खचारिणां हेमविमानवलनाभ्रमम् ।
ततः प्रवृत्ते भूतानां मेदसा विमले तले[1] ॥ १३५७ ॥
निर्धूमै रोचिषां चक्रैर्हैमं जगदिवाभवत् ।
घोरः कहकहाशब्दो बभूवाथ हविर्भुजः ॥ १३५८ ॥
शिखाभिर्लिह्यमानानामाक्रन्दः ककुभामिव ।
स्फुलिङ्गनिचया वह्नेर्विचेरुस्तरलत्विषः ॥ १३५९ ॥
दग्धानामिव सत्त्वानां जीवा गगनगामिनः ।
अर्धविप्लुष्टवपुषो विद्रुताः काननौकसः ॥ १३६० ॥
चक्रन्दुर्भूतसंघाश्च प्रलयानलशङ्किनः[2] ।
सिंहानां केसरसटा ज्वालावलयिता बभुः ॥ १३६१ ॥
मत्तेभकुम्भनिर्भेदेष्विव रक्तच्छटाङ्किताः ।
दह्यमाना महाकाया मुहूर्तं गजयूथपाः ॥ १३६२ ॥
पृथुकाञ्चनमुद्राभिः संभृता इव बभ्रमुः ।
कृष्णार्जुनाभ्यामभितः खण्डिताः शरमण्डलैः ॥ १३६३ ॥
निरुद्धगतयः पेतुः सर्वे वह्नौ वनेचराः ।
दह्यमानं ततः श्रुत्वा देवेभ्यस्त्रिदशेश्वरः ॥ १३६४ ॥
खाण्डवं स्वयमभ्येत्य ददर्श जलदैर्वृतः ।
तडिद्घनाकुलं व्योम ज्वालाधूमवृतं वनम् ॥ १३६५ ॥
परस्परोपमापात्रमभूद्भूतभयंकरम् ।
हन्यमानेषु सत्त्वेषु गाण्डीवेन किरीटिना ॥ १३६६ ॥
प्रागेव च कुरुक्षेत्रप्रयाते तक्षके भयात् ।
तत्पुत्रमश्वसेनाख्यं जननी नागवल्लभा ॥ १३६७ ॥
निगीर्य प्रययौ भीता पुच्छशेषेण सूचितम् ।
पाण्डवोऽपि तमालोक्य पुच्छं चिच्छेद कोविदः ॥ १३६८ ॥

१. 'तटे'. २. 'प्रलयावर्तसङ्गिनः'.

भल्लेन पृथुधारेण माययात्यन्तकोपितः ।
भविष्यस्य प्रतिष्ठस्त्वं तं शशापेति चार्जुनः ॥ १३६९ ॥
"पावकं वासुदेवश्च समुत्तीर्णमुपाययौ ।"

पुच्छखण्डनम् ॥ ३८

अथ बाहुप्रमाणाभिर्धाराभिर्मरुतां पतिः ।
स्फटिकस्तम्भसंभारं बभारेव नभस्तले ॥ १३७० ॥
निरुद्धा शरजालेन मुहूर्तात्सव्यसाचिना ।
आखण्डलोज्झिता वृष्टिः शशाम दहनोष्मणा ॥ १३७१ ॥
शतमन्युस्ततः क्रुद्धस्त्रिदशैरुद्धतायुधैः ।
सह दिव्यास्त्रवर्षेण धनंजयमपूरयत् ॥ १३७२ ॥
तदस्त्राणि निवार्याशु प्रत्यस्त्रैः श्वेतवाहनः ।
अयोधयत्सुरान्सर्वान्सायकैः पूरयन्नभः ॥ १३७३ ॥
ततः शक्रसमुत्सृष्टं शृङ्गं मन्दरभूभृतः ।
चकार तिलशः पार्थो जातज्वालाशिलं शरैः ॥ १३७४ ॥
अथार्जुनेन विजिते सुरचक्रे सुरेश्वरः ।
ऐरावणस्थो विबभौ चित्रस्थ इव विस्मयात् ॥ १३७५ ॥
तमुवाच नभोवाणी शक्र मा साहसं कृथाः ।
तक्षकस्ते सुहृन्नात्र स्थितो युद्धेन किं वृथा ॥ १३७६ ॥
नरनारायणौ देवौ कृष्णौ ते विदितौ ध्रुवम् ।
एतौ न जेतुं समरे शक्यौ शक्रशतैरपि ॥ १३७७ ॥
इत्याकर्ण्य ययौ शक्रो लज्जाकुटिलकन्दरः ।
हृष्टश्च सुतमालोक्य स्वप्रभावाधिकं रणे ॥ १३७८ ॥

इन्द्रपराजयः ॥ ३९ ॥

ततोऽर्जुनशरासारशकलीकृतविग्रहान् ।
वनेचरान्भूतयक्षदैत्यराक्षसपन्नगान् ॥ १३७९ ॥
कवलीकृत्य भगवान्पावकः स्वास्थ्यमाययौ ।
ज्वालाभिर्निर्विकाराभिर्हर्षमावेदयन्निव ॥ १३८० ॥

भवनात्तक्षकस्याथ मयं दैत्येन्द्रमुत्थितम्।
वित्रासविद्रुतं वह्निर्ज्वालायतभुजो जवात् ॥ १३८१ ॥
ससर्पौघट्टयन्विश्वं संरम्भगुरुगर्जितैः।
कृतान्त इव धूमाली कृष्णसर्पो व्यलोकयत् ॥ १३८२ ॥
मयोऽपि पावकं वीक्ष्य पश्चात्क्रुद्धमभिद्रुतम्।
चक्रिणं च प्रहर्तारं त्रायस्वेत्यभ्यधाज्जयम् ॥ १३८३ ॥
तं पार्थः शरणं यातं ररक्ष करुणानिधिः।
आपन्नत्राणविमुखं चरितं न महात्मनाम् ॥ १३८४ ॥
एवं मयोऽश्वसेनश्च मुक्तस्तस्मान्महाभयात्।
सारङ्गकाश्च चत्वारो रक्षिताः स्वयमग्निना ॥ १३८५ ॥

मयरक्षणम् ॥ ४० ॥

बभूव मन्दपालाख्यो ब्रह्मचारी मुनिः पुरा।
यस्य श्रुतविदो विद्या विविशुः स्वयमाशयम् ॥ १३८६ ॥
देहं संन्यस्य कालेन प्रयातस्त्रिदशालयम्।
लेभे तपोजितांल्लोकानपुत्र इव नैव सः ॥ १३८७ ॥
देवानां शासनाद्गत्वा पुत्रार्थं वसुधातलम्।
विहङ्गवध्वा संगम्य प्राप पुत्रचतुष्टयम् ॥ १३८८ ॥
खाण्डवे वर्तमानेषु स सुतेषु महामुनिः।
उपस्थितं वह्निभयं ज्ञात्वा तुष्टाव पावकम् ॥ १३८९ ॥
तत्स्तोत्रतुष्टो भगवाननलो न ददाह तान्।
भयान्मात्रा परित्यक्तान्स्वयं च स्थितिकारिणः ॥ १३९० ॥

मन्दपालाख्यानम् ॥ ४१ ॥

मन्दपालसुतान्बालान्परिवर्ज्याथ शार्ङ्गिकान्।
कर्मणा विस्मितस्तेन समेत्याथ सुरेश्वरः ॥ १३९१ ॥
अस्त्राणि पार्थ दास्यामि काले ते रुद्रदर्शिनः।
भविष्यत्यक्षया प्रीतिः कृष्णपाण्डुसुतेन ते ॥ १३९२ ॥

तयोर्वितीर्येति वरं तुष्टः प्रायात्त्रिविष्टपम् ।
ततो वह्निः समामन्त्र्य निर्वृतौ कृष्णपाण्डवौ ॥ १३९३ ॥
जगामाभिमतं देशं हेमाद्रेः श्रियमागतः ।
अवतीर्य रथाभ्यां च कृष्णौ निर्झरिणीतटे ॥ १३९४ ॥
"विश्रान्तिं प्रापतुर्बालैः कदलीपल्लवानिलैः ।"

खाण्डववनदाहः ॥ ४२ ॥

श्वेतकेतोर्नरपतेर्बहुवत्सरयाजिनः ।
अविश्रान्तं निपीयाज्यं जाड्यं यत्प्राप पावकः ॥ १३९५ ॥
पराक्रमेण तज्जिष्णोः प्रभावाच्चासुरद्विषः ।
तत्याज खाण्डवं दग्ध्वा हव्यानां चाभवत्क्षमः ॥ १३९६ ॥
इति हुतभुगकाण्डे प्रौढपार्थेषु पक्षा-
निलबहुलविलासः खाण्डवं निर्ददाह ।
हटविधुरितलोकः किंच संकोच्य खण्डै-
र्विजयशरवितानैर्वृष्टिमाखण्डलस्य ॥ १३९७ ॥

इति क्षेमेन्द्रविरचितायां महाभारतमञ्जर्यामादिपर्व ।

सभापर्व ।

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥
तस्मान्महाभयान्मुक्तो रचिताञ्जलिरर्जुनम् ।
किं ते प्रियं करोमीति दैत्यराजोऽब्रवीन्मयः ॥ २ ॥
तमब्रवीत्पाण्डुराजो वास्तु संदर्श्यतां त्वया ।
प्राणसंरक्षणे मूल्यं कथमस्मद्विधः स्पृशेत् ॥ ३ ॥
निषिद्ध इति पार्थेन विश्वकर्मा सुरद्विषाम् ।
कृष्णवाक्यात्सभां कर्तुमुद्ययौ धर्मजन्मनः ॥ ४ ॥
ततः सुखोषितः शौरिः पितरं द्रष्टुमुत्सुकः ।
संभाष्य कृष्णां नत्वा च कुन्तीमाश्वास्य चानुजाम् ॥ ५ ॥
अजातशत्रुमामन्त्र्य पश्चाद्यातं सहानुजैः ।
विनिवर्त्य ययौ तूर्णं शैब्यसुग्रीववाहनः ॥ ६ ॥
पुण्ये मुहूर्तेऽथ मयो वृषपर्वसभामणीन् ।
आदाय बिन्दुसरसः कैलासोत्तरवर्तिनः ॥ ७ ॥
गदां भीमाय शङ्खं च देवदत्तं किरीटिने ।
दत्त्वा चक्रे मणिमयस्तम्भभास्वत्प्रभां सभाम् ॥ ८ ॥
रत्नकुट्टिमरस्यासु विस्मृतो दर्पणादरः ।
अनश्वरं नवनवं बभौ सर्वासु काननम् ॥ ९ ॥
प्रतिबिम्बमयं चित्रं यस्या माणिक्यभित्तिषु ।
वैडूर्यनालरुचिरैः पद्मरागमयच्छदैः ॥ १० ॥
भ्रेजे यत्र सरिच्चित्रैः कमलैर्हेमकर्णिकैः ।
निजतेजश्छटापुञ्जरञ्जिताखिलदिङ्मुखाम् ॥ ११ ॥
तां वहन्ति स्म भीमाख्याः किंकराः कामचारिणः ।
ततो महोत्सवारम्भे ब्रह्मघोषपुरःसरः ॥ १२ ॥
राजभिः सहितो राजा तां विवेश युधिष्ठिरः ।
पृथुरत्नासनवतीं सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वलाम् ॥ १३ ॥

अथाविशन्मुनिवरास्तां तदा दीप्ततेजसः ।
नमत्समस्तभूपालाः किरीटमणिपाटलाः ॥ १४ ॥
गन्धर्वाणां पतिस्तत्र चित्रसेनः सहानुगः ।
सिषेवे पाण्डवं सर्वराजमण्डलमण्डनम् ॥ १५ ॥

सभाप्रवेशः ॥ १ ॥

ततः सुरमुनिर्देहप्रभापिञ्जरिताम्बरः ।
विवेश नारदो राजसभां पार्थनमस्कृतः ॥ १६ ॥
स रत्नासनमासाद्य धर्मसूनुं कृताञ्जलिम् ।
ऊचे दन्तांशुकर्पूरैः पूरयन्निव तां सभाम् ॥ १७ ॥
कच्चित्त्वामर्थनैपुण्यं लोकः पार्थ निषेवते ।
गुरुर्हि धनवानग्रे सर्वविद्यावतामपि ॥ १८ ॥
कच्चिद्धर्मफलोऽर्थस्ते लुब्धस्य हि धनागमः ।
आङ्गारिकस्येव तनुर्न फलाय भवेत्पुनः ॥ १९ ॥
कच्चिद्बालानिलालोलनीलोत्पलविलोचनाः ।
अविस्मृतात्मनो रामा रमयन्ति मनस्तव ॥ २० ॥
कच्चित्स्तुतिप्रिया मूर्तिश्चित्तज्ञैर्न विलुण्ठ्यते ।
विबुधैस्त्यक्तमूर्खस्य कच्चित्ते रक्ष्यते मतिः ॥ २१ ॥
कच्चिन्निगूढमन्त्रस्य प्रजाकार्याणि पश्यतः ।
जितनिद्रस्य ते दृष्टिरविलुप्ता मनोरमैः ॥ २२ ॥
इति दिव्यमुनेर्वाक्यैः प्रहृष्टो जगतीपतिः ।
बभूव चन्द्रकिरणैश्चन्द्रकान्त इवोज्ज्वलः ॥ २३ ॥

कच्चित्कम् ॥ २ ॥

ईदृशी दृष्टपूर्वान्या किं सभेति महीभुजा ।
युधिष्ठिरेण पृष्टोऽथ बभाषे नारदो मुनिः ॥ २४ ॥
देवराजसभा पुण्या भाति पार्थ मनोरमा ।
यस्यां शतक्रतुः शच्या सहितः पूज्यते सुरैः ॥ २५ ॥

तस्यां सभायां राजेन्द्र हरिश्चन्द्रो विराजते ।
मण्डलं वारिवाहानां सर्वे च मरुतां गणाः ॥ २६ ॥
यमस्य तैजसी रम्या विश्वकर्मकृता सभा ।
दिलीपरामशर्यातिभरताद्यैर्वृता नृपैः ॥ २७ ॥
वरुणस्य सभा शुभ्रा यस्यां नागाः सभासदः ।
या दशग्रीवसुग्रीववालिमुख्यैर्निषेव्यते ॥ २८ ॥
निर्मिता स्वयमुन्निद्रहेमाम्बुरुहदीर्घिका ।
कुबेरस्य सभा साक्षाद्यत्रास्ते सगणः शिवः ॥ २९ ॥
पुरा सूर्येण नीतोऽहमपश्यं ब्रह्मणः सभाम् ।
मनुष्यलोके नान्यस्य दृष्टपूर्वा मया सभा ॥ ३० ॥
यथेयं भवतः पार्थ दिव्याभिप्रायशालिनि ।
श्रुत्वेति धर्मतनयः पुनः पप्रच्छ नारदम् ॥ ३१ ॥
सर्व एव महीपाला वैवस्वतसभासदः ।
एक एव हरिश्चन्द्रः कथमिन्द्रसभां श्रितः ॥ ३२ ॥
पाण्डुस्तु पृथिवीपालो राजमध्ये किमब्रवीत् ।
पृष्टः पाण्डुसुतेनेति गीर्वाणमुनिरब्रवीत् ॥ ३३ ॥
अतीत्यान्यान्नरपतीन्स राजा राजते दिवि ।
राजसूयमखे प्राप्य साम्राज्यं स जगज्जयी ॥ ३४ ॥
इन्द्रलोकं हरिश्चन्द्रः प्राप राजेन्द्रचन्द्रमाः ।
राजसूयमखे यष्टा भवेति त्वां पितावदत् ॥ ३५ ॥
तस्मिन्योग्यश्च यज्ञे त्वमित्युक्त्वा प्रययौ मुनिः ।
तस्मिन्महर्षिसहिते द्वारकाभिमुखं गते ।
प्रदध्यौ निःश्वसन्राजा राजसूयमनन्यधीः ॥ ३६ ॥

लोकपालसभावर्णनम् ॥ ३ ॥

आलोच्य कृष्णमुनिना धौम्येन च वनेश्वरः ।
इन्द्रसेनं विसृज्याराद‍ानिनाय जनार्दनम् ॥ ३७ ॥

सैन्यसुग्रीवयुक्तेन रथेनानलवर्चसा ।
कैटभारिः समभ्येत्य ववन्दे धर्मनन्दनम् ॥ ३८ ॥
राजसूये धृतमतिं तं ज्ञात्वा कंससूदनः ।
अपायोपायविद्या त्वा वक्तुं समुपचक्रमे ॥ ३९ ॥
जातस्य नाहुषकुले सत्यं समुचिता मतिः ।
राजसूयप्रयत्नेऽस्मिंस्तव भीमार्जुनाग्रज ॥ ४० ॥
किंतु जीवति दुर्धर्षे जरासंधमहीभुजि ।
न शक्यते क्रतुप्राप्तिरपि देवैः सवासवैः ॥ ४१ ॥
शिशुपालादयः सर्वे दन्तवक्रादयो नृपाः ।
मुरभौमहयग्रीवा यमेकं पर्युपासते ॥ ४२ ॥
नीरन्ध्रं व्रजतो यस्य समस्तनृपतिक्षयः ।
त्यक्ता सा मथुरास्माभिर्वृष्टिकालाशनेर्भयात् ॥ ४३ ॥
जामातरं संनिहतं श्रुत्वा कंसं मया युधि ।
स्थितोऽद्य सर्वदाशार्हसंहारैकक्तक्षणः ॥ ४४ ॥
स बभूव सुसंनद्धो हंसेन हिडिकेन च ।
योधाभ्यामधिकं दृप्तः शूराभ्यामधिकं जयी ॥ ४५ ॥
अपरो निहतं हंसं श्रुत्वाथ हिडिको ययौ ।
प्रलयं(?) तं निशम्यैव हंसोऽपि निधनं गतः ॥ ४६ ॥
तयोर्वसुमतीपुण्यैर्यमुनाम्भसि मग्नयोः ।
मन्ये हीनबलः किंचिज्जरासंधोऽद्य वर्तते ॥ ४७ ॥
चण्डीशं यष्टुकामेन शिरःकमलमण्डलैः ।
षडशीतिर्नृपतयस्तेन बद्धा गिरिव्रजे ॥ ४८ ॥
विजेयाः समरप्रायास्तस्य शेषाश्चतुर्दश ।
पूर्णं स वाञ्छति शतं पशूनामिव भूभुजाम् ॥ ४९ ॥
यस्तं जित्वा जगच्छत्त्रुं तान्मुञ्चति नरेश्वरान् ।
सर्वैश्वर्यपदं प्राप्य स साम्राज्यमिहाश्नुते ॥ ५० ॥

अजातशत्रुः श्रुत्वेति श्लथारम्भ इवाभवत्।
युद्धं ससंशयं तेन भ्रातॄणामनुचिन्तयन् ॥ ५१ ॥

राजसूयमन्त्रः ॥ ४ ॥

पराक्रमस्य कालोऽयं जरासंधनिपातने।
श्रुत्वेति भीमार्जुनयोर्बभाषे केशवं नृपः ॥ ५२ ॥
भगवन्कंसविध्वंस चाणूरमुरसूदन।
मागधः किं प्रभावोऽसौ यस्त्वयापि न निर्जितः ॥ ५३ ॥
इति पृष्टो नरेन्द्रेण व्याजहार ततो हरिः।
अभूद्बृहद्रथो नाम मगधाधिपतिः पुरा ॥ ५४ ॥
फलं पुत्रार्थिने तस्मै महर्षिश्चण्डकौशिकः।
आम्रवृक्षान्निपतितं ददौ तुष्टः सुमन्त्रितम् ॥ ५५ ॥
तद्भक्षयित्वा तद्भार्ये सुषुवाते भयंकरे।
एकाक्षिबाहुचरणे गर्भार्धे तेजसावृते ॥ ५६ ॥
तच्छरीरार्धयुगलं त्यक्तं ताभ्यां चतुष्पथे।
यदृच्छयागतापश्यज्जरा नाम निशाचरी ॥ ५७ ॥
संहितो विग्रहार्धाभ्यां तयाभूत्सोऽर्भकः क्षणात्।
तद्रवाघट्टिते लोके निर्ययौ मगधाधिपः ॥ ५८ ॥
जरा तस्मै ददौ पुत्रं जरासंधं तमुत्कटम्।
पञ्चास्यमिव यं संख्ये न सहन्ते नृपद्विपाः ॥ ५९ ॥

जरासंधोत्पत्तिः ॥ ५ ॥

कालेन हंसहिडिकौ तस्य धात्रा भुजाविव।
छिन्नौ तद्रहितं राजञ्जहि तं समयो ह्ययम् ॥ ६० ॥
श्रुत्वेति धर्मतनयो दाशार्हवचने स्थितः।
व्यादिदेश जरासंधवधे भीमधनंजयौ ॥ ६१ ॥
तौ कृष्णसहितौ वीरौ कृतस्वस्त्ययनौ द्विजैः।
भुजायुधौ प्रययतुर्मागधं समरोत्सुकौ ॥ ६२ ॥

ते व्रजन्तः समुत्तीर्य पर्वतान्सरितस्तथा ।
अवापुर्गिरिदुर्गान्तं कृष्णार्जुनवृकोदराः ॥ ६३ ॥
ततो भित्त्वा गिरेः शृङ्गं प्रविश्य विपुलौजसः ।
ददृशुर्मागधपुरं स्वर्गं भुवमिवागतम् ॥ ६४ ॥
बलादाहृत्य ते माल्यं महार्हं च विलेपनम् ।
अलंकृत्यात्मनात्मानं विविशुर्नगरान्तरम् ॥ ६५ ॥
द्विजराजन्यवेशांस्तानालोक्य कमलेक्षणान् ।
बभूव पौरकान्तानां कोऽपि कौतुकविभ्रमः ॥ ६६ ॥
राजधानीं प्रविश्याथ स्थगयन्त इवौजसा ।
राजसेवकलोकानां मनांसि च वचांसि च ॥ ६७ ॥
कक्ष्यात्रयमतिक्रम्य स्नातकव्यञ्जना इव ।
दातारमर्थिवात्सल्यात्तूर्णमभ्युद्गतं स्वयम् ॥ ६८ ॥
ददृशुस्ते जरासंधं तेजोमूर्तिमिवाश्रितम् ।
बिभ्राणमुरसा हारं सत्वं मूर्तमिवात्मनः ॥ ६९ ॥
प्रसादनार्हास्ते वीरास्तं वीक्ष्य क्षितिपाशनिम् ।
पुरः पद्मवनानीव चक्रुः कोपारुणेक्षणैः ॥ ७० ॥
मागधोऽप्यथ संभाष्य तानूचे दशनांशुभिः ।
यशः सर्वनरेन्द्राणां पीतं प्रकटयन्निव ॥ ७१ ॥
अर्थिनो गृहमायाता यूयं मे प्रीतिहेतवः ।
आकल्पः किंतु भवतामयं भ्रमयतीव माम् ॥ ७२ ॥
माल्यवन्तोऽनुलिप्ताश्च स्नातकव्रतवादिनः ।
अशस्त्राश्च भुजस्तम्भव्यञ्जितोर्जितविक्रमाः ॥ ७३ ॥
के यूयं द्विजराजन्यवेशा संकरकारिणः ।
प्रविष्टाः कटकद्वारमपद्वारेण मे पुरम् ॥ ७४ ॥
विप्राणां न निषेधोऽस्ति मद्गृहे गुप्तगोपुरे ।
अप्यर्धरात्रे विवृतः कोशो मे नित्यमर्थिषु ॥ ७५ ॥

तच्छ्रुत्वोवाच कंसारिः क्षिप्रकोपस्मितत्विषा ।
पुष्पितामिव बिभ्राणः कपोलफलकश्रियम् ॥ ७६ ॥
पुष्पवन्तः श्रिया जुष्टा वयं न स्नातकव्रताः ।
अविरुद्धोऽयमस्माकं वेशो विक्रमलाञ्छनः ॥ ७७ ॥
अद्वारेण विशन्त्येव बुद्धिमन्तो रिपोर्गृहम् ।
अकृत्वा धर्षणां पूर्वं कथं युद्धं प्रवर्तते ॥ ७८ ॥
स्वेच्छावेशविहाराश्च दातारो नार्थिनो वयम् ।
इति कृष्णवचः श्रुत्वा विस्मयान्मागधोऽवदत् ॥ ७९ ॥
अहो नु वैरं युष्माभिरज्ञातैर्न स्मराम्यहम् ।
नह्यप्रसिद्धचरिता जरासंधस्य शत्रवः ॥ ८० ॥
अकिल्बिषे मयि पुनर्युष्माकं नोपपद्यते ।
वैरिसंभावना सन्तो नहि निर्वैरवैरिणः ॥ ८१ ॥
तच्छ्रुत्वोवाच भगवान्हसन्हलधरानुजः ।
अहो नु जगतः शत्रुर्निर्वैरोऽसि महीपते ॥ ८२ ॥
अयमैश्वर्यदर्पः किं मोहः संवृतिरेव वा ।
यत्किल्बिषं महत्कृत्वा निष्पाप इव भाषसे ॥ ८३ ॥
यष्टुमिच्छसि भूपालमुण्डषण्डैः कपर्दिनम् ।
अनपेतः पशुवधात्कथमन्याञ्जिघांससि ॥ ८४ ॥
अपि विप्रियलेशेन क्षिप्रं यो याति विक्रियाम् ।
स कथं प्राणसंदेहं कुर्यादन्यस्य हेलया ॥ ८५ ॥
प्रवर्तते कथं राज्ञः पुरुषप्रोक्षणे मतिः ।
यदि नाचारविभ्रंशो यदि नागमविप्लवः ॥ ८६ ॥
सहामहे नहि वयं धर्मस्थितिविपर्ययम् ।
धनंजयोऽयं भीमोऽयं कृष्णोऽहं कुरु यत्क्षमम् ॥ ८७ ॥
भुजदर्पावलेपेन मावमंस्था परान्नृप ।
सिंहाः सन्ति गजेन्द्राणां शरभाश्च गजद्विषाम् ॥ ८८ ॥

मुञ्च सर्वान्नरपतीन्रक्ष कीर्तिं सहायुषा ।
एषामर्थे समुद्युक्तः स्वयं राजा युधिष्ठिरः ॥ ८९ ॥
अथवा भुजदर्पान्धो युध्यस्वैकतमेन नः ।
युद्धाद्वा राजमोक्षाद्वा तृतीया नास्ति ते गतिः ॥ ९० ॥
इति श्रुत्वा जरासंधो निधाय स्वभुजे दृशम् ।
उवाच धीरो गम्भीरसंरम्भो विगतभ्रमः ॥ ९१ ॥
अदृष्टपूर्वां प्रतिभां बत पश्यामि ते हरे ।
स एवाहं जरासंधस्त्वं किमन्यः स एव वा ॥ ९२ ॥
छद्मना निहते कंसे यत्पुरा ज्ञातिघातिना ।
प्राप्तं मत्तस्त्वया युद्धं प्रमाणं तत्र वृष्णयः ॥ ९३ ॥
त्वमेव वद मुञ्चामि नृपान्कथमनिर्जितः ।
न च पश्यामि सदृशं जेतारं कश्चिदात्मनः ॥ ९४ ॥
जितस्त्वं कृष्ण बहुशो बीभत्सुः पेशलाशयः ।
प्रथमं प्रार्थये युद्धं भीमेन भुजशालिना ॥ ९५ ॥
इत्युक्त्वा रत्नमुकुटच्छायाशबलितत्विषा ।
संयम्य वाससा केशानुत्तस्थौ समरोन्मुखः ॥ ९६ ॥
अथाहतभुजाघातघोरघोषभयंकरः ।
भीमभूमिभुजोः क्षिप्रं युद्धारम्भो निरायुधः ॥ ९७ ॥
ततो विषमनिष्पेषभुजयन्त्रनिपीडनैः ।
जानुबन्धैश्च निबिडैर्दुर्लक्ष्यौ तौ बभूवतुः ॥ ९८ ॥
मुहुस्तच्चरणाघातकम्पमाने महीतले ।
अकालप्रलयारम्भशङ्काभूत्पुरवासिनाम् ॥ ९९ ॥
मर्मविस्फोटटङ्कारिमुष्टिपातोत्थितस्तयोः ।
वेणूनां दह्यमानानामिवाभूद्दारुणो रवः ॥ १०० ॥
उदभूत्कार्तिके युद्धं तयोर्दश निशाः समम् ।
ततोऽभवज्जरासंधः किंचित्क्रमविसंस्थुलः ॥ १०१ ॥

श्रान्तं मागधमालोक्य कृष्णो भीममभाषत।
मा पीडयैनं निबिडं बलं प्राप्नोत्वयं पुनः।
संधि विघटयैवास्य विश्लिष्टो हि विनश्यति॥ १०२॥
इति कृष्णस्य वचसा भीमो भीमबलं रिपुम्।
भ्रामयामास वेगेन शतकृत्वस्तरुं यथा॥ १०३॥
रुधिरोद्गारिणं भूमौ विनदन्निष्पिपेष तम्।
पृष्ठे जानुं समादाय गाढमन्दरगौरवः॥ १०४॥
तस्य निःशेषघोषेण गर्जितेन च मारुतेः।
महतामपि भूतानां भयमाविरभून्मुहुः॥ १०५॥
ततस्तत्याज तं भीमो व्यसुं भूमिभृतां वरम्।
विदीर्णकटकं भिन्नं वज्रेणेव समाहतम्॥ १०६॥
तस्य दिव्यहयोदारं निहतारिमनोरथः।
आरुरोह रथं शौरिर्भीमार्जुनसखस्ततः॥ १०७॥
तस्मिन्रथे युगान्ताग्निदुष्प्रेक्ष्यः क्षपितद्विषः।
ध्वजाग्रे पुष्कराक्षस्य तार्क्ष्यः सन्निहितोऽभवत्॥ १०८॥
ततो गिरिव्रजाद्भूपान्विमुच्य प्रणतान्हरिः।
जरासंधसुतं राज्ये सहदेवं विधाय च॥ १०९॥
कार्यं भवद्भिः साहाय्यं राजसूये महीभुजः।
करप्रदैरिति नृपानुक्त्वा तत्सहितो ययौ॥ ११०॥

जरासंधवधः॥ ६॥

राजभिः सहितः शौरिर्दृष्ट्वा हृष्टं युधिष्ठिरम्।
जगाम द्वारकां यज्ञे समेष्यामीति संविदा॥ १११॥
स्वं स्वं देशं प्रयातेषु भूमिपालेषु फल्गुणः।
युधिष्ठिराज्ञया जेतुं प्रययौ दिशमुत्तराम्॥ ११२॥
प्राचीं भीमो ययौ भीमः प्रतीचीं नकुलो दिशम्।
दक्षिणां सहदेवश्च राज्ञो यज्ञविभूतये॥ ११३॥

कुविन्दविषयं जित्वा कालकूटीं च हेलया ।
दैशिकानर्जुनश्चक्रे स्वमण्डलसुखान्नृपान् ॥ ११४ ॥
ततः प्राग्ज्योतिषपुरं प्रविश्य शतमन्युजः ।
चकार दिवसानष्टौ भगदत्तेन संगरम् ॥ ११५ ॥
अर्जुनस्याथ शौर्येण तुष्टः प्राग्ज्योतिषेश्वरः ।
द्रविणं प्रददौ भूरि शक्रस्य दयितः सखः ॥ ११६ ॥
स कुलूतापतिं जित्वा बृहन्तं पाण्डुनन्दनः ।
काश्मीरानजयद्वीरो दशभिर्मण्डलैः सह ॥ ११७ ॥
बाह्लीकानृषिकान्वीरान्काम्बोजांश्च विजित्य सः ।
अष्टौ शुकोदरच्छायान्प्रापाश्वान्वातरंहसः ॥ ११८ ॥
स निष्कुटं हिमगिरिं जित्वा च श्वेतपर्वतम् ।
विवेश हाटकं नाम देशं गुह्यकरक्षितम् ॥ ११९ ॥
ततोऽपि तित्तिरिच्छायान्हयानादाय पाण्डवः ।
विजित्य किन्नरपुरं प्रययावुत्तरान्कुरून् ॥ १२० ॥
मनुष्याणामगम्योऽयं देशः पार्थ पुरोदितः ।
निवर्तस्वेति ते चाहुरर्जुनं शरवर्षिणः ॥ १२१ ॥
प्रीत्या वितीर्णे तैर्भूरि मणिकाञ्चनवर्षणम् ।
विधेयो धर्मराजस्य राजसूये समागमः ॥ १२२ ॥
इति भूपान्समाभाष्य जगाम स्वपुरं ततः ।
वाहिनीभिः परिवृतो रत्नाकर इवापरः ॥ १२३ ॥
अपूरयद्धर्मसुतं तत्र द्रविणराशिभिः ।
अस्मिन्नवसरे भीमो वीरः पाञ्चालसृञ्जयान् ॥ १२४ ॥
विदेशांश्च दशार्णांश्च पुलिन्दांश्चाजयद्रणे ।
चेदिराजं च युक्तिज्ञो यज्ञागमनसंविदा ॥ १२५ ॥
विदधे करदं प्रीत्या शिशुपालं महाबलम् ।
जित्वा कुमारविषये श्रेणिमन्तं नरेश्वरम् ॥ १२६ ॥

दीर्घप्रज्ञमयोध्यायां कौसलं च बृहद्बलम्।
मत्स्यं च काशिराजं च निषधाधिपतिं तथा ॥ १२७ ॥
ब्रह्मक्राथकिरातेन्द्रान्त्राधेयं चाङ्गभूपतिम्।
वीतसंख्यांश्च भूपालान्कृत्वा सेनानुयायिनः ॥ १२८ ॥
धनं विपुलमाधाय युधिष्ठिरमुपाययौ।
सहदेवोऽपि निर्जित्य शूरसेनान्पटच्चरान् ॥ १२९ ॥
दन्तवक्रं च राजानं कुन्तिभोजं सजृम्भकम्।
पौण्ड्रं च भोजराजं च जित्वा माहिष्मतीं ययौ ॥ १३० ॥
बभूव युद्धं तत्रास्य नीलेन जगतीभुजा।
गजवाजिरथोद्धूतरजःपिहितदिङ्मुखम् ॥ १३१ ॥
ततः कृशानुरदहत्सहदेवस्य सैनिकम्।
वरदः स हि नीलस्य राष्ट्रं रक्षति सर्वदा ॥ १३२ ॥
शुचिः प्रयतवाक्चित्तः स्तुत्वा माद्रीसुतोऽथ तम्।
त्वदर्थमयमारम्भः प्रणयादित्यभाषत ॥ १३३ ॥
ततः साक्षाद्धुतभुजा तुष्टेनाभ्येत्य रक्षितः।
क्षणेन सहदेवोऽभूदजय्यस्त्रिदशैरपि ॥ १३४ ॥
प्रसादितोऽथ नीलेन प्रीत्या द्रविणसंचयैः।
गत्वा विजिग्ये ससुतं भीष्मकं पृथिवीपतिम् ॥ १३५ ॥
विन्दानुविन्दावावन्त्यौ विजित्य पृथिवीश्वरौ।
पाण्ड्यद्रविडकान्पौण्ड्रान्केरलान्सतिमिङ्गिलान् ॥ १३६ ॥
सौदारकान्निषादांश्च कर्णप्रावरणांस्तथा।
एकपादान्कालमुखान्प(न्य)वनाद्राक्षसानपि ॥ १३७ ॥
तरुकच्छस्थितो दूतैः कृत्वा लङ्कापतेः शनैः।
मूर्ध्नि यौधिष्ठिरीमाज्ञां दिव्यमालामिवोज्ज्वलाम् ॥ १३८ ॥
आदाय द्रविणं पूर्णं यज्ञसंभारसिद्धये।
धर्मराजं समभ्यायादश्रान्तबलवाहनः ॥ १३९ ॥

नकुलोऽपि शनैर्गत्वा जित्वा रोहितकाधिपम् ।
त्रिगर्तशिबिशैरीषवाटधारांश्च पार्थिवान् ॥ १४० ॥
हारहूनान्समरतानम्बष्ठांश्च समालवान् ।
विधाय मातुलं शल्यं साम्ना मद्राधिपं वशे ॥ १४१ ॥
करं भूमिगुणं प्राप्य प्रययौ धर्मनन्दनम् ।
कुर्वाणः कुञ्जरानीकैः क्ष्मां विलोलाचलामिव ॥ १४२ ॥

दिग्विजयः ॥ ७ ॥

अथाभ्येत्य स्वयं कृष्णः सात्यकिप्रमुखैः सह ।
प्रददौ धर्मपुत्राय तोषाद्बहुगुणं धनम् ॥ १४३ ॥
हेमकूटविशालं तं हेमराशिमनन्तकम् ।
विलोक्य यज्ञसंभारं चक्रे कृष्णाज्ञया नृपः ॥ १४४ ॥
अथ दीक्षाव्रतक्षामा प्राचीव शशिनः कला ।
बभौ कृशा च रम्या च वन्या च नृपतेस्तनुः ॥ १४५ ॥
सर्ववित्स्वयमभ्येत्य पाराशर्यो मुनीश्वरः ।
ब्रह्मत्वमकरोत्तस्य मुनिचक्रपुरस्कृतः ॥ १४६ ॥
अध्वर्युर्याज्ञवल्क्योऽभूत्सुसामा सामगस्तथा ।
होता धौम्यश्च पैष्यश्च मुनयोऽन्ये च होत्रगाः ॥ १४७ ॥
पुण्ये मुहूर्ते विधिवत्प्रवृत्ते मङ्गलार्चिते ।
राजसूयसमारम्भे पृथिव्यां रत्नवर्षिणि ॥ १४८ ॥
निमन्त्रितः समभ्यायान्माद्रीपुत्रेण सानुगः ।
दुर्योधनो हरिखुरोट्टङ्कितारिवलमण्डलः ॥ १४९ ॥
यज्ञाङ्गनं समासाद्य धर्मसूनोर्नृपाकुलम् ।
अप्यनेकगजानीको न स स्फुटमलक्ष्यत ॥ १५० ॥
अन्ये च पृथिवीपाला विविशुर्विपुलश्रितः ।
रुन्धाना इव धिक्चक्रे रत्नोपायनपाणयः ॥ १५१ ॥
धृतराष्ट्रः सविदुरो भीष्मो द्रोणः सगौतमः ।

पूजिताः प्रथमं राज्ञा रत्नासनजुषोऽभवन् ॥ १५२ ॥
अथोपविविशुः सर्वे भूपाला यज्ञसंसदि ।
जगद्राजमयं सर्वं कुर्वाणा इव संगताः ॥ १५३ ॥
तत्कुण्डलाङ्गदशिरोरत्नरश्मिच्छटा बभुः ।
प्ररोहा इव हर्षस्य यज्ञप्रीत्या हविर्भुजः ॥ १५४ ॥
तेषां चामरपर्यन्तनर्तितोष्णीषशोभिनाम् ।
उरःसु रेजिरे हारा अट्टहासा इव श्रियः ॥ १५५ ॥
भोज्याभोज्यपरिद्रष्टा तत्र दुःशासनोऽभवत् ।
द्रोणिश्च द्विजपूजासु संजयो राजसत्कृतौ ॥ १५६ ॥
कृताकृतपरीक्षासु द्रोणः शान्तनवस्तथा ।
धनव्ययेषु विदुरो ग्रहणे च सुयोधनः ॥ १५७ ॥
व्यग्रा बभूवुरन्ये च नियुक्ता धर्मजन्मना ।
विजह्रुर्निजवत्तत्र कुरुवृद्धास्तथा परे ॥ १५८ ॥
वर्तमाने सुविपुले क्रतौ तस्मिन्महाधने ।
देवाश्च भूमिदेवाश्च भेजिरे प्रमदश्रियम् ॥ १५९ ॥
आभिषेचनिकं सर्वमादाय नृपतिश्रिये ।
अन्तर्वेदीषु विविशुर्नारदप्रमुखास्ततः ॥ १६० ॥
कर्मान्तरेषु विप्राणां वेदशास्त्रविपश्चिताम् ।
तदभूद्विविधैर्वादैर्ब्रह्मलोकनिभं सदः ॥ १६१ ॥
तत्रापर्यन्तमालोक्य समाजं जगतीभुजाम् ।
दिव्यदृङ्नारदोऽपश्यत्कृष्णं तत्क्षयदीक्षितम् ॥ १६२ ॥

राजसूयारम्भः ॥ ८ ॥

संवत्सरे ततो याते प्राप्ते चार्घोचितार्हणे ।
कृताकृतपरिद्रष्टा नृपं भीष्मोऽभ्यभाषत ॥ १६३ ॥
अर्घ्यार्हणस्य कालोऽयं संप्राप्तो नृप पूज्यताम् ।
राजकं महतां पूजाक्रमो हि क्रतुरुत्तमः ॥ १६४ ॥

ऋत्विक्प्रियो नृपाचार्यौ संयुक्तः स्नातकस्तथा ।
षडर्घ्यस्योचितं प्राहुः पदं श्रुतिविदः किल ॥ १६५ ॥
पितामहवचः श्रुत्वा धर्मसूनुरभाषत ।
पूर्वं कस्मै महार्हाय मन्यसे दीयतामिति ॥ १६६ ॥
ततः शान्तनवः क्षिप्रं ध्यात्वा राजानमब्रवीत् ।
स्वयं स्थिते हृषीकेशे पूजामर्हति कोऽपरः ॥ १६७ ॥
न हि नाम जगत्कोशप्रकाशनविशारदे ।
अभ्युद्गते सहस्रांशौ विभासन्ते ग्रहादयः ॥ १६८ ॥
इत्युक्तवति गाङ्गेये धर्मराजेन चोदितः ।
प्रददौ वासुदेवाय सहदेवो यथाविधि ॥ १६९ ॥
शिशुपालस्तदालोक्य शुभ्रदन्तमरीचिभिः ।
आत्मानं मन्युसंतप्तं व्यजनैर्वीजयन्निव ॥ १७० ॥
सौन्दर्यं वन्दिवृन्दानां गिरां कङ्कणराविणा ।
भुजेन विजयोदारद्विपेन्द्रालानशोभिना ॥ १७१ ॥
मौनावलम्बिनो भूपान्दृशैव परिभर्त्सयन् ।
आदधे घनगम्भीरगर्जिताडम्बरां गिरम् ॥ १७२ ॥
अविशेषज्ञता मोहाद्बालानामियमुद्यता ।
अपि हास्यैकजननी हृदयानि दुनोति नः ॥ १७३ ॥
अहो विशृङ्खलधियां लोको वचसि वर्तते ।
केन वा कृतिना छिन्ना जिह्वा स्वच्छन्दवादिनाम् ॥ १७४ ॥
ऋत्विक्प्रियनृपाचार्यसंयुक्तस्नातकान्स्वयम् ।
उक्त्वा च कृष्णमेवार्हं पश्चाद्भीष्मो ब्रवीति यत् ॥ १७५ ॥
ऋत्विग्व्यासो गुरुर्द्रोणः प्रिया मान्याश्च भूमिपाः ।
मुनयः स्नातकाश्चान्ये तेषु कोऽयं जनार्दनः ॥ १७६ ॥
एते निजभुजस्तम्भस्तम्भितारिमनोरथाः ।
अवस्तुबुद्ध्या पार्थेषु नृपा मान्या निरुत्तराः ॥ १७७ ॥

प्रमादादवलेपाद्वा मन्यते यदसांप्रतम् ।
साधु तद्यदि न क्लैब्यं वीरगोष्ठीषु गण्यते ॥ १७८ ॥
भारद्वाजादयः पूज्या वृद्धाश्च द्रुपदादयः ।
वदन्तु सर्वसामान्यां न्यक्कृतिं न प्रमार्ष्टि कः ॥ १७९ ॥
धिगहो दीक्षितस्यास्य गोपमर्चयतः प्रियम् ।
इन्दुकुन्दाङ्कुराकारं यशो दम्भोलिना हतम् ॥ १८० ॥
मान्या विमाननां नैते सहन्ते मानिनो नृपाः ।
वात्सल्याद्भयमायाता नतु कौन्तेयशासनात् ॥ १८१ ॥
पाण्डवा देवपुत्रा वा दृष्टा भीष्मोऽपि लक्षितः ।
गोपो दृष्टश्च धृष्टोऽयं यो गृह्णात्यर्घ्यमर्हवत् ॥ १८२ ॥
इत्युक्त्वोत्थाय संरम्भान्महतः काञ्चनासनात् ।
संरम्भशिथिलोष्णीषो राजभिः सह निर्ययौ ॥ १८३ ॥
तमभिद्रुत्य कौन्तेयः प्रोवाच रचिताञ्जलिः ।
मिथ्यैव पृथिवीपाल कोपान्मा विक्रियां गमः ॥ १८४ ॥
सत्यं जानामि जाने त्वं तत्त्वेन मधुसूदनम् ।
किंतु कर्मवशादेष जातस्ते मतिविप्लवः ॥ १८५ ॥
कुले महति जातस्य शूरस्य गुणशालिनः ।
मानिनस्तव भूपाल मात्सर्यं नैव शोभते ॥ १८६ ॥
अजातशत्रौ संरम्भादिति वादिनि संसदि ।
भीष्मः प्रोवाच मा राजन्मिथ्यास्मिन्विनतो भव ॥ १८७ ॥
प्रार्थनाप्रणतेर्योग्यो नैष नीचतरो नृपः ।
मन्त्राहुतिं श्मशानाग्निर्न हि नामार्हति क्वचित् ॥ १८८ ॥
अनर्हं पुण्डरीकाक्षं मन्यते यदि चेदिपः ।
तदेष एव गोविन्दादधिकं प्रब्रवीतु नः १८९ ॥
अन्यो मधुवधूगण्डपाण्डिमश्यामशमण्डितः ।
को जहारासुरस्त्रीणां स्वच्छायाचौरमञ्जनम् ॥ १९० ॥

सहस्रबाहोर्बाणस्य हेलया हरिणीदृशाम् ।
तुल्यालिङ्गनजामीर्ष्यां रथाङ्गेन जहार कः ॥ १९१ ॥
इति ब्रुवाणे गाङ्गेये सहदेवोऽभ्यभाषत ।
हंहो नृपतयः सर्वे ममेदं श्रूयतां वचः ॥ १९२ ॥
दोषान्न सहते यो यः केशवं पूजितं मया ।
विन्यस्तस्तस्य तस्यायं पादो मूर्ध्नि निरीक्ष्यताम् ॥ १९३ ॥
इत्युक्त्वा सहदेवेन दर्शिते चरणे पुरः ।
कोऽप्यभूद्भूमिपालानां समरारम्भविभ्रमः ॥ १९४ ॥
ततोऽब्रवीच्चेदिपतिः किंचिदावृत्तकंधरः ।
विलोलकुण्डलोद्द्योतैः क्षपामाविद्धमण्डलः ॥ १९५ ॥
बालोऽयं भूमिपालानां वीराणां गणनास्पदम् ।
सहदेवः कथं नाम त्वं तु वृद्ध विबोध्यसे ॥ १९६ ॥
भीष्ममिथ्यास्तुतिपदैर्ज्ञातकृष्णपराक्रमान् ।
किमर्थं भ्रामयस्यस्मान्मूढ पाण्डुसुतानिव ॥ १९७ ॥
शौर्यशिष्टः प्रभुः कंसो हतः सा स्त्री च पूतना ।
वन्दिनेव त्वया शौरेर्नवं किं नाम वर्ण्यते ॥ १९८ ॥
अहो नु त्वद्विधैर्धूर्तैर्गोविन्दो गुणवान्कृतः ।
उक्तिवैचित्र्यमात्रेण प्रायशो ह्रियते जनः ॥ १९९ ॥
यथेष्टवादी कुशलस्त्वं तु प्रच्छन्नकिल्बिषः ।
वैरं सृजसि पार्थानां राजभिः स्वयमक्षमः ॥ २०० ॥
धर्मवादी वृथाचारो हंसोऽभूद्दाम्भिकः पुरा ।
अण्डानि तस्य निक्षिप्य विश्वस्ताः प्रययुः खगाः ॥ २०१ ॥
स तानि नित्यं संभक्ष्य तस्थौ कृतकनिःस्पृहः ।
तथा त्वमपि बन्धूनां भीष्म मित्रमुखो रिपुः ॥ २०२ ॥
पतितस्त्वं सतां मार्गाद्ब्रह्मचर्यमिदं वृथा ।
वंशविच्छेदपापिष्ठं मन्ये शाठ्यव्रतं तव ॥ २०३ ॥

ब्रवीषि वचसा सर्वं न च जानासि तत्त्वतः।
तदिक्षुभारवाहीव न त्वं तच्चर्वणे विभुः॥ २०४॥
मा साहसं कुरुष्वेति त्वल्लिङ्गो विहगः सदा।
विरौति सिंहदंष्ट्राग्रात्स्वयं मांसं च खादति॥ २०५॥
सभासु धर्मवादीति कथ्यसे जिह्मचेष्टितः।
परस्तुतौ न जानासि किं निन्दासदृशं फलम्॥ २०६॥
हतो व्याजाज्जरासंधो यद्विजव्यञ्जनैस्त्रिभिः।
तदेव किं न पर्याप्तं सत्यं ते केशवस्तुतेः॥ २०७॥
शिशुपालवचः श्रुत्वा भीमसेनो भयंकरम्।
बभार कोपं कल्पान्तकरालानलदुःसहम्॥ २०८॥
त्रिशिखा भ्रुकुटिस्तस्य ललाटे समलक्ष्यत।
उद्गतेव प्रतापाग्नेरग्रे धूमावलिस्त्रिधा॥ २०९॥
कोपारुणं मुखं तस्य दृष्ट्वा दष्टरदच्छदम्।
लोकनाशपरित्रस्ताः स्वस्तीति मुनयोऽब्रुवन्॥ २१०॥
तमुत्पतन्तं वेगेन शिशुपालजिघांसया।
जग्राह बलवान्भीष्मो भुजाभ्यां गिरिगौरवम्॥ २११॥
चेदिराजस्तमालोक्य हसन्प्रोवाच सस्वनम्।
मुञ्चैनं भीष्म यात्वेष मत्कोपाग्निपतङ्गताम्॥ २१२॥
अभिपत्य बलाद्बालं नैनं हन्मि सह त्वया।
नहि कात्यायनीसिंहः क्रोष्टारमभिधावति॥ २१३॥
तच्छ्रुत्वाधिकसंजातकोपवह्निं वृकोदरम्।
ऊचे भीष्मः स्मितच्छायानिर्झरैः स्नपयन्निव॥ २१४॥
भीम भीम मदान्धेऽस्मिन्मा क्रुधश्चेदिपांसने।
चन्द्रांशुदंष्ट्राविकटे मृत्युरस्यासुरान्तकः॥ २१५॥
दमघोष इति ख्यातश्चेदीनामाभवन्नृपः।
वसुदेवस्वसा तस्य सात्वती वल्लभाभवत्॥ २१६॥

सा चेदिराजमहिषी त्र्यक्षमेनं चतुर्भुजम् ।
अजीजनद्व्यचश्चेदं शुश्रावाकाशचारिणाम् ॥ २१७ ॥
यस्याङ्केऽभ्यधिकाङ्गत्वमस्य बालस्य हीयते ।
सोऽस्य मृत्युरिति श्रुत्वा न्यस्तोऽङ्के भूभुजां तया ॥ २१८ ॥
बन्धुलोके ततः प्राप्ते कृष्णस्याङ्के समर्पितः ।
जनन्या शिशुपालोऽभूद्विगताधिकदृग्भुजः ॥ २१९ ॥
ततस्तद्दर्शनत्रासात्सात्वती मधुसूदनम् ।
ययाचे तनयस्नेहाददभयं दीयतामिति ॥ २२० ॥
शतमस्यापराधानां क्षमिष्यामीति केशवः ।
ददौ तस्यै वरं तेन निर्भयोऽयं महीपतिः ॥ २२१ ॥
इति वादिनि गाङ्गेये चेदिराजो जनार्दनम् ।
उवाच पृथुसंरम्भशिथिलांशुकशेखरः ॥ २२२ ॥
मूढैः समर्पितां पूजां स्थितेष्वखिलराजसु ।
अनर्हः कोऽनुगृह्णाति निर्लज्जस्त्वां विना हरे ॥ २२३ ॥
विडम्बितोऽद्य हासाय मन्ये त्वं पाण्डुनन्दनैः ।
पूजा तवेयं हास्याय कण्ठे हार इवार्पितः ॥ २२४ ॥
वध्यस्त्वं भूमिपालानां मम कृष्ण विशेषतः ।
सर्वावमानिनं नीचं सहन्ते मानिनः कथम् ॥ २२५ ॥
तच्छ्रुत्वा भगवान्कृष्णो निःसंरम्भमभाषत ।
लीलास्मितश्रिया कुर्वन्पाञ्चजन्यमिवाननैः ॥ २२६ ॥
दिष्ट्या निकारगणना समक्षं सर्वभूभुजाम् ।
संपूर्णास्य पृथग्लोकान्कः प्रत्यापयितुं क्षमः ॥ २२७ ॥
मयि प्राग्ज्योतिषपुरं याते द्वारवतीमसौ ।
ददाह स्फाटिकस्तम्भशुभ्रां कीर्तिमिवात्मनः ॥ २२८ ॥
अहरच्चाश्वमुत्सृष्टमश्वमेधे पितुर्मम ।
किं वान्यैः कथितैश्चास्य निकारैः पापचेतसः ॥ २२९ ॥

इत्युक्त्वा तस्य चक्रेण कण्ठं हारविभूषितम् ।
राहोरिवाशु चिच्छेद सद्यः पीतस्रुतामृतम् ॥ २३० ॥
तस्मिन्विलूनशिरसि क्ष्मापाले सहसा क्षितौ ।
पतिते हेमपीठाग्रान्मेरोः शृङ्ग इवोन्नते ॥ २३१ ॥
तत्तेजः पश्यतां राज्ञामतिसूर्यानलद्युति ।
विवेश वदने शौरेः पिण्डीकृतदिगन्तरम् ॥ २३२ ॥
ततश्चचाल वसुधा लोलसागरमेखला ।
अनभ्रे प्रववर्ष द्यौर्महाशनिपुरःसरम् ॥ २३३ ॥
तद्दृष्ट्वा भूमिपालानां निःशब्दमभवत्सदः ।
मन्थावसानमूकस्य दुग्धाब्धेः श्रियमुद्वहत् ॥ २३४ ॥

शिशुपालवधः ॥ ९ ॥

शिशुपालसुतं तूर्णमभिषिच्य युधिष्ठिरः ।
सभार्योऽवभृथस्नानं चकार मुनिशासनात् ॥ २३५ ॥
ततः समाप्ते विधिवद्यज्ञे विपुलदक्षिणे ।
साम्राज्यविजयोष्णीषबद्धमौलिर्बभौ विभुः ॥ २३६ ॥
यथार्हैरथ सत्कारैः प्रीताः प्रतिययुर्नृपाः ।
आमन्त्र्य पाण्डुतनयान्प्रणामाञ्चितमौलयः ॥ २३७ ॥
तेषु यातेषु दाशार्हः क्ष्मापमामन्त्र्य सानुजम् ।
ययौ व्यक्तः कथंचित्तैरतृप्तैः संगमामृते ॥ २३८ ॥
गतेषु कुरुवृद्धेषु सत्कृतेषु सहर्षिभिः ।
विवेश सानुजो राजा राजधानीं श्रिया युतः ॥ २३९ ॥
एको दुर्योधनस्तत्र शकुनिश्चास्य मातुलः ।
उवास ज्ञातिभोगेन विभूष्यन्ते हि भूतयः ॥ २४० ॥
अनेककौतुकां लक्ष्मीं स पश्यन्धर्मजन्मनः ।
अन्तर्द्वेषविषोध्मातः पुटपाकमदह्यत ॥ २४१ ॥
सर्वोपचारैर्यत्नेन सेव्यमानो नृपाज्ञया ।
दासीभिर्नृत्यगीताद्यैस्तस्थौ दुर्योधनश्चिरम् ॥ २४२ ॥

दिव्याभिप्रायरुचिरां सभां मयविनिर्मिताम्।
वैडूर्यस्तम्भरुचिरां तप्तकाञ्चनजालकाम्॥ २४३॥
वीक्ष्यमाणः शशिमणिप्राकारकृतचन्द्रिकाम्।
स्फाटिकं कुट्टिमं प्राप्य जलाशङ्की न्यवर्तत॥ २४४॥
व्रजन्नुत्क्षिप्तवस्त्रोऽथ ददर्श विमलं सरः।
स्फाटिकाशङ्कया तत्र स ममज्ज सहांशुकः॥ २४५॥
मेने द्वारं च विवृतं वैमल्यान्मणिवेश्मनि।
दृष्ट्वेति विप्रलम्भं तं जहसुस्तत्र किंकराः॥ २४६॥
हर्म्यस्था राजललनाः सानुजश्च वृकोदरः।
स्मितश्रिया कपोलान्ते दन्तपत्राणि चक्रिरे॥ २४७॥
अवमानाग्निना तेन दह्यमानः सुयोधनः।
लज्जया संवृतिं चक्रे पार्श्वालोकनहेलया॥ २४८॥
युधिष्ठिरमथामन्त्र्य स गच्छन्गजसाह्वयम्।
चिन्ताविवर्णवदनो भूतग्रस्त इवाभवत्॥ २४९॥
उवाच शकुनिः कोऽयं तवापि धृतिविप्लवः।
सर्वेश्वरस्य पश्यामि न हि ते दुःखकारणम्॥ २५०॥
तच्छ्रुत्वा दीर्घनिःश्वाससंशुष्काधरपल्लवः।
दुर्योधनोऽवदद्दुःखज्वरेण कथितेन किम्॥ २५१॥
दृष्ट्वापचितमात्मानं श्रियं पूर्णां च वैरिषु।
अमर्षणश्च मानी च कथं जीवति मद्विधः॥ २५२॥
रुद्धप्रवेशान्भूपालान्द्वाःस्थैः पाण्डववेश्मनि।
विलोक्य म्लानमानस्य निधनं मे महोत्सवः॥ २५३॥
स यज्ञः सा सभा सा श्रीस्ते भोगाः स परिच्छदः।
मातुं मनोरथो नापि न शक्यो मे महोत्सवः॥ २५४॥
मुरारिणा हते चैद्ये तस्मिन्नृपतिमण्डले।
अहो बताभवज्जीवः पार्थभीत्या न कस्यचित्॥ २५५॥

अवहासं सभायां तं शात्रवं विभवं च तम्।
मत्त(?)माहितसंकल्पो न सेहे किं करोम्यहम्॥ २५६॥
इति दुर्योधनवचः श्रुत्वा प्रोवाच सौबलः।
पार्थाः स्वभुजवीर्येण जाता विभवशालिनः॥ २५७॥
हृता तु वनतैः शक्तिर्न रुद्धो भूम्यनन्तरः।
पृथ्वी भगवती पृथ्वी भव त्वमपि दिग्जयी॥ २५८॥
अजित्वा पाण्डुतनयान्मन्यसे न जयं यदि।
न हि नाम प्रकाशन्ते पुरस्तेजांसि तेजसाम्॥ २५९॥
अत्रापि श्रूयतां राजन्कृष्णार्जुनवृकोदरान्।
जाने जेतुं स पाञ्चालाञ्जम्भारिरपि दुर्बलः॥ २६०॥
एक एवास्त्युपायोऽत्र निरपायो विसंशयः।
अक्षज्ञोऽहमनक्षज्ञं जेतुं धर्मसुतं क्षमः॥ २६१॥
द्यूतेन तच्छ्रियं सर्वां जित्वा दास्याम्यहं तव।
राजसूयव्रतस्थोऽसौ न चाहूतो निवर्तते॥ २६२॥
धृतराष्ट्राज्ञया किंतु करोमि त्वत्समीहितम्।
इत्युक्त्वा विरते तस्मिन्नूचे हृष्टः सुयोधनः॥ २६३॥
विपत्सु च परित्राणं संपत्सु च विभूषणम्।
बहुचूडामणिः सत्यं भवानेव किमुच्यते॥ २६४॥
दुःखितं धृतराष्ट्राय मां मातुल निवेदय।
अवश्यमनुजानाति द्यूतं स सुतवत्सलः॥ २६५॥
एवं ब्रुवाणे प्रणयाच्छ्रितहर्षे सुयोधने।
तूर्णमभ्येत्य शकुनिर्धृतराष्ट्रं व्यजिज्ञपत्॥ २६६॥
राजन्विवर्णवदनः शोकार्तो भृशमातुरः।
दुर्योधनस्तव सुतो वर्तते व्याधिना विना॥ २६७॥
प्रज्ञाचक्षुस्तदाकर्ण्य सुतमानाय्य निर्जने।
पप्रच्छ सर्वसंभोगसुभगं दुःखकारणम्॥ २६८॥

कीर्तिरङ्कुरिता दिक्षु पुष्पिता श्रीः सुहृद्गृहे ।
रणे च वैरिमुण्डेषु फलितस्तव विक्रमः ॥ २६९ ॥
गीतं वीणुरवाविद्धं शृणोषि हरिणीदृशाम् ।
दधासि विपुलाभांसि वासांसि सह कङ्कणैः ॥ २७० ॥
जङ्गमाद्रिनिभैर्नागैस्तुरगैश्च मनोजवैः ।
प्रयासि सततं पुत्र कृशः केनासि निःसुखः ॥ २७१ ॥
निशम्येति पितुर्वाक्यं शनैर्दुर्योधनोऽवदत् ।
अभेषजेन किं तात दुःखेन कथितेन ते ॥ २७२ ॥
परेषामधिकां लक्ष्मीं दृष्ट्वा न्यूनां तथात्मनः ।
वनं न याति यो मानी प्रमाणीक्रियते स कैः ॥ २७३ ॥
अन्तर्निदह्यमानेन शक्तिहीनेन शत्रुषु ।
संततिः क्रियते येन निन्द्यं धिक्तस्य जीवितम् ॥ २७४ ॥
यन्त्रितो देशकालाभ्यां सहते यः पराभवम् ।
तस्यालकावली मन्ये रशना च विभूषणम् ॥ २७५ ॥
युधिष्ठिरस्य भूपाल रत्नोपायनसंगृहे ।
मयापि राजपूज्येन कोशाध्यक्षायितं क्रतौ ॥ २७६ ॥
दुःखेऽप्यदुःखितेनैव हर्षः प्रकटितो मया ।
नटेनेव रिपोर्गेहे तत्किं न मरणं मम ॥ २७७ ॥
नम्रः कृतकसंमानं कृतं वै पूर्ववैरिणा ।
दुःसहं सहते भारं धिक्तं पुरुषगर्दभम् ॥ २७८ ॥
छत्रं धै(दै)न्यध्वजं मूर्ध्नि वृथेदं मम मानिनः ।
योऽहमभ्यधिकान्पार्थान्पश्याम्यपचितः शनैः ॥ २७९ ॥
राजसूये मया दृष्टा सा श्रीः पाण्डवभूपतेः ।
वोढुं मनोरथेनापि यां न शक्ता नरेश्वराः ॥ २८० ॥
यत्र यत्र दृशं पार्थ प्रददौ जगतीभुजाम् ।
तत्र तत्राञ्जलिवनैर्बभुः पद्माकरा इव ॥ २८१ ॥

दिक्चक्रं चामरमयं गजवाजिमयी मही ।
तस्मिन्राजघटामर्थे नभश्छत्रमयं बभौ ॥ २८२ ॥
अलब्धान्तःप्रवेशाश्च तत्रान्ये वसुधाधिपाः ।
व्यलम्बन्त चिरं द्वारि ग्राम्या इव करप्रदाः ॥ २८३ ॥
नानादेशागतैस्तत्र बभूवुर्धनराशिभिः ।
एकीकृतमहाशैला दिशाः पुञ्जीकृता इव ॥ २८४ ॥
मुक्तवत्यखिलं भोगं लक्षे लक्षे द्विजन्मनाम् ।
शङ्खशब्देन संज्ञाभूद्यज्ञे तस्मिन्द्विजन्मनाम् ॥ २८५ ॥
तैः शङ्खनादैरसकृत्सर्वाशापूरणक्षमैः ।
सततं भूभुजां तत्र श्रवणौ बधिरीकृतौ ॥ २८६ ॥
अभिषेके पृथासूनोश्छत्रव्यजनपाणयः ।
अहंपूर्विकया सर्वे तत्र तस्थुर्नरेश्वराः ॥ २८७ ॥
शक्रस्तां कथमाप्नोति दूरे वैश्रवणस्य सा ।
या श्रीः पाण्डुसुतस्याभूद्यज्ञे कनकवर्षिणः ॥ २८८ ॥
तस्य रत्नविचित्रायां सभायामनभिज्ञवत् ।
पतितः स्फाटिकाशङ्काविप्रलब्धोऽहमम्भसि ॥ २८९ ॥
स एव हृदि मे मग्नः शोकः शङ्कुरिवायसः ।
जहास साक्षिसंकोचं तत्र यन्मां वृकोदरः ॥ २९० ॥
सोऽहं त्वदाज्ञया तात शकुनिं समुपाश्रितः ।
द्यूतेनैव हरिष्यामि श्रियं तां धर्मजन्मनः ॥ २९१ ॥

यज्ञवर्णनम् ॥ १० ॥

इति पुत्रवचः श्रुत्वा स्वकुलक्षयशङ्कितः ।
धृतराष्ट्रोऽभ्यधाद्वत्स कोऽयं ते व्यसनागमः ॥ २९२ ॥
भ्रातुर्विभवमालोक्य पुत्र किं परितप्यसे ।
तवापि संपदः सन्ति स्पृहणीया महीभुजाम् ॥ २९३ ॥
सहायैः पाण्डुतनयैः स्वाधीनभुजविक्रमः ।
जित्वा त्वमपि भूपालान्यजस्व बहुभिर्मखैः ॥ २९४ ॥

यः परद्रविणादानेषूद्यमो लब्धचेतसाम्।
को भवेदापदां पुत्र स्वामी तन्निजरक्षणे॥ २९५॥
इत्थं विबोध्यमानोऽपि पित्रा दुर्योधनोऽसकृत्।
नात्यजद्द्यूतनिर्बन्धं दैवाल्लोभवशीकृतः॥ २९६॥
ततः कथंचित्साकम्पस्तनयस्नेहविह्वलः।
तथेत्युक्त्वा कुरुपतिः सभां क्षिप्रमकारयत्॥ २९७॥
भवितव्यतया सत्यं मुद्रितः सर्वदा जनः।
आम्बिकेयोऽपि यत्सूनोः समीहितममन्यत॥ २९८॥
ततो रत्नमयीं रम्यां कुशलैः शिल्पिभिः कृताम्।
सभां कृत्वा समाहूय विदुरं सोऽभ्यभाषत॥ २९९॥
गत्वा युधिष्ठिरं क्षत्तः क्षिप्रमानय मद्गिरा।
कृता मच्छिल्पिभिश्चित्रा त्वत्सभासदृशी सभा॥ ३००॥
पाण्डवानां मम सुतैर्द्यूतक्रीडाविहारिणाम्।
प्रीतिसंभोगसुभगस्तस्यामस्तु समागमः॥ ३०१॥
तच्छ्रुत्वा विदुरो द्यूतं निन्दन्कलहदोहदम्।
विधातृचोदितेनाथ भूभुजा प्रेरितो ययौ॥ ३०२॥
स गत्वा पाण्डवपुरं विषण्णवदनः शनैः।
अवाप्य धर्मतनयं प्राप्तपूजासनोऽवदत्॥ ३०३॥
धर्मराज महाराजो वक्ति त्वामम्बिकासुतः।
मत्सभामेहि सुभगां विहाराय सहानुजः॥ ३०४॥
शकुनिप्रमुखैस्तत्र सुहृद्द्यूतं प्रवर्तते।
सारं मन्ये विभूतीनां सुहृद्बन्धुसमागमम्॥ ३०५॥
इत्यहं धृतराष्ट्रेण प्रेषितो भवदन्तिकम्।
भयंकराश्च कितवास्तत्र सर्वे समागताः॥ ३०६॥
अनर्थं विपदां मूलं द्यूतं तु कलहोदयम्।
विचार्य सर्वं कौन्तेय कर्तुमर्हसि सांप्रतम्॥ ३०७॥

अजातशत्रुस्तच्छ्रुत्वा तं पृष्टकुशलोऽवदत् ।
जानामि कलहं घोरं द्यूतमुन्मूलनं श्रियः ॥ ३०८ ॥
शकुनिप्रमुखाञ्जाने कितवान्क्षुद्रदेविनः ।
आहूतो न निवर्तेऽहं किं तु मे समयः क्रतोः ॥ ३०९ ॥
यथेष्टकारिणं दैवं को हि नामातिवर्तते ।
इत्युक्त्वा धर्मतनयः प्रतस्थे सानुजः कुरून् ॥ ३१० ॥
व्रजन्राजघटाबन्धैर्वाजिवृन्दैश्च पाण्डवः ।
उद्धूतधूलिपटलैरकालरजनीं व्यधात् ॥ ३११ ॥
द्रौपदीसहितः प्राप्य सानुजो हस्तिनापुरम् ।
विवेश भूषितोत्साहः साम्राज्यविजयश्रिया ॥ ३१२ ॥
प्रत्युद्गतः ससचिवैः सह दुर्योधनादिभिः ।
प्रविश्य कौरवपतिं वृद्धांश्च प्रणनाम सः ॥ ३१३ ॥
धृतराष्ट्रसमादिष्टमासाद्य मणिमन्दिरम् ।
निजवद्विजहाराथ राजोद्यानेषु पाण्डवः ॥ ३१४ ॥
कृष्णा च कुरुपत्नीनां मध्ये हरिणलोचना ।
बभौ त्रिदशकन्यानां पौलोमीव श्रिया युता ॥ ३१५ ॥
भुक्तोत्तरमथासीनान्पाण्डवान्सह कौरवैः ।
वीक्ष्य प्रमुदिता नार्यो नृत्यगीतैः सिषेविरे ॥ ३१६ ॥
ततो रजन्यां यातायामुदिते तिग्मरोचिषि ।
शकुनिप्रमुखा धूर्ताः संहता विविशुः पुरम् ॥ ३१७ ॥
रत्नोज्ज्वलामथ सभां कुरुपुंगवस्य
पार्थोऽनुजैः सह निषक्तसुवर्णपीठाम् ।
राधेयसौबलसुयोधनसिन्धुराज-
दुःशासनादिकितवोपचितां विवेश ॥ ३१८ ॥
द्यूतं सुहृत्प्रणयनाटकसूत्रधारैः
प्रावर्त्यतामिति ततः शकुनौ ब्रुवाणे ।

१. 'भ्यधात्' ख.

प्रोवाच पाण्डुतनयः शशिमौलिशैल-
शृङ्गश्रियं प्रतिहसन्निव दन्तभाभिः ॥ ३१९ ॥
गान्धारराज कुरुनाथसुतस्य कोऽयं
मोहस्त्वया कितव चेतसि संप्रदिष्टः ।
द्यूतप्रतारणमिषेण नरेन्द्रलक्ष्मी-
वालक्षपाकरकलानववारिवाहः ॥ ३२० ॥
श्रीराजयक्ष्मणि यशः शशिसैंहिकेये
संभोगचूतनववह्निमुखे त्वयायम् ।
अक्षावटे व्यसनवारिनिधेरपारे
किं क्षिप्यते कुरुपतिर्बत हेलयैव ॥ ३२१ ॥
सर्पन्तु दुर्विलसितैकनिधेर्विधातु-
र्हेलाविलोडनविलोलविशृङ्खलानि ।
नश्यन्तु कीर्तिकलहंसिरुतानि नाम
लोकापवादजलदागमशङ्कितानि ॥ ३२२ ॥
अक्षान्क्षिप क्षपय सच्चरितं क्षितीशं
दीक्षां विपत्सु दिश दर्शय पाणिदाक्ष्यम् ।
आहूत एव ननु संप्रति राजसूय-
यज्वा न पाण्डुतनयो विमुखोऽस्मि यस्मात् ॥ ३२३ ॥
एतद्युधिष्ठिरवचः शकुनिर्निशम्य
मायाप्रपञ्चकृतसंवृतिरित्युवाच ।
दुर्योधनाननसरोजविकासहेतुं
दृष्टिं क्षिपन्खणखणामुखराक्षहस्तः ॥ ३२४ ॥
गोष्ठीनवामृतरसप्रथमावदंशः
सौहार्दरत्नविनिबन्धनहेमकर्म ।
बुद्धिप्रसादनविधिः स्मरकेलिभूषा
द्यूतं हि नागरकलाकुशलोपदेशः ॥ ३२५ ॥

श्रुत्वेति पाण्डुतनयः प्रमाणं भवितव्यताम् ।
भाष्यमाणः पणं पृष्टः परैः प्रोवाच संसदि ॥ ३२६ ॥
भीष्मद्रोणकृपादीनामिदमग्रे न सांप्रतम् ।
राजसूयव्रतश्चायं न निवर्ते पणस्त्वयम् ॥ ३२७ ॥
लक्ष्मीस्मितं नयनकैरवकोशचन्द्रः
साम्राज्यवारिनिधिफेनमहाट्टहासः ।
हाराग्रगो मणिरयं द्युतिपट्टबन्धो
गान्धारराज रुचिरांशुवरः पणो मे ॥ ३२८ ॥
एतदाकर्ण्य शकुनिः क्षिप्त्वाक्षान्मायया पुरः ।
जितोऽसीत्यभ्यधात्पार्थं स चोवाच पणं पुनः ॥ ३२९ ॥
अभ्रंलिहध्वजपटप्रकटाट्टहासो
घण्टावलीरवविघट्टितदिग्विभागः ।
अस्पृष्टभूतलहयाष्टकसंनिविष्टो
राजन्रथो रिपुमनोरथहृत्पणो मे ॥ ३३० ॥
जित्वा तमथ गान्धारः पुनः पप्रच्छ पाण्डवम् ।
तन्मायामविदित्वैव सरलः सोऽप्यभाषत ॥ ३३१ ॥
आस्ते पणः करिगणो मम गेहघण्टा-
टाङ्कारसारबधिरीकृतनाकरन्ध्रः ।
यात्रासु यस्य विषमाञ्चितकर्णतालै-
रुद्घाटिताश्च पिहिताश्च दिशो भवन्ति ॥ ३३२ ॥
इत्युक्तवति कौन्तेये जित्वा तमपि हेलया ।
पणं पप्रच्छ शकुनिः पृष्टः पार्थोऽभ्यभाषत ॥ ३३३ ॥
नेत्रोत्पला वदनबिम्बसहस्रपत्रा
लोलालकान्तमधुपाः स्मितहंसमालाः ।
भ्रूलास्यवीचिरचनाः स्तनकोकमाला
दास्यः पणो मम मनोभवकेलिवाप्यः ॥ ३३४ ॥

जित्वा दासीसहस्राणामयुतान्यथ सौबलः ।
पप्रच्छान्यं पणं पृष्टो जगाद च युधिष्ठिरः ॥ ३३५ ॥
उत्तप्तमाहितमनङ्कितजातरूपं
द्रोणीसहस्रविनिवेशनिधानसंस्थम् ।
सर्वं धनं मम पणो मणिमौक्तिकाङ्कं
हित्वा सुरद्विजधनं सकला च पृथ्वी ॥ ३३६ ॥
श्रुत्वैतद्विदुरोऽवादीद्धृतराष्ट्रं सभास्थितम् ।
अनयोऽयं ध्रुवं राजन्कुलान्ताय नवोद्गतः ॥ ३३७ ॥
आयातमात्रे हर्षेऽस्मिन्दुःखान्ते सा मनः कृथाः ।
परस्वसंग्रहो राजन्निदाघहिमसंनिभः ॥ ३३८ ॥
अथवा सुतवात्सल्याद्विस्मृता तव सन्मतिः ।
बुध्यस्व पाण्डवत्यागात्पुत्रत्यागस्तवोचितः ॥ ३३९ ॥
द्यूतं सर्वापदां मूलं वैराद्येन प्रवर्तितम् ।
त्यक्ते दुर्योधने तस्मिञ्जीवन्ति कुरवः सुखम् ॥ ३४० ॥
शेषैः सह सुतैः पार्थान्रक्ष त्यक्त्वा सुयोधनम् ।
परित्यज्य गजानीकमास्थां मा जम्बुके कृथाः ॥ ३४१ ॥
इति ब्रुबाणे विदुरे कोपाद्दुर्योधनोऽवदत् ।
प्राज्ञंमन्यो वृथैवासि किमपृष्टोऽभिभाषसे ॥ ३४२ ॥
गृहे गृहे भवत्येव स्वजनव्यञ्जनो रिपुः ।
शङ्कितास्तद्वचो नित्यं किंतु प्राज्ञा न कुर्वते ॥ ३४३ ॥
गरूणां गणको न त्वं भाविनोऽर्थस्य सूचकः ।
प्रागल्भ्यमथवायाति बलात्स ख्यातये जनः ॥ ३४४ ॥
विदुर ब्रूहि तं गत्वा यः शृणोति तवादरात् ।
वृद्धशून्या सभा नेयं यस्यां त्वमसि पण्डितः ॥ ३४५ ॥
इति दुर्योधनेनोक्ते पाण्डवं सौबलोऽब्रवीत् ।
विजितोऽसि महीपाल कथ्यतामपरः पणः ॥ ३४६ ॥

ततोऽब्रवीद्धर्मसुतो नकुलोऽयं पणो मम ।
विमुक्तसौन्दर्यमदो मन्ये यं वीक्ष्य मन्मथः ॥ ३४७ ॥
एतदाकर्ण्य शकुनिर्मायया विचरन्क्षणात् ।
गणयन्नकुलाचारमजयन्नकुलं ततः ॥ ३४८ ॥
तमुवाच पुनः पार्थः सहदेवः पणो मम ।
यस्य लोके च शास्त्रे च परं पारं गता मतिः ॥ ३४९ ॥
इत्युक्तवति कौन्तेये तमप्यजयदक्षवित् ।
शकुनिः कैतवे व्याजं शस्त्रे विषमिवोद्वहन् ॥ ३५० ॥
ततोऽवदद्धर्मसुतः पणोऽयं मे धनंजयः ।
भगदत्तादयो येन दिग्जये स्थापिता वशे ॥ ३५१ ॥
शक्रेभकुम्भनिर्मग्ना यस्य नामाङ्किताः शराः ।
कथयन्त्यमरावत्यां प्रौढं खाण्डवविक्रमम् ॥ ३५२ ॥
युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा विजितोऽसीति सौबलः ।
तमूचे पणमन्यं च पप्रच्छ निकृतिं श्रितः ॥ ३५३ ॥
तं पाण्डवः प्रत्युवाच भीमसेनः पणो मम ।
जरासंधभिदो यस्य गीयते राजभिर्यशः ॥ ३५४ ॥
इत्युक्त्वा विजितं श्रुत्वा तमपि भ्रातरं नृपः ।
पृथ्वीरक्षामणिं पश्चादात्मानं विदधे पणम् ॥ ३५५ ॥
अभिधाय जितोऽसीति ततस्तं सुबलात्मजः ।
उवाच राजन्कृष्णैका तवास्त्यविजितः पणः ॥ ३५६ ॥
तच्छ्रुत्वोवाच कौन्तेयः पणो मे द्रुपदात्मजा ।
इन्दीवरवनानीव भान्ति यस्या दृशा दिशः ॥ ३५७ ॥
अनक्षज्ञं ततोऽक्षज्ञः शकुनिर्धर्मनन्दनम् ।
क्षणादयं जितोऽसीति प्रोवाच निकृतिं श्रितः ॥ ३५८ ॥
अथाब्रवीद्धार्तराष्ट्रो विदुरं हृष्टमानसः ।
आनय द्रौपदीं गच्छ दासीं द्यूतजितां मम ॥ ३५९ ॥

ततो जगाद विदुरः सहसा कोपकम्पितः।
अहो नु कालपक्कस्त्वं न बिभेषि बलेऽपि यत् ॥ ३६० ॥
नेयं क्रकचतुल्यानां मर्मविच्छेदवादिनाम्।
तिष्ठत्यमृतगर्भोत्था लक्ष्मीः कमललोचना ॥ ३६१ ॥
वैरमात्मविनाशाय विहितं पाण्डवैस्त्वया।
वृक्षशाखां समारुह्य मोहात्त्वं छेत्तुमुद्यतः ॥ ३६२ ॥
ध्रुवं लक्ष्मीमदान्धस्त्वं पतितो व्यसनावटे।
विनष्टं कौरवकुलं यस्य चैव त्वमग्रणीः ॥ ३६३ ॥
भाषितो विदुरेणेति सावलेपं सुयोधनः।
परावृत्य निजं सूतं प्रातिकामिनमब्रवीत् ॥ ३६४ ॥
भयं न चास्ति पार्थेभ्यो न च त्वं विदुरो यथा।
सदाद्वेषपरोऽस्मासु गच्छ कृष्णां समानय ॥ ३६५ ॥
तच्छ्रुत्वान्तःपुरं गत्वा सूतः पाण्डववल्लभाम्।
अब्रवीदेहि पाञ्चालि प्रभुस्तेऽद्य सुयोधनः ॥ ३६६ ॥
नकुले सहदेवे च पार्थे च सवृकोदरे।
हारिते धर्मजेनाक्षैः पश्चादात्मापि हारितः ॥ ३६७ ॥
ततस्त्वमपि भूपेन पणिता निर्जिता परैः।
तदागच्छ जितां द्रष्टुमीहते त्वां सुयोधनः ॥ ३६८ ॥
सूतस्येति वचः श्रुत्वा पार्वती दुःखितावदत्।
गच्छ धर्मेण विजिता नाहं कौरवभूभुजा ॥ ३६९ ॥
आत्मैव हारितः पूर्वं येन स्वच्छन्दचेतसा।
स मां युधिष्ठिरो राजा पणीकर्तुं कथं विभुः ॥ ३७० ॥
एतत्कृष्णावचो गत्वा धार्तराष्ट्राय सूतजः।
न्यवेदयन्निषण्णात्मा ततो दुर्योधनोऽवदत् ॥ ३७१ ॥
इहैवाभ्येत्य पाञ्चाली स्वयं न्यायं ब्रवीतु नः।
न हि सभ्यैरनिर्णिक्तं लभन्ते स्वार्थमर्थिनः ॥ ३७२ ॥

इत्याज्ञया कुरुपतेर्गत्वा सूतस्ततः पुनः ।
रजस्वलामेकवस्त्रां द्रौपदीं तदभाषत ॥ ३७३ ॥
कृष्णा प्रोवाच तत्रस्थाः सभ्या धर्मसुतोऽपि वा ।
वदन्त किमहं पूर्वं पश्चाद्वा विजिता परैः ॥ ३७४ ॥
इति तद्वचसा क्षिप्रं निवृतं वीक्ष्य सूतजम् ।
दुःशासनं तदाह्वाने कुपितः कौरवोऽदिशत् ॥ ३७५ ॥
स गत्वा पृथुसंरम्भो वन्यद्विप इव श्वसन् ।
हर्तुं विनिश्चयं चक्रे तां राजकदलीमिव ॥ ३७६ ॥
कृष्णापि तं समालोक्य भ्रकुटीकुटिलाननम् ।
चकम्पे व्याघ्रवित्रस्तहरिणीहारिलोचना ॥ ३७७ ॥
तरलप्रेक्षितैः क्षिप्रं तस्याश्चलितचक्षुषः ।
दिक्षु शक्रायुधानीव तद्रक्षायै समुद्ययुः ॥ ३७८ ॥
दुःशासनस्ततोऽवादीद्रुदतीं तां रजस्वलाम् ।
पुरन्ध्रीव्रतमुत्सृज्य निर्लज्जा भज कौरवान् ॥ ३७९ ॥
अधुना धार्तराष्ट्रस्य दासी त्वं द्यूतनिर्जिता ।
वचो दुःशासनस्येति निशम्य द्रुपदात्मजा ॥ ३८० ॥
अन्तःपुरे कुरुस्त्रीणां दुद्राव शरणार्थिनी ।
विद्रुतायास्ततस्तस्य पश्चाज्जग्राह कौरवः ॥ ३८१ ॥
वेणीं स्वकुलदावाग्नेर्धूमलेखामिवासिताम् ।
साकृष्यमाणा बलिना तेनैकवसना सती ॥ ३८२ ॥
ऊचे रजस्वलास्मीति बाष्पगद्गदभाषिणी ।
अनादृत्यैव तद्वाचं तां सभामनयज्जवात् ॥ ३८३ ॥
कृष्णे विक्रोश गोविन्दं पार्थं वेति वदन्मुहुः ।
राजसूयजलार्द्रेषु केशेष्वाकृष्य तेन ताम् ॥ ३८४ ॥
न्यस्तां वीक्ष्य पुरो वृद्धाः शल्यविद्धा इवाभवन् ।
द्रोणे करतलन्यस्तललाटे ध्याननिश्चले ॥ ३८५ ॥

मनसा निन्दति मुहुर्गाङ्गेये चिरजीविताम्।
विदुरे दुःखनिस्पन्दे निर्जीवित इव स्थिते॥ ३८६॥
म्लानीकृताधरदलं तप्तं श्वसति बाह्लिके।
पुत्राणां जयमाकर्ण्य श्रोत्रसंजातचक्षुषि॥ ३८७॥
धृतराष्ट्रे विभक्तास्ये निःस्यन्दोत्तालितभ्रुवि।
कर्णे लीलास्मितचलत्कपोलफलके मुदा॥ ३८८॥
शकुनावुत्क्षिपत्यक्षान्मुहुः शिञ्जानकङ्कणे।
लीलालसं वीक्ष्य(क्ष)माणे द्रौपदीं च सुयोधने॥ ३८९॥
नोचिरे कृष्णया पृष्टाः सभ्यास्ते धर्मसंशयम्।
ततः शान्तनवो ध्यात्वा याज्ञसेनीमभाषत॥ ३९०॥
सूक्ष्मा धर्मगतिः पुत्रि वाचा तां विवृणोति कः।
हारितात्मा नृपो नेशः पतिः स्त्रीणां च दैवतः॥ ३९१॥
इत्यस्मिन्धर्मसंदेहे न्यायं को वक्तुमर्हति।
इदमेव हि जानामि वञ्चितो यद्युधिष्ठिरः॥ ३९२॥
बहुभिः कितवैः क्षुद्रैरनक्षज्ञोऽक्षवेदिभिः।
इत्युक्तवति गाङ्गेये द्रौपदीं न्यायवादिनीम्॥ ३९३॥
वचोभिर्भर्त्सयामास तीक्ष्णैर्दुःशासनः क्रुधा।
कृष्णाकटाक्षनिर्दग्धस्ततो भीमो ज्वलन्निव॥ ३९४॥
उवाच भ्रातरं ज्येष्ठमुत्पतन्कनकासनात्।
अहो निर्मानता नाम क्षान्तिरित्युच्यते बुधैः॥ ३९५॥
पराभवेऽपि दाराणामुपेक्षां क्षमते नु कः।
विधात्रा किं कृते ज्येष्ठो निर्वैरस्त्वं युधिष्ठिरः॥ ३९६॥
यस्यार्होऽसि न तद्वाच्यं किमन्यद्गुरुगौरवात्।
इति त्रैलोक्यसंहारसज्जपावकवर्चसम्॥ ३९७॥
ब्रुवाणं मारुतसुतं शमयामास फल्गुनः।
ततो विकर्णः क्रोशन्तीं द्रौपदीं वीक्ष्य संसदि॥ ३९८॥

उवाच भूपतीन्सर्वानस्या न्यायो विविच्यताम् ।
इति ब्रुवन्समालोक्य मूकं सकलराजकम् ॥ ३९९ ॥
पुनर्जगाद धर्मस्थो विकर्णो धृतराष्ट्रजः ।
स्त्रियोऽक्षा मृगया वेति व्यसनं पृथिवीभुजाम् ॥ ४०० ॥
धर्माधर्मौ न जानन्ति व्यसनस्थास्तु पार्थिवाः ।
व्यसनस्थेन पार्थेन प्रथमं हारितात्मना ॥ ४०१ ॥
पञ्चानामियमायत्ता याज्ञसेनी पणीकृता ।
स्वयं शकुनिना चैषा प्रार्थिता विस्मृतः पणः ॥ ४०२ ॥
तस्मान्न विजिता कृष्णा सर्वे सभ्या वदन्तु नः ।
विकर्णेनेति गदिते साधु साध्विति भूभुजाम् ॥ ४०३ ॥
संपूरितसभागर्भः समुत्तस्थौ महारवः ।
ततः कर्णः परावृत्य संरम्भशिथिलांशुकः ॥ ४०४ ॥
उवाच कोपात्साकम्पः कुर्वन्कुण्डलताण्डवम् ।
अनौचित्यं महत्यत्र दुर्निमित्तं च लक्ष्यते ॥ ४०५ ॥
यत्र तिष्ठत्सु वृद्धेषु बालो वदति वृद्धवत् ।
भर्ता विभुः स्वदाराणां नेत्यहो हास्यकारकम् ॥ ४०६ ॥
विकर्ण विगतप्रज्ञस्त्वदन्यः को नु भाषते ।
इदं च शृणु लोकेषु विश्रुतं श्रुतवर्जित ॥ ४०७ ॥
दृष्टपञ्चनरा नार्यः स्वच्छन्दा न पदं ह्रियः ।
सेयं सभां समानीता स्वदासी बन्धकी यदि ॥ ४०८ ॥
तद्धर्मवादसंदेहसंरम्भः कोऽयमीदृशः ।
हर दुःशासनास्यास्त्वं वासः पश्यन्तु कौरवाः ॥ ४०९ ॥
एनां गामिव निर्लज्जां किं सतीगौरवैर्वृथा ।
इत्युक्ते सूतपुत्रेण कालपाशवशीकृतः ॥ ४१० ॥
केशपाशं विकृष्यास्या वासो जग्राह कौरवः ।
यथा यथा जहाराशु स तस्या रुचिराम्बरम् ॥ ४११ ॥

तथा तथा नवनवं प्रादुरासीत्ततस्तनौ।
ततो निवृत्ते शनकैः श्रान्ते दुर्योधनानुजे॥ ४१२॥
धिक्शब्दो भूमिपालानामुदतिष्ठदधोदृशाम्।
अथ कोपात्समुत्थाय कम्पव्यालोलकुण्डलः॥ ४१३॥
बभाषे निःश्वसन्भीमः केसरीव तलाहतः।
अस्य क्षुद्रपशोर्भित्त्वा वक्षः फेनिलमुद्गतम्॥ ४१४॥
पास्यामि पश्यतां राज्ञां रुधिरं स्मर्यतां वचः।
दुःशासनवधाबद्धनिश्चयेनेति भाषिते॥ ४१५॥
भीमेन विदुरो दुःखात्समुत्क्षिप्तभुजोऽवदत्।
अहो बत सभा सभ्यैरियं मौनादधः कृता॥ ४१६॥
सन्तो वदति यत्सत्यं सभां न प्रविशन्ति वा।
प्रियाप्रियविवेकोऽस्ति यस्य न्याये पुरः स्थितः॥ ४१७॥
नरकेषु क्षयस्तस्य पाशैर्बद्धस्य दारुणैः।
स्वसुतेऽप्यप्रियं ब्रूते वक्ति शत्रावपि प्रियम्॥ ४१८॥
विचारकर्कशः प्रीतेर्न हि वश्यो महाजनः।
प्रह्लादतनयेनाभून्मुनिसूनोः सुधन्वनः॥ ४१९॥
वादः कन्यार्थिताहेतोर्गुणाभिजनशीलतः।
गत्वा प्रह्लादमेवाथ तं पप्रच्छतुरन्तरम्॥ ४२०॥
शरीरयोः पणं कृत्वा संघर्षात्पृथुसाहसौ।
ततो जगाद प्रह्लादस्तनयं स्वं विरोचनम्॥ ४२१॥
त्वत्तः स्व(सु)धन्वाभ्यधिकः कुलद्वयसमुन्नतः।
इत्युक्ते दैत्यपतिना स्व(सु)धन्वाङ्गिरसोऽवदत्॥ ४२२॥
सत्यव्रतेन भवता भाषितं धर्मकर्कशम्।
पुत्रस्ते प्राणसंदेहान्मुक्तः पणकृतान्मया॥ ४२३॥
इति स्वपुत्रेऽप्यभवन्निष्पक्षो दितिनन्दनः।
तस्मात्सर्वे वदन्त्वत्र कृष्णाया धर्मनिर्णयम्॥ ४२४॥

गोकर्णशिथिलाः सत्ये न भवन्ति विपश्चितः ।
विदुरेणेति कथिते मूकीभूते सभातले ॥ ४२५ ॥
भीष्मः प्रोवाच जानाति सर्वमेतद्युधिष्ठिरः ।
ततो दुर्योधनः क्रीडास्मितपल्लविताधरः ॥ ४२६ ॥
अभ्यधात्पाण्डुतनया वदन्त्वग्रजमप्रियम् ।
अप्रमाणं स्वमात्मानं भाषतां च युधिष्ठिरः ॥ ४२७ ॥
ततो दास्याद्विमुञ्चामि त्वामहं द्रुपदात्मजे ।
इत्युक्ते कुरुराजेन ते राजानः सभासदः ॥ ४२८ ॥
पाण्डवाः किं नु वक्ष्यन्तीत्यभवन्कौतुकाकुलाः ।
उत्कंधरेषु सर्वेषु लिखितेष्विव तत्क्षणम् ॥ ४२९ ॥
निश्चलेषु नरेन्द्रेषु भीमसेनोऽभ्यभाषत ।
अयं वसुमतीनाथः प्रभुर्नो धर्मनन्दनः ॥ ४३० ॥
सहामहे परिभवं शासने न्याययन्त्रिताः ।
प्रमाणं पृथिवीपालो यदि नायं क्षमाधनः ॥ ४३१ ॥
तत्को नु मद्भुजायन्त्रात्स्वस्तिमान्कौरवो व्रजेत् ।
इति ब्रुवाणं साकम्पं संदष्टदशनच्छदम् ॥ ४३२ ॥
क्षमयामासुरव्यग्राः स्वयं भीष्ममुखाः क्षणम् ।
ततो दुर्योधनो दर्पविलासरसमन्थरः ॥ ४३३ ॥
ऊरुं गजकराकारं पाञ्चाल्याः समदर्शयत् ।
भीमसेनोऽथ संरम्भात्क्रूरक्रोधारुणेक्षणः ॥ ४३४ ॥
ऊचे तवोरू भेत्स्यामि सत्यं कदलिकोमलौ ।
इति तस्य ब्रुवाणस्य सधूमाः स्रोतसां मुखैः ॥ ४३५ ॥
निर्ययुः कालतुल्यस्य सहसा पावकार्चिषः ।
अत्रान्तरे घोरतरं जम्बुकाः सहचारिभिः ॥ ४३६ ॥
रुरुवुर्वह्निशालाग्रे धृतराष्ट्रस्य मन्दिरे ।
ततः समेत्य गान्धार्या विदुरः कालमोहितम् ॥ ४३७ ॥

धृतराष्ट्रं समामन्त्र्य सानुगोऽथ युधिष्ठिरः ।
रथी रथवरैः प्रायात्कुरुवृद्धैः प्रसादितः ॥ ४३८ ॥

द्यूतम् ॥ ११

ततः सौबलराधेयदुःशासनसुयोधनाः ।
वैचित्रवीर्यमभ्येत्य दुःखतप्ता बभाषिरे ॥ ४३९ ॥
अर्थशास्त्रविदा राजन्स्वयं वृद्धेन धीमता ।
त्वया वयं जलनिधौ बद्ध्वा क्षिप्ता महोरगैः ॥ ४४० ॥
अशान्तवैरा रिपवस्त्वयास्माकं प्रवर्धिताः ।
श्वभ्रान्ते लम्बमानानां पाशच्छेदोऽयमुच्यते ॥ ४४१ ॥
त्यक्ता हस्तगता लक्ष्मीः कृतः कण्ठे महोरगः ।
अहो नीतिविदा साधु विचार्य विहितं त्वया ॥ ४४२ ॥
वज्रपञ्जरबद्धस्य सिंहस्योत्पाट्य शेखरम् ।
को नु मुञ्चन्ति तं पश्चाद्यो न कालेन चोदितः ॥ ४४३ ॥
याता रथैः समुन्नद्धाः पाण्डवा भ्रुकुटीमुखाः ।
लभन्ते नैव ते व्यक्तं निद्रां वैरतितीर्षवः ॥ ४४४ ॥
इति दुर्योधनादीनां वचः श्रुत्वा जनेश्वरः ।
पुनः प्रवर्ततां द्यूतमित्युक्त्वा दैवमोहितः ॥ ४४५ ॥
वार्यमाणोऽपि भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ।
आनिनाय पुनः पार्थं व्रजन्तं प्रातिकामिना ॥ ४४६ ॥
आहूतो न निवर्तेऽहमिति संकल्पयन्त्रितम् ।
ततः सभां समायाते समेत्य कितवाः पुनः ॥ ४४७ ॥
अवदन्सौबलमुखाः सानुजं धर्मनन्दनम् ।
वयं द्वादशवर्षाणि विपिने द्यूतनिर्जिताः ॥ ४४८ ॥
चरामश्चर्मवसना भवन्तो विचरन्तु वा ।
स्वजनेऽप्यनभिज्ञाता वत्सरं च त्रयोदशम् ॥ ४४९ ॥
ज्ञातानां पुनरेषैव वनवासकृता स्थितिः ।
एक एवाधुनास्माकमित्यस्तु विपुलः पणः ॥ ४५० ॥

एतद्युधिष्ठिरः श्रुत्वा तथेत्यूचे विषण्णधीः ।
ततो जितोऽसीत्यवदत्क्षिप्त्वाक्षान्सौबलो नृपम् ॥ ४५१ ॥
हृदयाभीप्सितं तस्य चरन्त्यक्षाः सदैव हि ।
अथावमुच्य राजार्हं वासोभिः सह भूषणम् ॥ ४५२ ॥
रौरवाण्यजिनान्याशु राजा जग्राह सानुजः ।
समामन्त्र्य ततो वृद्धान्विपिनं गन्तुमुद्ययौ ॥ ४५३ ॥
द्रौपद्या सह विस्रस्तवेणीवस्त्रावलोलया ।
प्रस्थितान्पाण्डवान्दृष्ट्वा कर्णदुःशासनादयः ॥ ४५४ ॥
ऊचिरे सस्मिताः कृष्णां निवर्तस्व सुलोचने ।
अलं षण्ढतुलैः पार्थैर्नष्टश्रीकैरसंस्तुतैः ॥ ४५५ ॥
ये चर्मनद्धा दृश्यन्ते निर्विषण्णा वृषा इव ।
एवंविधाः सुपुरुषाः श्रुत्वा वाचो दुरात्मनाम् ॥ ४५६ ॥
उवाच भीमः कुपितः पुनरुक्तं वदाम्यहम् ।
कौरवाणां करिष्यामि योषितां साञ्जनास्रुभिः ॥ ४५७ ॥
कृष्णानिकारगणनालेखपट्टं स्तनस्थले ।
गदाभिन्नोरुदण्डस्य धार्तराष्ट्रस्य संगरे ॥ ४५८ ॥
पादेनालोडयिष्यामि शिरो व्याकीलमूर्धजम् ।
अर्जुनः सूततनयं सहदेवश्च सौबलम् ॥ ४५९ ॥
हनिष्यतीति संरम्भादुक्त्वा भीमो विनिर्ययौ ।
विदुरस्य गृहे कुन्तीं निक्षिप्योद्बाष्पलोचनाम् ॥ ४६० ॥
सधौम्याः पाण्डुतनया ययुः कृष्णायुतास्ततः ।
निर्गतेष्वथ पार्थेषु शङ्कमानोऽम्बिकासुतः ॥ ४६१ ॥
पप्रच्छ विदुरं तेषां व्रजतां गतिचेष्टितम् ।
वस्त्रावृतमुखाम्भोजः प्रयातो धर्मनन्दनः ॥ ४६२ ॥
अन्यथा निर्दहेल्लोकं तच्चक्षुः कोपविप्लवैः ।
गतश्च निजमुष्टिभ्यां किरीटी सिकताः क्षिपन् ॥ ४६३ ॥

शरानेवं मया क्षिप्तान्द्रक्ष्यन्तीति विचिन्तयन् ।
व्रजन्भीमो भुजौ चक्रे प्रकटौ परिघाविव ॥ ४६४ ॥
इमौ मे कौरववधे सहायाविति दर्शयन् ।
पांसुव्याप्तश्च नकुलो लिप्तवक्रस्तथापरः ॥ ४६५ ॥
यातौ रूपमवच्छाद्य स्त्रीणां चित्तप्रमोहनम् ।
द्रौपदी मुखमाच्छाद्य विप्रकीर्णैः शिरोरुहैः ॥ ४६६ ॥
गता वदन्ती शत्रूणां निधने स्त्रीषु तां दशाम् ।
इत्थं ते पाण्डुदायादा याताः सत्यधना वनम् ॥ ४६७ ॥
धौम्येनाथर्वणं स्मृत्वा कृतरक्षापरिग्रहाः ।
अभूत्सानुक्षयः क्षिप्रं शङ्कितस्तत्पराक्रमे ॥ ४६८ ॥
दुःखात्तं ध्याननिःस्यन्दं तमभाषत संजयः ।
नहि पीतं विषं पूर्वं पश्चात्तापेन शाम्यति ॥ ४६९ ॥
अमन्त्रज्ञः फणिद्वेष्टा दुर्बलाग्निर्महाशनः ।
असंशयः प्रमादी च राजन्मन्दिरमापदाम् ॥ ४७० ॥
वैरं विधाय निष्पारं पाण्डवैर्बलवत्तरैः ।
प्राप्तोऽनुतापपदवीमधुना कस्य खिद्यसे ॥ ४७१ ॥
प्रोवाच भगवान्साक्षान्नारदोऽभ्येत्य संसदि ।
इतश्चतुर्दशे वर्षे न भविष्यन्ति कौरवाः ॥ ४७२ ॥
लक्ष्यन्ते च निमित्तानि घोराणि जगतीपते ।
येषामल्पतरं मन्ये फलं त्रैलोक्यसंक्षयः ॥ ४७३ ॥'

अथ पृथुगुणकृष्टैः पाण्डवाः पौरवृन्दै-
स्तपसि विहितनिष्ठैर्ब्रह्मणैश्चानुयाताः ।
सह नगरनिवासान्निर्ययुः पौरनारी-
नयनजललवालीलालितोच्छ्वासवातैः ॥ ४७४ ॥

अनुद्यूतम् ॥ १२ ॥

इति श्रीव्यासरूपक्षेमेन्द्रविरचितायां महाभारतमञ्जर्यां सभापर्व द्वितीयम् ॥

आरण्यपर्व ।

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥
एवं धर्मसुतः पापैः कोपितः सानुजो वनम् ।
कृष्णासहायः प्रययौ वञ्चितो निकृतिव्रतैः ॥ २ ॥
पौराननुगतान्सान्त्वैर्विनिर्जित्य प्रियंवदः ।
इन्द्रसेनमुखान्भृत्याञ्जग्राहैव चतुर्दश ॥ ३ ॥
ब्राह्मणैः सह तद्दुःखादम्भसा सह वृत्तिभिः ।
ततो निनाय रजनीं गङ्गाकूलतटान्तिके ॥ ४ ॥
प्रातर्विलोक्य तान्विप्रानध्वखिन्नानुपोषितान् ।
मुमोह करुणापूर्णः कश्मलाभिहतोऽथ सः ॥ ५ ॥
अवाप्तसंज्ञं शनकैस्तं द्विजः शौनकोऽब्रवीत् ।
क्ष्मापते शोकहर्षाभ्यां विलोड्यन्ते न पण्डिताः ॥ ६ ॥
स्मेरचामरहासिन्यो वल्लभाः कस्य न श्रियः ।
किंत्वेताः पवनालोलकदलीदलचञ्चलाः ॥ ७ ॥
तरङ्गतरलैरर्थैर्भोगैर्भ्रूभङ्गभङ्गुरैः ।
मुहूर्तमात्रतारुण्यैर्न खिद्यति सतां मनः ॥ ८ ॥
अस्तु पर्यन्तरोगेषु भोगेषु प्रणयो नृणाम् ।
तद्वियोगविषोद्भूतः संतापो यदि मन्यते ॥ ९ ॥
अदृश्यः कोऽप्यपूर्वोऽयं तृष्णाव्याधिरभेषजः ।
संत्यक्तेऽपि शरीरेऽस्मिन्यो न शाम्यति देहिनाम् ॥ १० ॥
सतां जगन्ति मित्राणि संतोषधनशालिनाम् ।
धनी द्वेष्यस्तु सर्वेषां नग्नग्राम इवांशुकी ॥ ११ ॥
भूतिभिर्वृष्टनष्टाभिर्नर्त्यते न महाशयः ।
नागताभिर्न याताभिर्नदीभिश्चिन्त्यतेऽम्बुधिः ॥ १२ ॥

श्रुत्वेति शौनकवचो व्याजहार युधिष्ठिरः ।
नास्मि केवललोभेन मुने दुःखवशं गतः ॥ १३ ॥
विप्रानुपोषितान्दृष्ट्वा मदर्थं दुःखितान्कृशान् ।
चिन्तानलपरीतोऽहमेतद्भरणवाञ्छया ॥ १४ ॥
श्रेयाननुपजीवेद्यः काकभोज्यो वरं शवः ।
विमुखार्थिमुखद्रष्टा सोच्छ्वासो न तु निर्धनः ॥ १५ ॥
भृत्यशेषं च विघसं द्विजशेषं तथामृतम् ।
यो हि नाश्नाति धिक्तस्य श्वगृहात्सदृशं गृहम् ॥ १६ ॥
सर्वाश्रमेषु शंसन्ति पण्डिता गृहमेधिनम् ।
पर्जन्यस्येव भूतानि यस्य जीवन्ति संपदा ॥ १७ ॥
सोऽहं गृहाश्रमे वर्ते कथमर्थिविवर्जितः ।
कण्टकीभूतसुषिरः श्वभ्रजात इव द्रुमः ॥ १८ ॥
युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा हसन्प्रोवाच शौनकः ।
अहो बतायं लोकस्य मिथ्यामानपरिग्रहः ॥ १९ ॥
कर्तव्य इति किं त्वेष सदाचारो महात्मनाम् ।
फलमूलैस्तृणैर्वापि वाग्भिरद्भिर्विलोकनैः ॥ २० ॥
पूज्यतेऽर्थिजनः सद्भिर्विलुप्तविभवैरपि ।
कालप्राप्तैर्निधानैर्वा जीर्णेन फलकेन वा ॥ २१ ॥
समाना महतां वृत्तिर्धैर्यमुद्रितचेतसाम् ।
परार्थोऽयं समारम्भो यदि ते कर्म कुर्वतः ॥ २२ ॥
तत्किं राजन्न राजासि तपःसाध्या विभूतयः ।
निशम्य शौनकेनेति भाषितं धर्मनन्दनः ॥ २३ ॥
तथेत्युक्त्वा तमेवार्थं धौम्यं पप्रच्छ भूतये ।
ब्राह्मणार्थं नरेन्द्रेण स च पृष्टोऽभ्यभाषत ॥ २४ ॥
प्रथमं क्षुत्परीतानां भूतानाममृतं रविः ।
पुरा ससर्ज भगवान्क्ष्मामाविश्य महौषधीः ॥ २५ ॥

दक्षिणायनमासाद्य दधानः शक्तिमैन्दवीम् ।
रसान्पुष्णाति तानेव संगृह्णात्युत्तरायणे ॥ २६ ॥
प्राणानां हेतुरन्नानां तमाराधय संयमात् ।
इति धर्मसुतः श्रुत्वा तद्वत्तश्रुतिजापकः ।
तपसा वरदं देवं दिवाकरमतोषयत् ॥ २७ ॥
नमः सूर्याय विसरत्संवित्किरणशालिने ।
सत्यप्रकाशसन्धाय संसारतिमिरच्छिदे ॥ २८ ॥
नमोऽनुग्रहतात्पर्यविश्वचर्याविधायिने ।
अर्यम्णे जनतातापहरायाश्चर्यतेजसे ॥ २९ ॥
नमश्चिद्गगनान्भोगभासिने बोधभास्वते ।
अविच्छिन्नस्वभावाय भवायाभयकारिणे ॥ ३० ॥
नमस्त्वष्ट्रे समाकृष्टदुष्टायारिष्टशालिने ।
दिग्दलाष्टकसंश्लिष्टजगत्पद्मविकासिने ॥ ३१ ॥
नमो विष्यन्दिशीतांशुकृशानुशबलत्विषे ।
पूर्णप्रशमिताशेषदोषायातिशयस्पृशे ॥ ३२ ॥
नमस्त्वतर्क्यगतये वसुधान्तरचारिणे ।
अर्कायामृतसंपर्करससंवर्धितान्धसे ॥ ३३ ॥
नमो लोकपरित्राणकर्त्रे नित्योदितात्मने ।
सवित्रे त्रिजगन्नेत्रशतपत्रविकासिने ॥ ३४ ॥
नमो विराजमानाय मेरुन्यस्तगभस्तये ।
अजाय विश्वजयिने पृथिव्यादिमयात्मने ॥ ३५ ॥

सूर्यस्तवः ॥ १ ॥

इत्यादिभिः स्तुतिपदैर्धौम्यप्रोक्तैर्युधिष्ठिरः ।
आवाह्य प्रणतः सूर्यं ददर्श पुरतः स्थितम् ॥ ३६ ॥
ततस्तुष्टो ददौ तस्मै भगवान्वासरेश्वरः ।
स्वयं सन्निधिमन्नानामक्षयाणां महानसे ॥ ३७ ॥

ततो भौमांश्च दिव्यांश्च प्राप्य भोगान्रवेर्वरात् ।
द्विजशेषाशनो नित्यं ननन्द कुलनन्दनः ॥ ३८ ॥
भुक्तवत्सु द्विजातीनां सहस्रेष्वनिवारितम् ।
सानुगेषु च पार्थेषु शेषं भुङ्क्ते स्म पार्षती ॥ ३९ ॥
समृद्धिमतुलां प्राप्य जंगमस्वर्गसन्निभाम् ।
विप्रसंघैर्वृता जग्मुस्ततस्ते काम्यकं वनम् ॥ ४० ॥
अत्रान्तरे नागपुरे निःश्वसन्नम्बिकासुतः ।
पार्थानां विक्रमं ध्यायन्न लेभे दुःखितो धृतिम् ॥ ४१ ॥
विदुरं सोऽथ पप्रच्छ शङ्कमानः पराभवम् ।
अस्मिन्नः समयो ब्रूहि श्रेयो मतिमतां वरः ॥ ४२ ॥
पृष्टो वैचित्रवीर्येण सादरं विदुरोऽवदत् ।
राजन्नद्यापि वर्तस्व सुनीत्या रक्ष संपदम् ॥ ४३ ॥
यत्स्नेहादेष ते राजञ्जातो दुर्नयविप्लवः ।
सूनोस्तस्यैव ते पूर्वं मन्ये पर्यन्त एष्यति ॥ ४४ ॥
प्रसाद्य पाण्डवान्वीरानपि त्यक्त्वा सुयोधनम् ।
यशःशुभ्रां श्रियं रक्ष यावद्वैरं न वर्धते ॥ ४५ ॥
को हि भीमस्य दोर्दण्डखण्डितोश्चण्डवैरिणः ।
तिष्ठेदभिमुखं स्वामिन्प्रतिबिम्बाननं विना ॥ ४६ ॥
जाने नाद्यापि जातोऽसौ सोढुं योऽर्जुनमाहवे ।
शक्तो यस्य प्रतापाग्निरग्नेरपि समाश्रयः ॥ ४७ ॥
राजन्हिताय बुध्यस्व मा युध्यस्व स्वबन्धुभिः ।
निःसंशयो हि संग्रामे त्वत्पुत्राणां पराजयः ॥ ४८ ॥
श्रुत्वेति विदुरेणोक्तमन्तःकोपो जनाधिपः ।
स्विद्यल्ललाटघटितभ्रकुटीकुटिलोऽवदत् ॥ ४९ ॥
हितवादीति सततं प्रमाणीक्रियते मया ।
संदेहेष्वधुना ज्ञातं यत्त्वमस्मत्पराङ्मुखः ॥ ५० ॥

पुत्रं त्यजेति को ब्रूते निष्ठुरं कठिनाशयः ।
निःस्नेहमनपत्यं च त्वामृते क्रूरवादिनम् ॥ ५१ ॥
विरक्तचेतसा कोऽर्थः पण्डितेनापि धीमता ।
सुरूपयापि किं नार्या सततं या पराङ्मुखी ॥ ५२ ॥
नेदानीमुपयोगोऽस्ति त्वद्बुद्धिविभवेन मे ।
व्रज पाण्डुसुतान्येषु तव चेतः प्रसीदति ॥ ५३ ॥
इत्युक्तो धृतराष्ट्रेण विदुरो मन्युमूर्च्छितः ।
रथेन प्रययौ तूर्णं पार्थानां काम्यकं वनम् ॥ ५४ ॥
तत्र संपूज्यमानस्तैर्जटावल्कलधारिभिः ।
निवेद्य निजवृत्तान्तं तस्थौ परिवृतः सुखम् ॥ ५५ ॥
ततोऽनुशयसंतप्तः प्रलापप्रमुखाननः ।
संजयं विदुराह्वाने धृतराष्ट्रः समादिशत् ॥ ५६ ॥
स गत्वा काननं पार्थान्समागम्य प्रणम्य च ।
प्रसाद्य विदुरं रुष्टमानिनाय नृपान्तिकम् ॥ ५७ ॥
प्रज्ञाचक्षुः परिष्वज्य तं प्राप्तं सास्रुलोचनः ।
दुरुक्तमन्युविमुखं क्षमयामास वत्सलम् ॥ ५८ ॥

विदुरागमनम् ॥ २ ॥

अथ प्रत्यागतं ज्ञात्वा विदुरं पार्थकाननात् ।
राधेयसौबलमुखानूचे दुर्योधनो रहः ॥ ५९ ॥
अयं च दयितो मन्त्री पुनः प्राप्तः पितुर्मम ।
विदुरोऽन्तर्गतः शत्रुरस्माकं दैवनिर्मितः ॥ ६० ॥
ध्रुवं धूर्तोऽभिजातस्य राज्ञश्चेतः शनैरसौ ।
प्रविश्य पाण्डुतनयान्वनान्प्रत्यानयिष्यति ॥ ६१ ॥
कृतवैरानरीन्दृष्ट्वा तानहं श्रीयुतात्पुनः ।
निरपेक्षः शरीरेऽस्मिन्भविष्याम्यनृपो यथा ॥ ६२ ॥
इति दुर्योधनेनोक्ते जगाद सुबलात्मजः ।
अनिस्तीर्णप्रतिज्ञास्ते व्यक्तं नायान्ति काननात् ॥ ६३ ॥

अथवा त्यक्तमर्यादा लोभादेष्यन्ति पाण्डवाः ।
स एवाहं त एवाक्षाः कैतवं क्व गतं पुनः ॥ ६४ ॥
इति ब्रुवाणे शकुनौ नृपं वीक्ष्य निरादरम् ।
हृदयज्ञस्ततः कर्णो वक्तुं समुपचक्रमे ॥ ६५ ॥
श्रिया विहीना निष्पक्षा दुःखिताः काननौकसः ।
वध्यास्ते तूर्णमेवाद्य प्रमाणं यदि मद्वचः ॥ ६६ ॥
तच्छ्रुत्वा जातहर्षोऽथ पाण्डवान्हन्तुमोजसा ।
गजवाजिरथानीकैर्धार्तराष्ट्रो विनिर्ययौ ॥ ६७ ॥
प्रस्थितं सचिवैः सार्धं तमेत्य ज्ञानलोचनः ।
न्यवारयत्कृष्णमुनिः कुत्सितं जिह्ममन्त्रितम् ॥ ६८ ॥
उवाच च समभ्येत्य भगवानम्बिकासुतम् ।
अहो दुर्नयरूपोऽयं कालो युष्मासु जृम्भते ॥ ६९ ॥
भ्रातॄणामेष वैराग्निः कुलान्ताय समुद्गतः ।
त्यज दुर्योधनं राजञ्शेषा जीवन्ति ते सुताः ॥ ७० ॥
वनस्थानपि पापोऽसौ पाण्डवान्हन्तुमुद्यतः ।
एकस्यास्य विकारेण मा वोऽस्तु विषमा गतिः ॥ ७१ ॥
इति व्यासवचः श्रुत्वा धृतराष्ट्रः सुतप्रियः ।
बभाषे भगवान्सर्वं जानामि विपदां पदम् ॥ ७२ ॥
किं तु स्वयं न शक्नोमि मुने संत्यक्तुमात्मजम् ।
न कस्यानेकदोषोऽपि पुत्रः काय इव प्रियः ॥ ७३ ॥
धृतराष्ट्रवचः श्रुत्वा पाराशर्योऽवदत्पुनः ।
एवमेतन्नरपते पुत्रस्नेहः सुदुस्त्यजः ॥ ७४ ॥
समाना मम धर्मेण पाण्डवास्त्वत्सुतास्तथा ।
किं तु पार्थेषु मे राजन्क्लेशेष्वभ्यधिका दया ॥ ७५ ॥
सुरराजः पुरा पृष्ट्वा रुदतीं सुरभीं दिवि ।
पप्रच्छ शङ्कितो मातः कच्चित्कुशलमस्ति नः ॥ ७६ ॥

सा तेन कारणं पृष्टा कथंचिद्दुःखितावदत् ।
क्षेमं दिवौकसां शक्र किंत्वहं स्नेहविक्लवा ॥ ७७ ॥
दुर्बलं पश्य मे वत्स भुवि कार्षिकपीडितम् ।
धुर्येण बलिनान्येन कृष्यमाणं ककुद्मता ॥ ७८ ॥
शक्र यद्यप्यसंख्योऽयं वृषसर्गः क्षितौ मम ।
तथाप्यस्मिन्कृशतनौ जायतेऽप्यधिका स्पृहा ॥ ७९ ॥
तद्दुःखकारणं श्रुत्वा सुरभ्याः पाकशासनः ।
ववर्ष तं वृषं येन स मुमोचाथ कार्षिकः ॥ ८० ॥
इत्येवं करुणा राजन्कृशेषु विपुला सताम् ।
वनेचरान्पाण्डुसुतान्बालान्पश्य स्वपुत्रवत् ॥ ८१ ॥
सुरभ्युपाख्यानम् ॥ ३ ॥
अयमायाति मैत्रेयः पाण्डवान्वीक्ष्य कानने ।
वचोऽस्य कार्यमित्युक्त्वा ययौ सत्यवतीसुतः ॥ ८२ ॥
अथादृश्यत मैत्रेयः कृशानुसदृशो मुनिः ।
तेजोभिः कपिलैः कुर्वन्दिशः प्रज्वलिता इव ॥ ८३ ॥
स प्रविश्याप्तसत्कारो निषण्णः कनकासने ।
सपुत्रं कौरवपतिं सभासीनं समभ्यधात् ॥ ८४ ॥
राजन्न विनयो घोरः किं त्वयायमुपेक्षितः ।
कुलाचारं समुत्सृज्य वर्तसे कैतवेन यत् ॥ ८५ ॥
श्रुतं मयैतद्भवता भ्रातृपुत्रा विवासिताः ।
बन्धुद्रोहरजःसङ्गादहो राजन्न राजसे ॥ ८६ ॥
वैचित्रवीर्यमित्युक्त्वा परावृत्याब्रवीन्मुनिः ।
दुर्योधनं यशः स्फीतं भरतानामुदाहरन् ॥ ८७ ॥
धार्तराष्ट्रशमं पार्थैर्विधाय भव सुस्थितः ।
हिडम्बबककिर्मीर हन्ता भीमोऽपि दुःसहः ॥ ८८ ॥
दृष्टा मया वल्कलिनः पाण्डवाः काम्यके वने ।
दुर्योधन भवद्वैरगणनामन्त्रजापिनः ॥ ८९ ॥

कानने व्रजता रात्रौ किन्दीरो नाम राक्षसः।
निर्हतो भीमसेनेन तत्किं नाकर्णितं त्वया ॥ ९० ॥
इति ब्रुवाणं मैत्रेयं दर्पादनवलोकयन्।
क्ष्मां पादेन लिखन्नूरुं जघान कुरुनन्दनः ॥ ९१ ॥
अनयं तं मुनिर्दृष्ट्वा कोपात्कालानलप्रभः।
नायमस्तीति संचिन्त्य शशाप धृतराष्ट्रजम् ॥ ९२ ॥
अस्य दुर्नयगदस्य भेषजं कुम्भभिन्नभटभाजि संयुगे।
ऊरुभञ्जनविधौ भयंकरो भीम एव भवतो भविष्यति ॥ ९३ ॥
इत्युद्वान्तमहाशापपावकं कुपितं मुनिम्।
भीतः प्रसादयामास पुत्रस्नेहात्कुरूद्वहः ॥ ९४ ॥
प्रशान्तमन्युः शनकैरुवाच मुनिपुंगवः।
अस्य संत्यक्तवैरस्य शापो नायं भविष्यति ॥ ९५ ॥
इत्युक्त्वा निःश्वसन्नासीत्क्षणं मुनिरधोमुखः।
तमूचे धृतराष्ट्रोऽथ किन्दीरो निहतः कथम् ॥ ९६ ॥
इति पृष्टो मुनिर्दृष्ट्वा दुर्योधनमनादरात्।
विदुरो वक्ष्यतीत्युक्त्वा तूर्णं प्रायाददर्शनम् ॥ ९७ ॥

मैत्रेयशापः ॥ ४

तस्मिन्प्रयाते विदुरः पृष्टो राज्ञाभ्यभाषत।
किन्दीरदारुणाख्यानद्वेषाद्दुर्योधने गते ॥ ९८ ॥
अथ तेषामितो द्यूतजितानां व्रजतां वनम्।
अर्धरात्रे तमःपुञ्जैरञ्जनाद्रिनिभैर्वृते ॥ ९९ ॥
उदतिष्ठन्महाकायः किन्दीरो नाम राक्षसः।
तमस्तमालगहने महाताल इवोद्गतः ॥ १०० ॥
ज्वालाजटालनयनं विद्युत्पिङ्गशिरोरुहम्।
नक्तं दीप्तौषधिव्याप्तं नीलाद्रिमिव जङ्गमम् ॥ १०१ ॥
तं विलोक्य पुरः कृष्णा चकितायतलोचना।
दुःशासनकराकृष्टविकीर्णकचसंचया ॥ १०२ ॥

संरम्भस्रस्तकौशेया भ्रश्यत्किञ्जल्कमालिका ।
विलोलभृङ्गमालेव चकम्पे चूतवल्लरी ॥ १०३ ॥
ततो ननाद बलवान्प्रजन्यां रजनीचरः ।
दिशो विघट्टिताः सर्वा येन भूतानि मेनिरे ॥ १०४ ॥
नदतस्तस्य विपुला माया त्रैलोक्यमोहिनी ।
धौम्यमन्त्रपरिभ्रष्टा विद्येव सहसा ययौ ॥ १०५ ॥
दृष्ट्वा युधिष्ठिरं ज्ञात्वा नामभिः पाण्डुनन्दनान् ।
विनष्टमायः क्रोधान्धः ससंरम्भादभाषत ॥ १०६ ॥
अहो नु सुचिरादेष फलितो मे मनोरथः ।
यत्सत्यं काकतालीयमायान्तीप्सितसिद्धयः ॥ १०७ ॥
भीमेनानेन निहतो भ्राता मे दयितो बकः ।
डिम्बमित्रं हिडिम्बश्च सोऽपि प्राणो बहिश्चरः ॥ १०८ ॥
दिष्ट्या सोऽयं मम रिपुर्भुजपञ्जरगोचरम् ।
प्रयातो दैवनिर्दिष्टः कृतान्तनगरातिथिः ॥ १०९ ॥
इति दंष्ट्राघटायन्त्रविनिष्पेषोद्गतानले ।
भीमो ब्रुवाणे किन्दीरे निष्पत्रमकरोत्तरुम् ॥ ११० ॥
महता मार्गवृक्षेण स तेन क्षणदाचरम् ।
अताडयत्पृथुस्कन्दस्फुटटाङ्काररराविना ॥ १११ ॥
किन्दीरोऽप्युल्मुकं दीप्तं भीमाय प्राहिणोज्जवात् ।
तदापतच्च चिक्षेप चरणेन स हेलया ॥ ११२ ॥
तद्विशीर्णस्फुलिङ्गौघैर्मुहूर्तं ककुभो बभुः ।
सान्धकारा इव गुहाः खद्योतवलयाकुलाः ॥ ११३ ॥
गात्रेषु शैलसारेषु विपुलाः पादपास्तयोः ।
द्रागभज्यन्त बिसिनीबालकन्दाङ्कुरा इव ॥ ११४ ॥
ततो निशाचरः क्रुद्धः शैलशृङ्गोपमां शिलाम् ।
चिक्षेप मारुतेर्मूर्ध्नि कम्पिताखिलभूतलाम् ॥ ११५ ॥

संस्तम्भ्य भीमसेनोऽथ शिलाताडनजां व्यथाम् ।
निष्पीड्य कण्ठे पाणिभ्यां राविणं तं निशाचरम् ॥ ११६
भ्रामयित्वा चिरं व्योम्नि विनिष्पिष्य च भूतले ।
व्यसुं सरुधिरोद्गारमुत्ससर्जोर्ध्वलोचनम् ॥ ११७ ॥
इति तत्र द्विजेन्द्राणां श्रुतं कथयतां मया ।
दृष्टं च तद्गिरिवने राक्षसस्य कलेवरम् ॥ ११८ ॥
विदुरेणेति कथितं श्रुत्वा राजाम्बिकासुतः ।
उवाच चेतसा शोकं तप्तं शूलमिवायसम् ॥ ११९ ॥

किन्दीरवधः ॥ ९.

अस्मिन्नवसरे ज्ञात्वा कैतवेन विवासितान् ।
केशवः पाण्डुतनयान्स्वयमेव समाययौ ॥ १२० ॥
चेदिकेकयपाञ्चालैर्धृष्टद्युम्नपुरोगैः ।
वीरैः परिवृतः सोऽथ जटावल्कलधारिणः ॥ १२१ ॥
तान्वीक्ष्य तत्र साकोपः कम्पमान इवाचलः ।
उपविश्याभवद्वाचां क्षणं नोदीरणे विभुः ॥ १२२ ॥
कोपोत्कटस्य तस्याभूल्ललाटे भ्रकुटी क्षणम् ।
काली विश्वक्षयाक्षेपदीक्षितेव भयंकरी ॥ १२३ ॥
तं वीक्ष्य प्रलयावर्तसंवर्तकशतोपमम् ।
जगत्क्षयपरित्रस्ताः स्वस्तीत्यूचुर्महर्षयः ॥ १२४ ॥
धनंजयस्तमवदत्प्रणयावर्जिताञ्जलिः ।
विश्वसंहारचतुरां हरे संहार विक्रियाम् ॥ १२५ ॥
धार्तराष्ट्रेषु कीटेषु कोऽयं गम्भीरविक्रमः ।
संरम्भस्तव दुर्वारदैत्यनिर्दारणोचितः ॥ १२६ ॥
किं न स्मरसि सर्वेश बदर्यां शमिना त्वया ।
पुष्करेषु प्रभासेषु सहस्राब्दं कृतं तपः ॥ १२७ ॥
इयं देव भवन्मूर्तिस्त्राणायामृतपेशला ।
तृतीया तव सा रौद्री शक्तिः संकर्षणात्मिका ॥ १२८ ॥

त्वदिच्छास्पन्दमात्रेण भवन्ति न भवन्ति च ।
जगन्ति सर्वभूतात्मन्निजधामस्पृशाच्युत ॥ १२९ ॥
इति पार्थस्य वचसा शान्तकोपो मुरान्तकः ।
उवाच सर्वं जानामि त्वयोक्तं शक्रनन्दन ॥ १३० ॥
नरो मुनिपुराणस्त्वं जीवितं मे बहिश्चरम् ।
तस्य विप्रकृतिं क्षुद्रैस्तव नाहं सखे सह ॥ १३१ ॥
निजशोणितसिक्तानि रजांसि वसुधातले ।
पतिता भक्षयिष्यन्ति व्यक्तं दुर्योधनादयः ॥ १३२ ॥
इति वादिनमभ्येत्य द्रौपदी कैटभान्तकम् ।
उवाच साश्रुनयना धृष्टद्युम्नस्य शृण्वतः ॥ १३३ ॥
श्रुताः कथयतां नित्यं युधिष्ठिरसभाजुषाम् ।
मया कृष्ण मुनीन्द्राणां त्वत्प्रभावविभूतयः ॥ १३४ ॥
त्वयि नाथे जगन्नाथे राज्ञः साम्राज्ययाजिनः ।
जाया युधिष्ठिरस्याहं गौरिति व्याहृता परैः ॥ १३५ ॥
अग्रे बकहिडिम्बारेः प्रत्यक्षं खाण्डवद्रुहः ।
दुःशासनेन कृष्टाहं तव कृष्ण सखी सती ॥ १३६ ॥
का नु सीमन्तिनीखेलं भर्तृमानेन यास्यति ।
कलत्रं पाण्डुपुत्राणां मां विलोक्य यथागताम् ॥ १३७ ॥
अयं मे बान्धवयशाश्चन्द्रिकाकालवारिदः ।
धार्तराष्ट्रकराकृष्टव्याकीर्णकचसंचयः ॥ १३८ ॥
बन्धुस्वजनहीनाहं नूनं पातककारिणी ।
पराभवमिमं प्राप्ता यत्प्राकृतवधूरिव ॥ १३९ ॥
इत्युक्त्वा लोचनाद्वान्तस्थूलास्रुकणसंततिम् ।
कुचस्थले मानवती निनायासूत्रहारताम् ॥ १४० ॥
ततो बभाषे तां देवो भगवान्गरुडध्वजः ।
मन्युहालाहलेनार्तां सहसा जीवयन्निव ॥ १४१ ॥

राजपुत्रि करिष्यन्ति सत्यं ताः कौरवस्त्रियः ।
निर्वापणं बाष्पजलैः कोपसप्तार्चिषस्तव ॥ १४२ ॥
प्रहर्षं तटिनीनाथो ध्रुवं यास्यति निर्वृतः ।
कुरुसेनासरद्रक्तनदी नवसमागमात् ॥ १४३ ॥
यत्क्षमं भीमभुजयोर्गाण्डीवस्योचितं च यत् ।
मत्कोपस्य च यत्तुल्यं तस्य तस्याहमग्रणीः ॥ १४४ ॥
इत्युक्तवति दाशार्हे धृष्टद्युम्नोऽभ्यभाषत ।
वीरपत्नि करिष्यन्ति पतयस्ते समीहितम् ॥ १४५ ॥
हते युधि मया द्रोणे गाङ्गेये च शिखण्डिना ।
कौरवाः पाण्डुपुत्राणां नातिभारो भविष्यति ॥ १४६ ॥
इति भ्रातुर्वचः श्रुत्वा द्रौपदी विनतानना ।
त्र्यश्रेणालोकयामास कटाक्षेण किरीटिनम् ॥ १४७ ॥
तस्या नेत्रत्रिभागेन कर्णान्तपरिसर्पिणा ।
विद्धः पर्यन्तशुभ्रेण शरेणेवार्जुनोऽवदत् ॥ १४८ ॥
मा शुचः कृष्णशाराक्षि तदैव कुरवो हताः ।
यदैव कृष्णे कृष्णेन ललाटे भ्रकुटी कृता ॥ १४९ ॥
इत्यर्जुनेन गदिते परिवृत्य जनार्दनः ।
निर्विकारमिवाम्भोधिं युधिष्ठिरमभाषत ॥ १५० ॥
किं करोमि महीनाथ जगद्रक्षाशिखामणिः ।
पराभवमिमं प्राप्तो मयि सन्निहिते भवान् ॥ १५१ ॥
राजसूये तव मया शिशुपाले निपातिते ।
क्रुद्धः साल्वो हयग्रीवस्तत्सखा मत्पुरीं ययौ ॥ १५२ ॥
त्वत्पुरस्थे मयि जवात्सोऽभ्येत्य द्वारकां बली ।
महता वलचक्रेण रुन्धानः पर्यवारयत् ॥ १५३ ॥
सुश्लिष्टगोपुराट्टालदृढयन्त्रार्गलावृताम् ।
शस्त्रप्राकारसंबाधां यन्त्रकूटाश्मशालिनीम् ॥ १५४ ॥

नानुरोधधृतैर्योधैर्हीनकालभृतैर्न च ।
न दृष्टसारैर्न कृशैर्गुप्तां परिघबाहुभिः ॥ १५५ ॥
पुरीं निरीक्ष्य संरुद्धां सौभेन व्योमचारिणा ।
प्रद्युम्नप्रमुखाः सर्वे निर्ययुर्मत्सुता रथैः ॥ १५६ ॥
तैः क्षोभ्यमाना साल्वस्य वाहिनी मकरैरिव ।
बभौ लसद्विकोशासिवीचीवलयशालिनी ॥ १५७ ॥
क्षेमवृद्धिविविन्ध्याख्यौ सौभसेनापती ततः ।
दैत्यवीरौ न सहतो मत्सुतानां पराक्रमम् ॥ १५८ ॥
चारुदोष्णेन समरे विविन्ध्येऽथ निपातिते ।
कामगेन विमानेन स्वयं साल्वः समभ्ययात् ॥ १५९ ॥
तमभ्यधावत्प्रद्युम्नो दारुकप्रेरितैर्हयैः ।
निर्दारयन्निव महीं राजमानो झषध्वजः ॥ १६० ॥
ततो दिव्यास्त्रविसरज्वालाजालारुणं नभः ।
प्रद्युम्नसाल्वयोर्युद्धे जातरक्तमिवाभवत् ॥ १६१ ॥
सुवर्णपुङ्खैः प्रद्युम्नसायकैः साल्ववाहिनी ।
बभार मेरुसंजातहेमवेत्रवनश्रियम् ॥ १६२ ॥
रौक्मिणेयशरेणायं दारुणेन विदारितः ।
दुर्जनस्येव वचसा साल्वो मोहादथापतत् ॥ १६३ ॥
लब्धसंज्ञो विमानेन चलन्नीलपताकिना ।
भ्रूभङ्गभीषणेनेव स प्रद्युम्नमुपाद्रवत् ॥ १६४ ॥
क्षिप्रहस्तस्ततः साल्वः कर्णान्तपरिसर्पिणा ।
क्रुद्धः शरेण विव्याध प्रद्युम्नं बाणवर्षिणम् ॥ १६५ ॥
निर्भिद्य दूरयातेन तेन तीक्ष्णेन पत्रिणा ।
स चचाल महाशैलः कुलिशेनेव ताडितः ॥ १६६ ॥
लब्धसंज्ञः स दृष्ट्वैव निजसारथिना रथम् ।
अपकृष्टं विनिर्भर्त्स्य सूतमभ्याद्रवत्पुनः ॥ १६७ ॥

१. आधृपीयस्येदं रूपम्.

स तुरङ्गैर्जवोदारैर्ग्रस्तक्षितितलैरिव ।
समभ्येत्य रिपुं चक्रे क्रुद्धः शरशताकुलम् ॥ १६८ ॥
ततः प्रादुश्चकारोग्रं दैत्यास्त्रं साल्वभूपतिः ।
तच्चाशु ब्रह्मशिरसा शमयामास मत्सुतः ॥ १६९ ॥
तत्सायकेन साल्वोऽथ दारितः क्षतजोक्षितः ।
वाताकुल इवाशोकश्चकम्पे मूर्छितो मुहुः ॥ १७० ॥
रौक्मिणेयोऽथ दिव्यास्त्रं संदधानः स्वकार्मुके ।
संहरास्त्रं वधायास्य कृष्ण इत्यशृणोद्दिवः ॥ १७१ ॥
संहृतास्त्रे ततो वीरे प्रद्युम्ने दिव्यशासनात् ।
साल्वराजो ययौ कृत्वा द्वारकां ध्वस्ततोरणात् ॥ १७२ ॥
अथ प्रतिनिवृत्तोऽहं यज्ञान्ते नगरात्तव ।
अपश्यं च पुरीं ध्वस्तां हेमन्ते नलिनीमिव ॥ १७३ ॥
उर्वरीं शालिसंपूर्णां मेघेनेव समाहताम् ।
श्रुत्वाहं साल्वराजेन तां पुरीं शकलीकृताम् ॥ १७४ ॥
वृष्णिभिः सहितो वीरैरगमं कोपकम्पितः ।
अब्धिकूलाश्रयं साल्वं दिव्यधिष्ण्यांशुसूचितम् ॥ १७५ ॥
सौभाभिधानं तस्याहं पुरमाकाशगं महत् ।
अपूरयं शरशतैर्मण्डलीकृतकार्मुकः ॥ १७६ ॥
तस्याथ मायया क्षिप्रमभवं तिमिरावृतः ।
मुहुः सहस्रसूर्याश्च दिशः प्रज्वलिता इव ॥ १७७ ॥
पूषास्त्रेण समुत्सार्य मोहं तन्मायया कृतम् ।
अपूरयमहं दैत्यं तमूर्ध्ववदनैः शरैः ॥ १७८ ॥
सोऽथ मे पितरं वृद्धं मायायोधी नभस्तलात् ।
अधोमुखं लम्बमानं शरभिन्नमदर्शयत् ॥ १७९ ॥
तद्दृष्ट्वा लूनधैर्योऽहं विचार्य क्षणमात्मना ।
दैत्यमायां विनिश्चित्य नापश्यं शत्रुमग्रतः ॥ १८० ॥

ततः प्रचण्डमार्तण्डमण्डलाभं सुदर्शनम्।
घोरं प्राहिणवं तस्मै पिङ्गीकृतदिगन्तरम्॥ १८१॥
अर्चिषां पाटलैस्तस्य गगनोत्सङ्गगामिनः।
बभुः सिन्धूररुचिराः कुञ्जरेन्द्रा इवाद्रयः॥ १८२॥
ततस्तत्पट्टुटाङ्कारस्फोटिताशेषदिक्तटम्।
स सौभनगरं साल्वं द्विधाचक्रे ददाह च॥ १८३॥
चक्रनिर्दारिते दैत्ये पतितेऽथ महीतले।
तद्वह्निना दह्यमाना ययुस्तदनुगाः क्षयम्॥ १८४॥
इति सौभरणेनाहं सुचिरं व्याकुलोऽभवम्।
पराभवस्त्वया प्राप्तः किं करोम्यस्थिते मयि॥ १८५॥

साल्ववधः॥ ६॥

इत्युक्त्वा शौरिरादाय सुभद्रां सास्रुलोचनाम्।
सौभद्रं च रथेनाशु जगामामन्त्र्य पाण्डवान्॥ १८६॥
द्रौपदेयान्पुरस्कृत्य धृष्टद्युम्ने सकेकये।
प्रयाते धृष्टकेतौ च पौरवृन्देन सानुगाः॥ १८७॥
रथानारुह्य ते जग्मुः पुण्यं द्वैतवनं सरः।
भृङ्गावलीजटा यत्र बभुः फुल्लाः पलाशिनः॥ १८८॥
पुन्नागकेसराशोकचूतकिंशुकचम्पकाः।
सामानीव जगुर्यत्र मञ्जुशिञ्जानषट्पदैः॥ १८९॥
वसत्सु तत्र पार्थेषु नारदाद्या मुनीश्वराः।
स्थितिं बबन्धुः कुर्वाणा देवलोकमिवापरम्॥ १९०॥
तस्मिन्ब्रह्ममहासंघमध्ये वीक्ष्य महाभुजान्।
धन्विनो जटिनो वीरान्पाण्डवान्विस्मितो मुनिः॥ १९१॥
मार्कण्डेयो रघुपतेर्दशकण्ठशिरश्छिदः।
चिरं सस्मार रामस्य ऋष्यमूकनिवासिनः॥ १९२॥
ततः कदाचित्सायाह्ने सांध्यरागारुणाम्बरे।
प्रशान्तविप्लवे याते परिव्राजकतामिव॥ १९३॥

सर्पत्सु होमधूमेषु प्रलयावर्तलीलया।
मन्त्राहुतीनां साकारैरोङ्कारैरङ्कितेष्विव ॥ १९४ ॥
सायं पिङ्गायमानासु तटिनीतीरभूमिषु।
संध्याबद्धसमाधीनां द्विजानामिव तेजसा ॥ १९५ ॥
युधिष्ठिरं बको दाल्भ्यो बभाषे तत्र संसदि।
वने विलोकयँल्लक्ष्मीं ब्रह्मलोकावलोकिताम् ॥ १९६ ॥
राजचूडामणे पश्य त्वत्समाश्रयशालिनाम्।
निर्विघ्नं भूमिदेवानां प्रवृत्ता वैदिकी क्रिया ॥ १९७ ॥
अहो परस्पराबद्धब्रह्मक्षत्रमिदं वनम्।
विभाति तेजसोस्तुल्यं तपःशौर्यजुषोः श्रिया ॥ १९८ ॥
मिथस्तेजःप्रतापाढ्यास्त्राणाय विभवाय च।
नरेन्द्राच्च द्विजेन्द्राणां ब्राह्मणाच्च महीभुजाम् ॥ १९९ ॥
इति दाल्भ्येन कथिते धर्मराजः सहानुगः।
स्वारण्यं ब्राह्मणाकीर्णं पश्यन्संतोषमाप्तवान् ॥ २०० ॥
ततः कृष्णा समभ्येत्य समभाषत भामिनी।
वहन्ती मनसा घोरं दुःशासनपराभवम् ॥ २०१ ॥
क्षमापते दयितां भार्यां परैर्नीतामिमां दशाम्।
मानिनीं मानिनो वीक्ष्य भ्रूभङ्गोऽपि न ते कथम् ॥ २०२
न हि राजन्ति राजानो राजन्हीनाः स्वतेजसा।
क्षमामक्षमतामेव क्षत्रियाणां वदन्ति यत् ॥ २०३ ॥
नातितीक्ष्णं विलङ्घन्ते क्षमिनं लङ्घयन्ति च।
शंसन्ति तां क्षमां सन्तो न या परिभवास्पदम् ॥ २०४ ॥
भडिः पितामहं श्रीमान्प्रल्हादं संशये पुरा।
पप्रच्छ तेजसः सारं क्षान्तेश्च गुरुलाघवम् ॥ २०५ ॥
स तेन पृष्टः प्रोवाच मुनीनां भूषणं क्षमा।
अक्रूरतेजसां किंतु जीवस्तेजो महीभुजाम् ॥ २०६ ॥

अवमानैर्बहुविधैर्नर्मभिर्मर्मवेधिभिः ।
दारापहरणैर्यावत्क्षमावान्परिभूयते ॥ २०७ ॥
शमिना किं मनुष्येण प्रशान्ताङ्गारवर्चसा ।
स्वभृत्या अपि पादेन निर्विशङ्कं स्पृशन्ति यम् ॥ २०८ ॥
भर्त्स्यते गृहयोषाभिर्बालकैः परिकृष्यते ।
जरद्गव इवावीर्यः क्षमी सर्वापदां पदम् ॥ २०९ ॥
स्त्रियः क्लीबं भटा भीरुं स्त्रियं चान्ये वदन्ति यम् ।
तस्य सर्वावधूतस्य क्षमिनो जीवितेन किम् ॥ २१० ॥
धिक्तं क्षमापरं दीनं जीर्णमार्जारवत्सदा ।
श्मश्रुपाटनपर्यन्तं सहते यः पराभवम् ॥ २११ ॥
मानिनः सततं तस्य स्वयं ग्राहसुखाः श्रियः ।
तेजसा राजते दिक्षु विजयव्यञ्जनेन यः ॥ २१२ ॥
किंतु कैवल्यतैक्ष्ण्येन तेजो निकृतितेजसः ।
अपकाराय लोकानां हालाहलमहेरिव ॥ २१३ ॥
तस्मादतीक्ष्णस्तेजस्वी क्षमावानरिमर्दनः ।
यथापराधदण्डश्च प्रभविष्णुः पदं श्रियः ॥ २१४ ॥
मौनी पादप्रहारेऽपि न क्षमी नीच एव सः ।
आकृष्टशास्त्रो मित्रेऽपि न तेजस्वी खलो हि सः ॥ २१५ ॥
क्रोधं क्षमावान्कुरुते देशकालौ विवेच्य यः ।
जनापवादैरस्पृष्टा वर्धन्ते तस्य संपदः ॥ २१६ ॥
प्रल्हादेनेति कथितं पृष्टेन भडिना पुरा ।
राजन्परापकारेषु क्षमां शत्रुषु मा कृथाः ॥ २१७ ॥
अथैवंवादिनीं कृष्णामकृष्णचरितो नृपः ।
ऊचे ससत्त्वो धवलां दिशन्दशनचन्द्रिकाम् ॥ २१८ ॥
कृष्णे यथाह भवती तेजो राज्ञां विभूतये ।
ऊर्जिता तेजसा सार्धं जातैव क्षत्रसंततिः ॥ २१९ ॥

यच्च सत्त्वमनुत्सेकं यश्चाहिंस्रः पराक्रमः ।
यदप्यचापलं दाक्ष्यं तेजस्तदभिधीयते ॥ २२० ॥
केवलक्रोधदग्धानामायासः किल दुःसहः ।
क्रोधान्धस्तमसि शु(श्व)भ्रे पतत्येवानिवारितः ॥ २२१ ॥
सर्वथा देवि शप्तोऽसौ स्वच्छन्दास्पदमापदाम् ।
आविष्ट इव यो भूतैः क्रोधाध्मातोऽभिधावति ॥ २२२ ॥
अपस्मारोऽपमानेन क्रोधेन व्याकुलो जनः ।
आत्मानं घातयेद्यावत्किं वा कुर्यान्न पातकम् ॥ २२३ ॥
आस्तेऽम्बुधिरिवाक्षोभ्यः क्रोधं धीरो नियम्य यः ।
उत्थानोपहतास्तस्य न भवन्त्येव शत्रवः ॥ २२४ ॥
प्राप्नोत्यकीर्तिं बहुलामात्मनाशं च दुर्बलः ।
येन तं दुःसहं क्रोधं साधु को नाम न त्यजेत् ॥ २२५ ॥
शशिश्रियेव रजनी लीलयैव वराङ्गना ।
शोभते क्षमयैवासौ महतां किल शक्तता ॥ २२६ ॥
अद्रव्याडम्बरो यज्ञस्तपश्चाकायशोषणम् ।
अप्रमादं महत्तेजः क्षमा नामामृतं सताम् ॥ २२७ ॥
पूज्याः क्षमावता येन सत्यत्यागादयो गुणाः ।
कश्यपश्चाभ्यधात्सुभ्रु परं ब्रह्म क्षमा नृणाम् ॥ २२८ ॥
इति सौम्यं वचो भर्तुः श्रुत्वा द्रुपदनन्दिनी ।
उवाच दुःखसंतप्ता दीर्घं निश्वस्य मानिनी ॥ २२९ ॥
सर्वात्मना नमस्तस्मै धात्रे स्वच्छन्दचारिणे ।
येनापकृष्टा बुद्धिस्ते स्वधर्मात्पृथिवीपते ॥ २३० ॥
सर्वथा दैवविहितं चेष्टते तद्वशो जनः ।
यन्त्रकारेच्छया जीवन्निव कृत्रिमपुत्रकः ॥ २३१ ॥
प्रायो दैवैकनिष्ठानामफलोऽयं क्रियाक्रमः ।
शुभाशुभमिदं कर्म सर्वमेवेश्वरेच्छया ॥ २३२ ॥

पापः सुयोधनो राज्ये त्वं च देव वनेचरः ।
अतो न दैविकादन्यो हेतुः सर्वत्र देहिनाम् ॥ २३३ ॥
अजातशत्रुर्दयितावचः श्रुत्वेति सस्मितः ।
उवाच कृष्णे जानामि प्रगल्भं वक्तुमीदृशम् ॥ २३४ ॥
महात्मनां मुनीन्द्राणां दृष्ट्वा धर्मफलां श्रियम् ।
प्रत्यक्षेऽस्मिन्सदाचारे कः शङ्कां कर्तुमर्हति ॥ २३५ ॥
कर्तव्य इति धर्मो मे नतु धर्मफलार्थिता ।
वाणिज्यं तत्र धर्मोऽसौ क्रियते यः फलार्थिभिः ॥ २३६ ॥
इति पत्युर्वचः श्रुत्वा बभाषे द्रौपदी पुनः ।
सर्वमेतद्विजानामि किंत्वेषा दुःखसूचना ॥ २३७ ॥
दैवं पुरुषकारे च परस्परनिबन्धनम् ।
ज्ञात्वा विबोध्यसे देव मा विलम्बस्व पौरुषे ॥ २३८ ॥
निगद्येति निवृत्तायां कृष्णायां मारुतात्मजः ।
धर्मराज समभ्येत्य निःश्वसन्नित्यभाषत ॥ २३९ ॥
मूकानामिव सर्वस्वं क्लीबानामिव कामिनी ।
हृता विगतमानानां लक्ष्मीर्दुर्योधनेन नः ॥ २४० ॥
धर्मैकवादिना नित्यं त्वया त्यक्तार्थसंपदा ।
अधःकृता वयं राजन्दग्धपक्षाः खगा इव ॥ २४१ ॥
धर्मः कामार्थलोपी वा कामो वाप्यर्थधर्महा ।
अर्थो वा धर्मकामघ्नः सद्भिः किल विगर्हितः ॥ २४२ ॥
समर्थः क्षत्रियो मानी लुप्तवृत्तिर्जटाधरः ।
कस्मिन्नभिहितः शास्त्रे येनायं ते विपर्ययः ॥ २४३ ॥
राजन्नद्यापि वर्तस्व स्वधर्मे रणदीक्षितः ।
विशतु त्वत्प्रतापाग्निर्वैरिवेणुवनावनिम् ॥ २४४ ॥
पतद्भिर्भूभुजां वक्त्रैः समरे सव्यसाचिनः ।
करोतु कन्दुकक्रीडां गाण्डीवप्रणयी भुजः ॥ २४५ ॥

भिन्नेभकुम्भकूटोत्थवेल्लद्रक्तच्छटाङ्किता ।
शोणांशुकवतीवेयं रणे नृत्यतु मद्गदा ॥ २४६ ॥
इति ब्रुवाणं संरम्भाद्भीमं भूमिभृतां वरः ।
गम्भीरधीरहृदयो विमृष्य क्षणमभ्यधात् ॥ २४७ ॥
न मे प्रगल्भते वाणी युष्माकमनुशासने ।
मत्कृते दुर्दशा घोरा सह्यते यैरविक्रियैः ॥ २४८ ॥
जाने प्रभावं विपुलं भीमं भीम भुजस्य ते ।
हेलानिर्जितजम्भारेर्विजयस्य च धन्विनः ॥ २४९ ॥
किंतु नोल्लङ्घनीयोऽयं समयो द्यूतनिर्मितः ।
अज्ञातचर्यापर्याप्तः सत्यभङ्गभयान्मया ॥ २५० ॥
कालेन कालपक्वांस्तानहितान्पातयिष्यसि ।
न हि कालमनासाद्य तिमिरं हन्ति भास्करः ॥ २५१ ॥
एतदाकर्ण्य विमना भीमसेनोऽब्रवीत्पुनः ।
राजन्न नियते मृत्यौ कालं को नु विलम्बते ॥ २५२ ॥
अनिलोल्लासितोत्तालजलकल्लोलचञ्चलम् ।
किं न जानासि राजेन्द्र नृणां जीवितविभ्रमम् ॥ २५३ ॥
अवश्यं मन्युनिर्दग्धाः क्षयं याताः स्वयं वयम् ।
त्रयोदश समाः कालः कस्य नाम प्रतीक्षते ॥ २५४ ॥
असंशयं च दोषोऽयं यद्वयं दिक्षु विश्रुताः ।
छन्नाः क्व विचरिष्यामः करेणार्का इवावृताः ॥ २५५ ॥
अप्यमर्त्येषु देशेषु गीयन्ते यस्य कीर्तयः ।
स त्वं पिहितवक्त्रोऽपि नाविज्ञातो भविष्यसि ॥ २५६ ॥
स पार्थो विजिता येन किन्नरा अपि दिग्जये ।
आच्छाद्यते प्रवृद्धार्चिर्वस्त्रेणेवानलः कथम् ॥ २५७ ॥
उपस्थितमपर्यन्तमिदं नो व्यसनं ध्रुवम् ।
गोप्यन्ते विपुलामोदाः केन कस्तूरिकामृगाः ॥ २५८ ॥

निहत्य समरे शत्रूंश्चर धर्मं पुनः कृती ।
वृषोत्सर्गादयः सन्ति सर्वपापप्रशान्तये ॥ २५९ ॥
इति धर्मसुतः श्रुत्वा धीमान्भीमेन भाषितम् ।
प्रत्युवाच विचारोऽत्र भूतये साधुसंमतः ॥ २६० ॥
वीराणां दृष्टसाराणां महोत्साहवतामपि ।
सहसा विहितं कर्म पश्चात्तापाय केवलम् ॥ २६१ ॥
कर्णः शक्तिमतां धुर्यः कार्तिकेय इवापरः ।
भीष्मो द्रोणश्च सहसा न विजेयः सुरैरपि ॥ २६२ ॥
इति वादिनि भूपाले भगवाञ्ज्ञानलोचनः ।
तं देशमाययौ साक्षान्मुनिः सत्यवतीसुतः ॥ २६३ ॥
प्राप्तपूजासनः सोऽथ बभाषे धर्मनन्दनम् ।
चिन्ता तव मया ज्ञाता राजन्हृदयवर्तिनी ॥ २६४ ॥
दिव्यास्त्रविदुषो वीरा द्रोणकर्णकृपादयः ।
शक्त्या न जेतुमित्येषा चिन्ता तव निवर्तताम् ॥ २६५ ॥
दिव्यां ददामि ते विद्यां यां त्वत्तः प्राप्य फल्गुणः ।
अस्त्राणि लोकपालेभ्यो रुद्राच्च समवाप्स्यति ॥ २६६ ॥
इत्युक्त्वा धर्मपुत्राय महोपनिषदं मुनिः ।
रहः प्रतिस्मृतिं नाम प्रतिपाद्य तिरोदधे ॥ २६७ ॥
ततो विमर्दविरलास्त्यक्त्वा द्वैतवनस्थलीः ।
ब्रह्मसंघैः परिवृताः काम्यकं पाण्डवा ययुः ॥ २६८ ॥
तत्रार्जुनं समाहूय कदाचिद्धर्मसंभवः ।
व्यासशासनमावेद्य तद्विद्याभाजनं व्यधात् ॥ २६९ ॥
विद्यां पार्थः समासाद्य दिव्यास्त्रज्ञानसाधनः ।
आमन्त्र्य तपसे प्रायाद्धर्मराजं सहानुजम् ॥ २७० ॥
स गत्वा कवची धन्वी तटीं गौरीगुरोर्गिरेः ।
इन्द्रकीलाभिधं शृङ्गमारुरोह मनोहरम् ॥ २७१ ॥

तमेत्य तत्र तेजस्वी द्विजः कश्चिदभाषत ।
ज्ञातस्ते पुत्र संकल्पः परमास्त्रार्थिनो मया ॥ २७२ ॥
तपसा शंकरं दृष्ट्वा समीहितमवाप्स्यसि ।
इत्युक्त्वान्तर्हिते शक्रे पार्थः प्राप तपोवनम् ॥ २७३ ॥
मन्दारमधुविष्यन्दनन्ददिन्दिन्दिराकुलम् ।
तमालवलयश्यामं सिन्धुवारवनोज्ज्वलम् ॥ २७४ ॥
यमुनाजाह्नवीवारि विभङ्गसुभगप्रभम् ।
प्रपातनिर्झरासारशीकरामीलितेक्षणैः ॥ २७५ ॥
झाङ्कारश्रवणानन्दनिःस्यन्दैः सेवितं द्विपैः ।
वेल्लत्कालागुरुच्छायारचिताम्भोदविभ्रमम् ॥ २७६ ॥
नृत्यच्छिखण्डिवलयव्यालोलकदलीवनम् ।
किन्नरीकेलिसंगीतदत्तकर्णकुरङ्गकम् ॥ २७७ ॥
संचरत्सिद्धललनाचरणालक्तकाङ्कितम् ।
तस्थावूर्ध्वभुजस्तत्र निराहारो जितेन्द्रियः ॥ २७८ ॥
एकपादानताङ्गुष्ठनखाग्रस्पृष्टभूतलः ।
निरालम्बः स्मरन्देवं स्थाणुं स्थाणुरिवाचलः ॥ २७९ ॥
शीतवातातपसहो दिशः संतापयन्निव ।
अत्रान्तरे मुनिवरैर्विज्ञप्तो भगवान्हरः ॥ २८० ॥
कैरातं रूपमादाय पाण्डवं द्रष्टुमाययौ ।
प्रांशुः कनकतालाभो युवा राजीवलोचनः ॥ २८१ ॥
मयूरपत्राभरणः स धन्वी शबरो बभौ ।
स्वेच्छाविहारिणस्तस्य चरितानुवृत्ता सती ॥ २८२ ॥
बभूव लीलाशबरी गुञ्जाफलविभूषिता ।
तस्याः कर्णान्तलम्बिन्यो विलोलनयनच्छटाः ॥ २८३ ॥
बर्हिबर्हावतंसस्य चक्रिरे पुनरुक्तताम् ।
जहर्ष शबरः शर्वस्तां पश्यञ्शबरीं प्रियाम् ॥ २८४ ॥

हेलाविशृङ्खलो वेषस्तोषाय प्रभुचेतसाम् ।
अस्मिन्नवसरे पार्थो दैत्यं सूकररूपिणम् ॥ २८५ ॥
मूकं नाम जिघांसन्तं जघान निशितेषुणा ।
शबरोऽपि समभ्येत्य समकालमताडयत् ॥ २८६ ॥
तेनासौ सौकरं रूपं त्यक्त्वा दैत्योऽभवद्व्यसुः ।
एककालशराघातकोपादथ धनंजयः ॥ २८७ ॥
अकर्णाञ्चितकोदण्डः किरातपतिमभ्यधात् ।
अहो नु मृगयाधर्मं जानन्नपि वनेचरः ॥ २८८ ॥
क्रोडं मया हतं हत्वा निर्भयो न विकम्पसे ।
धर्माणां किं विमोहाद्वा धाष्टर्याद्वा हतवानसि ॥ २८९ ॥
कुरङ्गं निर्विवेको वा गह्वरावसथो जनः ।
इत्युक्त्वा हेमपुङ्खैस्तं शरैर्हेमाचलप्रभम् ॥ २९० ॥
किरणैरिव तीक्ष्णांशुरविश्रान्तमपूरयत् ।
शरीरे वज्रसाराभे शरास्तस्यार्जुनेरिताः ॥ २९१ ॥
अवकाशमनासाद्य विशीर्णा प्रययुः क्षितिम् ।
ततो ग्रस्तशरस्तेन पार्थः क्रुद्धोऽतिविस्मितः ॥ २९२ ॥
गाण्डीवेन स्मितमुखं चूडाग्रे तमताडयत् ।
ग्रस्तकोदण्डदण्डोऽथ पुनस्तेनैव हेलया ॥ २९३ ॥
अभ्यधावत्समाकृष्य खड्गं भुजगभीषणम् ।
पातितोऽप्यर्जुनेनाशु कृपाणस्तस्य मूर्धनि ॥ २९४ ॥
विशीर्णस्तेजसैवाद्य प्रययौ कणशो दिशः ।
ततो भुजाभ्यामाकृष्य किरातं भीमविक्रमम् ॥ २९५ ॥
मुष्टिभिस्तलघातैश्च निजघान धनंजयः ।
तेन काञ्चनगौरेण किरीटी श्यामलद्युतिः ॥ २९६ ॥
विबभौ नीलरत्नाद्रिः संश्लिष्ट इव मेरुणा ।
दृष्ट्वा धैर्यममर्यादमूर्जितं च पराक्रमम् ॥ २९७ ॥

अन्तर्हिता गणास्तत्र पाण्डुसूनुमपूजयन् ।
उरस्तटविनिष्पेषैर्वज्रसाराङ्गयोस्तयोः ॥ २९८ ॥
उदभूद्धूमलेखाङ्कस्फुलिङ्गशबलोऽनलः ।
अथार्जुनं दीर्घभुजो भुजपञ्जरवर्तिनम् ॥ २९९ ॥
निष्पीड्य निबिडं भूमौ स निश्चेष्टमपातयत् ।
तस्मिन्निपतिते देवः शिवः साक्षादभाषत ॥ ३०० ॥
कैलासशिखराणीव दर्शयन्दशनांशुभिः ।
उत्तिष्ठ पश्य मां पार्थ शौर्यमुन्मुद्रितं त्वया ॥ ३०१ ॥
दिव्यं गृहाण नयनं तुष्टस्ते विक्रमादहम् ।
इत्युक्ते चन्द्रचूडेन पीयूषैरिव पूरितः ॥ ३०२ ॥
ददर्शाग्रे तमुत्थाय सहसा रचिताञ्जलिः ।
त्रैलोक्यानुग्रहव्यग्रां बिभ्राणं लोचनत्रयीम् ॥ ३०३ ॥
दिनेशशशिवह्नीनां जीवबीजमहीमिव ।
भूषितं भङ्गुराभोगैर्विषश्यामैर्भुजङ्गमैः ॥ ३०४ ॥
करालकालदाहोत्थैर्धूमलेशैरिवाङ्कितम् ।
देवी कपोलफलके कस्तूरीपत्रवल्लरीम् ॥ ३०५ ॥
आलिखन्तमिवासक्तं श्यामाभिः कण्ठकान्तिभिः ।
कपालकुहरोत्फुल्लफेनैर्जूटापगाम्बुभिः ॥ ३०६ ॥
चूडाशशाङ्कप्रीत्येव सेवितं कुमुदाकरैः ।
विलोक्य भूतिधवलं शूलिनं वृषवाहनम् ॥ ३०७ ॥
तुष्टाव धन्यतामानी हर्षबाष्पाकुलेक्षणः ।
वैकुण्ठाकुण्ठबाणाय गरिष्ठगिरिधन्विने ॥ ३०८ ॥
नमः श्रुतिरथस्थाय त्र्यक्षाय त्रिपुरच्छिदे ।
गजासुरतमःकूटपाटनस्पष्टभानवे ॥ ३०९ ॥
नमस्तम्भितजम्भारिभुजस्तम्भाय शंभवे ।
नमो भिन्नाञ्जनश्याममूर्तये भैरवात्मने ॥ ३१० ॥

कालीकटाक्षविक्षेपकलितायेव शूलिने ।
नमस्तुङ्गजटाजूटक्षुभ्यद्भागीरथीजुषे ॥ ३११ ॥
वलत्कैलासशुभ्राय ताण्डवाडम्बरस्पृशे ।
इति स्तुत्वा विरूपाक्षं क्षमयामास फल्गुनः ॥ ३१२ ॥
स्वचूडाचुम्बिनीं कुर्वंस्तत्पादनखचन्द्रिकाम् ।
संकल्पप्रार्थितं तस्मै ततस्तुष्टो महेश्वरः ॥ ३१३ ॥
अस्त्रं पाशुपतं प्रादात्पुनः प्रत्यक्षविग्रहम् ।
तस्मिन्गृहीते पार्थेन महास्त्रे दीप्ततेजसि ॥ ३१४ ॥
(?)लोकश्च बालशैलानां ताण्डवं निर्दिशन्निव ।
ततः प्रयाते नभसा सगणे पार्वतीपतौ ।
दृष्टः साक्षान्मया शंभुरित्यभूद्विस्मितोऽर्जुनः ॥ ३१५ ॥

कैरातम् ॥ ७ ॥

अथेन्द्रनीलरुचिरः कुर्वाणः श्यामला दिशः ।
नदीनागवृतः श्रीमानाययौ यादसां पतिः ॥ ३१६ ॥
ततः काञ्चनसच्छायो धनदश्च सगुह्यकः ।
भिन्नाञ्जनगिरिप्रख्यो दण्डहस्तस्तथा यमः ॥ ३१७ ॥
सहस्राक्षस्तु भगवानैरावणगतः स्वयम् ।
सितच्छत्रांशुकैः कुर्वन्ककुभः सस्मिताननाः ॥ ३१८ ॥
ते पार्थमूचिरे भास्वद्विमानोद्भासिताम्बराः ।
गृहाणास्त्राणि नो वीर पुराणस्त्वं नरो मुनिः ॥ ३१९ ॥
सुरकार्यं महत्कार्यं त्वया समरमूर्धनि ।
इत्युक्त्वास्मै ददुः प्रीताः स्वायुधानि यथाविधि ॥ ३२० ॥
दण्डमस्त्रं यमाद्धोरं पाशं प्राप जलेश्वरात् ।
स्वापनं च तिरोधानं धनदाच्च धनंजयः ॥ ३२१ ॥
वत्स त्रिदिवमारुह्य मदस्त्राण्याप्स्यसीति तम् ।
ययौ शक्रोऽथ संभाष्य लोकपालसखो दिवम् ॥ ३२२ ॥

लोकपालास्त्रप्राप्तिः ॥ ८ ॥

ततो हयायुतयुतस्तेजःपिञ्जरिताम्बरः ।
अदृश्यतोरुनिर्ह्रादो मातलिप्रेरितो रथः ॥ ३२३ ॥
शनैः पार्थं समभ्येत्य प्रीतः प्रोवाच मातलिः ।
प्रेषितः सुरराजेन तवायं प्रेरितो रथः ॥ ३२४ ॥
निक्वणत्किङ्किणीजालरत्नध्वजविभूषितः ।
असिशक्तिगदापाशविद्युन्मेघोरगावृतः ॥ ३२५ ॥
दिवमेहीति तच्छ्रुत्वा पार्थः स्नातोऽर्चितामरः ।
कृतजप्यो गिरिवरं समामन्त्र्याहिताञ्जलिः ॥ ३२६ ॥
आरुरोह रथं श्रीमान्प्रणम्यालोलकुण्डलः ।
यं स्प्रष्टुमपि मान्धातृमनुमुख्या न लेभिरे ॥ ३२७ ॥
वल्गत्तरङ्गतुङ्गेन ध्वजपट्टाट्टहासिना ।
मनोरथजवेनाथ ययौ तेन रथेन सः ॥ ३२८ ॥
दिवः सुदूरमारुह्य यज्वनां पुण्यकर्मणाम् ।
यतीनां दानशीलानां शान्तानां सत्यवादिनाम् ॥ ३२९ ॥
अतिसूर्यप्रभाभाञ्जि विमानानि विलोकयन् ।
ऐरावणं चतुर्दन्तं ददर्श तुहिनप्रभम् ॥ ३३० ॥
यशः सर्वसुरेन्द्राणां तदाकारमिवाश्रितम् ।
कर्णतालानिलालोलगुञ्जद्भ्रमरविभ्रमम् ॥ ३३१ ॥
फुल्लसप्तच्छदामोदं कैलासमिव जङ्गमम् ।
व्योममार्गमतिक्रम्य स विवेशामरावतीम् ॥ ३३२ ॥
इन्द्रायुधशतानीव सृजन्ती रत्नतोरणैः ।
स प्रकाशामशीतोष्णामस्पृष्टां दुःखशीकरैः ॥ ३३३ ॥
बालानिलेन कलितां मन्दारमधुवाहिना ।
अनेककौतुकवतीं संचारिमणिमन्थराम् ॥ ३३४ ॥
मनोरथशताभ्यस्तामिव विश्वकृता कृताम् ।
आनन्दस्यन्दिभिर्दिव्यवनितावदनेन्दुभिः ॥ ३३५ ॥

अदोषविषदोद्योतैरपूर्वकृतचन्द्रिकाम्।
विद्रुमस्कन्दरुचिरैर्हेमशाखाशतोज्ज्वलैः।
मुक्ताकुसुमसच्छायैर्युतां रत्नफलैर्द्रुमैः॥ ३३६॥
अम्लानमाल्यवसनैर्नयनानन्दबन्धुभिः।
धिष्ण्यभ्राजिष्णुविभवैः सेवितां भासुरैः सुरैः॥ ३३७॥
अवतीर्णो रथात्पार्थः प्रविश्य विपुलां सभाम्।
पृथुरत्नासनासीनं ददर्श त्रिदशेश्वरम्॥ ३३८॥
दिव्यकान्ताकराधूतवालव्यजनमारुतैः।
ईषदंसतटन्यस्ततरङ्गितसितांशुकम्॥ ३३९॥
विराजमानं रजनीराजमण्डलशालिना।
छत्रेण मौलिरत्नांशुमाल्यदामोपशोभिना॥ ३४०॥
बिभ्राणमुरसा हारं तारानिकरविभ्रमम्।
जाह्नवीनिर्झरोदारं हेमाचलमिवापरम्॥ ३४१॥
शच्या निपातविचलैर्वाचालमिव कङ्कणैः।
कान्तासहायैर्गन्धर्वैर्गीयमानपराक्रमम्॥ ३४२॥
प्रनृत्तनाकरमणीशिञ्जानमणिभूषणैः।
स्तूयमानमिवोदारैर्नामभिः स्म(सु)रवन्दिना॥ ३४३॥
ववन्दे वन्द्यमानं तं किरीटी सिद्धचारणैः।
रचयन्कुण्डलोद्द्योतैः कपोलपुलकश्रियम्॥ ३४४॥
तं विलोक्य सहस्राक्षः सानन्दामन्दसुन्दरम्।
निजासनार्धमादिश्य हर्षात्पस्पर्श पाणिना। ३४५॥
तं पुण्यसौरभोदारं व्याजहार पुरंदरः।
तन्मूर्ध्नीव जयोष्णीषं निर्दिशन्दशनांशुभिः॥ ३४६॥
कुन्तीसुत परां कोटिं प्राप्तोऽसि विपुलैर्गुणैः।
गृहाण मे शस्त्रमस्त्रं मेघाशनिशतैर्भृतम्॥ ३४७॥
भीष्मद्रोणमुखा वीरा विना दिव्यास्त्रमण्डलम्।

न शक्याः समरे जेतुं नरैः सामान्यसायकैः ॥ ३४८ ॥
सहायश्चित्रसेनोऽयं गीतवाद्यकलागुरुः ।
निर्दिष्टस्ते मयेत्युक्त्वा प्रादादस्त्रं सुरेश्वरः ॥ ३४९ ॥
ततः प्राप्तास्त्रनिचयो राजर्षीणां स्वयं व्यधात् ।
वन्दितस्त्रिजगद्वन्द्यैः स पुरंदरगौरवात् ॥ ३५० ॥
अप्सरोभिः परिवृतः समाः पञ्च जितेन्द्रियः ।
उवास वासवगृहे सव्यसाची सुरैः सह ॥ ३५१ ॥
ततः कदाचिदभ्येत्य लोमशस्तं महामुनिः ।
आस्थाने विस्मितोऽपश्यदासनार्धे शतक्रतोः ॥ ३५२ ॥
शक्रो विस्मितमालोक्य मुनिं स्मितमुखोऽब्रवीत् ।
सुदृष्टिषट्पदघटां क्षिपन्पार्थमुखाम्बुजे ॥ ३५३ ॥
मुने मुनिः पुराणोऽयं नारायणसखो नरः ।
जातस्त्रिदशकार्यार्थं भाजनं साधुसत्कृतेः ॥ ३५४ ॥
गत्वा युधिष्ठिरायैनमिहस्थं त्वं निवेदय ।
उत्कण्ठाकुलितो येन नासौ ताम्यति चिन्तया ॥ ३५५ ॥
इति जम्भारिवचसा तीर्थानि द्रष्टुमुत्सुकः ।
लोमशः काम्यकं प्रायात्सेवितः पाण्डुनन्दनैः ॥ ३५६ ॥

इन्द्रलोकगमनम् ॥

अत्रान्तरे भगवता व्यासेन परिकीर्तिताम् ।
श्रुत्वार्जुनकथां राजा धृतराष्ट्रोऽन्वतप्यत ॥ ३५७ ॥
निःश्वस्य शोकविवशः स संजयमभाषत ।
पुत्राणां निश्चितं मृत्युं मन्यमानो धनंजयात् ॥ ३५८ ॥
अपि श्रुतं मया सूत पाराशर्यमुनेर्वचः ।
यदर्जुनेन संग्रामे तोषितस्त्रिपुरान्तकः ॥ ३५९ ॥
आखण्डलपुरं गत्वा प्राप्तं येनास्त्रमण्डलम् ।
तेजसा पूरिते तेन न जाने किं भविष्यति ॥ ३६० ॥

किमन्यत्कर्णमुख्यानां वल्लैर्गाण्डीवनिर्गतैः ।
पतितान्येव पश्यामि शिरांसि वसुधातले ॥ ३६१ ॥
इति ब्रुवाणं प्रोवाच संजयो जगतीपतिम् ।
एवमेतत्कुरुपते न नः शेषो भविष्यति ॥ ३६२ ॥
न शृण्वतां हितवचः पादोत्सारितसंपदाम् ।
निधनावधयो राजन्ननु तापपरम्पराः ॥ ३६३ ॥
को नु गाण्डीवधन्वानं युष्माकं वारयिष्यति ।
यस्य ज्यातलनिर्घोषा दिक्षु गायन्ति विक्रमम् ॥ ३६४ ॥
इत्यादि संजयेनोक्तं मर्शयन्नम्बिकासुतः ।
बभूवानुशयोद्विग्नः स्थले मत्स्य इवाहतः ॥ ३६५ ॥
अस्मिन्नवसरे पार्थं विरहाकुलितं वने ।
आयाद्युधिष्ठिरं द्रष्टुं बृहदश्वो महामुनिः ॥ ३६६ ॥
स पृष्ट्वानामयं तत्र प्रणतं सानुजं नृपम् ।
मौनी प्राप्तासनः क्षिप्रमभूत्सुप्त इवार्णवः ॥ ३६७ ॥
विश्रान्तं तं समालोक्य बभाषे धर्मनन्दनः ।
निःश्वासैः कथयन्दुःखमपश्यन्सव्यसाचिनाम् ॥ ३६८ ॥
भगवन्नपि राजास्ति भविष्यति बभूव वा ।
मत्समो भुवि दुःखानां विपदां च निकेतनम् ॥ ३६९ ॥
मद्वृत्तान्तमिदं सर्वं जानीषे दिव्यचक्षुषा ।
श्रुत्वेति पाण्डववचः सस्मितं मुनिरभ्यधात् ॥ ३७० ॥
स्वच्छन्ददिव्यविभवो विप्राणां कल्पपादपः ।
भ्रातृभिः सहितो राजन्सुरेन्द्रादपि राजसे ॥ ३७१ ॥
निषधेष्वभवद्राजा वीरसेनसुतो नलः ।
न लेभिरे यशस्तुल्यं यस्य मन्वादयो नृपाः ॥ ३७२ ॥
अनायासपरिष्वक्ता करेणास्पृशता दृढम् ।
मुक्ता वसुमती येन सुकुमारीव कामिनी ॥ ३७३ ॥

यं विचार्य सुराः सत्यं सौन्दर्यान्तरवेदिनः ।
पुष्पचापपदे कुर्युरनङ्गः स्यान्न चेत्स्मरः ॥ ३७४ ॥
तस्य काले विदर्भेषु भीमस्य वसुधापतेः ।
पुत्रार्थिनो मुनिवरात्फलितोऽभून्मनोरथः ॥ ३७५ ॥
दमोऽथ दमनो दान्तश्चेति तुल्यगुणोज्ज्वलाः ।
बभूवुस्तनयास्तस्य दमयन्ती च कन्यका ॥ ३७६ ॥
सा शुश्राव नलं बाला रूपयौवनविश्रुतम् ।
सोऽपि तामश्रृणोल्लीलावल्लरीं पुष्पधन्वनः ॥ ३७७ ॥
तयोः परस्परोदारगुणाकर्णनकौतुकात् ।
अभिलाषरसासिक्तो बभूवाङ्कुरितः स्मरः ॥ ३७८ ॥
कदाचिदथ जग्राह मृगयारसिको नलः ।
दिव्यभूमिसमायातं राजहंसं मनोहरम् ॥ ३७९ ॥
सोऽवदन्मानुषगिरा गृहीतस्तेन खेचरः ।
मुञ्च मां कीर्तयामि त्वां दमयन्त्याः पुरो नृप ॥ ३८०
इति ब्रुवाणस्त्वरितस्तेन प्रायाद्विहङ्गमः ।
वेगगामी दिशः कुर्वन्मुक्ताहारझणज्झणाः ॥ ३८१ ॥
स विदर्भान्समभ्येत्य दमयन्त्यै न्यवेदयत् ।
नलस्य नयनानन्दस्यन्दिनीं रूपसंपदम् ॥ ३८२ ॥
ततस्तं राजशशिनं ध्यायन्ती सास्रुलोचना ।
कृशा शशाङ्कलेखेव बभूवापाण्डुरद्युतिः ॥ ३८३ ॥
तां चिन्ताक्षपितां श्रुत्वा धीमान्वैदर्भभूपतिः ।
स्वयंवरोद्यतो दूतैराानिनाय नरेश्वरान् ॥ ३८४ ॥
तेषां च व्रजतां शुभ्रच्छत्रैश्छन्ना महीभुजाम् ।
अभूत्संसर्पिशीतांशुसहस्रसुभगे बभुः ॥ ३८५ ॥
तेषु नानादिगन्तेषु पुञ्जीभूतेषु राजसु ।
पृथ्वीगजघटाबन्धैर्ययौ संघट्टतामिव ॥ ३८६ ॥

जलभाररसोल्लासलम्बमानाम्बुदोपमम् ।
वाजिव्रजखुरोद्धूतधूलिजालैरभून्नभः ॥ ३८७ ॥
अत्रान्तरे समालोक्य संगमं जगतीभुजाम् ।
नारदस्त्वरितं गत्वा सुरेन्द्राय न्यवेदयत् ॥ ३८८ ॥
सहस्राक्षोऽथ विज्ञाय दमयन्त्याः स्वयंवरम् ।
लोकपालैः सह व्योम्ना स प्रतस्थे तदाशया ॥ ३८९ ॥
व्रजन्तस्ते महेन्द्रेण वरुणाग्नियमा भुवि ।
विदर्भनगरं यान्तं ददृशुर्नैषधं नलम् ॥ ३९० ॥
विकर्षन्तं गजघटासेतुं सैन्यमहोदधिम् ।
प्रणताननुगृह्णन्तं सामन्तानवलोकनैः ॥ ३९१ ॥
केयूरनीलरत्नांशुभुजङ्गैः परिवारितम् ।
तेजोमुद्रितसौन्दर्यनिधानमिव जङ्गमम् ॥ ३९२ ॥
दधानं कम्बुसुभगे कण्ठे मौक्तिकपालिकाम् ।
मुखतारापतिप्रीत्या सक्तां तारावलीमिव ॥ ३९३ ॥
विलोलधवलोष्णीषगङ्गालिङ्गितशेखरम् ।
विडम्बितस्मराराातिमपूर्वमिव मन्मथम् ॥ ३९४ ॥
चामरेणानिलोच्छ्वासैर्निर्दिष्टपुलकं मुहुः ।
कर्णे कथयताभ्येत्य दमयन्तीगुणानिव ॥ ३९५ ॥
स्वर्गाङ्गना विलोक्यास्य रूपमायान्ति विप्लवम् ।
इति छत्रच्छलेनैत्यच्छाद्यमानमिवेन्दुना ॥ ३९६ ॥
राजचन्द्रं समालोक्य विस्मितास्ते सुरोत्तमाः ।
स्वभावनिःस्पन्ददृशो निःस्पन्दमतयोऽभवन् ॥ ३९७ ॥
प्राप्तेऽस्मिन्राजपुत्री सा ध्रुवं नान्यं वरिष्यति ।
ध्यात्वेति संश्रिता युक्तिं तमुपेत्यावदन्सुराः ॥ ३९८ ॥
राजन्भक्तस्त्वमस्मासु प्रीतिमन्तो वयं च ते ।
इन्द्रादयः सुरास्तस्मात्कार्यं नः कर्तुमर्हसि ॥ ३९९ ॥

तच्छ्रुत्वा तान्पुरो दृष्ट्वा प्रणतो विस्मितो नलः ।
करोमीत्यभ्यधाद्वीरो याच्ञाभङ्गेष्वशिक्षितः ॥ ४०० ॥
ते तमूचुरितो गत्वा ब्रूहि वैदर्भकन्यकाम् ।
त्वदर्थे वयमायाता लोकपालाः सुलोचने ॥ ४०१ ॥
अस्माकमेकं सुभगे भजेथास्त्वं स्वयंवरे ।
इत्यमर्त्यवचः श्रुत्वा विषण्णो नैषधोऽब्रवीत् ॥ ४०२ ॥
एकार्थाभिनिविष्टोऽहं कथमस्मिन्प्रयोजने ।
प्रभवाम्यन्यथा सत्यं न वृथा मे प्रतिश्रुतम् ॥ ४०३ ॥
प्रख्यातोऽन्तःपुरं राजा कञ्चुकिस्त्रीगणैर्वृतम् ।
प्रविशामि कथं तावदुपायोऽत्र विचिन्त्यताम् ॥ ४०४ ॥
ततः शक्रोऽवदत्स्वेच्छारूपो राजन्नतर्कितः ।
भविष्यसीति तच्छ्रुत्वा विदर्भान्प्रययौ नृपः ॥ ४०५ ॥
प्रविश्यालक्षितः सोऽथ कन्यकान्तःपुरं क्षणात् ।
मध्ये दासीसहस्राणां तामपश्यन्मृगेक्षणाम् ॥ ४०६ ॥
लावण्याभरणोदारां मिथ्यैवाहितभूषणाम् ।
प्रदीपशबलालोकामिव पूर्णेन्दुचन्द्रिकाम् ॥ ४०७ ॥
विलोललोचनापाङ्गतुरङ्गधवलत्विषा ।
क्षालयन्तीमिव मुहुः कर्णोत्पलदलावलीम् ॥ ४०८ ॥
कान्तां स्तनस्तबकिनीं सरागाधरपल्लवाम् ।
सुधागर्भसमुद्भूतां पारिजातलतामिव ॥ ४०९ ॥
तनुमध्यां पृथुश्रोणीं घनोद्भिन्नपयोधराम् ।
निःशेषितशरस्येव शक्तिं कुसुमधन्वनः ॥ ४१० ॥
विद्याधरा नयन्त्येनां कदाचिदिति शङ्कया ।
मणिकुट्टिमसंक्रान्तां भुवेवान्तःप्रवेशिताम् ॥ ४११ ॥
तां चन्द्रवदनां वीक्ष्य विस्मयाकुलितो नलः ।
बभूवानन्दनिःस्यन्दो धृतेः क्षणमनीश्वरः ॥ ४१२ ॥

दमयन्ती च तं दृष्ट्वा सखीजनवृता पुरः ।
हर्षाकुला नमश्चक्रे मनसा स्मरशङ्किनी ॥ ४१३ ॥
स्वयमागमने हेतुं तया पृष्टोऽवदन्नलः ।
नैषधोऽहं नरपतिर्दूतो नन्दनवासिनाम् ॥ ४१४ ॥
त्वां प्राह शक्रो वरुणो वह्निर्धर्माधिपस्तथा ।
वयं त्वदर्थमायाता रमस्वैकतसेन नः ॥ ४१५ ॥
इति श्रुत्वा स्मितमुखी लज्जानतविलोचना ।
उवाच राजतनया वेपमानतनुर्नृपम् ॥ ४१६ ॥
न त्वमर्हसि मे राजन्संकल्पं चिरसंभृतम् ।
वृथा कर्तुं प्रणयिषु प्रभवो नह्यनादराः ॥ ४१७ ॥
त्वदर्थमेव भूपाला मयैते संनिपातिताः ।
जीवितं तु जनस्यास्य त्वमेव न परो भुवि ॥ ४१८ ॥
इयं सौभाग्यहेला वा विडम्बनकथाथवा ।
अस्मद्भावपरीक्षा वा यदेवमपि भाषसे ॥ ४१९ ॥
इत्युक्त्वा तं शराकारैर्दृग्विभागैः स्मितानना ।
सासूयैश्च सलज्जैश्च सहर्षैश्च व्यलोकयत् ॥ ४२० ॥
तं तस्या निश्चलं ज्ञात्वा संकल्पं निषधाधिपः ।
प्रहर्षपुलकाकीर्णः प्रययौ त्रिदशान्प्रति ॥ ४२१ ॥
तेभ्यो निवेद्य तं तस्याः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
प्रययौ तदनुज्ञातः स्वयंवरसभाङ्गनम् ॥ ४२२ ॥
प्रविश्य भूमिपालानां भूषणाभासुरं सदः ।
मेरुं रविरिव श्रीमान्स भेजे काञ्चनासनम् ॥ ४२३ ॥
ते नृपा नलमालोक्य साकारमिव मन्मथम् ।
बभूवुर्भूपतिसुतालाभे श्लथमनोरथाः ॥ ४२४ ॥
पुण्यश्लोके नले तत्र राजमध्ये विराजति ।
वैजयन्तीव कामस्य दमयन्ती समाविशत् ॥ ४२५ ॥

सहसालोकनारम्भप्रसूतिनिखिलक्रियाम् ।
कुर्वती भूपतिसभां विलोचनमयीमिव ॥ ४२६ ॥
निजकान्तिविधानेन पीयूषविषदत्विषा ।
साम्राज्यविजयोष्णीषं ग्रथतीव मनोभुवः ॥ ४२७ ॥
तद्वीक्ष्य ललनारत्नं भूभुजामिव मानिनाम् ।
मनांसि लेभिरे क्षिप्रं दोलारोहणविभ्रमम् ॥ ४२८ ॥
सापि वीक्ष्य नृपान्वन्दिगीयमानपराक्रमान् ।
ददर्श सदृशाकारान्नलान्पञ्च सुलोचना ॥ ४२९ ॥
किमेतदिति निःस्पन्दा संदेहान्दोलिताशया ।
सुरमायाविलसितं मत्वा लेभे न निश्चयम् ॥ ४३० ॥
ततोऽब्रवीन्नमस्कृत्य प्रणता त्रिदिवालयान् ।
कपोलफलकस्रस्तकर्पूरशबलस्तनी ॥ ४३१ ॥
नलादन्यत्र संकल्पो न बध्नाति पदं मम ।
सत्येनानेन देवाः स्वां लभन्तां व्यञ्जनस्थितिम् ॥ ४३२ ॥
श्रुतं मया निर्निमेषाच्छायाविरहिताः सुराः ।
अपरिम्लानवसना भवन्त्वेते तथाविधाः ॥ ४३३ ॥
इत्युक्ते राजसुतया स्वलक्षणजुषः सुराः ।
तुष्टा दत्त्वा वरानष्टौ नलाय प्रययुर्दिवम् ॥ ४३४ ॥
स तेषां संनिधिं प्राप यत्र यत्रोपयोगिनम् ।
दिव्यान्नरसविज्ञानं स्रजं धर्मगतिं तथा ॥ ४३५ ॥
ततः कटाक्षशबलां मालामलिकुलाकुलाम् ।
नलाय राजतनया चिक्षेप विनता ह्रिया ॥ ४३६ ॥
पुण्यश्लोकं समालोक्य दमयन्त्या वृतं पुरः ।
विलक्षाः क्षणमैक्षन्त क्षितिं क्षितिभृतां वराः ॥ ४३७ ॥
ततो यथागतं याते वैदर्भो नृपमण्डले ।
स तां यथाविधि प्रादान्नलाय प्रमदाकुलः ॥ ४३८ ॥

मनोरथशताभ्यस्तां नैषधः प्राप्य सुन्दरीम् ।
वृतः सामन्तनिचयैः प्रहृष्टः स्वपुरीं ययौ ॥ ४३९ ॥
प्रवर्धितोत्सवस्तत्र तया बालमृगीदृशा ।
विजहार विलासाङ्को रतिमानिव मन्मथः ॥ ४४० ॥
अत्रान्तरे समायातो द्वापरानुगतः कलिः ।
ददर्श दिवि शक्राद्यान्विनिवृत्तान्स्वयंवरात् ॥ ४४१ ॥
उपगत्यार्थिनं प्राप्तं ज्ञात्वा शक्रस्तमब्रवीत् ।
नलो वृतस्तया राजा गच्छ वृत्तः स्वयंवरः ॥ ४४२ ॥
तदिन्द्रेण स्मितवता निशम्य कथितं कलिः ।
प्रतीकारोत्सुकः प्रायान्नैषधं कोपकम्पितः ॥ ४४३ ॥
उवास मलिनाचारश्चिरं लेभे न चान्तरम् ।
नलोऽथ सह वैदर्भ्या रममाणो मनोहरः ॥ ४४४ ॥
सिषेवे सुभगामोदास्तालचूतवनस्थलीः ।
सौधेषु कौमुदीकान्तकिरणोत्करहारिषु ॥ ४४५ ॥
नृत्यन्मुग्धमयूरेषु धारायन्त्रगृहेषु च ।
हंससंघट्टितोत्तुङ्गतरङ्गेषु सरःसु च ॥ ४४६ ॥
फुल्लाम्बुजरजःपुञ्जपिञ्जरोपान्तभूमिषु ।
राजरम्भानिकुञ्जेषु तमालगहनेषु च ॥ ४४७ ॥
तां सेवमानो नयनानन्दामृततरङ्गिणीम् ।
निनाय द्वादश समाः समुहूर्तावहेलया ॥ ४४८ ॥
कदाचिदपि संध्यायामधौतचरणाम्बुजम् ।
कलिरन्तरमासाद्य दुर्जनो नलमाविशत् ॥ ४४९ ॥
सशोकं पुष्करं नाम ततो गत्वा स्वयं कलिः ।
रहो जगाद द्यूतेन नैषधादाहर श्रियम् ॥ ४५० ॥
अहं सहायस्ते द्यूते वृषो भूत्वा पुरःस्थितः ।
द्वापराविष्कृतैरक्षैः पणं मामेव कल्पयेः ॥ ४५१ ॥

इत्युक्तः पुष्करो लुब्धः कलिना मानिनं नृपम्।
अनिवर्तिनमाहूय कैतवेनाजयद्धनम् ॥ ४९२ ॥
तं द्यूतरससंसक्तं त्यक्ताखिलनृपक्रियम्।
दमयन्ती सहामात्यैर्दुःखिता प्रत्यबोधयत् ॥ ४९३ ॥
सोऽपि तेषां न शुश्राव वचनं हितवादिनाम्।
आसन्नविपदां सत्यमुपदेशाः शिरोरुजः ॥ ४९४ ॥
देवि नस्तस्य कालेन शुष्यत्कोशस्य मन्त्रिणः।
पौराः प्रकृतयश्चान्याः शुशुचुर्दुःखविह्वलाः ॥ ४९५ ॥
ततः साश्रुमुखी देवी प्राहिणोन्नगरे पितुः।
इन्द्रसेनं सुतं बालमिन्द्रसेनां च कन्यकाम् ॥ ४९६ ॥
तौ दारकौ रथाग्र्येण वार्ष्णेयो नलसारथिः।
भीमाय राज्ञे निक्षिप्य प्रययौ भूमिपान्तिकम् ॥ ४९७ ॥
नलोऽथ हारिताशेषराज्यः संत्यक्तभूषणः।
निषिद्धवासो नगरे पुष्करेण विनिर्ययौ ॥ ४९८ ॥
दमयन्तीसखः सोऽथ निराहारो व्रजन्पथि।
ददर्श हेमरुचिरान्विहगान्वेगबाहिनः ॥ ४९९ ॥
ताञ्जिहीर्षुर्निजं वासः प्राहिणोद्बन्धकोविदः।
भोजनं विधिनादिष्टमेतदित्याप्तनिश्चयः ॥ ४६० ॥
ततस्तस्य खगावस्त्रं हृत्वा तमवदन्मिथः।
वयमक्षाः क्षितिपते वासस्ते न सहामहे ॥ ४६१ ॥
इत्युक्त्वा तेषु यातेषु विजने वल्लभां नलः।
उवाच दुःखविवशः सोच्छ्वासः कलयन्दिशः ॥ ४६२ ॥
प्रिये पश्य हृतं वासो ममाक्षैः क्षीणसंपदः।
विचिन्त्यापि न पश्यामि प्राणवृत्तिं पुनस्तव ॥ ४६३ ॥
इदं ते वदनाम्भोजं प्रम्लानाधरपल्लवम्।
शुष्कतोयाशयच्छायं करोति मम मानसम् ॥ ४६४ ॥

दिगन्तवर्त्मतां नाभिदेशोऽयं जनवर्जितः ।
अयं विदर्भनगरे मार्गो विरलपादपः ।
कोसले सरलश्चायं रम्योऽयं दक्षिणापथे ॥ ४६५ ॥
इत्यादि दर्शयन्तं तं प्रदेशिन्या दिगन्तरम् ।
शङ्कितेव विशालाक्षी प्रोवाचोत्कम्पिताशया ॥ ४६६ ॥
नाथ मार्गोपदेशेन किमप्येतन्मनो मम ।
शङ्कितं न तव त्याज्यो जनोऽयं हृदयानुगः ॥ ४६७ ॥
नृणां हितोपदेशेषु प्रणयाश्वासनेषु च ।
भार्यैव परमं मित्रं संपत्सु च विपत्सु च ॥ ४६८ ॥
तदेहि देव गच्छावो विदर्भाधिपतेः पुरम् ।
धन्योऽस्मीति स संहृष्टस्तत्र त्वां पूजयिष्यति ॥ ४६९ ॥
इत्युद्बाष्पदृशः श्रुत्वा वचनं हरिणीदृशः ।
नलः प्रोवाच दयितां मा विशङ्कां वृथा कृथाः ॥ ४७० ॥
मित्रं सर्वास्ववस्थासु भार्या सुव्रतचारिणी ।
प्रिये जीवति सर्वस्वं जीवन्को नु विमुञ्चति ॥ ४७१ ॥
विदर्भास्तु न गच्छामि प्रभुर्भूत्वाद्य निर्धनः ।
अङ्गुल्या दर्शितः पौरैर्मानम्लानिकरैरिव ॥ ४७२ ॥
धिक्तं विनष्टविभवः कृपालोलितकन्धरैः ।
यः सोऽयमिति सोच्छ्वासैर्दूरान्निर्दिश्यते जनैः ॥ ४७३ ॥
इति ब्रुवाणौ शनकैः शोकार्तौ दम्पती मिथः ।
वाससैकेन संवीतौ प्रापतुर्निर्जनां भुवम् ॥ ४७४ ॥
तत्र प्रविश्य तन्वङ्गी श्रान्ता निद्रामवाप सा ।
नलस्तु चिन्तास्तिमितस्तथा वालोकयन्दिशः ॥ ४७५ ॥
सोऽचिन्तयदियं बाला विनङ्क्ष्यति मदाश्रया ।
आयासभाजनो नित्यं भाग्यहीनानुगो जनः ॥ ४७६ ॥
अवश्यं मत्परित्यक्ता बान्धवाननुयास्यति ।
इयं न सहते शोच्यां दशां मदनुयायिनीम् ॥ ४७७ ॥

इति निश्चित्य मनसा नलः कलिविमोहितः ।
क्षणं शुशोच दयिता वदनन्यस्तलोचनः ॥ ४७८ ॥
कलिना कृष्यमाणश्च तत्प्रेम्णा च मुहुर्मुहुः ।
दोलाविलोलहृदयो न स सस्मार धीरताम् ॥ ४७९ ॥
ततः शस्त्रेण वस्त्रार्धं छित्त्वा सपदि नैषधः ।
प्रययौ लघुसंचारं धृतिं त्यक्त्वा प्रियां च ताम् ॥ ४८० ॥
विनिवर्त्य पुनः कान्तां दुःखितस्तां विलोकयन् ।
शुशोच सास्रुनयनो निन्दन्नात्मानमात्मना ॥ ४८१ ॥
अहो नु मद्विहीनेयं प्रबुद्धा किं करिष्यति ।
वियोगवज्रपातेऽस्मिन्कथं धीरा भविष्यति ॥ ४८२ ॥
धिङ्मां निष्करुणं पापमियं कुवलयेक्षणा ।
यत्कृते प्राणसंदेहं मुहूर्तान्समवाप्स्यति ॥ ४८३ ॥
विचिन्त्येति ययौ दूरं स्नेहान्धः पुनराययौ ।
वातूलतूलतरलैः संकल्पैराकुलीकृतः ॥ ४८४ ॥
ततः कलिममाकृष्टे गते दूरतरं नले ।
प्रबुद्धा सहसा कान्तं नापश्यत्तं सुलोचना ॥ ४८५ ॥
क्षणं चक्राधिरूढेव श्वभ्रावपतितेव च ।
मकराकरमग्नेव सा विवेद न किंचनः ॥ ४८६ ॥
संज्ञामवाप्य शनकैः कथं प्रणयिनीं प्रियः ।
स मां त्यजेदिति क्षिप्रं निश्चयं न जगाम सा ॥ ४८७ ॥
क्षणमुत्कन्धरं दत्वा दिक्षु सास्रुलवा दृशः ।
आर्यपुत्र हहाहेति क्रोशन्ती न्यपतद्भुवि ॥ ४८८ ॥
अन्यदुक्त्वा क्षितिपते किमन्यत्कृतवानसि ।
मया विरहितोऽद्यैव कथमेकश्चरिष्यति ॥ ४८९ ॥
इत्युक्त्वोत्थाय संरम्भात्सा विचेतुं समुद्ययौ ।
प्राणनाथं कुचाभोगभ्रश्यदर्धांशुकाकुला ॥ ४९० ॥

साञ्जनास्रुसमाकीर्णसोत्कम्पकुचकुड्मला ।
लतेव सा बभौ लोलस्तबकालीनषट्पदा ॥ ४९१ ॥
तां जग्राह ततस्तत्र शोकोऽमूर्तिमिवाश्रितः ।
सहसाजगरो घोरः स्फूर्जत्कालाग्निदुःसहः ॥ ४९२ ॥
अस्मिन्नेवान्तरे कश्चिल्लुब्धकोऽभ्येत्य तां पुरः ।
विलोक्य व्यालवलितां तं जघान धनुर्धरः ॥ ४९३ ॥
निहत्याजगरं सोऽथ तामुत्कम्पघनस्तनीम् ।
भज मामिति कामार्तो जगाद गजगामिनीम् ॥ ४९४ ॥
सा दुःखिता तदाकर्ण्य मन्युसंतापमूर्छिता ।
तं दीप्तशापशिखिना निर्ददाह पतिव्रता ॥ ४९५ ॥
विलपन्ती ततो बाला नलं कमललोचनम् ।
स्वदुःखमिव विस्तीर्णं विवेश विषमं वनम् ॥ ४९६ ॥
पवनोच्छ्वसितां तत्र विलोलशिरसां मुहुः ।
तरूणामपि तां दृष्ट्वा शोकावेश इवाभवत् ॥ ४९७ ॥
हा नाथ क्व स्थितोऽसीति तस्या विक्रोशितेक्षणम् ।
चक्रन्दुरिव तद्दुःखात्प्रतिश्रुत्वा रवैर्दिशः ॥ ४९८ ॥
करुणं विलपन्तीं तां विलोक्य हरिणेक्षणम् ।
ददृशुर्निश्चलग्रीवा हरिणाः सास्रुलोचनाः ॥ ४९९ ॥
सा प्रपच्छ गजं सिंहं हरिणं पादपं गिरिम् ।
अपि दृष्टो नल इति प्रौढव्यसनमोहिता ॥ ५०० ॥
अयं प्रणयकोपः किं परीक्षास्य जनस्य वा ।
यदात्मानमवच्छाद्य नाथ मां नाभिभाषसे ॥ ५०१ ॥
इत्युक्त्वा तरुकुञ्जेषु वनेषु च गुहासु च ।
सरितां कूलकच्छेषु बभ्राम प्रियमीक्षितुम् ॥ ५०२ ॥
ततस्तपोवनं पुण्यमवाप त्रिपदप्रभम् ।
ददर्श तेजोदुर्लक्ष्यान्भृग्वत्रिप्रमुखान्मुनीन् ॥ ५०३ ॥

अवाप्स्यसि पतिं पुत्रि न चिराद्गतकिल्बिषम् ।
इति तां क्षिप्रमाश्वास्य मुनयस्ते तिरोहिताः ॥ ९०४ ॥
अन्तर्हिते मुनिगणे विस्मिता सा नृपात्मजा ।
अरण्यं विरलच्छायं विवेश व्यसनाकुला ॥ ९०५ ॥
व्रजन्तं चेदिविषयं तत्र सार्थमवाप सा ।
अपि दृष्टो नरपतिर्नल इत्यवदत्पृथक् ॥ ९०६ ॥
अथाकलितवृत्तान्तैरुन्मत्तेव प्रलापिनी ।
आश्वासिता सार्थवृद्धैः सह गन्तुं समुद्ययौ ॥ ९०७ ॥
वनान्तरे समासाद्य स सार्थः सलिलाशयम् ।
क्षीणेऽह्नि विपुले तीरे न्यषीदन्मुक्तवाहनः ॥ ९०८ ॥
ततः सुप्तेषु सर्वेषु मेघसंघातसंनिभः ।
गजयूथः समभ्यायात्तं देशं जलवाञ्छया ॥ ९०९ ॥
तैः क्षणं दृश्यमानेषु तेषु तीर्थनिवासिषु ।
तदभूद्विपुलाक्रन्दः सर्वप्राणिभयंकरः ॥ ९१० ॥
अल्पावशेषं कृत्वा तं सार्थं यातेषु दन्तिषु ।
प्रातर्विधिवशान्मुक्ता विमला यन्नृपात्मजा ॥ ९११ ॥
मुहुर्वियोगसंतप्ता तदालोक्य मुमोह सा ।
विपत्स्वेव हि वर्तन्ते विपदो विधिशासनात् ॥ ९१२ ॥
सा चेदिविषयं प्राप्य हतशेषैः सह द्विजैः ।
जनन्या चेदिराजस्य न्यवसत्पूजिता सती ॥ ९१३ ॥
सैरन्ध्रीव स्थिता तत्र नावज्ञाता बभूव सा ।
नहि लाघवमाप्नोति प्रच्छन्नोऽपि महाजनः ॥ ९१४ ॥
राजमात्रा कृताश्वासा दयितं द्रक्ष्यसीति सा ।
निनाय तत्र विरहध्यानदीर्घीकृता निशाः ॥ ९१५ ॥
नलो विच्छिन्नवस्त्रार्धो व्रजन्कलिविमोहितः ।
पुरो ददर्श दावाग्निं दुःखाग्नेरिव सोदरम् ॥ ९१६ ॥

त्रायस्व नैषधेत्याराततः श्रुत्वा महारवम् ।
नागं गजकराकारं दह्यमानं व्यलोकयत् ॥ ९१७ ॥
तमभ्यधात्स नागेन्द्रो ज्वालावलयिताकृतिः ।
स्कन्धे गृहीत्वा मां राजन्संतारय महानलात् ॥ ९१८ ॥
भारपीडां करिष्यामि न ते भूत्वाण्डविग्रहः ।
श्रेयसेऽहं तवासक्तः पदानि गणयन्व्रज ॥ ९१९ ॥
कार्कोटकः फणीन्द्रोऽहमिति श्रुत्वैव नैषधः ।
स्कन्धे तमुद्धृतं धृत्वा पदानि गणयन्ययौ ॥ ९२० ॥
दशमेऽथ दशेत्युक्ते पदे तमदशत्फणी ।
दष्टमात्रे नलस्तेन खर्वोऽभूद्विकृताकृतिः ॥ ९२१ ॥
तमब्रवीत्पुनर्नागो वैरूप्यान्मा शुचं कृथाः ।
कंचित्कालं तव विभो रक्षैषा विहिता मया ॥ ९२२ ॥
शत्रुर्देहं प्रविष्टस्ते दुःखे येनासि पातितः ।
स मद्विषानलाक्रान्तो न स्थास्यति सुखं खलः ॥ ९२३ ॥
ऋतुपर्णमितो गत्वा नृपमिक्ष्वाकुवंशजम् ।
सारथ्येन निषेवस्व बाहुकेति कृताभिधः ॥ ९२४ ॥
तुरङ्गहृदयज्ञस्य स तेऽक्षहृदयं नृपः ।
विद्याविनिमयात्प्रीतः सुहृद्भूत्वा प्रदास्यति ॥ ९२५ ॥
प्राप्ताक्षहृदयो रूपं वाससार्धेन संवृतः ।
प्राप्स्यसीति स संभाष्य दत्वा वस्त्रं तिरोदधे ॥ ९२६ ॥
ऋतुपर्णं ततो गत्वा नलो दुःखानलाकुलः ।
उवास पूजितस्तेन सूदसारथ्यकर्मणा ॥ ९२७ ॥
सूदावनुचरौ सोऽथ निर्दिष्टौ तेन भूभुजा ।
वार्ष्णेयजीवलाभिख्यौ प्राप विस्रम्भभाजनम् ॥ ९२८ ॥
स निःश्वस्य सदा दीर्घं ध्याननिश्चललोचनः ।
संरुद्धकण्ठो बाष्पेण व्याकुलाक्षरमभ्यधात् ॥ ९२९ ॥

अहो नु पुण्यहीनेन हरिणी हारिलोचना ।
लक्ष्मीरिवाविनीतेन हारिता सा दुरात्मना ॥ ९३० ॥
इत्यादि विलपन्तं तं वार्ष्णेयो जीवलानुगः ।
किमेतदिति पप्रच्छ स च पृष्टोऽभ्यभाषत ॥ ९३१ ॥
केनापि दैवदग्धेन मुग्धा कापि वराङ्गना ।
एकैव विपिने त्यक्ता तस्यैव परिदेवितम् ॥ ९३२ ॥
इत्युक्त्वा विरहक्षामो निनाय विपुलाः क्षपाः ।
सोच्छ्वासं कलिता दीपैः प्रेङ्खोल्लितशिखैर्मुहुः ॥ ९३३ ॥
अत्रान्तरे नलं श्रुत्वा पुष्करेण विवासितम् ।
विदर्भराजः पुत्रीं च द्विजानन्वेष्टुमादिशत् ॥ ९३४ ॥
सुदेवो नाम विप्रोऽथ महीं भ्रान्त्वा सकाननाम् ।
चेदिराजगृहेऽपश्यद्दमयन्तीं पतिव्रताम् ॥ ९३५ ॥
विस्तीर्णविरहोच्छ्वासधूसराधरपल्लवाम् ।
निदाघपवनस्पृष्टां पेशलामिव वल्लरीम् ॥ ९३६ ॥
कपोलफलकालक्ष्यपाणिं स्वापारुणच्छविम् ।
संध्याभ्रलवसंपृक्तां बालां शशिकलामिव ॥ ९३७ ॥
प्रोषितव्रतसंपन्नां स तत्राबद्धवेणिकाम् ।
वियोगाग्निसमुद्भूतधूममालाङ्कितामिव ॥ ९३८ ॥
ब्राह्मणस्तां परिज्ञाय ललाटे तिललक्षणाम् ।
राजमात्राभ्यनुज्ञातां विदर्भाननयत्कृती ॥ ९३९ ॥
तथाभूतां सुतां प्राप्तां दृष्ट्वा भीमो नरेश्वरः ।
हाहेति विलपन्सास्रु मुमोह महिषीसखः ॥ ९४० ॥
लब्धसंज्ञः समाश्वास्य दमयन्तीं धियां निधिः ।
प्राहिणोत्तद्गिरा विप्रान्विचेतुं दिक्षु नैषधम् ॥ ९४१ ॥
द्विजानां व्रजतां तेषां संदेशं सा ददौ सती ।
इदं देशेषु सर्वेषु भवद्भिर्गीयतामिति ॥ ९४२ ॥

दाक्षिण्येन सहैतद्वासश्छित्त्वा प्रियां सुमुत्सृज्य ।
सुप्तामेकां विपिने जीवितनाथ क्व यातोऽसि ॥ ५४३ ॥
इति भीमसुतादिष्टं गायन्तस्ते द्विजोत्तमाः ।
बभ्रमुः पृथिवीं सर्वां प्रतिवाक्यार्थिनोऽनिशम् ॥ ५४४ ॥
ततः कदाचिदभ्येत्य ब्राह्मणस्तामभाषत ।
पर्णादो नाम निखिलां महीं भ्रान्त्वा मनोजवः ॥ ५४५ ॥
देवि नासादितः कश्चित्तां त्वद्गाथां निशम्य यः ।
ददौ प्रतिवचोऽस्माकं नलसंदेशनार्थिनाम् ॥ ५४६ ॥
एक एव त्वयोध्यायामृतुपर्णस्य भूपतेः ।
सारथिर्बाहुको नाम विरूपो ह्रस्वबाहुकः ॥ ५४७ ॥
दिव्यान्नरसविज्ञाने हयज्ञाने च कोविदः ।
गाथां श्रुत्वा विनिःश्वस्य मामूचे सास्रुलोचनः ॥ ५४८ ॥
अवश्यं भाविदुःखस्य सहसाहारितात्मनः ।
प्रिया प्रणयिनी तस्य न नाम क्रोद्धुमर्हति ॥ ५४९ ॥
विधिना विप्रलब्धानां व्यसनेषु विमुह्यताम् ।
अविलुप्तात्मसद्भावा न कुप्यन्ति पतिव्रताः ॥ ५५० ॥
उक्त्वेति दीर्घं निःश्वस्य लज्जामुकुलितेक्षणः ।
स सूतो दुःखविवशश्चरणेनालिखन्महीम् ॥ ५५१ ॥
द्विजेन कथितं श्रुत्वा संदेहान्दोलिताशया ।
मुहूर्तं दुःखविवशा दमयन्ती व्यचिन्तयत् ॥ ५५२ ॥
मात्रा संमन्त्र्य सा स्वैरं मिथ्यादिष्टस्वयंवरा ।
अयोध्यां प्राहिणोद्दूतमृतुपर्णाय भूभुजे ॥ ५५३ ॥
एकेनाह्ना समायासि यदि त्वं शतयोजनीम् ।
तन्मामवाप्स्यसीत्येवं तस्मै संदेशमभ्यधात् ॥ ५५४ ॥
पृथिव्यां न नलादन्यो रथी दूराध्वलङ्घने ।
इति निश्चित्य सा चक्रे तमुपायं तदाशया ॥ ५५५ ॥

अयोध्यां प्राप्य ते दूता नृपमूचुः सकौतुकम् ।
भविता न चिराद्राजन्दमयन्त्याः स्वयंवरः ॥ ९५६ ॥
अद्दा सुदूरमुल्लङ्घ्य मार्गं तां त्वमवाप्स्यसि ।
तच्छ्रुत्वा सादरं राजा तूर्णं बाहुकमब्रवीत् ॥ ९५७ ॥
दमयन्त्याः पुनः सूत भविता श्वः स्वयंवरः ।
अपि शक्नोषि मां नेतुमेकाहेनैव तां पुरीम् ॥ ९५८ ॥
ममागम्यं हि तद्वर्त्म प्रमाणमधुना भवान् ।
बाहुकोऽपि तदाकर्ण्य वज्रेणेव समाहतः ॥ ९५९ ॥
अचिन्तयदहो तस्याः परिवृत्तं सतीव्रतम् ।
अहो नु देहिनां मध्ये चेतांसि चरितानि च ॥ ९६० ॥
शरीराणीव पुष्यन्ति काले काले विपर्ययम् ।
विहितोऽयमुपायो वा तया मद्दर्शनाशया ॥ ९६१ ॥
ध्यात्वा तदानीं नृपतिं शक्नोमीत्यश्वतत्त्ववित् ।
अमांसलानथ हयांस्तनुतीक्ष्णायताननान् ॥ ९६२ ॥
सत्त्वोचितान्खुरखुरान्योजयित्वा रथे क्षणात् ।
नृपं विस्मितमारोप्य बाहुकः समचोदयत् ॥ ९६३ ॥
सूर्याश्वानुदयारूढः संजातोरुरिवारुणः ।
ते प्रौढाः प्रेषितास्तेन समुत्पेतुस्तुरङ्गमाः ॥ ९६४ ॥
दिनेशवाजिविद्वेषादिवाभ्यधिकगामिनः ।
जवेन व्रजतां तेषां वेगदीर्घीकृतत्विषा ॥ ९६५ ॥
स्वच्छकेतुदुगूलेन सीमन्तितमभून्नभः ।
ततो राज्ञः परिभ्रष्टमुत्तरीयं जिघृक्षतः ॥ ९६६ ॥
व्युत्क्रान्तयोजनस्याशु नाभूत्तद्दृष्टिगोचरे ।
तदाश्चर्यं समालोक्य नृपो विपुलकौतुकः ॥ ९६७ ॥
अचिन्तयदहो कोऽपि प्रच्छन्नोऽयं सुरोत्तमः ।
अरुणः शालिहोत्रो वा मातलिर्वा नलोऽथवा ॥ ९६८ ॥

इति संचिन्त्य सुचिरं राजा बाहुकमब्रवीत् ।
अमानुषीयं विद्या ते कस्य न स्मयकारिणी ॥ ५६९ ॥
पश्याक्षहृदयज्ञस्य ममापि प्रतिभां पराम् ।
दृशैव संख्यां जानामि पत्रपुष्पफले तरोः ॥ ५७० ॥
इत्युक्त्वाग्रे स्थिते दूराद्गणयित्वा विभीतके ।
अदर्शयद्बाहुकस्य यथोक्तं पत्रसंचयम् ॥ ५७१ ॥
ततोऽक्षहृदयं प्राप बाहुको हयविद्यया ।
ऋतुपर्णान्नरपतेः सख्यमाभाष्य शाश्वतम् ॥ ५७२ ॥
प्राप्ताक्षहृदयस्याशु बाहुकस्याथ विग्रहात् ।
कार्कोटकविषज्वालामूर्छितो निर्ययौ कलिः ॥ ५७३ ॥
प्रत्यक्षविग्रहं दृष्ट्वा तं कोपाकुलितो नलः ।
शप्तुमैच्छत्स संरम्भः स्थगितस्यन्दनः क्षपाम् ॥ ५७४ ॥
तमुवाच कलिर्भीतः कम्पमानः कृताञ्जलिः ।
दमयन्त्यैव शप्तोऽहं शापं संहर भूपते ॥ ५७५ ॥
तच्छापविवशो नित्यं स दुःखमवसं त्वयि ।
दह्यमानोऽतितीव्रेण कार्कोटकविषाग्निना ॥ ५७६ ॥
अद्यप्रभृति लोकेऽस्मिन्भवत्कीर्तिकथाविदाम् ।
नाशुभं मत्कृतं किंचित्पुण्यश्लोको भविष्यति ॥ ५७७ ॥
देव मामा कृथाः कोपं तासातमिति वादिनम् ।
नाशपन्नैषधो वैरं नहि नामाधमे सताम् ॥ ५७८ ॥
ततो विभीतकं भीतो विवेशाकुलितः कलिः ।
अमङ्गलप्रदो येन सोऽभवत्पादपः सदा ॥ ५७९ ॥
बाहुकः कलिमुक्तोऽथ प्रसन्नहृदयः क्षणात् ।
ऋतुपर्णस्य वचसा पुनरश्वानचोदयत् ॥ ५८० ॥
ततो विदर्भे संप्राप्ते सहसैव नरेश्वरे ।
आकर्ण्य रथनिर्घोषं भीमो नलमशङ्कत ॥ ५८१ ॥

अभ्यागतधिया सोऽथ पूजितो भीमभूभुजा ।
ऋतुपर्णो ह्रिया नोचे तां स्वयंवरसंकथाम् ॥ ९८२ ॥
आदिश्य केशिनीं नाम दूतीं तत्सूतमीक्षितुम् ।
दमयन्ती ततः सौधमारुरोह दिदृक्षया ॥ ९८३ ॥
आकारेङ्गितचेष्टाभिः समालोक्याथ केशिनी ।
बाहुकं बहुशो गत्वा दर्शयन्ती समाययौ ॥ ९८४ ॥
तामब्रवीद्देवि मया बाहुको लक्षितोऽसकृत् ।
किमन्यन्नल एवैष रूपे किंत्वस्ति संशयः ॥ ९८५ ॥
सलिलानलपुष्पाणामिच्छामात्रेण संनिधिः ।
दृष्टा मयास्य विवरे संकटे चाहता गतिः ॥ ९८६ ॥
त्वत्कथावादिनीं मां च बाष्पपूर्णेक्षणः क्षणम् ।
ब्रुवन्प्रणयवाक्यानि पृच्छत्येव पुनः पुनः ॥ ९८७ ॥
इन्द्रसेनां च तनयामिन्द्रसेनं च दारकम् ।
दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य परिष्वक्तुमिवोद्यतः ॥ ९८८ ॥
वचः श्रुत्वाथ केशिन्या दमयन्ती ससंशया ।
पित्रोरनुज्ञां संप्राप्य बाहुकं प्रययौ स्वयम् ॥ ९८९ ॥
तमेत्य विरहापाण्डुकपोलपतितालका ।
एकवेणीकृता तन्वी बाष्पाकुलमभाषत ॥ ९९० ॥
अपि दृष्टस्त्वया कश्चित्प्रियः प्रणयिनीं प्रियाम् ।
अनागसं वने त्यक्त्वा गतः सुप्तां विधाय सः ॥ ९९१ ॥
तच्छ्रुत्वा सास्रुनयनो दमयन्तीमुवाच सः ।
दुर्जनस्तादृशः कोऽन्यो मामृते कलिमोहितम् ॥ ९९२ ॥
कलिना तत्कृतं सर्वं स च त्वच्छापशोषितः ।
प्रणष्टो मे धृतिजुषः पश्यैतत्सहजं वपुः ॥ ९९३ ॥
इत्युक्त्वा नववस्त्रेण सहसावृत्य विग्रहम् ।
नलः स्वरूपमासाद्य विबभौ कमलेक्षणः ॥ ९९४ ॥

ततो नवमिवालोक्य जगज्जातमिवाखिलम् ।
मिथो ननन्दतुस्तत्र तौ परिष्वज्य दम्पती ॥ ५९५ ॥
दमयन्ती न मे प्राणाः प्रयाता इति लज्जिता ।
तामानतमुखीं दृष्ट्वा शान्तयित्वाथ नैषधः ॥ ५९६ ॥
पूज्यं सतीव्रतं देव्या दमयन्त्या जगत्त्रये ।
शुश्रावेत्युदितं व्योम्नो वायुना लोकसाक्षिणा ॥ ५९७ ॥
प्रसाद्य नैषधं याते प्रणयानतशेखरे ।
ऋतुपर्णे विदर्भाणां बभूव प्रमदोत्सवः ॥ ५९८ ॥
भीमेन पूजितो राज्ञा सहसालिङ्गितः श्रिया ।
कान्तासखः स्वनगरं गत्वा गजघटासखः ॥ ५९९ ॥
द्यूते पणीकृतप्राणो जित्वा पुष्करमक्षवित् ।
विराजमानचरितः स्वं राज्यं प्राप्तवान्नलः ॥ ६०० ॥
जितं विभ्रष्टविभवं संविभज्य कृपानिधिः ।
पुष्करं निहताराातिः स यज्वा क्ष्मामपालयत् ॥ ६०१ ॥
इत्युन्नतात्मनामेव जायन्ते दैवविप्रियाः ।
का नाम गणनान्येषां विपदो येषु संपदः ॥ ६०२ ॥
अनुत्सिक्ताश्च संपत्सु धैर्यसारा विपत्सु च ।
अविमूढाश्च कार्येषु नावसीदन्ति साधवः ॥ ६०३ ॥
तद्गृहाणाक्षहृदयं मत्तस्त्वमपि पार्थिव ।
इत्युक्त्वा तत्प्रदायासौ तीर्थार्थी प्रययौ मुनिः ॥ ६०४ ॥
नलोपाख्यानम् ॥ १० ॥

बृहदश्वे प्रतिगते स्मरन्तः सव्यसाचिनम् ।
पाण्डवाः पाण्डुराचारं लेभिरे न वने धृतिम् ॥ ६०५ ॥
अत्रान्तरे समभ्येत्य नारदो भगवान्स्वयम् ।
प्राप्तपूजासनस्तेभ्यः पाण्डुपुत्रानसान्त्वयत् ॥ ६०६ ॥
पृष्टोऽथ सर्वतीर्थानां फलं धर्मसुतेन सः ।
उवाच यत्पुलस्त्येन भीष्माय कथितं पुरा ॥ ६०७ ॥

परोपकारिणः शान्ताः सत्यव्रतपरायणाः।
सत्त्वशुद्धा भवन्त्येव तीर्थेषु फलभागिनः॥ ६०८॥
अस्पृष्टतीर्थसलिलैरुदारैरकृतव्रतैः।
न हि पुण्यपणप्राप्याः प्राप्यन्ते पुरुषैः श्रियः॥ ६०९॥
द्रविणाडम्बरावाप्या ज्ञात्वा पापमयान्क्रतून्।
सर्वयज्ञफलं तीर्थं धीमान्को वा न सेवते॥ ६१०॥
इष्टं भगवता साक्षात्तीर्थं पुष्करजन्मना।
ध्वंसं यास्यन्ति पापानि स्मरतामपि पुष्करम्॥ ६११॥
यत्फलं भूमिदेवानां जुह्वतां यजतामपि।
तदेव वसतामेकां कार्तिकीं पुष्करे नृणाम्॥ ६१२॥
जम्बुमार्गं समासाद्य तथा तण्डुलिकाश्रमम्।
आगस्त्यं च सरः पुण्यं याजिनां लभते नरः॥ ६१३॥
कण्वाश्रमं श्रियो धाम धर्मारण्यं च संयतः।
ययातिपतनक्षेत्रं महाकालाभिधं तथा॥ ६१४॥
कोटितीर्थं यथार्थं च शैवं भद्रवटं सरः।
नर्मदां दक्षिणं सिन्धुं तथा चर्मण्वतीं नदीम्॥ ६१५॥
सूनुं हिमवतः शैलम[1]र्वुधं बहुनिर्झरम्।
वसिष्ठस्याश्रमं पुण्यं [2]कपिलातीर्थमुत्तमम्॥ ६१६॥
धाम वह्नेः प्रभासं च [3]सरस्वत्यब्धिसंगमम्।
वरदानं वरो यत्र दत्तो दुर्वाससा [4]हुते॥ ६१७॥
तीर्थं पिण्डारकाख्यं तु शिला यत्र प्रदृश्यते।
पुण्यं द्वारवतीमध्ये शङ्खपद्मकलाञ्छिताः॥ ६१८॥
द्रि(द)मितीर्थं वसोर्धारां वसुतीर्थं च सैन्धवम्।
[5]ब्रह्मतुङ्गं सकौमारं रेणुकं च सरोवरम्॥ ६१९॥

१. 'मर्बुदं' भारते. २. 'पिङ्गतीर्थं' भारते. ३. 'सरःस्कन्धे' क-ख. ४. 'च्यु
इति भवेत्. ५. 'भद्र' भारते.

पुण्यं पञ्चनदं नाम तीर्थं भीमाश्रमं तथा ।
श्रीकुण्डं च श्रियो धाम तीर्थं च विमलाभिधम् ॥ ६२० ॥
सौवर्णराजता यत्र दृश्यन्ते मत्स्यजातयः ।
म(व)डवामथ संप्राप्य दत्त्वा सप्तऋचे[1] चरुम् ॥ ६२१ ॥
वस्त्रापदे हरं नत्वा मणिमन्तमवाप्य च ।
उमापतेः पदं पुण्यं देविकां विप्रमातरम् ॥ ६२२ ॥
कामाख्यं रुद्रतीर्थं च यजनं याजनं तथा ।
दीर्घसत्रं विनशनं चमसं च शिवोद्भवम् ॥ ६२३ ॥
स्कन्दकोटीं रुद्रकोटीं मुनिकाटीं च मोक्षदाम् ।
कुरुक्षेत्रे द्वारपालं ग(न)त्वा यक्षं च शक्तकम् ॥ ६२४ ॥
पुण्यं च वैष्णवं स्थानं तीर्थं पारिप्लवं तथा ।
जगद्वन्द्यं पृथिव्याश्च तीर्थं शाल्लकिनीं नदीम् ॥ ६२५ ॥
दशाश्वमेधं भौजङ्गं वाराहं चाश्विनं तथा ।
जयन्त्यां सोमतीर्थं च पुण्डरीकं च सारसम् ॥ ६२६ ॥
सार्धं मुञ्जवटं नाम पञ्च रामह्रदांस्तथा ।
यत्र स्नाता न जायन्ते तत्तीर्थं वंशमूलकम् ॥ ६२७ ॥
कायसंशोधनं तीर्थं शो(लो)कोद्धारं च विश्रुतम् ।
श्रीतीर्थं सूर्यतीर्थं च पुण्यं गोभवनं तथा ॥ ६२८ ॥
देव्यास्तीर्थं शङ्खिनीं च ब्रह्मावर्तं च पैतृकम् ।
मातृतीर्थं मानुषं च केदारं सरकं तथा ॥ ६२९ ॥
इलास्पदं च किंदानं किंजप्यं कलशीं ततः ।
नदीं वैतरणीं नाम पुण्यं च फलकीवनम् ॥ ६३० ॥
मिश्रकं सर्वतीर्थौघैः पुरा व्यासेन मिश्रितम् ।
व्यासारण्यं दृषद्वत्याः कौशिक्याश्च समागमम् ॥ ६३१ ॥
व्यासस्थलीं पुरा यत्र पुत्रशोकाकुलः सुरैः ।
आश्वासितः कृष्णमुनिर्देहत्यागाच्च वारितः ॥ ६३२ ॥

१. 'सप्तार्चिषे' भारते.

मृगधूमं विष्णुपदं वामनं सकुलंपुनम् ।
पावनं पावनं तीर्थं कुञ्जं सारस्वतं तथा ॥ ६३३ ॥
कन्यातीर्थं ब्रह्मतीर्थं ब्राह्मण्यं येन लभ्यते ।
सप्तसारस्वतं तीर्थं यत्र मंकणको मुनिः ॥ ६३४ ॥
ननर्त गात्रादालोक्य निजाच्छाकरसं स्रुतम् ।
तस्मिन्प्रनृत्ते त्रैलोक्ये प्रतिनृत्ते कुलेश्वरे ॥ ६३५ ॥
अदर्शयच्छिवोऽङ्गुष्ठाद्भूतं भस्म हितप्रभम् ।
ततः स निर्ममः स्तुत्वा वरदं शशिशेखरम् ॥ ६३६ ॥
सदा संनिहितं चक्रे तस्मिन्पुण्ये निजाश्रमे ।
शौक्रं सरः स्वयं यत्र सगणो रमते गुहः ॥ ६३७ ॥
कपालमोचनं तीर्थमग्नितीर्थं सकौशिकम् ।
पृथूदकं पृथुफलं मृतो यत्र न जायते ॥ ६३८ ॥
सरस्वत्यरुणासङ्गं तीर्थं वारुणमौजसम् ।
अभिषिक्तः सुरैर्यत्र सेनानीस्तारकान्तकः ॥ ६३९ ॥
स्वर्गद्वारं स्वस्तिपुरं कूपं गङ्गाह्रदाभिधम् ।
कोटितीर्थं सन्निहितं तीर्थानां यत्र सर्वदा ॥ ६४० ॥
बदरीपाचनं तीर्थं पुण्यं संनिहतीमपि ।
सर्वतीर्थागमो यत्र विशीर्णो राहुणा नवः[१](?) ॥ ६४१ ॥
नैमिषं धर्मतीर्थं च धर्मो यत्राकरोत्तपः ।
तीर्थं चकार पचनं सौगन्धिकवनं ततः ॥ ६४२ ॥
प्लक्षप्रस्रवणं जाता यत्र प्लक्षात्सरस्वती ।
त्रिशूलखातं रुद्रस्य प्रियां शाकंभरीं तथा ॥ ६४३ ॥
वारां महागिरिं गत्वा गङ्गाद्वारं च विश्रुतम् ।
सप्तगङ्गं त्रिगङ्गं च चक्रावर्तं महाफलम् ॥ ६४४ ॥
ध्यातं कनखलं तीर्थं पुण्यं च कपिलावटम् ।
गङ्गायाश्च [२]समङ्गायाः सरस्वत्याश्च संगमम् ॥ ६४५ ॥

---

१. 'राहुग्रस्ते दिवाकरे' इति भारतम्. २. 'गङ्गायमुनयोः' भारतम्.

कुब्जास्यं यमुनासूनुं मुनिकुल्यां भृगोः शिरः ।
विद्यातीर्थं वैतसिकं सुन्दरीं ब्राह्मणीं नदीम् ॥ ६४६ ॥
गङ्गोद्भवं त्रिनयनं प्रियां वाराणसीं पुरीम् ।
निर्दग्धमूला संसारवल्ली यत्र न जायते ॥ ६४७ ॥
तां चाक्षय्यवटोपेतां पितृसंतारिणीं गयाम् ।
धर्मारण्यं धैनवं च दृश्यते यत्र पर्वतः ॥ ६४८ ॥
कपिलायाः सवत्सायाः खुरमुद्राभिरङ्कितः ।
शार्वे गृध्रवटं तीर्थं भस्म यत्राभिजायते ॥ ६४९ ॥
मणिनागं विषहरं गौतमस्य वनं ततः ।
पुण्यं ह्रदमहल्यायाः कूपं जनकभूपतेः ॥ ६५० ॥
गण्डकीं किंपरां वीरां विशल्यां च तरङ्गिणीम् ।
सालिग्रामं ततः प्राप्य निलयं कैटभद्विषः ॥ ६५१ ॥
मुद्रा यत्र प्रजायन्ते वैष्णवो भयलाञ्छनाः ।
वटेश्वरं हरिं तत्र देवं नत्वा च वामनम् ॥ ६५२ ॥
ज्येष्ठिलं च निगूढं च देवकूटं च सिद्धिदम् ।
वीराश्रमं च कौमारं वह्निधारं विधेः सरः ॥ ६५३ ॥
कुमारधारं गौर्याश्च शिखरं नन्दिनीं नदीम् ।
अरुणाकर्णिकासङ्गमुर्वशीविहितं सरः ॥ ६५४ ॥
कुम्भकर्णाश्रमं नन्दां नदीं कोकामुखं हरेः ।
कौमारमृषभद्वीपं तीर्थमौद्दालकं पुरः ॥ ६५५ ॥
धर्मतीर्थं सदण्डार्तं चम्पां चात्र लपेटिकाम् ।
संवेद्य तीर्थे संध्यां च लौहित्यं करतोयिकाम् ॥ ६५६ ॥
गङ्गासागरसङ्गं च वैराजं शोणसंगमम् ।
वंशगुल्मं कोसलां च कालातीर्थं सुपुष्करम् ॥ ६५७ ॥
बदरीं रामतीर्थं च केदारं मुनिसेवितम् ।
श्रीपर्वते नदीतीर्थं पुण्यं देवह्रदं तथा ॥ ६५८ ॥

पाण्ड्येषु शैलमृषभं सिद्धगन्धर्ववन्दितम्।
कावेरी कन्यकातीर्थे गोकर्णे शशिशेखरम्॥ ६५९॥
गायत्रीस्थानमुचितं वापीं संवर्तकस्य च।
वेणां गोदावरीं वेणावरदासंगमं तथा॥ ६६०॥
कुशप्लवं कृष्णवेणां दण्डकं रामसेवितम्।
शरभङ्गाश्रमं पुण्यं तीर्थं शीर्षनखं तथा॥ ६६१॥
सप्तगोदावरं तुङ्गं भृगोः कालिञ्जरं गिरिम्।
मन्दाकिनीं चित्रकूटे भर्तृस्थानं गुहस्य च॥ ६६२॥
ज्येष्ठस्थानं शृङ्गवी(वे)रं गङ्गामग्नित्रयाङ्किताम्।
गङ्गायमुनयोः पुण्यं प्रयागं जघनं भुवः॥ ६६३॥
प्रतिष्ठानं कम्बलाश्वं वेदौ भोगवती निधेः।
तीर्थं हंसप्रपतनं सिद्धक्षेत्रं च सिद्धिदम्॥ ६६४॥
अवाप्य सर्वपापेभ्यो नरः क्षिप्रं प्रमुच्यते।
स्मृत्वा नामापि तीर्थानामेतेषां शुभमश्नुते॥ ६६५॥
फलं समस्तं यज्ञानां दानानां तपसां तथा।
आसाद्य ब्रह्मरुद्रेन्द्रं विष्णुलोकानुपैति च॥ ६६६॥
एतत्पुलस्त्यकथितं नारदो धर्मसूनवे।
निवेद्य तीर्थान्पश्येति समाभाष्य तिरोदधे॥ ६६७॥

पुलस्त्यतीर्थयात्रा॥ १

ततो युधिष्ठिरो जाततीर्थसंदर्शनादरः।
धौम्यं पप्रच्छ पुण्यानां तीर्थानां दिगनुक्रमम्॥ ६६८॥
सोऽवदद्भूभुजा पृष्टः सर्वविन्मुनिसंसदि।
देवर्षिसेवितं प्राच्यां नैमिषं गोमती नदी॥ ६६९॥
सुरयज्ञमही पुण्या गिरीणां प्रवरोच्चयाः।
ब्राह्मं सरो गया पुण्या नदी गयशिरस्तथा॥ ६७०॥
फल्गुर्नदी कौशिकी च तथा स्वर्गतरङ्गिणी।
कौशिकस्य क्रतुक्षेत्रं यत्र ब्राह्मण्यमाप सः॥ ६७१॥

महेन्द्रः क्ष्माभृतां धुर्यो ब्रह्माभूद्यत्र दीक्षितः ।
गोदावरी दक्षिणस्यां दिशि पुण्यजला नदी ॥ ६७२ ॥
नदी हैमरथी वेणा पयोष्णी नृगनिर्मिता ।
माठरं च वनं पुण्यं वेदी शूर्पारकी तथा ॥ ६७३ ॥
चन्द्रा पाषाणतीर्था च धाम विश्रवसो मुनेः ।
जन्मभूमिः कुबेरस्य गिरिर्वैडूर्यशेखरः ॥ ६७४ ॥
विश्वामित्रनदी पुण्या मैनाकश्चासितस्तथा ।
कक्षसेनाश्रमः पुण्यश्च्यवनस्य तथाश्रमे ॥ ६७५ ॥
केतुमालश्च मेध्या च नदी सैन्धवकं वनम् ।
उदीच्यां सर्वतीर्थाढ्या पुण्यतोया सरस्वती ॥ ६७६ ॥
अश्वमेधान्बहून्यत्र भरतः प्राप भूपतिः ।
राजन्नेतानि तीर्थानि पुण्यान्यन्यानि च क्षितौ ।
अर्जुनागमनाकाङ्क्षी चर ब्रह्मपुरस्कृतः ॥ ६७७ ॥
इत्युक्त्वा विरते धौम्ये प्रभामण्डलमण्डितः ।
मार्ताण्ड इव दुष्प्रेक्ष्यो लोमशो मुनिराययौ ॥ ६७८ ॥

धौम्यतीर्थयात्रा ॥ १२ ॥

वन्द्यमानं मुनिगणैस्तं प्रणम्य युधिष्ठिरः ।
अर्चयित्वासनजुषं पप्रच्छागमकारणम् ॥ ६७९ ॥
सोऽवदत्पृष्टकुशलः प्रह्वं पाण्डवभूपतिम् ।
राजन्नहं महीं भ्रान्त्वा गतस्त्रिदशमन्दिरम् ॥ ६८० ॥
तत्रासनार्धे देवस्य मया दृष्टः शतक्रतोः ।
सव्यसाची तव भ्राता सुरराजाधिकप्रभः ॥ ६८१ ॥
ततस्तद्दर्शनोद्भूतविस्मयं पाकशासनः ।
दृष्ट्वादिदेश मां वक्तुं पार्थ कुशलिनं तव ॥ ६८२ ॥
प्राप्तान्यस्त्राणि सर्वाणि सुरेभ्यः सव्यसाचिना ।
सुरकार्यं महत्कृत्वा न चिरात्त्वामुपेष्यति ॥ ६८३ ॥

तोषयित्वा नियुद्धेन देवदेवं पिनाकिनम्।
अस्त्रं पाशुपतं प्राप्तं घोरं गाण्डीवधन्वना ॥ ६८४ ॥
कलादिशौर्यशङ्का ते सततं हृदि वर्तते।
त्यज्यतां दुर्जयो राजन्मया गुप्तो धनञ्जयः ॥ ६८५ ॥
इति त्वामाह देवेन्द्रस्तूर्णं पश्यसि चार्जुनम्।
लोमशेनेति कथितं श्रुत्वा धर्मसुतोऽवदत् ॥ ६८६ ॥
सुधाविस्यन्दिनी वाणी तवेयं भगवन्मुहुः।
हर्षवीचीविलासाङ्कं मानसं विदधाति नः ॥ ६८७ ॥
भाजनं त्वत्प्रसादस्य धन्योऽहं संपदां पदम्।
यस्य शक्रः स्वयं देवो विजयाय समुद्यतः ॥ ६८८ ॥
दिष्ट्याद्य कुशली वीरः श्रुतस्त्वत्तो मयार्जुनः।
यस्य दीर्घभुजस्तम्भः प्रतापो मन्दिरं श्रियः ॥ ६८९ ॥
त्वत्प्रभावोदितमतिस्तीर्थानि क्षितिमण्डले।
द्रष्टुमिच्छामि भगवन्प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ६९० ॥
इति ब्रुवन्मुनीन्द्रेण तथेत्यभिहितो नृपः।
प्रतस्थे भ्रातृभिः सार्धं मुनिचक्रपुरस्कृतः ॥ ६९१ ॥
प्रथमं नैमिषारण्यप्रमुखे तीर्थमण्डले।
स्नात्वा दत्त्वा धनं भूरि स च यज्ञमहीं ययौ ॥ ६९२ ॥
गतस्य तत्र राजर्षेः प्रभावं बहुयाजिनः।
निशम्य कथितं दातुः शमठेन द्विजन्मना ॥ ६९३ ॥
अगस्त्याश्रममासाद्य मुनिं पप्रच्छ लोमशम्।
अगस्त्यचरितं पुण्यं स च पृष्टोऽभ्यभाषत ॥ ६९४ ॥
राजन्निल्वलवातापी पुरा दैत्यौ बभूवतुः।
पुरीं मणिमतीं वेधाश्चक्रे गगनगां ययोः ॥ ६९५ ॥
इल्वलो भ्रातरं हत्वा कपटान्मेषरूपिणम्।
द्विजानभोजयत्पापः सततं ब्रह्मकण्टकः ॥ ६९६ ॥

एहीति तेनैवाहूतस्तेषां भुक्तवतां जवात्।
विप्राणामुदरं भित्वा वातापिर्निर्ययौ सदा ॥ ६९७ ॥
इत्येवं दैत्ययोर्गेहे वर्तमाने द्विजक्षये।
ब्रह्मन्नगस्त्यः स्वान्पितॄंल्लम्बमानान्व्यलोकयत् ॥ ६९८ ॥
दृष्ट्वा तान्पतने हेतुं सोऽथ पप्रच्छ विस्मितः।
ते तमूचुरधोवक्रास्तवैव पितरो वयम् ॥ ६९९ ॥
त्वद्ब्रह्मचर्यात्पतिताश्छिन्नसंतानतन्तवः।
तस्मादपत्यमुत्पाद्य त्रातुमर्हसि नो भवात् ॥ ७०० ॥
इति तेषां वचः श्रुत्वा तथेति मुनिरब्रवीत्।
ततः स तपसा ध्यात्वा रूपमुच्चित्य लोकतः ॥ ७०१ ॥
विदर्भनृपतेः पुत्रीमशृणोल्ललिताननाम्।
लोपामुद्रेति विख्यातां तां यौवनविभूषिताम् ॥ ७०२ ॥
विदर्भराजमभ्येत्य ययाचे स मुनीश्वरः।
राजा विषण्णवदनः शापभीतोऽभवत्क्षणम् ॥ ७०३ ॥
लोपामुद्रा ततोऽभ्येत्य खिन्नं पितरमब्रवीत्।
तात त्वं देहि मामस्मै ब्रह्मकोपो हि दुःसहः ॥ ७०४ ॥
इत्युक्तवाक्यां तनयामगस्त्याय यथाविधिः।
विदर्भराजः प्रददौ कम्पितस्तस्य तेजसा ॥ ७०५ ॥
लोपामुद्रां समासाद्य मुनिर्मानसचन्द्रिकाम्।
तयैव सहितः प्रायात्पुण्यधाम तपोवनम् ॥ ७०६ ॥
तदाज्ञया समुत्सृज्य भूषणान्युचितानि सा।
चन्द्रलेखेव संध्याभ्रं पिङ्गं जग्राह वल्कलम् ॥ ७०७ ॥
आराधयन्ती सुचिरं सा पतिं धर्मचर्यया।
कालेन कामलतिका भूषिताभूद्घनस्तनी ॥ ७०८ ॥
प्रत्यग्रस्नानसुभगा संगमं मुनिनार्थिता।
सावदत्स्तोकविनमल्लज्जामुकुलितेक्षणा ॥ ७०९ ॥

महार्हशयने सौधे भूषितं त्वां विभूषिता।
उपैमि पर्णशालेयं न हि प्रीणाति मे मनः॥ ७१०॥
विभवं मत्पितुर्गेहे भगवन्दृष्टवानसि।
तपसा राजयोग्यं च सर्वं कर्तुं त्वमीश्वरः॥ ७११॥
इत्युक्तो मृगशावाक्ष्या श्रुतविप्रमुखान्नृपान्।
निःस्पृहोऽपि ययौ तूर्णं द्रविणार्थी महामुनिः॥ ७१२॥
समावायव्ययौ तेषां निशम्य करुणानिधिः।
तैरेव सहितः प्रायाद्धनिनं दैत्यमिल्वलम्॥ ७१३॥
स तेन याचितो दैत्यस्तस्मै हत्वानुजं रहः।
भोजनं विदधे सर्वान्हन्तुकामो महासुरः॥ ७१४॥
भोजने शङ्कितान्दृष्ट्वा तान्नृपान्सस्मितो मुनिः।
भुक्त्वा समस्तमभवन्निर्विकाराननः क्षणम्॥ ७१५॥
आहूते तूर्णमेहीति दानवेनाथ दानवे।
मुमोच पवनोद्गारं प्रहसन्कुम्भसंभवः॥ ७१६॥
ततो भीतेन दैत्येन वितीर्णे विपुलं वसु।
आदाय जीर्णवातापिः स्यन्दनेन ययौ मुनिः॥ ७१७॥
गत्वा दिव्याम्बरवतीं रत्नाभरणभूषिताम्।
राजार्हे शयने जायामभजत्तां तपोनिधिः॥ ७१८॥
लोपामुद्राथ संप्राप्य गर्भं तस्मात्तपोनिधेः।
सप्तभिर्वत्सरैः पुत्रमसूत तपसां निधिम्॥ ७१९॥
दृढस्युर्नाम समुनिर्बालः सर्वज्ञतां ययौ।
प्रभूतेऽश्मसमाहारे दिग्धो बाह्वपराभिधः॥ ७२०॥
एतस्मिन्नन्तरे लोकान्कालेया नाम दानवाः।
अपीडयन्बलोन्मत्ता वृत्रेण परिपालिताः॥ ७२१॥
विरिञ्चस्याथ वचसा शक्रो दानवनिर्जितः।
प्राप वज्रं कृतं त्वष्ट्रा दधीचेरस्थिसंचयैः॥ ७२२॥

तेन विष्णुबलाध्यातो हत्वा वृत्रं सुरेश्वरः।
मातलिप्रेरितरथः कालेयान्समुपाद्रवत् ॥ ७२३ ॥
ते भीताः पाथसां राशिं विविशुर्मकराकरम्।
उन्मज्ज्य च प्रतिनिशं निजघ्नुर्मुनिमण्डलम् ॥ ७२४ ॥
तैर्भक्ष्यमाणेष्वनिशं तपोवननिवासिषु।
देवाः शरणमाजग्मुर्हिरण्याक्षहरं हरिम् ॥ ७२५ ॥
तानब्रवीत्स भगवानब्धिमग्ना महासुराः।
दुर्जया जलधेस्तस्माच्छोषणे क्रियतां श्रमः ॥ ७२६ ॥
अगस्त्य एको भगवान्विभुरत्र समुद्यमे।
विष्णुनेति समादिष्टास्तं मुनिं त्रिदशा ययुः ॥ ७२७ ॥
तपोवने तमूचुस्ते गतिस्त्वं नो महामुने।
दर्पान्धः पातितः स्वर्गात्त्वयैव नहुषः पुरा ॥ ७२८ ॥
समुत्थित पुरा विन्ध्यो गिरिर्मेरुजिगीषया।
प्रदक्षिणां करोत्वेष सूर्यो मामिति दुर्मदः ॥ ७२९ ॥
निरुद्धनिखिलालोको मार्गं देहीति वादिना।
व्रजता दक्षिणामाशां त्वया भूमिसमः कृतः ॥ ७३० ॥
स त्वमद्य कृपासिन्धो सिन्धुं दानवसंश्रयम्।
पातुमर्हसि निःशेषं यावत्तैर्न हतं जगत् ॥ ७३१ ॥
इत्यर्थितः सुरगणैः समभ्येत्य महोदधिम्।
आचचाम चलच्छैलतुल्यकल्लोलमालिनम् ॥ ७३२ ॥
निःशेषपीते मुनिना समुद्रे कालमुद्रिताः।
त्रिदशैर्निहताः क्षिप्रं कालेया बलशालिनः ॥ ७३३ ॥
ततः सुवितते काले निर्जलस्य महाम्बुधेः।
सुराः संपूरणोपायं सततं समचिन्तयन् ॥ ७३४ ॥
कदाचिदथ राजर्षिः सगरो नाम विश्रुतः।
षष्टिं पुत्रसहस्राणां वरात्प्राप पिनाकिनः ॥ ७३५ ॥

द्वितीयायां तु जायायामेकमेवासमञ्जसम् ।
जातो निवासे कालेन कुपितः पौरकण्टकः ॥ ७३६ ॥
अश्वं यज्ञे समुत्सृष्टं यान्तं तेन महीभुजा ।
कदाचित्ते समादिष्टा राजपुत्रा विनिर्ययुः ॥ ७३७ ॥
जितत्रैलोक्यवीराणां तेषां विचरतां क्षितौ ।
तस्य शुष्काम्बुधेः कूले तुरगोऽन्तरधीयत ॥ ७३८ ॥
यज्ञविघ्नपरित्रस्ताः सुतास्ते शासनात्पितुः ।
कुद्दालविहितैः खातैः पातालतलमाविशन् ॥ ७३९ ॥
असुरोरगरक्षांसि निघ्नन्तस्तत्र दुर्मदाः ।
चरन्तं कपिलस्याग्रे ददृशुस्तं हयं मुने ॥ ७४० ॥
ततो जिघृक्षतां तेषां तमश्वः कपिलः क्रुधा ।
भस्मकूटावशेषाणि शरीराण्यकरोद्दृशा ॥ ७४१ ॥
दग्धेषु तेषु कोपेन मुनिना दीप्ततेजसा ।
असमञ्जं सुतं प्रीतं दुःखितः सगरोऽब्रवीत् ॥ ७४२ ॥
विनष्टा मम पुत्रास्ते हारितश्च तुरङ्गमः ।
क्रतुविध्वंसभीतस्य त्वमेवैकः परायणम् ॥ ७४३ ॥
इति राज्ञा समादिष्टः सोंऽशुमानंशुमानिव ।
तेजस्वी प्राप्य पातालं तुष्टाव कपिलं मुनिम् ॥ ७४४ ॥
वितीर्णे तेन तुष्टेन समादाय हयं ततः ।
अहीनं यज्ञसंभारं चकार सगरस्य सः ॥ ७४५ ॥
अथ कालेन तपसा सगरे त्रिदिवं गते ।
अंशुमानभवद्राजा राजमानगुणोज्ज्वलः ॥ ७४६ ॥
तस्य पुत्रो दिलीपोऽभूत्तत्पुत्रोऽथ भगीरथः ।
पृथ्वीं पृथुरिव श्रीमाञ्शशासाहतशासनः ॥ ७४७ ॥
कदाचिन्निहताराातिः स शुश्राव पितामहान् ।
ज्वलत्कपिलकोपेन भस्मीभूतान्रसातले ॥ ७४८ ॥

तत्कृते गम्यमानोऽथ गङ्गावतरणं हितम्।
तपसा तां समाराध्य देवदेवं च धूर्जटिम्॥ ७४९॥
दिवः पतन्तीं चण्डीशजटाजूटभृतां चिरम्।
पातालमनयद्गङ्गां दग्धास्ते यत्र सागराः॥ ७५०॥
तस्याः प्रालेयशिखरस्फारकल्लोलहासिभिः।
सलिलैर्भस्मनि स्पृष्टे सागरास्त्रिदिवं ययुः॥ ७५१॥
अगस्त्यपीतैः स्वैरेव जलैरापूरितोऽम्बुधिः।
तदन्ते सागराश्चान्ये निखातास्तैर्नृपात्मजैः॥ ७५२॥

आगस्त्यम्॥ १३॥

लोमशेनेति कथितां श्रुत्वागस्त्यकथां नृपः।
मेने पवित्रमात्मानं सर्वतीर्थेष्विवाप्लुतम्॥ ७५३॥
नन्दामपरनन्दां च नद्यौ प्राप्याथ पाण्डवः।
हेमकूटगिरेः शृङ्गमारुरोह सुरैर्वृतम्॥ ७५४॥
वाङ्मात्रकुपिता यत्र वर्षन्ति दृषदोऽम्बुदाः।
सायं प्रातश्च भगवान्दृश्यते यत्र पावकः॥ ७५५॥
तस्मिन्नगम्ये मर्त्यानामृषभस्याश्रमे मुनेः।
स्नात्वार्चितसुरः प्रायाद्धर्मजः कौशिकाश्रमम्॥ ७५६॥
कृतावगाहं कौशिक्यां लोमशस्तत्र पाण्डवम्।
ऊचे तपोवनमिदं यत्र वैभाण्डको मुनिः॥ ७५७॥
दृष्ट्वोर्वशीमप्सरसं विभाण्डकमुनेः पुरा।
पपात वीर्यं सलिले पपौ तच्च कुरङ्गिका॥ ७५८॥
अजायत ततस्तस्या मृगशृङ्गाङ्कितो मुनिः।
ऋष्यशृङ्ग इति ख्यातो बालो निखिलवेदवित्॥ ७५९॥
हरिणैः सह संवृद्धः पित्रा सुविहितव्रतः।
अदृष्टमानुषश्चक्रे सुचिरं विपिने तपः॥ ७६०॥
अत्रान्तरेऽङ्गविषये लोमपादस्य भूपतेः।
अनावृष्टिरभूद्घोरा द्विजशापसमुद्भवा॥ ७६१॥

आराध्य विप्रान्सोऽज्ञासीद्विप्रं प्रशमनं मुनिम्।
ऋष्यशृङ्गं तपोयोगाददृश्यं तेजसां निधिम्॥ ७६२॥
स तदानयने वेश्यामादिदेश दिवौकसाम्।
हन्तुं प्रगल्भते कोऽन्यो जनं योषिज्जनादृते॥ ७६३॥
सा पुत्रीसहितारुह्य नौघटाकृतमाश्रमम्।
विचित्रकृत्रिमलतालीनयन्त्रु विहङ्गमम्॥ ७६४॥
विभाण्डकाश्रमोपान्ते क्षणं स्थित्वा सरित्तटे।
मुनिसूनोर्मनो हन्तुं प्राहिणोत्सुन्दरीं सुताम्॥ ७६५॥
चारेणावेद्य रहितं तं पित्रा दीप्ततेजसा।
विलासालससंचारा सा विवेश तपोवनम्॥ ७६६॥
तां स्तनस्तबकानम्रां सरागाधरपल्लवाम्।
मनोभववने जातामिव संचारिणीं लताम्॥ ७६७॥
पुष्पहासां वसन्तस्य देवतामिव रूपिणीम्।
विलोक्य चन्द्रवदनामृष्यशृङ्गो मुदं ययौ॥ ७६८॥
अभूत्तस्याप्यसङ्गस्य कोऽपि तद्दर्शने रसः।
शरीरसहजो नूनमनादिर्वासनाक्रमः॥ ७६९॥
सापि तं वलितापाङ्गरचितानङ्गमङ्गला।
कलकोकिलसंलापा पप्रच्छ कुशलं शनैः॥ ७७०॥
तामब्रवीन्मुनिवरः स्वागतं ते तपोधन।
सुरोचितमिदं साधो बिभर्षि रुचिरं व्रतम्॥ ७७१॥
अनभिज्ञो निगद्येति ददौ तस्यै निजासनम्।
बदरामलकादीनि फलानि च तपोधनः॥ ७७२॥
परित्यक्तफला तस्मै राजार्हं मोदकं ददौ।
विचित्रकन्दुकक्रीडालडितैः स्मरविभ्रमैः।
अयत्नदर्शितकुचैर्हेलागलितमेखलैः॥ ७७३॥
मुनिसुनोर्मनो हृत्वा तैस्तैश्चटुलचेष्टितैः।
आश्रमो नातिदूरे मे निगद्येति जगाम सा॥ ७७४॥

तस्यां गतायां कामेन नवेनाकुलिते मुनौ।
विभाण्डकः समभ्यायात्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ ७७५ ॥
स विलोक्य सुतं चिन्तानिःश्वासम्लानिताधरम्।
किमेतदिति पप्रच्छ लुप्तार्थमिव दस्युभिः ॥ ७७६ ॥
सोऽवदत्तात दृष्टोऽद्य सुररूपो मया मुनिः।
बर्हिबर्होपमा यस्य जटाः कुसुममालिताः ॥ ७७७ ॥
स कृष्णसारनयनो दाडिमीकुसुमाधरः।
आल्हादि वक्ति किमपि श्रोत्रपात्रीरसायनम् ॥ ७७८ ॥
उरःफलयुगेनेव परिणाहवताङ्कितम्।
तस्य दीर्घाक्षसूत्रेण शशिशुभ्रेण शोभितम् ॥ ७७९ ॥
त्रिकालस्नायिनो मध्ये लग्ना शेवलवल्लरी।
तस्य नाभितटे होमधूमलेखानुकारिणी ॥ ७८० ॥
इन्द्रायुधच्छविर्बालकलहंसकलम्बना।
मौञ्जी विराजते तस्य मम नेयं तथाविधा ॥ ७८१ ॥
करायुधेन बहुशो विदधाति नतोन्नतिम्।
फलेन लीलाव्यावलिगतनुवल्कलपल्लवम् ॥ ७८२ ॥
निवेश्य वदनं वक्त्रे ववर्ष वदनो मम।
पीयूषमिव येनाहं जलोन्मग्न इवाभवम् ॥ ७८३ ॥
का नाम व्रतचर्या सा किं नाम सुभगं तपः।
भवेयमचिरात्तात येनाहमपि तादृशः ॥ ७८४ ॥
तस्योग्रतपसो मन्ये कोऽपि दीक्षाक्रमो नवः।
यस्य संदर्शनादेव जायते वृत्तिसंक्षयः ॥ ७८५ ॥
इति तद्वचनं श्रुत्वा मत्वा तां योषितं मुनिः।
उवाच तपसो विघ्नास्तादृशाः पुत्र राक्षसाः ॥ ७८६ ॥
इत्युक्त्वा काश्यपः कोपात्स्थित्वा तत्र दिनत्रयम्।
पुनर्मूलफलाहारी प्रययौ काननान्तरम् ॥ ७८७ ॥

तस्मिन्प्रयाते साभ्येत्य लीलाविभ्रमशालिनी ।
ऋष्यशृङ्गस्य पुरतस्तस्थौ कामान्धचेतसः ॥ ७८८ ॥
स विलोक्य सुधासिक्त इवालम्ब्य करेण ताम् ।
त्वदाश्रमपदं साधो व्रजामीति वदन्ययौ ॥ ७८९ ॥
ततस्तमाश्रमधिया नौ घटारूढमङ्गना ।
निनाय लोमपादस्य चम्पामङ्गपतेः पुरीम् ॥ ७९० ॥
तस्मिन्प्रविष्टे सहसा ववृषुः सघनं घनाः ।
तत्प्रहर्षान्नृपश्चास्मै शान्तां नाम सुतां ददौ ॥ ७९१ ॥
अत्रान्तरे चण्डकोपो विभाण्डकमुनिः सुतम् ।
हृतं ज्ञात्वा नृपपुरीं कम्पमानः समाययौ ॥ ७९२ ॥
स राज्ञा रचितामग्रे दृष्ट्वा गोकुलपद्धतिम् ।
नृपेण त्वत्सुतायैषा दत्वा श्रुत्वेति चासकृत् ॥ ७९३ ॥
प्रशान्तमन्युस्तनयं समालोक्य वधूसुखम् ।
ययौ तपोवनं कोपश्चिरं नहि महात्मनाम् ॥ ७९४ ॥
ऋष्यशृङ्गोऽपि सुदृशा राजपुत्र्या तया सह ।
उवास पुण्यचरितस्तदा तस्मिन्महाश्रमे ॥ ७९५ ॥

ऋष्यशृङ्गोपाख्यानम् ॥ १

निशम्य लोमशेनेति कथितं धर्मनन्दनः ।
सानुजः प्रययौ श्रीमान्गङ्गासागरसंगमम् ॥ ७९६ ॥
स्नात्वा कृतव्रतस्तत्र नदीनां शतपञ्चके ।
द्विजेभ्यो वसु विस्तीर्णं प्रददौ वासवोपमः ॥ ७९७ ॥
कलिङ्गविषये प्राप्य पुण्यां वैतरणीं नदीम् ।
रुद्राय त्रिदशा यत्र यज्ञभागमकल्पयन् ॥ ७९८ ॥
स्नात्वा दिव्यां दृशं लेभे पूतात्मा पाण्डुनन्दनः ।
लोकातीतां यया क्षिप्रं शुश्राव च ददर्श च ॥ ७९९ ॥
देवीरूपां ततः पृथ्वीमारुह्य पृथिवीपतिः ।
कृतस्वस्त्ययनः साक्षाल्लोमशेन श्रिया बभौ ॥ ८०० ॥

यत्र कृत्स्ना मही दत्ता कश्यपाय स्वयंभुवा ।
तां पुण्यभुवमासाद्य कृतकृत्योऽभवन्नृपः ॥ ८०१ ॥
तत्रोपविष्टः कौन्तेयः पूजयित्वाखिलान्मुनीन् ।
रामशिष्यं यत्रात्मानमपृच्छदकृतव्रणम् ॥ ८०२ ॥
कदा द्रक्ष्यामि भगवन्भार्गवं तेजसां निधिम् ।
इति पृष्टस्तमवदद्द्रक्ष्यसीत्यकृतव्रणः ॥ ८०३ ॥
सोऽथ तच्चरितं पृष्टो राजा पुनरभाषत ।
प्रत्यक्षदर्शी रामस्य चरिते विक्रमे तथा ॥ ८०४ ॥
कन्यकुब्जाधिनाथस्य गाधेः सत्यवतीं सुताम् ।
ऋचीकाख्यो भृगोः सूनुरश्वशुल्कामवाप्तवान् ॥ ८०५ ॥
सहस्रं श्यामकर्णानां हयानां वारुणोदितम् ।
अश्वतीर्थोत्थितं राज्ञे दत्वा कन्यां समेत्य ताम् ॥ ८०६ ॥
चचार विपिने धर्मे पितृशुश्रूषणे रतः ।
तं च सा राजतनया सिषेवे तपसि स्थितम् ॥ ८०७ ॥
भृगुस्तनयभार्यायै तस्यै तुष्टो वरं ददौ ।
तमयाचत सा मातुरात्मतश्चोदितौ सुतौ ॥ ८०८ ॥
सोऽब्रवीत्तव तस्याश्च न्यग्रोधोदुम्बरौ तरू ।
समालिङ्ग्योज्ज्वलाचारो भद्रे पुत्रौ भविष्यतः ॥ ८०९ ॥
सादिष्टा श्वशुरेणेति कृत्वा वृक्षविपर्ययम् ।
अवाप गर्भं कालेन वरात्तज्जननी तथा ॥ ८१० ॥
भृगुः सगर्भां तां दृष्ट्वा पुनः प्रोवाच धर्मवित् ।
अहो नु बुद्धिदौर्बल्याद्विस्मृतौ तव पादपौ ॥ ८११ ॥
व्यत्ययाद्वृक्षयोः पुत्रि क्षत्त्राचारः सुतस्तव ।
भविता गाधिपत्न्याश्च राजन्यो ब्राह्मणोचितः ॥ ८१२ ॥
ऋचीकभार्या तच्छ्रुत्वा विषण्णवदनाम्बुजा ।
क्षत्त्राचारोऽस्तु मे पौत्रो मा पुत्र इति चाभ्यधात् ॥ ८१३ ॥

ततो गाधिवधूः पुत्रं विश्वामित्रमजीजनत्।
वराद्दचीकपत्नी च जमदग्निं तपोनिधिम्॥ ८१४॥
जमदग्निश्च कालेन भार्यामासाद्य रेणुकाम्।
अवाप तनयान्पञ्च येषां रामोऽनुजः कृती॥ ८१५॥
कदाचिदथ भूपालं कान्तं चित्ररथाभिधम्।
जलकेल्याकुलं दृष्ट्वा रेणुका विस्मिताभवत्॥ ८१६॥
स्वेदार्द्रवदनां दृष्ट्वा मुनिर्धैर्यात्परिच्युताम्।
आदिदेश रुषा हन्तुं पुत्राञ्जघ्नुर्न तां च ते॥ ८१७॥
चत्वारस्तनयास्तेऽथ शप्तास्तेन महर्षिणा।
काष्ठलोष्ठोपमाकारा बभूवुर्गतचेतसः॥ ८१८॥
रामस्तु शासनात्तस्य मातुः परशुनाच्छिनत्।
शिरस्तेन बभूवास्य जमदग्निर्वरप्रदः॥ ८१९॥
तद्वराद्विस्मृतवधां सजीवां जननीं व्यधात्।
नष्टपापं तथात्मानं रामः स्वस्थांस्तथाग्रजान्॥ ८२०॥
ततः कदाचिदहरज्जमदग्नेस्तपोवनात्।
सवत्सधेनुं क्षितिपः कार्तवीर्यो मदाकुलः॥ ८२१॥
याते भङ्क्त्वा तरुवरांस्तस्मिन्समरदुर्मदे।
रामोऽभ्येत्य विदित्वा तत्कोपाज्जज्वाल कोपतः॥ ८२२॥
स गत्वा तस्य चिच्छेद सहस्रं बाहुशालिनः।
भल्लैर्भुजानां संग्रामे भर्गशिष्यो धनुर्धरः॥ ८२३॥
तस्मिन्हते तत्तनयाः कालेनाभ्येत्य तद्वनम्।
रामेण रहितं जघ्नुर्जमदग्निं शितैः शरैः॥ ८२४॥
ततो रामः समभ्येत्य पितरं वीक्ष्य पातितम्।
विलप्य सुचिरं धीरः क्षत्रियान्समुपाद्रवत्॥ ८२५॥
त्रिःसप्तकृत्वो निःशेषं कृत्वा क्षत्रक्षयं युधि।
चक्रे पञ्च कुरुक्षेत्रे विपुलान्रुधिरह्रदान्॥ ८२६॥

तर्पयित्वा पितॄन्सर्वाञ्शोणितेनैव भार्गवः ।
कश्यपाय ददौ देवीं हैमीं व्यामदशायताम् ॥ ८२७ ॥
स्थितो महेन्द्रशिखरे पृथ्वीं दत्वा ससागराम् ।
स करोति चतुर्दश्यां मुनीनामिह संनिधिम् ॥ ८२८ ॥

कार्तवीर्योपाख्यानम् ॥ १९ ॥

तं दृष्ट्वा पाण्डुतनयः सानुजो मुनिभिः सह ।
तीर्थानि पश्यन्सर्वाणि प्रभासं पुण्यमाप्तवान् ॥ ८२९ ॥
रामकृष्णमुखैस्तत्र संगतो वृष्णिपुंगवैः ।
अवाप विपुलां प्रीतिं स्नेहप्रणयशालिभिः ॥ ८३० ॥
कृष्णाजिनवृतं दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रं जटाधरम् ।
दुर्योधनाय चुक्रोध सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥ ८३१ ॥
वृष्ण्यन्धकानथामन्त्र्य रेवामुत्तीर्य पाण्डवः ।
त्रेताद्वापरयोः संधिं प्राप वैडूर्यपर्वतम् ॥ ८३२ ॥
ततोऽब्रवील्लोमशस्तं च्यवनेनेह भूपते ।
पुरा यज्ञे भुजस्तम्भः स्तम्भितो जम्भवैरिणः ॥ ८३३ ॥
च्यवनो भार्गवश्चक्रे घोरं दीप्ततपास्तपः ।
येन भूमौ निमग्नाङ्गो व्याप्यस्तृणपिपीलकैः ॥ ८३४ ॥
अथ कालेन शर्यातिर्नृपस्तं देशमाययौ ।
क्रीडाकुलवधूवृन्दसंदेहितलतावनः ॥ ८३५ ॥
तस्य पुत्री सुकन्येति विश्रुता लोललोचना ।
विललास वने तस्मिन्वनदेवीव रूपिणी ॥ ८३६ ॥
तां दृष्ट्वा चन्द्रवदनां च्यवनः क्षमया गिरा ।
तद्विलासरसाकृष्टो बभाषे न च साशृणोत् ॥ ८३७ ॥
सा तस्य भूमिलीनस्य मणिबुद्ध्या विलोचने ।
अपाटयत्कण्टकेन तेनाभूद्व्यथितं जगत् ॥ ८३८ ॥
तत्कोपादथ शर्यातेः शकृत्स्तम्भादनीकिनी ।
आनाहव्याधिसंरुद्धा संकटं परमं ययौ ॥ ८३९ ॥

ततो यत्नात्समन्विष्य नरेन्द्रस्तं तपोवनम्।
भीतः प्रसादयामास प्रणामावर्जिताञ्जलिः॥ ८४० ॥
तमूचे च्यवनो राजन्सुतामेतां प्रयच्छ मे।
नान्यथा तव सेनेयं मया बद्धा विमुच्यते॥ ८४१ ॥
तच्छ्रुत्वा नृपतिस्तस्मै तूर्णं दत्वा निजात्मजाम्।
विमुक्तरोगमादाय सैन्यं स्वनगरं ययौ॥ ८४२ ॥
च्यवनोऽपि समादाय सुकन्यां कान्तिकौमुदीम्।
चिरं पर्यचरद्वह्निं तयैव सह संयुतः॥ ८४३ ॥
ततः कदाचित्तां तन्वीमश्विनौ यौवनान्विताम्।
अपश्यतां यदृच्छाप्तां रूपस्येवाधिदेवताम्॥ ८४४ ॥
तां वीक्ष्य साभिलाषौ तावूचतुः कान्तिभूषितौ।
अहो नु सुभगे दिव्यं जातं ते यौवनं वृथा॥ ८४५ ॥
इदं रूपमनाहार्यमियं च ललिता तनुः।
संभोगभाजनं कान्तं विना न प्रतिभाति नौ॥ ८४६ ॥
भज त्वमावयोरेकं च्यवनः प्रवयाः कृशः।
विपञ्च्याः पटहेनैव तेन ते संगमः कथम्॥ ८४७ ॥
अथवा तं करिष्यावः स्वरूपं यौवनान्वितम्।
ततस्तस्यावयोश्च त्वं मध्यादेकतमं वृणु॥ ८४८ ॥
तच्छ्रुत्वा कोपपवनाकम्पिता वल्लरीव सा।
तमर्थमेव भर्तारमुवाच स्खलिताक्षरम्॥ ८४९ ॥
को दोषः सोऽब्रवीत्सुभ्रूः पश्यावस्तद्विचेष्टितम्।
तन्निश्चित्याश्विनावेत्य साब्रवीदेवमस्त्विति॥ ८५० ॥
ततस्तौ मुनिना सार्धं दिव्यरूपप्रदं सरः।
प्रविश्य सहसोत्तस्थुस्तुल्यरूपास्त्रयस्ततः॥ ८५१ ॥
वीक्ष्य तान्सदृशाकारान्सदृशाभरणाम्बरान्।
वव्रे स्वमेव दयितं सुकन्या च्यवनं सती॥ ८५२ ॥

ततस्तारुण्यमासाद्य कान्तां च मुदितो मुनिः।
अश्विनावब्रवीत्तुष्टः करिष्ये युवयोः प्रियम्॥ ८९३॥
भवद्भ्यां कल्पयिष्यामि सोमभागं क्रतौ सदा।
इत्युक्तौ मुनिना प्रीत्या जग्मतुस्तं प्रणम्य तौ॥ ८९४॥
ततो युवा मुनिवरस्तया बालमृगीदृशा।
विजहार वनान्तेषु फुल्लपादपशोभिषु॥ ८९५॥
कदाचिदथ शर्यातेः श्वशुरस्य स याजकः।
मुनिर्बभूव विपुले यज्ञे मुनिगणैः सह॥ ८९६॥
अथ तत्राश्विनोः सोमं प्रगृह्णन्तं सुरेश्वरः।
तमेत्योवाच भगवान्नश्विनौ सोममर्हतः॥ ८९७॥
अपङ्क्तियोज्यौ भिषजौ परकार्योपजीविनौ।
नैतावर्हसि कर्तुं त्वमज्ञानात्सोमपीथिनौ॥ ८९८॥
इत्युक्तेऽपि सुरेन्द्रेण नामन्यत मुनीश्वरः।
योग्यावेवाश्विनौ देवौ वदन्निति मुहुर्मुहुः॥ ८९९॥
ततः क्रुद्धः सुरपतिर्वज्रमुद्यम्य पाणिना।
सोऽभ्यधावत्ससंरम्भः संदष्टरदनच्छदः॥ ९६०॥
मुनिः प्रहरतस्तस्य सवज्रं दक्षिणं भुजम्।
संस्तम्भ्य मूककटकं चित्रार्पितमिवाकरोत्॥ ९६१॥
तद्विनाशाय हुत्वा च पावकं पावकप्रभः।
घोरं मायासुरं नाम कृत्यारूपं विनिर्ममे॥ ९६२॥
शतयोजनविस्तीर्णां वक्त्रे दंष्ट्राचतुष्टयीम्।
बिभ्राणं कालदहनज्वालाजिह्वा विभीषणः॥ ९६३॥
कालस्येव महाकालो वाडवस्येव वाडवः।
स वर्त्मस्थगिताकाशो गर्जञ्जम्भारिमभ्यगात्॥ ९६४॥
तमापतन्तं सहसा वज्रस्तब्धभुजो मुनिम्।
भीतः प्रसाद्य प्रोवाच सोमभागोऽस्तु तेऽश्विनौ॥ ९६५॥

इति शक्रेण भगवान्भृगुसूनुः प्रसादितः ।
उत्ससर्ज कृपाम्भोधिस्तथा मायासुरं च तम् ॥ ८६६ ॥
दत्वाथ सोममश्विभ्यां समाप्य विधिवत्क्रतुम् ।
शक्रं विसृज्य भगवान्विजहार वधूसखः ॥ ८६७ ॥
तस्यै तत्पुण्ययशसः सरसश्चरितामृतम् ।
लोमशेनेति कथिते तत्र सस्रे महीभुजा ॥ ८६८ ॥

सौकन्यम् ॥ १६

आर्चीकपर्वतं गत्वा मान्धातुश्च मखक्षितिम् ।
मान्धातृचरितं पृष्टो राज्ञा प्रोवाच लोमशः ॥ ८६९ ॥
मनुवंश्यः पुरा राजा यवनाश्वश्चरन्वने ।
तृषितः प्राप पुत्रेष्टिकलशं भृगुणा वृतम् ।
पीत्वा तमार्तो नृपतिर्निवृत्तोऽभूद्गतक्लमः ॥ ८७० ॥
ततो वर्षशते पूर्णे कुक्षिं भित्वा महीपतेः ।
तदभूद्भासुरः सूनुर्जीवितस्त्रिदशेक्षितः ॥ ८७१ ॥
मां धास्यतीति शक्रेण मुखे दत्वा प्रदेशिनीम् ।
आश्वास्य प्रांशुरभवत्स मान्धातेति बालकः ॥ ८७२ ॥
तस्य विक्रमदानोत्थं चरितं चक्रवर्तिनः ।
नृपैरनुकृतं कैश्चिन्न पूर्वैर्नापरैरपि ॥ ८७३ ॥

मान्धात्रुपाख्यानम् ॥ १७

मान्धातृसंभवं श्रुत्वा राज्ञा पृष्टो मुनिः पुनः ।
सोमकाश्रममासाद्य तत्कथां समभाषत ॥ ८७४ ॥
बभूव सोमको नाम नृपतिर्यज्वनां वरः ।
जन्तुर्नाम सुतस्तस्य जायाशतजुषोऽभवत् ॥ ८७५ ॥
स पितुर्जननीनां च प्राणेभ्योऽपि प्रियः सुतः ।
दष्टः पिपीलकेनैत्य कदाचित्स्फिजि बालकः ॥ ८७६ ॥
तद्व्यथारावमाकर्ण्य राजा सान्तःपुरश्चिरम् ।
बभूव विषनाराचनिर्भिन्न इव मर्मणि ॥ ८७७ ॥

एकपुत्रत्वनिर्भिन्नचेतसस्तस्य याजकः ।
अपत्यशतसंप्राप्त्यै यागमाथर्वणं व्यधात् ॥ ८७८ ॥
क्रोशन्तीनां सुतं हृत्वा जननीनां तमेव सः ।
जुहाव तद्वसामग्नावुत्कृत्योत्कृत्य भागशः ॥ ८७९ ॥
ततस्तद्धूममाघ्राय विवशा याजकाज्ञया ।
राजपत्न्यः सुतशतं प्रापुः काले कुलोचितम् ॥ ८८० ॥
अमूर्तजन्तुजननी जन्तुमेव तमात्मजम् ।
लक्षितं हेमवर्णेन तत्समानेन लक्ष्मणा ॥ ८८१ ॥
प्राप्तपुत्रशतो राजा कालेन त्रिदिवं गतः ।
ददर्श नरके घोरे पच्यमानं स्वयाजकम् ॥ ८८२ ॥
मत्कृते पापमाप्तोऽसाविति संचिन्त्य भूपतिः ।
त्यक्त्वा निजं स्वर्गफलं तमेवानु समाययौ ॥ ८८३ ॥
तस्य सत्वेन निर्मुक्ते याजके स ततः स्वयम् ।
अवाप नृपतिर्यज्वा पुनस्त्रिदिवमन्दिरम् ॥ ८८४ ॥

जन्तूपाख्यानम् ॥ १८ ॥

तस्यायमाश्रमो राजन्ययातिमखभूरियम् ।
श्रुत्वेति लोमशेनोक्तं प्रययौ धर्मनन्दनः ॥ ८८५ ॥
ततो मरुत्तधूपाङ्कं देशं प्राप्य पुरो मुनिः ।
ऊचे युधिष्ठिरं पश्य पुण्यं कश्मीरमण्डलम् ॥ ८८६ ॥
वितस्तां मोक्षदां पश्य यस्याः श्रीकरमारुतैः ।
पुंसां भवमरुभ्रान्तितापे पापे च का कथा ॥ ८८७ ॥
दिव्यदृष्टिश्च मडवामत्रैवालोकयोज्ज्वलाम् ।
धर्मस्य पुण्यनगरे विहारसरसीमिव ॥ ८८८ ॥
पश्य मोक्षश्रियो लीलादर्पणं पापसूदनम् ।
काष्ठरूपी हरः साक्षाद्यत्र चैत्रे विलोक्यते ॥ ८८९ ॥
जलासुपजलां पुण्यां यमुनां च विलोकय ।
उशीनरस्य पश्यैतत्क्रतुक्षेत्रं क्षमापतेः ॥ ८९० ॥

यस्य सत्ववतः सत्यं पुरा ज्ञातुं सुरेश्वरः ।
श्येनः कपोतरूपेण वह्निना सहितोऽभ्ययात् ८९१ ॥
स कपोतः परित्रस्तः श्येनेनानुसृतो बलात् ।
ऊरुमूलं नरपतेर्विवेश भयपिण्डितः ॥ ८९२ ॥
श्येनोऽप्यभ्येत्य भूपालमूचे तद्रक्षणोद्यतम् ।
भक्ष्यं मे दैवविहितं नेमं रक्षितुमर्हसि ॥ ८९३ ॥
त्वमग्रणीर्धर्मभृतां प्रथमस्त्वं विपश्चिताम् ।
वृत्तिलोपान्निहन्तुं मामुद्यतोऽसि कथं विभो ॥ ८९४ ॥
आहारविरहादद्य विनष्टे मयि भूपते ।
भार्या मे पुत्रसहिता विनङ्क्ष्यत्यवशा सती ॥ ८९५ ॥
तस्मात्त्यजैनमेकस्य रक्षणान्मा बहून्वधीः ।
पापानुबन्धनो धर्मो नहि नाम महात्मनाम् ॥ ८९६ ॥
तच्छ्रुत्वा विस्मितो राजा तं जगाद दयानिधिः ।
शरणार्थिनमायातं त्यजेति बत भाषसे ॥ ८९७ ॥
विचित्रं याति सर्वो वा स्वार्थे मुखरतां जनः ।
आहारं ते विधास्यामि सकुटुम्बस्य हेलया ॥ ८९८ ॥
कपोतं प्रति निर्बन्धं मा कृथास्त्वं विहङ्गम ।
तच्छ्रुत्वा नृपतिं श्येनः पुनः सावेगमभ्यधात् ॥ ८९९ ॥
राजन्भक्ष्यशतेनापि शाश्वतं न त्यजाम्यहम् ।
शाश्वतीं को हि सहजां वृत्तिं त्यजति लोभतः ॥ ९०० ॥
अथवा तुल्यमेतेन समुत्कृत्य स्वविग्रहम् ।
तुलया देहि मे मांसं यदि शक्नोषि पार्थिव ॥ ९०१ ॥
इत्याकर्ण्य महीपालः प्रहृष्टस्तुलया ददौ ।
लाभं परं मन्यमानः स्वमांसं विपुलाशयः ॥ ९०२ ॥
याते कपोते गुरुतां तूलारूढे शनैः शनैः ।
वितीर्णाशेषमांसस्तामारुरोह तुलां नृपः ॥ ९०३ ॥

ततः स्वरूपवानिन्द्रस्तमभाषत विस्मितः ।
श्येनरूपः सुरेन्द्रोऽहं कपोतोऽयं च पावकः ॥ ९०४ ॥
विज्ञातुं सत्वमाप्तौ ते स्वस्थौ भव यशोनिधे ।
इन्द्रानलौ निगद्येति जग्मतुस्त्रिदशालयम् ॥ ९०५ ॥
श्येनकपोतीयम् ॥ १९ ॥

औद्दालकेस्ततः प्राप्य श्वेतकेतोस्तपोवनम् ।
पुनर्जगाद भगवाँल्लोमशः पाण्डुनन्दनम् ॥ ९०६ ॥
मुनेरुद्दालकस्यासीच्छ्वेतकेतुः कुलोचितः ।
तनयः कन्यका चैका सुजाता नाम विश्रुता ॥ ९०७ ॥
कपोढाख्याय विदुषे तां ददौ ब्रह्मवादिने ।
सा तस्माद्गर्भमाधत्त कालेन वरवर्णिनी ॥ ९०८ ॥
गर्भस्थितः शिशुस्तस्याः कदाचिच्छिष्यमध्यगम् ।
प्रोवाच पितरं सम्यङ्नाधीतमिति सर्ववित् ॥ ९०९ ॥
कपोढस्तद्वचः श्रुत्वा बभाषे लज्जितो रुषा ।
सहसाष्टाङ्गवक्रस्त्वमष्टावक्रो भविष्यसि ॥ ९१० ॥
आसन्नप्रसवा काले कपोढं ब्राह्मणी ततः ।
ऊचे धनविहीनायाः प्रसवो मे सुदुस्तरः ॥ ९११ ॥
जायावचो निशम्येति यज्ञं जनकभूपतेः ।
प्रायात्कपोढो वित्तार्थी दुःसहा गृहदुर्गतिः ॥ ९१२ ॥
वन्धेन वन्दिना तत्र वादे विद्याविचक्षणाः ।
जित्वा पणधृते सोऽथ क्षिप्तो जलनिकेतने ॥ ९१३ ॥
अष्टावक्रं ततोऽसूत सा भर्तृरहिता सती ।
मातामहेन विधिवद्यथोचितकृतव्रतम् ॥ ९१४ ॥
आप्तविद्योऽथ विज्ञाय स मातुर्वचसा शिशुः ।
निहतं वन्दिना वादे पितरं कोपकम्पितः ॥ ९१५ ॥
मातुलेन सह प्रायाद्याजिनं जनकं नृपम् ।
द्वाःस्थेन स्थगितस्तत्र बालोऽसीत्यवलेपतः ॥ ९१६ ॥

सोऽवदत्तेजसः सारं पश्य बालेन किं कृतम् ।
बालो वह्निर्दहत्येव तपत्येव च भास्करः ॥ ९१७ ॥
तेजसां हि विचारेषु वयः कुत्रोपयुज्यते ।
इति ब्रुवाणो द्वाःस्थेन नृपवाक्यात्प्रवेशितः ॥ ९१८ ॥
अह्नाय वन्दिनो वादे स सभ्यानां स्वयं व्यधात् ।
उत्तरोत्तरवाक्येन तयोरस्थगितो मिथः ॥ ९१९ ॥
वादः समभवद्वाणीविच्छेदावधिनिर्णयः ।
एकोऽग्निर्द्वौ च शक्राग्नी त्रयो लोकाः सनातनाः ॥ ९२०
चत्वार इह वर्णाश्च विश्रुताः पञ्च पावकाः ।
ऋतवः षट् च संयान्ति मुनयः सप्त पूजिताः ॥ ९२१ ॥
वसवोऽष्टौ नव प्रोक्ताः सामिधेन्यो दिशो दश ।
एकादश स्मृता रुद्रास्तथा द्वादश भास्कराः ॥ ९२२ ॥
इत्युत्तरक्रमे वादे बन्दी लज्जानताननः ।
पुनरूचे महाप्राज्ञो वरुणस्य तदाज्ञया ॥ ९२३ ॥
क्षिप्ता मयाब्धौ तस्यैव कुरु यज्ञं द्विजोत्तम ।
ते समेष्यन्ति न चिरादित्युक्त्वा विरराम सः ॥ ९२४ ॥
तत्रोन्मज्ज्य द्विजैः सार्धं हृष्टो वरुणसत्कृतः ।
कपोढो जयिना तेन बभौ पुत्रेण संगतः ॥ ९२५ ॥
बन्दी जनकमालोक्य ममज्ज सलिले तदा ।
निमज्ज्य दुर्बलः प्रायादष्टावक्रः समातुलः ॥ ९२६ ॥
तन्मातुलस्याश्रमोऽयं श्वेतकेतोस्तपस्यतः ।
रैभ्यस्य च मुनेरेतत्पुण्यधाम तपोवनम् ॥ ९२७ ॥

अष्टावक्रीयम् ॥ २०

इह रैभ्यभरद्वाजौ मुनीन्द्रौ सुहृदौ तदा ।
ततस्तपोवने तीव्रं चक्रतुर्विहिताश्रमौ ॥ ९२८ ॥
भरद्वाजस्य तनयो यवक्रीताभिधोऽभवत् ।
पुत्रौ रैभ्यस्य चाभूतामर्वावसुपरावसू ॥ ९२९ ॥

सात्मजं पूजितं दृष्ट्वा रैभ्यं वेदविदां वरम् ।
भारद्वाजो यवक्रीतो मूर्खः क्रोधाकुलोऽभवत् ॥ ९३० ॥
स गत्वा सुचिरं चक्रे वेदविद्याप्तये तपः ।
ततः साक्षात्समभ्येत्य शक्रस्तं प्रत्यबोधयत् ॥ ९३१ ॥
निर्बन्धात्परिवर्तस्व मिथ्यायं ते परिश्रमः ।
प्रतिभान्ति कथं वेदा विना गुरुमुखान्मुने ॥ ९३२ ॥
इत्युक्तोऽपि सुरेन्द्रेण यदा न विरराम सः ।
तदा वृद्धद्विजो भूत्वा कृशः शक्रोऽभ्ययात्पुनः ॥ ९३३ ॥
स तत्तपोवनोपान्ते वालुकामुष्टिभिः शनैः ।
गङ्गाया विपुलं वेगं सेतुना रोद्धुमुद्ययौ ॥ ९३४ ॥
तं दृष्ट्वा निष्फलायामे कर्मणि प्रस्तुतं कृशम् ।
यवक्रीतो हसन्नूचे किमिदं ते विचेष्टितम् ॥ ९३५ ॥
कथं वेगवती गङ्गा सिकतामुष्टिसेतुना ।
धर्तुमायाति मोहो वा कोऽप्येष तव जृम्भते ॥ ९३६ ॥
तच्छ्रुत्वा संमितं वृद्धो ब्राह्मणस्तमभाषत ।
यथैतत्ते तपो घोरं तथैवायं ममोद्यमः ॥ ९३७ ॥
अनधीत्य गुरोरग्रे प्रतिभाति कथं श्रुतिः ।
सिकतामुष्टिभिः सेतुः कथं नाम निबध्यते ॥ ९३८ ॥
इति युक्त्या बोधितोऽपि तपसो न चचाल सः ।
ततः शक्रवराल्लेभे वेदान्विद्यास्तथाखिलाः ॥ ९३९ ॥
वरावाप्तिं च तामेत्य हृष्टः पित्रे न्यवेदयत् ।
ततः प्राप्तवरं पुत्रं भरद्वाजः समभ्यधात् ॥ ९४० ॥
सर्वज्ञोऽस्मीति दर्पान्धो मा कृथाः पुत्र विस्मयम् ।
सहसैव विनश्यन्ति दर्पोद्विग्नाः श्रियो यथा ॥ ९४१ ॥
अधुना विनयो भूषा विदुषस्तव पुत्रक ।
प्रयाति नम्रशिरसां सहस्रगुणतां गुणः ॥ ९४२ ॥

रैभ्यो मुनिः कोपनोऽसौ मा गमस्त्वं तदाश्रमम् ।
स्तब्धतां तत्र भजसे ध्रुवं नूतनपण्डितः ॥ ९४३ ॥
वरादमरतुल्योऽपि वालधेस्तनयो मुनेः ।
धनुषाख्येन दर्पान्धो भ्रंशितः क्षिप्रमायुषः ॥ ९४४ ॥
गिरितुल्यं वरादायुस्तस्य ज्ञात्वा सभूधरम् ।
महिषैर्भेदयामास समयेनाभूत्क्षणाद्व्यसुः ॥ ९४५ ॥
इति पित्रा समादिष्टो यवक्रीतो मदाकुलः ।
हृष्टो बभ्राम रम्यासु वनपर्यन्तभूमिषु ॥ ९४६ ॥
ततः कदाचिन्मत्तालिमालाभ्रूभङ्गभङ्गुरे ।
मधौ विरहिणां काले काले कुसुमशालिनि ॥ ९४७ ॥
व्याप्तासु दिक्षु विलसत्कुसुमोत्थेन रेणुना ।
वशीकरणचूर्णेन विकीर्णेन मनोभुवा ॥ ९४८ ॥
यदृच्छया यवक्रीतो विचरन्तीं निजाश्रमे ।
रैभ्यस्नुषामनिमिषो ददर्श विषदप्रभाम् ॥ ९४९ ॥
स शशाङ्कमुखीं दृष्ट्वा तां तरङ्गितमानसः ।
भजस्व मामित्यवदत्स्मरेण मुखरीकृतः ॥ ९५० ॥
तं विस्मृतकुलाचारं विलोक्यैकाकिनी सती ।
समेष्यामीति मिथ्यैव बभाषे भयकम्पिता ॥ ९५१ ॥
तस्मिन्नपसृते रैभ्यः संप्राप्तो निजमाश्रमम् ।
अपश्यत्साश्रुनयनां दयितां तां परावसोः ॥ ९५२ ॥
यवक्रीतनिकारं स श्रुत्वाश्वास्य स्नुषां रुषा ।
जज्वाल कालकल्पान्तकरालानलसन्निभः ॥ ९५३ ॥
स जुहाव जटामेकां निजामुत्पाट्य पावके ।
कृत्या समुदभूत्क्षिप्रं जगद्ग्रासक्षमा यया ॥ ९५४ ॥
हुत्वा द्वितीयां च जटां घोरमुत्पाट्य राक्षसम् ।
आदिदेश यवक्रीतवधे कृत्यासमं मुनिः ॥ ९५५ ॥

स शूलहस्तो दीप्ताक्षःससार भयविद्रुतम् ।
अर्धशौचं यवक्रीतं कृत्याहृतकमण्डलुम् ॥ ९५६ ॥
शुष्के सरस्यसंप्राप्तजलः सोऽथ मुनेः सुतः ।
रक्षसानुसृतस्तेन कालेनेव बलीयसा ॥ ९५७ ॥
अग्न्यगारं पितुः प्राप्तः शूद्रेण गृहरक्षिणा ।
रुद्धप्रवेश्यो न्यपतद्रक्षः शूलसमाहतः ॥ ९५८ ॥
यातजीवे मुनिसुते राक्षसे च तिरोहिते ।
भरद्वाजः समभ्यायात्कृतस्नानः स्वमाश्रमम् ॥ ९५९ ॥
तस्मिन्दिने नोद्ययुस्तं दुःखवेदनकूणिताः ।
तां विक्रियां स दृष्ट्वैव शङ्कितः पुत्रवत्सलः ॥ ९६० ॥
निशम्य तत्कथां शूद्रान्निपपात विचेतनः ।
लब्धसंज्ञोऽथ सुचिरं विललापाश्रुगद्गदम् ॥ ९६१ ॥
स्नेहजन्मनि संसारे किं दुःखादपरं फलम् ।
अहो नु क्रोधदग्धेन मयापि सुहृदा सता ॥ ९६२ ॥
स क्रूरकोपो न चिरात्स्वपुत्राद्वधमाप्स्यति ।
उक्त्वेति पुत्रं संस्कृत्य भरद्वाजोऽग्निमाविशत् ॥ ९६३ ॥
कालेन रैभ्यतनयौ बृहद्युम्नस्य भूपतेः ।
यज्वनो याजकौ यज्ञे जग्मतुः पितुराज्ञया ॥ ९६४ ॥
वर्तमाने क्रतौ तस्मिन्नाश्रमं स्वं परावसुः ।
संप्राप्तः पितरं रात्रौ जघान मृगशङ्कया ॥ ९६५ ॥
प्रातर्दृष्ट्वा हतं रैभ्यं ब्रह्महत्याकुलोऽथ सः ।
नृपयज्ञमहीं गत्वा भ्रात्रे सर्वं न्यवेदयत् ॥ ९६६ ॥
अर्वावसुस्तदाकर्ण्य दुःखितोऽनुजमब्रवीत् ।
त्वं याजयस्व भूपालमहं त्वत्पापशान्तये ॥ ९६७ ॥
व्रतं चरामि नियतो निगद्येति जगाम सः ।
तीर्णव्रतेऽथ कालेन तस्मिन्प्राप्ते परावसुः ॥ ९६८ ॥

कृतघ्नो राजमानार्थी बृहद्युम्नमभाषत ।
अयमस्मिन्क्रतुक्षेत्रे प्रविष्टो ब्रह्महा तव ॥ ९६९ ॥
इत्युक्तो भूपतिस्तेन तत्प्रवेशमवारयत् ।
सत्यं न ब्रह्महास्मीति ब्रुवतोर्वावसोस्ततः ॥ ९७० ॥
तुष्टा वह्निमुखा देवाः समेत्य प्रददुर्वरान् ।
सोऽजीवयद्वरात्तेषां पितरं विस्मृतागसम् ॥ ९७१ ॥
पितुर्मित्रं भरद्वाजं यवक्रीतं च तत्सुतम् ।
लब्धजीवो यवक्रीतः सुरानूचे कृताञ्जलिः ॥ ९७२ ॥
तुल्याध्ययनसंस्कारो रैभ्यो मामवधीत्कथम् ।
तच्छ्रुत्वा जगदुर्देवास्त्वया गुरुमुखाद्विना ॥ ९७३ ॥
अधीता निखिला वेदास्तेन न्यूनोऽसि कर्मणा ।
इत्युक्त्वा प्रतियातेषु सुरेषु त्रिदशालयम् ॥ ९७४ ॥
जगाम स्वाश्रमं रैभ्यो भरद्वाजश्च सात्मजः ।
एतत्तपोवनं तेषां दिव्यपुष्पफलद्रुमम् ॥ ९७५ ॥

यावक्रीतम् ॥ २१

उशीरबीजं मैनाकं श्वेतं कालगिरिं तथा ।
गङ्गां सप्तविधां देवीं निलयं च घनप्रभोः ॥ ९७६ ॥
प्रयतः पश्य कौन्तेय सिद्धगुह्यकसेवितम् ।
अधुना मानुषागम्यो देशः सिद्धजनाश्रयः ।
नियतः सानुजो राजन्समाधानपरो व्रज ॥ ९७७ ॥
लोमशेनेत्यभिहिते धर्मराजोऽनुजैः सह ।
कृष्णां श्रमार्त्तामाश्वास्य प्रययौ नियतव्रतः ॥ ९७८ ॥
कुणिन्मतङ्गनेन्द्रेण[1] पूजितोऽथ सुबाहुना ।
अमानुषपदं गन्तुमुद्ययौ गन्धमादनम् ॥ ९७९ ॥
हिमवन्तं तमासाद्य सोऽथ तस्यानुगाश्च ते ।
मुनयश्चाभवत्सर्वे महामारुतकम्पिताः ॥ ९८० ॥

---

१. 'कुलिन्दपत्तनेन्द्रेण' इति पाठो महाभारतसंमतः प्रतीयते.

त्रुट्यद्विटपिटाङ्कारमुखरेण नभस्वता ।
अदृश्यन्त हृतास्तत्र विपुला देवदारवः ॥ ९८१ ॥
ततः स्थूलाश्मवर्षेण पीडिता निबिडेन ते ।
पुनर्बभूवुर्निस्यन्दाः शिलाविवरवर्तिनः ॥ ९८२ ॥
अकालप्रलयारम्भभीमगम्भीरविभ्रमे ।
प्रशान्ते सुचिरं तस्मिन्प्रचण्डघनविप्लवे ॥ ९८३ ॥
संस्मृतो भीमसेनेन सानुगस्तान्घटोत्कचः ।
उवाह सिद्धमार्गेण लोमशस्तु स्वयं ययौ ॥ ९८४ ॥
बदर्याश्रममासाद्य मुनिभिः सह सानुजः ।
क्लान्तामवेक्ष्य दयितां निषसाद युधिष्ठिरः ॥ ९८५ ॥
राजपुत्रीमनर्हां तां विलोक्य क्लममागताम् ।
मारुता व्यजनेनेव सिषेवे गन्धमादनः ॥ ९८६ ॥
चक्रे तत्र समुद्भूतप्रणयाबद्धमण्डलैः ।
भृङ्गैः कस्तूरिकापत्रलेखाङ्काः पवनो दिशः ॥ ९८७ ॥
विद्याधरेन्द्रवदनाः कपोलपुलकोज्ज्वलाः ।
चकारोदारमन्दारस्फारकेसरमारुतः ॥ ९८८ ॥
सोऽभवत्सुप्तकर्णानां नागानां नीलचक्षुषाम् ।
प्रियाय सल्लकीगन्धकर्बुरो गन्धवाहनः ॥ ९८९ ॥
विदधे चूतबन्धूकधूलिजालजटावलीम् ।
प्रोत्तालवालसरलश्यामलाचलमौलिषु ॥ ९९० ॥
महीं महीभृतश्चक्रे संपतत्कलिकाकुलाम् ।
हरिणारिकिरस्पर्शभयकण्टकितामिव ॥ ९९१ ॥
परागप्रच्छदपटप्रावृतो मरुदाबभौ ।
हरनिर्झरसंचारतारहारो धराधरः ॥ ९९२ ॥
वल्लीलास्यविलासेषु धुतकालागुरुर्गुरुः ।
स ववौ बर्हिवनितासेव्यः शीकरमारुतः ॥ ९९३ ॥

तत्रोन्मदमरुद्भ्रान्तं द्रौपद्या न्यपतत्पुरः ।
कमलं कमलाहस्तकमलादिव निर्गतम् ॥ ९९४ ॥
दिव्यपङ्कजमालोक्य कृष्णानयनपङ्कजम् ।
हर्षादवाप वैपुल्यं तुल्यरूपरसादिव ॥ ९९५ ॥
सा तदादाय लोलाक्षी क्षितिपाय न्यवेदयत् ।
भीममालोक्य लोलालिकेतकोदारया दृशा ॥ ९९६ ॥
तिर्यङ्निरीक्षमाणायास्तस्याश्चक्षुरचूचुरत् ।
प्रान्तप्रोतेन्द्रनीलस्य मुक्ताहारस्य चारुताम् ॥ ९९७ ॥
ततोऽन्यकमलार्थित्वमिङ्गितज्ञानकोविदः ।
दयितायाः परिज्ञाय प्रतस्थे पवनात्मजः ॥ ९९८ ॥
सोऽपश्यद्विविधाश्चर्यमद्रिमुन्निद्रपादपम् ।
बद्धतूणधनुष्पाणिर्वारयन्वरवारणात् ॥ ९९९ ॥
उत्तालनीलनलिनीललितायतविभ्रमैः ।
नेत्रैर्भयानभिज्ञाभिः कुरङ्गीभिर्विलोकितः ॥ १००० ॥
अदृश्याभिरुपान्तस्थचूतचण्ड(म्प)ककेसरैः ।
नमो नमो भवायेति सिद्धकन्याभिरर्चितः ॥ १००१ ॥
सोत्कम्पकुचविन्यस्तहस्तमभ्यस्तविक्रमम् ।
सानन्दं वनदेवीभिः सौन्दर्यादभिनन्दितः ॥ १००२ ॥
ऊरुवातसमुत्खातमहाशिखरशेखरः ।
त्रस्तोत्पतत्सरःपक्षि प्रारब्धस्फारदुर्दिनम् ॥ १००३ ॥
तस्य शब्देन महता गुहाः समभिपूरिताः ।
उत्फुल्लमल्लिका ज्वालाः साट्टहासा इवाभवन् ॥ १००४
विद्याधराणामभवत्क्षणमुद्भ्रान्तचेतसाम् ।
बिभ्यत्कान्ताकुचाविद्धनिबिडालिङ्गनोत्सवः ॥ १००५ ।
सहसा भयविच्छिन्नप्रवाहं मत्तदन्तिनाम् ।
ययौ सुखेन दानाम्भो मुहूर्तं यत्पदावली ॥ १००६ ॥

सिंहानां प्रतिशब्देन गुहानां च प्रतिस्वनैः ।
गर्जितैश्च गजेन्द्राणां स रुरावेव भूधरः ॥ १००७ ॥
सुवर्णकदलीखण्डमण्डिते कटके गिरेः ।
स्थितः सरस्तटाभ्यर्णे हनुमांस्तत्र साकृतिः ॥ १००८ ॥
वीरस्तं शब्दमाकर्ण्य शक्राशनिसमस्वनम् ।
पुच्छमास्फोटयामास कम्पिताचलशेखरम् ॥ १००९ ॥
आस्फाल्यमाने लाङ्गूले पटुशब्दं हनूमता ।
उदभूत्पृष्ठटाङ्कारो व्याघट्टितनभस्तटः ॥ १०१० ॥
सर्वतो वायुतनयो ज्ञात्वा भ्रातरमागतम् ।
आवृत्य तस्थौ पन्थानं श्रेयसे तस्य वत्सलः ॥ १०११ ॥
भीमोऽथ सरसि स्नात्वा तस्मिन्कदलिकावने ।
तमपश्यद्व्रजन्नग्रे कपिमेकायने पथि ॥ १०१२ ॥
जृम्भारम्भाभिरामेण निद्रार्धेनालसेक्षणम् ।
ह्रस्वमप्युन्नतमिव व्याप्ताकाशेन तेजसा ॥ १०१३ ॥
निःस्पन्दं निभृतश्वासं चित्रन्यस्तमिवाचलम् ।
कथिताशेषसंचारं गात्रैर्व्यायामलक्षणैः ॥ १०१४ ॥
प्रच्छन्नकण्ठमास्कन्धलम्बमानैः शिरोरुहैः ।
उरःसंपिण्डिताङ्गत्वात्पृष्ठे वक्रोन्नतायतम् ॥ १०१५ ॥
वहन्तं मणिबन्धेन जानुसंध्यग्रवर्तिना ।
मुहुर्जिह्मसमुत्क्षिप्तलम्बभ्रूलतमाननम् ॥ १०१६ ॥
अयत्नाकुञ्चिताग्रेण पुच्छेन क्षितिशालिना ।
पवनाकम्पिपर्यन्तकेसरेण विराजितम् ॥ १०१७ ॥
तं वीक्ष्य रुद्धवर्त्मानं कमलार्थी त्वराकुलः ।
अपसर्पत्वयमिति प्रोन्ननाद वृकोदरः ॥ १०१८ ॥
तस्य नादेन महता प्रलयारम्भशंसिना ।
चक्रन्दुरिव संत्रस्ताः [illegible] रवैर्दिशः ॥ १०१९ ॥

ततो हेलाञ्चितग्रीवमीषदुन्मील्य लोचने ।
उवाच कृतकालस्य मन्दमन्दस्वनं कपिः ॥ १०२० ॥
अहो नु बलदर्पाद्वा प्रमदाद्वा महाकुलः ।
प्राणिनां हृदयोत्कम्पं विदधासि वरं मुहुः ॥ १०२१ ॥
प्रभविष्णुपदस्थानां धीमतां वृद्धसेविनाम् ।
उद्वेगकारी लोकस्य न ह्यारम्भो महात्मनाम् ॥ १०२२ ॥
दीर्घरोगमशक्तं मां विनिद्रं कुर्वता त्वया ।
परपीडानभिज्ञेन किं नाम सुकृतं कृतम् ॥ १०२३ ॥
इतः परमगम्योऽयं देशश्च सिद्धसेवितः ।
निवर्तस्व प्रसङ्गो हि नातिदीर्घः प्रशस्यते ॥ १०२४ ॥
तच्छ्रुत्वा विस्मितस्तस्मै निवेद्याभिजनं निजम् ।
देवोऽयमिति तं मत्वा व्याजहारार्जुनाग्रजः ॥ १०२५ ॥
वाङ्मात्रैर्न निवर्तेऽहं मार्गं देहि प्लवंगमः ।
गम्यो वायमगम्यो वा देशो भवतु किं तव ॥ १०२६ ॥
इत्युक्तो भीमसेनेन पुनः कपिरभाषत ।
उलङ्घ्य व्रज मां भीम नाहं विचलने क्षमः ॥ १०२७ ॥
अयं क्लेशमयः कायः सर्वापायमयाश्रयः ।
भारायते हि पर्यन्ते दरिद्राणामिवोत्सवः ॥ १०२८ ॥
तदाकर्ण्यावदद्भीमः कथं त्वद्विग्रहस्थितम् ।
अनन्तमच्युतं धाम क्षेत्रज्ञं लङ्घयाम्यहम् ॥ १०२९ ॥
सर्वव्यापी न चेदेष स्यात्ते हृदि सनातनः ।
सशैलं लङ्घयेयं त्वामम्भोधिं हनुमानिव ॥ १०३० ॥
तच्छ्रुत्वा वानरोऽवादीत्समुद्भूततनूरुहः ।
कोऽसौ विलङ्घिताम्भोधिर्हनुमानित्यभूत्पुरा ॥ १०३१ ॥
इति पृष्टः प्लवंगेन प्रत्यभाषत पाण्डवः ।
सहायो रघुनाथस्य दशकण्ठकुलच्छिदः ॥ १०३२ ॥

सीतान्वेषणसंरब्धो यो विलङ्घ्य महाम्बुधिम्।
ददाह लङ्कां सातङ्कां निर्दिशन्घोररक्षसाम्॥ १०३३॥
स मे भ्रातानिलसुतो विश्रुतो भुवनत्रये।
येनाब्धिविक्रमे पद्भ्यां महेन्द्रो वामनीकृतः॥ १०३४॥
इति ब्रुवाणं सावज्ञो वानरः पाण्डुनन्दनम्।
उवाचोत्क्षिप्य लाङ्गूलं ममैतद्गम्यतामिति॥ १०३५॥
पाणिनैकेन भीमोऽथ पुच्छमुद्धर्तुमक्षमः।
जग्राह सर्वप्राणेन भुजाभ्यां न शशाक सः॥ १०३६॥
आलोहितमुखः खिद्यद्गात्रो दष्टरदच्छदः।
घटमानः प्रयत्नेन भुजाभ्यां जगतीं ययौ॥ १०३७॥
निःश्वसन्मूर्छितः सोऽथ स्तुत्वा तस्योर्जितं बलम्।
को भवान्हिमवान्किं स्विदित्यभाषत विस्मितः॥ १०३८॥
ततस्तमवदत्प्रीतः प्रहसन्वानरेश्वरः।
अहं स हनुमान्भीम तनयो मातरिश्वनः॥ १०३९॥
श्रेयसे तव वर्त्मेदं निरुद्धं मायया मया।
मा त्वां शपेयुः संक्रुद्धाः सिद्धा विक्रमगर्वितम्॥ १०४०॥
गिरे रम्यनिकुञ्जेषु गायन्ति त्रिदशाङ्गनाः।
सततं रामचरितं मम तेनेह संनिधिः॥ १०४१॥
नातिदूरे कमलिनी सा यदर्थे त्वमागतः।
अनुद्धतगतिर्दिव्ये विनीतोऽस्मिन्गिरौ व्रज॥ १०४२॥
इति ब्रुवाणं कौन्तेयः प्लवगेन्द्रं कृताञ्जलिः।
उवाच द्रष्टुमिच्छामि रूपं तव निजं विभो॥ १०४३॥
वपुषा येन भगवन्पुरा लङ्घितवानसि।
अपारं पाथसां राशिं तद्दर्शयितुमर्हसि॥ १०४४॥
भीमेनाभ्यर्थितः सोऽथ बभाषे प्रणतप्रियः।
यातः स कालो विपुलः शक्तयस्ता तिरोहिताः॥ १०४५॥

भवेऽस्मिन्सर्वभावानां कालेन परिवर्तिनाम्।
अनिशं क्षीयमाणानां श्वः श्वः कोऽपि विपर्ययः॥ १०४६
ह्रस्वे युगेऽस्मिन्सा शक्तिः कुतो मम महीयसी।
कालो विपरिणामेन विचित्रो हि युगे युगे॥ १०४७॥
एकदाकर्ण्य पप्रच्छ युगानां पाण्डुनन्दनः।
आचारं च विचारं च दिव्यज्ञानं कपीश्वरम्॥ १०४८॥
सोऽब्रवीद्भगवान्विष्णुर्दिव्यकान्तिः कृते युगे।
चतुष्पान्निखिलो धर्मो जनाश्चैकश्रुतिव्रताः॥ १०४९॥
समज्ञानाः सदाचारा द्वेषदुःखविवर्जिताः।
भीम संन्यासिनां कर्म कुर्वन्ति विगतस्पृहाः॥ १०५०॥
त्रिपाच्च धर्मस्त्रेतायां रक्तश्च भगवान्हरिः।
फलाय वर्णाश्चत्वारो भजन्ते वैदिकीं क्रियाम्॥ १०५१॥
द्विपाच्च द्वापरे धर्मः पीतच्छायो जनार्दनः।
विरलाश्च सदाचारा रागद्वेषाकुला जनाः॥ १०५२॥
एकपादः कलौ धर्मः कृष्णतां याति केशवः।
लोको लुप्तक्रियाचारो व्याधिव्यसनपीडितः॥ १०५३॥
इत्येषा कालयोगेन विविधाचारलक्षणा।
युगस्थितिरविश्रान्ता चक्रवत्परिवर्तते॥ १०५४॥
तथापि दर्शयाम्येव पुराणं ते महद्वपुः।
इत्युक्त्वार्कपथोत्तीर्णं निजरूपमदर्शयत्॥ १०५५॥
तस्य प्रवर्धमानस्य बभूवात्युच्छ्रितं वपुः।
पुनर्निवृत्तागस्त्यस्य विन्ध्यस्येव महीभृतः॥ १०५६॥
परिणाहसमुत्सेधैर्याते तस्मिन्नमेयताम्।
तत्स्कन्धबन्धसंरुद्धं पर्याप्तमभवन्नभः॥ १०५७॥
सहस्रसूर्यमालाङ्कं हेमाचलमिवोत्थितम्।
भीमो ददर्श दुष्प्रेक्षं तमर्धोन्मीलितेक्षणः॥ १०५८॥

व्याजृम्भिवक्त्रकुहरस्फुरज्जिह्वाविभीषणम् ।
प्रविष्टौर्वानलज्वालं लङ्घने जलधेरिव ॥ १०५९ ॥
विस्पष्टदष्टदंष्ट्रांशुपटलैर्दिक्तटे मुहुः ।
लिखन्तमिव कर्पूरैः काकुत्स्थस्याक्षयं यशः ॥ १०६० ॥
विद्युत्सहस्रपिङ्गेन व्याप्तं विपुलतेजसा ।
लङ्कादाहप्रणयिना सेवमानमिवाग्निना ॥ १०६१ ॥
कुम्भकर्णदशग्रीवविशिखव्रणलक्ष्मणा ।
वक्षसा स्थगिताकाशं राक्षसक्षयकारिणा ॥ १०६२ ॥
हेलाव्यावर्तमानेन लाङ्गूलेन महीयसा ।
श्रितं वासुकिनैवैत्य स्वयं मन्दरशङ्कया ॥ १०६३ ॥
तं वीक्ष्य विस्मितो भीमः कल्पान्तदहनप्रभम् ।
उवाच संहर विभो दुर्निरीक्ष्यमिदं वपुः ॥ १०६४ ॥
तेजस्ते भैरवं वीर त्रैलोक्यं निर्दहेत्क्षणात् ।
प्रसीद भगवन्सर्वं क्षम्यतां मम चापलम् ॥ १०६५ ॥
इत्यर्थितः पाण्डवेन संजहार निजं वपुः ।
भीमं भीमबलः प्रीत्या हनुमानालिलिङ्ग च ॥ १०६६ ॥
तद्भुजाभ्यां परिष्वक्तः कृतकृत्यः पृथासुतः ।
बलं चैव महाभाग्यं सहस्रगुणमाप्तवान् ॥ १०६७ ॥
ततोऽब्रवीत्पाण्डुसुतं वरदो वायुनन्दनः ।
किं करोमि प्रियं भ्रातस्तव विक्रमशालिनः ॥ १०६८ ॥
मथ्नामि किं कौरवाणां शिलया हस्तिनापुरम् ।
अथवा संनिधानं वः करिष्याम्यर्जुनध्वजे ॥ १०६९ ॥
तत्र स्थितस्य मे नादैः पुष्करावर्तनादिभिः ।
घट्टिताः कौरवाः संख्ये प्रयास्यन्ति क्षणात्क्षयम् ॥ १०७० ॥
इत्युक्त्वान्तर्हिते क्षिप्रं प्लवगेन्द्रे वृकोदरः ।
कमलार्थी ययौ तस्य माहात्म्यं तद्विचिन्तयन् ॥ १०७१ ॥

हनुमद्भीमसमागमः ॥ २२ ॥

ततः प्रायात्समुत्तीर्य भीमः सिद्धतरङ्गिणीम्।
मज्जद्विद्याधरवधूकुचास्फालाकुलोदकाम्॥ १०७२॥
स धनेशाचलं प्राप्य ददर्श नलिनीं नवाम्।
वीचिहस्तसमाधूतकमलां कमलामिव॥ १०७३॥
परागपटसंवीतविनताम्भोरुहाननाम्।
रविश्रियाबोध्यमानसंज्ञां नववधूमिव॥ १०७४॥
दृष्ट्वा रथाङ्गसारङ्गप्रतिबिम्बविडम्बिताम्।
रसत्कलरवोदारहंसहासवतीमिव॥ १०७५॥
कुमुदामोदसंरुद्धमधुपालापसीत्कृताम्।
क्वणद्विहङ्गरशनां सुरताकुलितामिव॥ १०७६॥
प्रत्यग्रगोत्रस्खलितैर्निर्झरैः पयसो मुहुः।
वीचिभ्रूभङ्गसंरम्भां सोद्वेगां मानिनीमिव॥ १०७७॥
घनपुष्करलीनालितततस्वानमनोरमाम्।
दंष्ट्राग्रबिसिनीसूत्रधारहंसां नदीमिव॥ १०७८॥
उत्पतत्पक्षिपक्षाग्रपतज्जलकणाकुलाम्।
षट्पदौघासितपटां दुर्दिनाभिसृतामिव॥ १०७९॥
शिञ्जानभृङ्गवलयां भ्रश्यत्केसरमालिकाम्।
वलत्फेनावलीहारां केलिताण्डवितामिव॥ १०८०॥
वीचिहस्ताहतिचलत्प्रतिबिम्बेन्दुकन्दुकाम्।
तीरशाखासखीबद्धदोलां राजसुतामिव॥ १०८१॥
वैडूर्यनालरुचिरैः शोणरत्नमयच्छदैः।
भूषितामुद्धतामोदैः पद्मैः कनककर्णिकैः॥ १०८२॥
स तामालोक्य विबभौ हर्षोत्फुल्लविलोचनः।
को नाम गुणिनां सङ्गान्न स्यादानन्दनिर्झरः॥ १०८३॥
रक्षायै राक्षसास्तस्या निर्दिष्टा हेमकङ्कटाः।
ते समेत्य जिहीर्षन्तं कमलानि वृकोदरम्॥ १०८४॥

ऊचुः कस्त्वं धनपतेर्नलिनीं हन्तुमर्हसि।
त्रिदशैरपि दुष्प्रापामस्माभिः परिरक्षिताम्॥ १०८५॥
इमां नासादयत्यन्यो बलादत्यक्तजीवितः।
अयाचिता वित्तपतेरियं हन्तुं न पार्यते॥ १०८६॥
निवर्तस्वाफलायासान्मिथ्याभ्रान्तोऽसि कानने।
एतदाकर्ण्य कौन्तेयस्तानुवाचाविशङ्कितः॥ १०८७॥
पाण्डवो भीमसेनोऽहमनुजो धर्मजन्मनः।
पद्मान्येतानि कृष्णायाः कृते हर्तुमिहागतः॥ १०८८॥
क्षत्रियोऽहं कथं याचे वयं याच्ञास्वशिक्षिताः।
सर्वसाधारणा चेयं जाता भूधरकन्दरे॥ १०८९॥
वराङ्गनेव नलिनी निजः कस्य परिग्रहः।
इत्युदीर्योल्लसत्कम्पां लोलनीलाब्जलोचनाम्॥ १०९०॥
पद्मनाललतालक्ष्यपुलकाकारकण्टकाम्।
स्रस्तहंसालिरशनां सरसीमालिलिङ्ग ताम्॥ १०९१॥
वल्गत्काञ्चनपद्मानि तं दृष्ट्वा हर्तुमुद्यतम्।
वीरं दश सहस्राणि रक्षसां समुपाद्रवन्॥ १०९२॥
घोराः क्रोधवशा नाम ते यक्षैः सह राक्षसाः।
अदृश्यं मारुतिं चक्रुः शरशक्त्यसितोमरैः॥ १०९३॥
स समादाय विपुलां गदां कार्तस्वराङ्गदाम्।
कृतान्तनगरे चक्रे सुचिराद्राक्षसागमम्॥ १०९४॥
तेषां कलावशेषं तत्सैन्यं कृत्वावहेलया।
विदधे रक्षसां भूयः पुनर्दाशरथिभ्रमम्॥ १०९५॥
हतशेषेषु भग्नेषु तेषु कैलासकन्दरे।
लीनेषु तत्पयः पीत्वा जग्राहाब्जानि मारुतिः॥ १०९६॥
हतशेषास्तु तत्काले वर्मायुधपरिच्छदाः।
ते शशंसुस्ततो गत्वा कुबेराय पराभवम्॥ १०९७॥

---

१. 'हर्तुं' ख.

सशब्दविषमाश्वासवदनोद्वान्तशोणितान् ।
भीमसेनबलाक्रान्तान्बभाषे तान्धनाधिपः ॥ १०९८ ॥
पद्मानि निजवद्भीमो हरतु प्रसभं मम ।
धन्यः पुण्यो महामानी माननीयो न कस्य सः ॥ १०९९
इति वैश्रवणात्क्रुद्धे निवृत्ते रक्षसां गणे ।
विजहारात्तकमलो भीमः पुष्करिणीतटे ॥ ११०० ॥
अत्रान्तरे धर्मसूनोः प्रतिवातादिकं महत् ।
अत्राप्यासीत्स निर्घातो घोरः संग्रामसूचकः ॥ ११०१ ॥
उल्कानिपातशबलं वीक्ष्य व्याप्ताम्बरं तमः ।
क्व भीम इति पप्रच्छ शङ्कितो धर्मनन्दनः ॥ ११०२ ॥
तस्य व्यवसितं श्रुत्वा द्रौपद्या विनिवेदितम् ।
प्रतस्थे व्यथितस्तूर्णं सानुजो धनदाचलम् ॥ ११०३ ॥
घटोत्कचेनोह्यमानः सानुजेन विहायसा ।
लोमशप्रमुखैः सार्धं ययौ कृष्णासखः क्षणात् ॥ ११०४ ॥
स तां पुष्करिणीं प्राप्य हैडम्बेन निवेदिताम् ।
भीमसेनं गदापाणिं ददर्श हतराक्षसम् ॥ ११०५ ॥
तमुपेत्य परिष्वज्य राजा श्रुत्वा च तत्कथाम् ।
आवेगात्पुनरप्येवमित्युवाच सविस्मयः ॥ ११०६ ॥
ततः परस्परं सर्वे तत्प्रहर्षकृतोत्सवाः ।
कंचित्कालं विजह्रुस्ते तस्मिन्कमलिनीतटे ॥ ११०७ ॥

पुष्कराहरणम् ॥ २३ ॥

(तीर्थयात्रापर्व ।)

युधिष्ठिराज्ञया याते निजं धाम घटोत्कचे ।
शिष्योऽहं भार्गवस्येति वदन्द्विजवराकृतिः ।
प्रायाज्जटासुरो नाम प्रच्छन्नस्तान्निशाचरः ॥ ११०८ ॥
छिद्रापेक्षी स सततं गणयन्सर्वमायुधम् ।
उवास सुचिरं तेषां पूज्यमानो द्विजन्मभिः ॥ ११०९ ॥

भीमे कदाचिन्मृगयारसाद्याते जटासुरः ।
जहार विपुलाकारः सभार्यं सानुजं नृपम् ॥ ११११ ॥
तमब्रवीद्धर्मसुतश्छद्मनापहृतायुधः ।
धौरेयोऽसि कृतघ्नानां बत पापकृतां गुरुः ॥ ११११ ॥
अभयं संश्रयं मानमन्नं वा प्राप्तवान्यतः ।
हिंस्रोऽपि चरते द्रोहं न तत्र निरपत्रपः ॥ १११२ ॥
इत्युक्त्वा पाण्डवः पृष्ठे तस्याभूद्गिरिगौरवः ।
मनोजवा बभूवास्य गतिर्येन विडम्बिता ॥ १११३ ॥
विधूय सहदेवोऽथ तं बलेन निरायुधः ।
तिष्ठेत्युवाच संरब्धो द्रौपदीं परिसान्त्वयन् ॥ १११४ ॥
एतस्मिन्नन्तरे भीमः समेत्य पिशिताशिना ।
तान्ददर्श हृतान्दूरात्कृष्णां च कमलेक्षणः ॥ १११५ ॥
सोऽभिमृष्य स्फुरत्क्रोधात्तं जवाद्भयविद्रुतम् ।
जग्राह दोर्भ्यां निबिडं चिरात्पुत्रमिवागतम् ॥ १११६ ॥
स भीमभुजयन्त्रेण पीडितो रजनीचरः ।
तमूचे बककिन्दीर वधदर्पं हरामि ते ॥ १११७ ॥
इत्युक्त्वा मुष्टिभिर्भीमं वज्रसारैरताडयत् ।
ततो वृक्षैः शिलाभिश्च चिरं युद्धमभूत्तयोः ॥ १११८ ॥
अथ भीमो विनिष्पिष्य वपुस्तस्य ततः क्षितौ ।
उज्जहार शिरः कायात्फलं तालतरोरिव ॥ १११९ ॥

जटासुरवधः ॥ २४ ॥

कृतान्तातिथिनां याते राक्षसे समनोरथे ।
सानुजो धर्मजः प्रायाद्बदर्याश्रममश्रमः ॥ ११२० ॥
तत्र स्थित्वा मुनिगणैरर्जुनागमनोत्सुकः ।
स दिनैः सप्तदशभिः प्रययौ तुहिनाचलम् ॥ ११२१ ॥

---

१. सनकुलम्. 'प्रातिष्ठत स दुष्टात्मा त्रीन्गृहीत्वा च पाण्डवान् । सहदेवस्तु यत्नेन तोऽपक्रम्य पाण्डवः ॥' इति भारतात्.

राजर्षेराश्रमं तत्र संप्राप्य वृषपर्वणः ।
न्यासं तस्मै विनिक्षिप्य विपुलं स्वं परिच्छदम् ॥ ११२२
हिमवच्छिखरं रम्यमगमद्गन्धमादनम् ।
संचरत्सिद्धतरुणीचरणालक्तकाङ्कितम् ॥ ११२३ ॥
विचित्रकाञ्चनलताकुञ्जगुञ्जद्विहङ्गमम् ।
हरहाससितस्फारनिर्झरोदारकन्दरम् ॥ ११२४ ॥
उत्फुल्लकिंशुकाशोककर्णिकारमनोहरे ।
तत्र दृष्ट्वोज्ज्वलां लक्ष्मीं भीममूचे युधिष्ठिरः ॥ ११२५ ॥
नानाधातुविचित्रस्य शक्रायुधशतत्विषः ।
पश्य भूमिभृतः शोभां दीर्घनिर्झरहारिणः ॥ ११२६ ॥
पश्य मन्दाकिनीतीरचारुरत्नशिलातटे ।
गायन्ति पाणिनालम्ब्य किन्नर्यो हेमवल्लकीः ॥ ११२७ ॥
केलिप्रमत्ता मरुतो मन्दारामोदवादिनः ।
विद्याधराङ्गनाः पश्य सेवन्ते ललितालकाः ॥ ११२८ ॥
इति कान्तावनान्तेषु श्रियो निर्वर्णयन्नृपः ।
आर्ष्टिषेणस्य राजर्षेराश्रमं प्राप्य सानुगः ॥ ११२९ ॥
बबन्ध सानुजस्तत्र पूजितस्तेन पाण्डवः ।
स्थितिं स्थितिज्ञो विज्ञाय गिरीन्द्रं दुर्गमं ततः ॥ ११३० ॥
ततः कदाचित्सहसा सरसोऽन्तर्गरुत्मता ।
द्रुते वेगान्महानागे सोऽद्रिर्वाताकुलोऽभवत् ॥ ११३१ ॥
निपेतुर्मरुता तेन सुदूरशिखरोद्भवाः ।
अपूर्वाः पारिजातश्रीजयिनः कुसुमोत्कराः ॥ ११३२ ॥
दृष्ट्वा विचित्ररूपाणि तानि पुष्पाणि पार्षती ।
उवाच विजने भीमं हर्षोत्फुल्लविलोचना ॥ ११३३ ॥
इतः परं रम्यतरं पार्श्वमस्य महीभृतः ।
द्रष्टुमुत्कण्ठते चेतो दिव्यपुष्पाचितं मम ॥ ११३४ ॥

वारिते धन्विना पूर्वं त्वया राक्षसमण्डले ।
पश्चादहं समेष्यामि भुवमेतामकण्टकाम् ॥ ११३५ ॥
इति प्रणयशालिन्या प्रेयस्या प्रेरितः प्रियः ।
सायुधः प्रययौ भीमो दिशं धनदलालिताम् ॥ ११३६ ॥
सरत्नतोरणवतीं स्फारस्फाटिकमन्दिराम् ।
दृष्ट्वालकां शङ्खशब्दं विदधे वायुनन्दनः ॥ ११३७ ॥
अमानुषमिव प्राप्तं तं दृष्ट्वोद्धतगामिनम् ।
गुह्यकाः सह रक्षोभिः क्रुद्धा युद्धार्थमाययुः ॥ ११३८ ॥
तैः क्रूरकर्मभिस्तस्य विमर्दस्तुमुलोऽभवत् ।
धन्विनो राघवस्येव खरप्रभृतिभिः पुरा ॥ ११३९ ॥
भीमैर्भीमभुजोत्सृष्टैर्भल्लैर्वज्रैश्च दारुणैः ।
क्षताङ्गान्यभवन्क्षिप्रं वपूंषि पिशिताशिनाम् ॥ ११४० ॥
ते भग्नदर्पाः सहसा दुद्रुवुर्भयपिण्डिताः ।
अकालकालजलदाः पवनप्रेरिता इव ॥ ११४१ ॥
तान्वीक्ष्य विमुखान्वीरः कुबेरस्य प्रियः सखः ।
मा नश्यतेति प्रोवाच मणिमान्राक्षसेश्वरः ॥ ११४२ ॥
मानिनां मरणं श्रेयः समरे न पलायनम् ।
तरङ्गलोलान्यायूंषि कीर्तिः कल्पान्तसाक्षिणी ॥ ११४३ ॥
इत्युक्त्वा मणिमान्क्रुद्धो भीममभ्याद्रवद्बली ।
गदामादाय विपुलां पृथुशृङ्ग इवाचलः ॥ ११४४ ॥
तद्भुजप्रेरितां वेगादापतन्तीं वृकोदरः ।
चक्रे गदां तां विशिखैर्मयूखखचितामिव ॥ ११४५ ॥
शक्तिं चिक्षेप भीमाय ततः स भुजगीमिव ।
तां तस्मै दूरमुत्प्लुत्य चिक्षेप क्षयदूतिकाम् ॥ ११४६ ॥
शूलं विधाय दलशो मणिमत्प्रेरितं तया ।
गदाहतोऽथ मणिमान्निपपात विचेतनः ।

वज्रभग्न इवाकीर्णकटको रोहणाचलः॥ ११४७॥

मणिमद्वधः॥ २९

अत्रान्तरे भीमसेनमपश्यन्धर्मनन्दनः।
पुनः शङ्काकुलः प्रायादन्वेष्टुं धनदाचलम्॥ ११४८॥
आर्ष्टिषेणाश्रमे धृत्वा द्रौपदीं सानुजोऽथ सः।
भूभृतो दूरमुल्लङ्घ्य ददर्श पवनात्मजम्॥ ११४९॥
तं दृष्ट्वा निहताराति प्रहृष्टो विजयाग्रजम्।
निष्पिष्टरत्नमुकुटं मणिमन्तं च पातितम्॥ ११५०॥
उवाच विस्मितो राजा सादरं रभसादहो।
कृतवानसि निःशङ्कः सुराणामिदमप्रियम्॥ ११५१॥
विरमास्यान्मम गिरा व्यवसायाद्बलीयसाम्।
अतिप्रसङ्गकुपितो याति स्निग्धोऽपि शत्रुताम्॥ ११५२॥
इत्युक्तवति कौन्तेये क्षयं विज्ञाय रक्षसाम्।
स्वयं वैश्रवणः श्रीमान्क्रुद्धस्तं देशमाययौ॥ ११५३॥
तं दृष्ट्वा देवमायान्तं प्रणनाम युधिष्ठिरः।
भीमस्तु निर्व्यथो योद्धुं दर्पादभिमुखोऽभवत्॥ ११५४॥
ततः प्रहस्य भगवाञ्शान्तकोपो धनाधिपः।
उवाच वीरा युष्मासु न मन्युर्वर्तते मम॥ ११५५॥
त्रिदशानां पुरा यज्ञे प्रयातोऽहं कुशावतीम्।
त्रिभिर्महापद्मशतैर्यक्षाणां परिवारितः॥ ११५६॥
सखा मे राक्षसपतिर्मणिमानेष पार्श्वगः।
अगस्त्यस्योपरि तदा निरष्ठीवन्नभोगतः॥ ११५७॥
कुपितः स शशापैनं मूढमुग्रतपा मुनिः।
मर्त्यादवाप्स्यसि वधं सानुगो न चिरादिति॥ ११५८॥
एतन्निकारजं पापं तं दृष्ट्वा भुवि मानुषम्।
ते नङ्क्ष्यति हतानीकमिति मामपि सोऽभ्यधात्॥ ११५९

सोऽयं हतोऽद्य भीमेन शापात्तस्य सखा मम।
अहं च किल्बिषान्मुक्तो दृष्ट्वा वीरं वृकोदरम् ॥ ११६० ॥
दर्पसाहसशीलानामविचारितकारिणाम्।
आयुषा सह नश्यन्ति संपदो मूढचेतसाम् ॥ ११६१ ॥
विनयाहृतमानानां सुनयाहृतसंपदाम्।
प्रणयाहृतमित्राणां कीर्तिस्त्रैलोक्यकौमुदी ॥ ११६२ ॥
कुशली शक्रसदनात्प्राप्तास्त्रः श्वेतवाहनः।
युष्मान्समेष्यत्यचिरादित्युदीर्य तिरोदधे ॥ ११६३ ॥

वैश्रवणसमागमः ॥ २६ ॥

प्रयाते गुह्यकाधीशे सानुगे पाण्डुनन्दनाः।
आर्ष्टिषेणाश्रमं गत्वा कृष्णां प्रापुर्मुदान्विताः ॥ ११६४ ॥
तेषां निवसतां तत्र फल्गुनोत्सुकचेतसाम्।
अल्पोऽपि प्रययौ कालः संवत्सरशतोपमः ॥ ११६५ ॥
ततः कदाचिद्गगनं व्याप्तं विपुलतेजसा।
अदृश्यत प्रज्वलितैर्मेरुशृङ्गैरिवावृतम् ॥ ११६६ ॥
अथावतीर्य नभसः समभ्यायाद्धनंजयः।
शिञ्जानकिङ्किणीजालैर्मातलिप्रेरितैर्हयैः ॥ ११६७ ॥
पाणिना स्वयमिन्द्रेण मूर्ध्नि बद्धेन भास्वता।
विभ्राजितः किरीटेन सितोष्णीषाट्टहासिना ॥ ११६८ ॥
दिव्याभरणरोचिष्णुः प्रभापल्लविताकृतिः।
पारिजात इवायातो जेतुं कैलासपादपम् ॥ ११६९ ॥
देवदत्तेन शङ्खेन कैलासशतरोचिषा।
शोभितः स्वयमभ्येत्य यशसेव शरीरिणा ॥ ११७० ॥
सोऽवरुह्य रथात्पद्भ्यामुपसृत्य युधिष्ठिरम्।
ववन्दे भीमसेनं च हर्षादनुजवन्दितः ॥ ११७१ ॥
शक्रदत्तानि भास्वन्ति दिव्यान्याभरणानि सः।
वितीर्य कृष्णामानन्दनिःस्पन्दामापपौ दृशा ॥ ११७२ ॥

धर्मजो हर्षसंरुद्धः परिष्वज्य धनंजयम्।
मेने पवित्रमात्मानं शंकरस्पर्शगौरवात्॥ ११७३॥
सत्कृतः पाण्डुतनयैर्मातलिर्विनयानतैः।
सहस्रवाजिना तेन रथेन प्रययौ दिवम्॥ ११७४॥
चिरसंभृतलावण्यविडम्बितसुधाकरम्।
पिबन्तश्चक्षुषा पार्थं न तृप्तिं पाण्डवा ययुः॥ ११७५॥
अथापरेऽह्नि प्रत्यूषे स्वयमेत्य शचीपतिः।
प्रह्वं धर्मात्मजं प्रीतः प्रोवाच रचिताञ्जलिम्॥ ११७६॥
प्राप्तास्त्रेण तव भ्रात्रा सुरकार्यं महत्कृतम्।
पृथ्वी भुजबलात्तस्य न चिरात्त्वमवाप्स्यसि॥ ११७७॥
उक्त्वेत्यन्तर्हिते शक्रे धर्मसूनुः किरीटिनम्।
पप्रच्छ सर्ववृत्तान्तं सुरकार्यं च यत्कृतम्॥ ११७८॥
सोऽवदत्स्वयमाख्यातुं राजन्निजपराक्रमम्।
न मे प्रगल्भते वाणी किंतु वच्मि त्वदाज्ञया॥ ११७९॥
त्वत्तोऽहं त्वद्वितीर्णां तां प्राप्य विद्यामितो गतः।
अपश्यं तपसा देवं शंकरं शबराकृतिम्॥ ११८०॥
तोषितः सन्नियुद्धेन मम पाशुपतं ददौ।
अस्त्रं यस्य प्रभाजालैर्बभूवुर्जटिला दिशः॥ ११८१॥
ततोऽहं लोकपालेभ्यो देवदेवे तिरोहिते।
अवाप्य सर्वाण्यस्त्राणि प्रयातः शक्रमन्दिरम्॥ ११८२॥
निजासनार्धे देवेन स्वयं वृत्रबलद्विषा।
तत्रोपवेशितो भक्त्या सुरविस्मयदोऽभवम्॥ ११८३॥
कालेन सर्वाण्यस्त्राणि दत्वा जम्भनिसूदनः।
ऊचे दत्वा मम स्कन्धे करं शिञ्जानकङ्कणम्॥ ११८४॥
प्राप्तोऽसि वीर वीराणां शौर्यसीमन्तरत्नताम्।
निवातकवचान्दैत्यानधुना हन्तुमर्हसि॥ ११८५॥

समुद्रकोटिनिलयास्तिस्रः कोट्यस्तरस्विनाम् ।
सेना परिच्छदस्तेषां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ११८६ ॥
इत्युक्त्वाखण्डलः श्रीमानभिनन्दितशासनम् ।
प्राहिणोन्मातलिसखं निजेन स्यन्दनेन माम् ॥ ११८७ ॥
किरीटमक्षय्यज्यां च वर्माभेद्यमिदं तथा ।
महेन्द्रदत्तं प्राप्याहं यातो दैत्याश्रितां दिशम् ॥ ११८८ ॥
प्रस्थितं मां समालोक्य सुरारिदलनोद्यतम् ।
देवाः शङ्खमिमं मह्यं प्रददुर्विपुलस्वनम् ॥ ११८९ ॥
बलाद्वाजिसहस्रेण मयूररुचिरत्विषा ।
युक्तेन स्यन्दनेनाथ प्राप्तोऽहं जलधेस्तटीम् ॥ ११९० ॥
त्वङ्गत्तरङ्गसंघट्टशोषिताशेषदिक्तटे ।
वेलावने वारिराशेरपश्यं विपुलां पुरीम् ॥ ११९१ ॥
प्रलयाम्बुधरध्वानसोदरं शङ्खनिःस्वनम् ।
श्रुत्वा निवातकवचा माममन्यन्त वज्रिणम् ॥ ११९२ ॥
आरोपितमहाचापाः कृष्णखड्गा विभीषणाः ।
ते मामुपाद्रवन्क्रुद्धा रथिनो बद्धकङ्कटाः ॥ ११९३ ॥
ततस्तानविशन्क्षिप्रं गाण्डीवप्रेषिताः शराः ।
सायं वस्तुमिवायाता विहङ्गावनपादपम् ॥ ११९४ ॥
ममार्धचन्द्रकृत्तानि वक्त्राणि सुरवैरिणाम् ।
निपेतुः कालपक्वानां फलानीव महीरुहाम् ॥ ११९५ ॥
अथ मायासमुद्भूद्धोरा त्रैलोक्यमोहिनी ।
तैः सृष्टा मातलिरपि प्रययौ मूढतां यया ॥ ११९६ ॥
तमोनिबद्धदिक्चक्राः शैलशस्त्राग्निवर्षिणः ।
अदृश्यास्ते चिरं चक्रुः संहरात्कुलितं जगत् ॥ ११९७ ॥
महास्त्रैरथ तन्मायां विदार्य विपुलामहम् ।
अकार्यं हेलया तेषां जीवितावचयं शरैः ॥ ११९८ ॥

पतितैर्विपुलैस्तेषां शरीरैर्गिरिसंनिभैः ।
निरुद्धा दिवमुत्पेतुर्मातलिप्रेरिता हयाः ॥ ११९९ ॥
हत्वा निवातकवचान्प्रविष्टस्तत्पुरीमहम् ।
विचित्ररत्नभवनप्रभाक्षिप्तामरावतीम् ॥ १२०० ॥
विकीर्णहाररचनास्त्रस्तास्तरललोचनाः ।
अपश्यं विद्रुतास्तत्र नूतनातङ्ककम्पिताः ॥ १२०१ ॥
मां दृष्ट्वा वलितग्रीवास्तास्तूर्णमनिवारिताः ।
मुहुस्त्रिकपरावृत्तिलक्षितैककुचा ययुः ॥ १२०२ ॥
ततोऽहं प्राप्तविजयः प्रस्थितस्त्रिदशालयम् ।
अपश्यं व्योमगं चारु पुरं काञ्चनमन्दिरम् ॥ १२०३ ॥
किमेतदिति पृष्टोऽथ मया मातलिरभ्यधात् ।
हिरण्यपुरमित्येतद्विश्रुतं कामगं पुरम् ॥ १२०४ ॥
पौलोमाः कालखञ्जाश्च तिष्ठन्त्यस्मिन्महासुराः ।
ऋते मर्त्यमवध्यास्ते कस्यचिद्ब्रह्मणो वरात् ॥ १२०५ ॥
ततोऽहं मातलिवचः श्रुत्वा तत्पुरवासिनाम् ।
अवाप सविधं स्फूर्जद्गाण्डीवनिबिडध्वनिः ॥ १२०६ ॥
ततस्ते विपुलक्रोधा नूतना धर्षणोत्कटाः ।
मां समभ्याययुर्भीमा नन्दन्तो भैरवस्वनाः ॥ १२०७ ॥
तैः शस्त्रवृष्टिमुत्सृष्टां महसा पिहिताम्बराम् ।
किंचिच्छिथिलधैर्योऽहं न धर्तुमभवं विभुः ॥ १२०८ ॥
तद्ययौ स्थगितालोका माया तेषां महीयसी ।
समस्तभवनाभोगे भयमाविरभूद्यया ॥ १२०९ ॥
तानहं दुर्जयान्मत्वा समालम्ब्य धृतिं शनैः ।
त्र्यम्बकं त्रिपुरारातिं नमस्कृत्य त्रिलोचनम् ॥ १२१० ॥
स्मृतमात्रं पुरा प्रा[illegible]ीराज्ज्वालाजटिलविग्रहम् ।
अस्त्रं पाशुपतं घोरं[illegible]ग्रान्गाण्डीवे समयोजयम् ॥ १२११ ॥

षड्भुजास्त्रिमुखाः सर्पभूषितास्त्रिविलोचनाः ।
नानाप्राणिमुखास्तस्मान्निर्ययुर्भीषणा गणाः ॥ १२१२ ॥
तैः क्षणाद्ध्वस्तमायास्ते हिरण्यपुरवासिनः ।
नीताः सर्वे सदयिताः स्मृतिमात्रावशेषताम् ॥ १२१३ ॥
हतेषु तेषु वीरेषु रुद्रास्त्रेणोग्रतेजसा ।
आगमं शक्रसूतेन पूज्यमानः सुरालयम् ॥ १२१४ ॥
निहताराातिमालोक्य प्राप्तं मामथ वृत्रहा ।
इमां मे काञ्चनीं मालां प्रददौ हर्षनिर्भरः ॥ १२१५ ॥

निवातकवचवधः ॥ २७ ॥

विजयेनेति कथितं श्रुत्वा राजा सहानुजः ।
प्रहर्षोत्फुल्लनयनो विपुलं विस्मयं ययौ ॥ १२१६ ॥
अथ तानि महास्त्राणि राज्ञे दर्शयितुं जयम् ।
समुद्यतं सुरा दृष्ट्वा कम्पिताश्चाखिला दिशः ॥ १२१७ ॥
ऊचुर्नाकारणं प्राप्तदिव्यान्यस्त्राणि बालवत् ।
प्रयोक्तुमर्हस्येतानि निर्दहन्ति जगत्क्षणात् ॥ १२१८ ॥
नभस्तलादित्युदीर्य गते गीर्वाणमण्डले ।
आमन्त्र्य पाण्डवान्प्रायाद्देवर्षिर्लोमशो दिवम् ॥ १२१९ ॥

लोमशतीर्थयात्रा ॥ २८ ॥

वत्सरैः पञ्चभिः प्राप्ते धृतास्त्रे सव्यसाचिनि ।
वर्षद्वयावशेषे च वनवासे युधिष्ठिरः ॥ १२२० ॥
आर्ष्टिषेणं समामन्त्र्य काम्यकं गन्तुमुद्यतः ।
परिच्छदं समादाय काम्यकं वृषपर्वणः ॥ १२२१ ॥
विशाखयूपमासाद्य कटकं हिमभूभृतः ।
विजहार महार्हासु वत्सरं सिद्धभूमिषु ॥ १२२२ ॥
ततः कदाचिद्विस्फूर्जद्विषवेगोल्बणाननम् ।
ददर्श पन्नगं भीमो रुद्धभूधरकन्दरम् ॥ १२२३ ॥

दंष्ट्रान्तरालविचलद्दीर्घजिह्वाविभीषणम् ।
पृथुशीत्कारनिःश्वासविप्लुष्टायतपादपम् ॥ १२२४ ॥
भिन्नाञ्जनचयच्छायं नीलाद्रिमिव जङ्गमम् ।
हरितालपिशङ्गाभिर्वक्रलेखाभिरङ्कितम् ॥ १२२५ ॥
उदरेणातिरौद्रेण व्यञ्जितोग्रविषोष्मणा ।
विराजमानं विस्तीर्णवलीवलयमालिना ॥ १२२६ ॥
वह्निकुण्डोपमानाभ्यां नेत्राभ्यां विहितातपम् ।
प्रसादमिव कालस्य कुर्वाणं जृम्भया मुखम् ॥ १२२७ ॥
तं वीक्ष्य विस्मयाविष्टो जातरोमाञ्चकञ्चुकः ।
चित्रन्यस्त इव क्षिप्रं निःस्पन्दोऽभूद्वृकोदरः ॥ १२२८ ॥
नागायुतबलं भीमं भुजगः सोऽथ भीषणः ।
भोगेनाभोगिनावेष्ट्य जग्राह भुजगौरवात् ॥ १२२९ ॥
निरुद्धस्तेन बलिना मारुतिर्गिरिवर्ष्मणा ।
श्वसन्विवर्णवदनो निश्चेष्टस्तमभाषत ॥ १२३० ॥
त्रैलोक्यकवलीकारचतुरो भीमदर्शनः ।
त्वमेव भगवान्कालः किं साक्षाद्वपुषामुना ॥ १२३१ ॥
नतं पश्यामि लोकेषु त्रिषु मद्भुजगौरवम् ।
यस्याग्रे कुण्ठतां यातमृते कालाद्बलीयसः ॥ १२३२ ॥
अहो नु धार्तराष्ट्राणामनुकूलेन वेधसा ।
वृथैव विहितास्ते ते मम मातुर्मनोरथाः ॥ १२३३ ॥
इत्युक्तः पाण्डुपुत्रेण प्रोवाचाजगरः स्वयम् ।
शापबद्धस्य धात्रा मे दिष्टयादिष्टोऽसि भोजनम् ॥ १२३४ ॥
इति ब्रुवाणे भुजगे भीमे चार्तप्रलापिनि ।
दृष्ट्वायाद्दुर्निमित्तानि तं देशं पाण्डवाग्रजः ॥ १२३५ ॥
स दृष्ट्वा भोगिसंक्रुद्धं भ्रातरं भुजशालिनम् ।
विषण्णवदनोऽपृच्छत्तं कोऽसीति भुजङ्गमम् ॥ १२३६ ॥

सोऽब्रवीत्पार्थ नहुषः क्ष्मापालो व्यालतामिमाम् ।
अगस्त्यशापात्प्राप्तोऽहं चिरायास्मिन्महीधरे ॥ १२३७ ॥
षष्ठे काले भोजनं मे धात्रा सृष्टो वृकोदरः ।
विवृणोषि यदि प्रश्नान्भुञ्जाम्येनं तदेष ते ॥ १२३८ ॥
इत्युक्तवाक्यः पार्थेन ब्रूहीत्यभिहितः फणी ।
उवाच ब्राह्मणः कोऽसौ वेद्यं किं च यतात्मभिः ॥ १२३९ ॥
राजा तमवदत्सत्यं तपः शीलं दया क्षमा ।
यस्मिन्स ब्राह्मणो वेद्यं सुखदुःखोज्झितं पदम् ॥ १२४० ॥
ततः सर्पोऽब्रवीत्सन्ति शूद्रेऽप्येते क्वचिद्गुणाः ।
सुखदुःखातिरिक्तं च पदं किं नाम लक्ष्यते ॥ १२४१ ॥
तमब्रवीद्धर्मसुतो गुणाः सत्यादयो यदि ।
शूद्रे स ब्राह्मणो ज्ञेयः शूद्रस्तद्रहितो द्विजः ॥ १२४२ ॥
सुखदुःखातिरिक्तं च पदमस्ति भुजङ्गम ।
न शीतं न च संतप्तं स्थानं किं नोपलभ्यते ॥ १२४३ ॥
जातिर्विलक्षणा नास्ति समानो भवविभ्रमः ।
तस्मान्न वृत्तादपरं ब्राह्मण्यमुपलक्षये ॥ १२४४ ॥
सर्वज्ञत्वं सुसत्त्वत्वं त्रिदिवं नहुषात्मना ।
शुभं ब्रूहि गतो धर्मो विप्रकीर्णो ह्यसंवृतः ॥ १२४५ ॥
पृष्टो राज्ञावदत्सर्पः स्वर्गमाप्नोति मानवः ।
सत्यव्रतः पात्रवर्षी दयाशीलः प्रियंवदः ॥ १२४६ ॥
देशकालविभागेन गुणानां सारफल्गुता ।
एतेषामुपयोगेषु प्राधान्यं च विशिष्यते ॥ १२४७ ॥
पुनस्तमब्रवीद्राजा सर्वज्ञ मम संशयम् ।
छिन्ध्येकं युगपज्ज्ञानं विषये मनसो न किम् ॥ १२४८ ॥
तच्छ्रुत्वा भुजगोऽवादीदीश्वरेणात्मना मनः ।
क्रमेण प्रेरितं बुद्ध्या गृह्णाति विषयान्पृथक् ॥ १२४९ ॥

इत्युक्त्वाजगरो राज्ञे विनिवेद्य निजां कथाम्।
त्वद्दर्शनावधिः शापो ममेति मुदितोऽवदत् ॥ १२९० ॥
भीमं विनष्टशापोऽसौ मुक्त्वा त्यक्त्वा भुजङ्गताम्।
नाहुषेणैव वपुषा दिवमाचक्रमे ततः ॥ १२९१ ॥

आजगरम् ॥ २९

अथाययौ हरप्लुष्टस्मरधूमैरिवावृतः।
विप्रयुक्तवधूकालः कालो जलदलाञ्छनः ॥ १२९२ ॥
शिखण्डिताण्डवाचार्यैर्मुरजध्वानबन्धुभिः।
गर्जितैर्नवमेघानां सोत्कण्ठेवाभवन्मही ॥ १२९३ ॥
नवाम्बुबिन्दुभिर्व्याप्ता विरेजुर्वनराजयः।
घनगर्जितवित्रस्तैर्नक्षत्रैः पतितैरिव ॥ १२९४ ॥
ततस्तरलताराभिर्धाराभिरभितो बभुः।
स्फारहारानुकाराभिर्दिशो घनपयोधराः ॥ १२९५ ॥
चकाशे काननतटी नृत्यद्भिर्बर्हिमण्डलैः।
संरम्भे मत्तमेघानां भ्रष्टैरिन्द्रायुधैरिव ॥ १२९६ ॥
निर्ययुर्गर्भकोशेभ्यः शुभ्राः केतकसूचयः।
कला इव भुवि व्युप्ताः शरच्चन्द्रस्य भाविनः ॥ १२९७ ॥
प्रियालु पल्लवापाति धारासाररवं मुहुः।
शुश्रुवुर्विषमोदञ्चदेककर्णं कुरङ्गकाः ॥ १२९८ ॥
पीत्वा कदम्बकोशेभ्यो मधु मत्तः समीरणः।
जग्राह केतकिलतापरागपटपल्लवम् ॥ १२९९ ॥
तस्मिन्पयोदसमये जलधौतसानुः
फुल्लत्कदम्बकुटजः स गिरिश्चकाशे।
यत्रौघयौवनमदात्तटिनीवधूना-
मासीदनङ्गनवभङ्गितरङ्गनृत्तम् ॥ १३०० ॥
तत्राब्जखण्डकदलीदलवृन्दपाति-
धारारवस्तिमितकुञ्जरदत्तकर्णः।

चक्रे मनः कुपितकिन्नरकामिनीनां
प्रेयः प्रणामरसबद्धदृढाभिलाषम् ॥ १२६१ ॥
छिन्ने शनैर्घनघटापटलेऽनिलेन-
चन्द्रानना शरददृश्यत हंसहासा ।
यस्याश्चकार विलसत्कमलाकरोत्था
भृङ्गावली तरलकुन्तलसंनिवेशम् ॥ १२६२ ॥
सारस्वतेषु पुलिनेषु विहृत्य पार्थाः
सप्तच्छदप्रभवसौरभभाजि काले ।
कामाय काम्यकवनं विविशुर्विशालं
मत्तालिमण्डलनिमीलितफुल्लमालम् ॥ १२६३ ॥
लक्ष्मीसखोऽथ भगवान्मधुकैटभारि-
रभ्याययौ पुरवधूस्मितकैरवार्कः ।
पार्थाश्रमं श्रमहरः स च सप्तकल्प-
जीवीमुनिर्मुनिजनैरभिनन्द्यमानः ॥ १२६४ ॥
मार्कण्डेयकथाः श्रोतुमनुयातेऽथ नारदे ।
कृष्णस्यानुमतो राजा पुराणं मुनिमभ्यधात् ॥ १२६५ ॥
धन्योऽहं भगवन्येन परमेष्ठिसमो भवान् ।
दृश्यते नारदश्चायं कृष्णश्चायं सनातनः ॥ १२६६ ॥
धार्तराष्ट्रा दुराचारा विपुलैश्वर्यशालिनः ।
वनेचरा वयं तस्मान्मन्ये कर्म निरर्थकम् ॥ १२६७ ॥
अथवा स्वकृतं कर्म भुज्यते सर्वजन्तुभिः ।
ईश्वरः कुरुते सर्वं तदेषा विफला श्रुतिः ॥ १२६८ ॥
हटाद्वा कर्म फलति प्रविभागेन देहिनाम् ।
देहमुत्सृज्य यातानां क्व नु तत्कर्म तिष्ठति ॥ १२६९ ॥
इति पृष्टो नरेन्द्रेण मार्कण्डेयोऽभ्यभाषत ।
पुरा प्रजापतिः पूर्वः प्रजा विगतकल्मषाः ॥ १२७० ॥

अस्तृजद्विमलज्ञाना देवागारगतिव्रताः ।
याति काले प्रजासार्थः सोऽभवद्भवविक्लवः ॥ १२७१ ॥
मायाभेदविकल्पोत्थशुभाशुभफलोदयः ।
तस्मिन्सर्गे प्रजातानां देहिनां निजकर्मतः ॥ १२७२ ॥
हठाद्दैवाच्च सततं दृश्यते फलसंततिः ।
छायेवानुगतं कर्म लोके ह्यस्मिञ्शरीरिणाम् ॥ १२७३ ॥
तेनैव सौरभेणेव देहान्ते याति वासना ।
पापिनः सुखिनो दृष्टा मयाप्युक्तं त्वया नृप ॥ १२७४ ॥
तत्रेदं शृणु कालेषु चित्रः पाकोऽस्ति कर्मणाम् ।
लोकोऽयमेव सुखिनां पर एव तपस्विनाम् ॥ १२७५ ॥
असतां न परो नायं परश्चायं च यज्वनाम् ।
एतदाकर्ण्य भूपालो विप्राणां ब्राह्मणप्रियः ॥ १२७६ ॥
मुनिं पप्रच्छ माहात्म्यं स च पृष्टस्तमब्रवीत् ।
हैहयो राजतनयः कृष्णाजिनधरं पुरा ॥ १२७७ ॥
वने जघान बाणेन मुनिसूनुं मृगाशया ।
स तं विलोक्य निहतं ब्रह्महत्याभयाकुलः ॥ १२७८ ॥
सर्वं निवेद्य बन्धुभ्यो मुनिं तार्क्ष्यमुपाययौ ।
स बन्धुसहितस्तस्मै कथयित्वाथ किल्बिषम् ॥ १२७९ ॥
ददर्श तस्यैव पुरो हतं तं मुनिमक्षतम् ।
तार्क्ष्योऽथ सस्मितोऽवादीन्मत्सुतोऽयं हतस्त्वया ॥ १२८०
तत्क्षणं प्राप्तजीवोऽसावत्रास्ते तपसो बलात् ।
ब्राह्मणप्रियकामानां द्विजशेषाशिनां सदा ॥ १२८१ ॥
न मृत्युभयमस्माकं व्रतिनां सत्यवादिनाम् ।
इति श्रुत्वा मुनिवचो हैहया विस्मयाकुलाः ।
हृष्टा ययुः प्रशंसन्तो ब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ॥ १२८२ ॥

ब्राह्मणमाहात्म्यम् ॥ ३० ॥

पुरा वैन्यस्य राजर्षेरश्वमेधसभां मुनिः ।
अत्रिर्विवेश वित्तार्थी तं च तुष्टाव भूपतिम् ॥ १२८३ ॥
प्रजापतिस्त्वं प्रथमो महेन्द्रो वरुणो यमः ।
प्रकाश्यते जगत्कृत्स्नं त्वयैवांशुमता यथा ॥ १२८४ ॥
इति स्तुतेऽत्रिणा तत्र वैन्ये प्रोवाच गौतमः ।
अहो न धनकामानां मिथ्या चाटुप्रगल्भता ॥ १२८५ ॥
कथं प्रजापतिर्वैन्यो मिथ्या भवितुमर्हति ।
आक्षिप्तो गौतमेनेति तमत्रिः पुनरभ्यधात् ॥ १२८६ ॥
ततस्तयोः श्रुतिविदोर्मिथो विवदमानयोः ।
द्रष्टा सनत्कुमारोऽभून्मुनीन्द्रो मुनिसंसदि ॥ १२८७ ॥
स तयोः पृथगाकर्ण्य संदेहं नृपतिस्तुतौ ।
उवाचाभिहितं तथ्यमत्रिणा दैवतं नृपः ॥ १२८८ ॥
ब्राह्मणानुगृहीतस्य राज्ञो न हि विहन्यते ।
गतिर्वायुसनाथस्य दीप्तस्येव हविर्भुजः ॥ १२८९ ॥
वर्णाश्रमगुरुः श्रीमानिन्द्रो दण्डधरो यमः ।
साधुवादः समुदभूद्विपुलो नृपमण्डले ॥ १२९० ॥
ततस्तस्मै ददौ वैन्यस्तत्तोषाद्द्रविणं बहु ।
वितीर्य तदपत्येभ्यः स च प्रायात्तपोवनम् ॥ १२९१ ॥
वैन्योपाख्यानम् ॥ ३१ ॥
सरस्वतीं पुरा तार्क्ष्यः पप्रच्छ ब्राह्मणाग्रणीः ।
प्रवृत्तं च निवृत्तं च स्वधर्मं ब्रह्मचारिणाम् ॥ १२९२ ॥
सावदत्सतताध्यायी ब्रह्मज्ञो नियतः शुचिः ।
स्वर्गे यज्वा प्रदाता च मोदते त्रिदशैः सह ॥ १२९३ ॥
वापीषु हेमपद्मासु कल्पवल्लीवनेषु च ।
स्तूयमानो मुदं याति गीर्वाणैरमरीगणैः ॥ १२९४ ॥
ततोऽधिकं धेनुदाता लभते सुकृतं कृती ।
कुलानि हेलया सप्त संतारयति गोप्रदः ॥ १२९५ ॥

वृषं दत्वा रवेर्लोकं वासो दत्वा हिमत्विषः ।
याति हेममहीकन्यादानैश्च सुरतुल्यताम् ॥ १२९६ ॥
एतादृशः शुचिर्विप्रो ब्रह्मज्ञो नियतेन्द्रियः ।
स गवां लोकमासाद्य पश्यत्यव्ययमीश्वरम् ॥ १२९७ ॥
गृह्णाति नाशुचेर्वह्निः शुचिकामा हि देवताः ।
अश्रोत्रियान्निराचारान्द्विषन्त्यविदुषः सदा ॥ १२९८ ॥
अग्निहोत्रात्समुत्पन्ना माताहं ब्रह्मवादिनाम् ।
छेत्तुं संशयमायाता तेनैतत्कथितं मया ॥ १२९९ ॥
परं पुराणममलं पदं पश्यन्ति सूरयः ।
सहस्रशाखं मन्मध्ये पुण्यगन्धं च वेतसम् ॥ १३०० ॥
तन्मूलात्परमानन्दमधुनिष्यन्दनिर्भराः ।
सरन्ति शाखाभिमुखा महानद्यश्च सोदकाः ॥ १३०१ ॥

सरस्वतीतार्क्ष्यसंवादः ॥ ३२

श्रुत्वैतत्पाण्डुपुत्रेण मानवं चरितं पुनः ।
पृष्टो जगाद सर्वज्ञो मुनिराद्यो मनीषिणाम् ॥ १३०२ ॥
तीव्रं तपः पुरा चक्रे बदर्याश्रमकानने ।
तृतीयो ब्राह्मणः साक्षान्मुनिर्वैवस्वतो मनुः ॥ १३०३ ॥
तं कदाचित्समभ्येत्य कम्पमानः कृपानिधिम् ।
उवाच चीरिणीतीरे मत्स्यो बलवतां भयात् ॥ १३०४ ॥
बालं खादन्ति विपुला मत्स्या मां त्रातुमर्हसि ।
तच्छ्रुत्वा तं मुनिः स्वच्छे चिक्षेपानण्डजेऽम्भसि[1] ॥ १३०५
आवर्तमानं कालेन तत्र वृद्धिमुपागतम् ।
वापीं निनाय सुचिरात्ततोऽपि सुरवाहिनीम् ॥ १३०६ ॥
ततश्च विपुलाकारं तमब्धिमनयन्मनुः ।
महोदधिस्थितः काले स मत्स्यस्तमभाषत ॥ १३०७ ॥

---

१. 'चिक्षेप मणिकेऽम्भसि' इति पाठः 'अलिंजरे प्राक्षिपत्तं चन्द्रांशुसदृश...' इति भारतसंवादाद्योग्यः.

एकार्णवी भवद्भिश्च कालोऽयं समुपस्थितः ।
सह सप्तर्षिभिर्नावि सर्वबीजभृता त्वया ॥ १३०८ ॥
स्थातव्यं तत्स्थितं च त्वामहमेष्यामि शृङ्गवान् ।
मत्स्येन मुनिरित्युक्तः प्रययौ निजमाश्रमम् ॥ १३०९ ॥
ततः समुल्लसत्स्फारतरङ्गगणभीषणे ।
जलीभूतपुरग्रामगिरीन्द्रभुवने मनुः ।
कालेनाम्भःसु शान्तेषु तपसैवासृजन्प्रजाः ॥ १३१० ॥

मत्स्योपाख्यानम् ॥ ३३ ॥

कथं दृष्टं त्वया सर्वं सर्गान्तेष्विति भूभुजा ।
अनेकयुगविध्वंससाक्षी पृष्टोऽब्रवीन्मुनिः ॥ १३११ ॥
येयं द्वादशसाहस्री युगसंख्या किल श्रुता ।
अहर्ब्राह्मं तत्सहस्रं तदन्ते वर्तते तमः ॥ १३१२ ॥
विपर्यये ततः प्राप्ते बहुसूर्यार्दितं जगत् ।
प्रलये भस्मसाद्याति ससागरगिरीश्वरम् ॥ १३१३ ॥
वातनिर्दारिते लोके पुष्करावर्तकावृते ।
शनैरेकार्णवीभूते सुप्ते विश्वसृजि स्वयम् ॥ १३१४ ॥
तद्विधेऽहं पुरा काले तस्मिन्सलिलसंप्लवे ।
भ्रान्तः श्रान्तो निरालम्बो न विश्राम्यामि कुत्रचित्॥१३१५॥
ततो न्यग्रोधशाखाग्रपर्यन्तस्थितमीश्वरम् ।
अपश्यं पद्मपत्राक्षं बालं कृष्णमधोक्षजम् ॥ १३१६ ॥
प्रवेशितोऽहं वदने कृपयातीव विह्वलः ।
अपश्यं जठरे तस्य सनदीसागराम्बरम् ॥ १३१७ ॥
चतुर्दशविधं सर्गं नाभिपद्मभुवा सह ।
सोऽयं चतुर्भुजो देवः संबन्धी तव केशवः ।
निशम्येति मुनेर्वाक्यं सर्वे कृष्णं ववन्दिरे ॥ १३१८ ॥

मार्कण्डेयसमस्या ॥ ३४ ॥

पुनर्महीभुजा पृष्टो जघन्ययुगचेष्टितम्।
मार्कण्डेयोऽवदद्भावि विमलज्ञानलोचनः॥ १३१९॥
कलौ लुप्तक्रियाचाराः शूद्राणां दासतां गताः।
सर्वभक्ष्या भविष्यन्ति ब्राह्मणा ब्रह्मवर्जिताः॥ १३२०॥
ब्राह्मणेति समाहूताः क्रोधं यास्यन्ति लज्जिताः।
शूद्रेभ्यः स्पृहयिष्यन्ति विपुलैश्वर्यकाङ्क्षिणः॥ १३२१॥
राजानो दस्युचरिता बलिनो दुर्बलार्दने।
अशक्तास्तत्परित्राणे भविष्यन्त्यल्पसंपदः॥ १३२२॥
साधूनुत्सादयिष्यन्ति सोत्साहाः प्रभविष्णवः।
अमन्दनर्मक(च)टुका दुष्टा नृपतिचेटकाः॥ १३२३॥
धनं जायाः शरीराणि हरिष्यन्त्यवहेलया।
प्रजानामश्रुताक्रन्दा बलिनो राजवल्लभाः॥ १३२४॥
ब्राह्मणैः कृतसंबन्धा मिथ्या ब्राह्मणवादिनः।
आधिपत्ये करिष्यन्ति शूद्राः शस्त्रोपजीविनः॥ १३२५॥
द्रष्टारो धर्मसंदेहे शूद्रा ग्रामपुराधिपाः।
गुरवश्च भविष्यन्ति मन्त्रतन्त्रोपजीविनः॥ १३२६॥
जपव्रतधराः केचिद्वृषला मन्त्रसंवृताः।
हविर्हुताशे क्षेप्स्यन्ति सदास्रुक्स्रुवपाणयः॥ १३२७॥
विप्राः पानार्थिनो येषां वशीकरणसादराः।
पाखण्डिभ्यो ग्रहीष्यन्ति दीक्षां मुग्धाश्च जन्तवः॥ १३२८॥
राजमार्गावलोकिन्यो नार्यस्त्यक्तगृहक्रियाः।
पत्यौ विद्वेषमेष्यन्ति विटानालोक्य सोत्सुकाः॥ १३२९॥
वेश्याश्चण्डालगामिन्यो भोगमोक्षे गतत्रपाः।
पुंसां सर्वं हरिष्यन्ति गुरुभिर्द्रविणार्थिनः॥ १३३०॥
कन्या बलाद्बन्धुवधूरोदनारब्धमङ्गलाः।
अकालकुसुमाकाराः शिशवो व्रतशालिनः॥ १३३१॥

लब्धसर्गास्तथा वृद्धा बालाः सुरतलम्पटाः।
जटाभृतश्चटीसक्ताः श्रमणाश्च कलत्रिणः॥ १३३२॥
मुनयो दीर्घरोगार्ताः पापशीला निरामयाः।
न्यासापहारिणो लुब्धाः सत्यशीलमदोज्झिताः॥ १३३३॥
भ्रष्टाचारा भविष्यन्ति प्रजा युगविपर्यये।
उत्कोचजीविनो वाचा धर्मसंकोचकारिणः॥ १३३४॥
कायस्थाः क्ष्मां करिष्यन्ति सुषिरां मूषिका इव।
कूटविक्रयिणो व्याजतुल्यामानविधायिनः॥ १३३५॥
सहसा वृद्धिमाप्स्यन्ति वणिजो दिनतस्कराः।
व्याधिसंधारणोपायजीविका हि चिकित्सकाः॥ १३३६॥
अशास्त्रज्ञाश्चरिष्यन्ति कृतान्तस्येव किंकराः।
धूमो यत्रानलस्तत्रेत्येतावति कृतश्रमाः।
विद्वत्पूजामवाप्स्यन्ति क्षणिकज्ञानवादिनः॥ १३३७॥
यज्ञे दाने व्रते सत्ये मिथ्योपायैः प्रकल्पितम्।
विधास्यन्ति प्रतिनिधिर्य(धिं य)ज्ञक्लेशासहिष्णवः॥ १३३८॥
तृष्णार्ताय न पानीयमपि दास्यन्ति ये पथि।
लप्स्यन्ते भोजनं तेभ्यः को नाम क्षुधितो जनः॥ १३३९॥
भार्याविनिमयो मैत्री मुग्धद्रोहो विदग्धता।
पराक्रमः सुप्तवधो भविष्यति मिथो नृणाम्॥ १३४०॥
दैवाद्धर्मपरः कश्चिद्यदि नाम भविष्यति।
तेनैव दुर्निमित्तेन तस्यायुः क्षयमेष्यति॥ १३४१॥
शनैः प्ररूढे द्रव्येषु दाने मूल्ये चतुर्गुणे।
अदत्तशुल्का यास्यन्ति कुमार्गैर्भाण्डजीविनः॥ १३४२॥
स्वान्नेषु मन्दरुचयः परान्ने दीप्तवह्नयः।
आकण्ठमुदरस्फोटं भोक्ष्यन्ते लोलुपा मिथः॥ १३४३॥
सप्तवर्षासु नारीषु मनुजा दशवत्सराः।

जनयिष्यन्त्यपत्यानि ह्रस्वा ह्रस्वबलायुषः ॥ १३४४ ॥
ततो म्लेच्छसमाकीर्णं जगत्सर्वं भविष्यति ।
अविभागममर्यादं विध्वस्तनिखिलक्रियम् ॥ १३४५ ॥
इति याते परां कोटिं किल्बिषैराकुले कलौ ।
द्विजेन्द्रः शम्बलग्रामे श्रीमानुत्पत्स्यते शिशुः ॥ १३४६ ॥
यः कर्कितनयः ख्यातो नाम्ना विष्णुयशा इति ।
म्लेच्छानुत्साद्य तरसा क्षितिं प्रत्यानयिष्यति ॥ १३४७ ॥
ततः पुनः कृतयुगे प्रवृत्ते मधुमासवत् ।
उत्फुल्लधर्मकुसुमा मही रम्या भविष्यति ॥ १३४८ ॥

भविष्यत् ॥ ३९ ॥

भूमिदेवाः सदा पूज्यास्त्वया राजन्बुभूषता ।
तत्संविभागिना बालदुर्बलानाथरक्षिणा ॥ १३४९ ॥
पावको भगवान्विप्रो दहत्यरमथ क्षणात् ।
मा कदाचित्कृथाः पार्थ तस्माद्विप्रेऽवमाननाम् ॥ १३५० ॥
परिक्षिन्नाम राजाभूदिक्ष्वाकुकुलभूषणः ।
नीतो विमुद्रतां येन समुद्रो रत्नशोषिणा ॥ १३५१ ॥
स कदाचिद्वने धन्वी मृगयारसिको जवात् ।
हृतो दूरं तुरङ्गेन(ण) पार्ष्णिसंस्पर्शरोषिणा ॥ १३५२ ॥
मृगानुसारी रहितश्छत्रेण व्यजनेन च ।
स्वेदाम्बुबिन्दुखचितः सोऽभिजातः क्लमं ययौ ॥ १३५३ ॥
स्नातो गतश्रमस्तत्र निषण्णः पल्लवासने ।
वीज्यमानो बभौ हंसैर्विलोलैर्व्यजनैरिव ॥ १३५४ ॥
तस्य बालानिलालोलवी(वे)णीवलयशालिनीम् ।
तीरे ददर्श गायन्तीं कन्यां पुष्पोच्चयाकुलाम् ॥ १३५५ ॥
लावण्यसलिलस्मेरां कुचपङ्कजकोरकाम् ।
शिञ्जानमधुपालापामपरामिव पद्मिनीम् ॥ १३५६ ॥

स तां दृष्ट्वेन्दुवदनां मदनोद्यानकौमुदीम् ।
विस्मयस्मरहर्षाणां किमप्यायाद्विधेयताम् ॥ १३९७ ॥
भज मामिति तेनोक्ता नवप्रणयशालिना ।
उवाच सा स्मरवती लज्जानतविलोचना ॥ १३९८ ॥
स्थातव्यं निर्जने देशे मयेति नृपसंविदा ।
भजेऽहं त्वां सुरस्त्रीणामपि चेतो विलोभनम् ॥ १३९९ ॥
इत्युक्तः सुधिया हृष्टस्तथेत्युक्त्वा निजां पुरीम् ।
तयैव सहितः प्रायात्स्कन्धावारेण संगतः ॥ १३६० ॥
स तया तत्र संभोगसंभावितमनोभवः ।
विजहार सुरोद्याने प्रधानामात्यकल्पिते ॥ १३६१ ॥
लीलावतीसहायस्य तत्र तस्य विलासिनः ।
विपुलोऽपि ययौ कालः क्षणवत्स्मरदक्षिणः ॥ १३६२ ॥
कदाचिदथ सा तस्मिन्सरसीं केलिकानने ।
ददर्श सुरतश्रान्ता कलहंससितस्मिताम् ॥ १३६३ ॥
तस्यां पत्युर्गिरा नेत्रच्छायासंदेहितोत्पला ।
ममज्ज हारिणि जले नोन्ममज्ज च सुन्दरी ॥ १३६४ ॥
ततस्तद्विरहोदग्रवह्निव्याप्ततनुर्नृपः ।
नि[1]:स्राव्य वापीं नापश्यत्तां मण्डूकान्ददर्श च ॥ १३६५ ॥
तैरा[2]त्तां मन्यमानोऽथ स शोकाकुलमानसः ।
चकार सर्वमण्डूकनिःशेषवधनिश्चयम् ॥ १३६६ ॥
तद्गिरा जलतीरेषु जघ्नुर्मण्डूकमण्डलम् ।
सेवकास्तद्वधोत्साहे कृतोपायनसंविदः ॥ १३६७ ॥
ततः क्षयार्तो मण्डूकराजस्तापसविग्रहः ।
ययाचे नृपमभ्येत्य जीवरक्षां जलौकसाम् ॥ १३६८ ॥
अर्थ्यमानोऽपि नृपतिर्न यदा विरराम सः ।
जलौकसामधिपतिस्तदा दुःखाकुलोऽवदत् ॥ १३६९ ॥

१. निःसारितजलां विधाय. २. आत्तां समन्ततो जग्धाम.

आयुर्नामास्मि मण्डूकराजः सा तनया मम ।
[1]अशोभना नाम तया नृपाः के न विडम्बिताः ॥ १३७०
गृहाण तामिति नृपं निगद्योज्जीवयन्निव ।
आहूय पुत्रीं प्रोवाच पुरः सन्निहितेक्षणम् ॥ १३७१ ॥
आयासितोऽहं विवशो विद्युच्चपलया त्वया ।
वञ्चनां भूमिपालानां रचयन्त्या हृतात्मनाम् ॥ १३७२ ॥
अब्राह्मण्यास्तव सुता भविष्यन्त्यनृतव्रताः ।
इत्युक्त्वा तां नरेन्द्राय दत्त्वा प्रायात्स्वमालयम् ॥ १३७३
तां प्राप्य पद्मवदनां नृपः प्रमदनिर्भरः ।
सुधयेव नवीभूतं पुनर्जगदमन्यत ॥ १३७४ ॥
तस्य तस्यां सुताः काले बभूवुर्नृपतेस्त्रयः ।
शलो दलो बलश्चेति पितुस्तुल्यपराक्रमाः ॥ १३७५ ॥
संप्राप्तयौवनं राज्ये ज्येष्ठं धृत्वा शलं नृपः ।
परिक्षित्तपसे प्रायाद्वनमिक्ष्वाकुनन्दनः ॥ १३७६ ॥
शलः संप्राप्तराज्योऽथ कदाचिद्विपिने रथी ।
मृगानुसारी प्रोवाच तूर्णं याहीति सारथिम् ॥ १३७७ ॥
सूतस्तमवदद्राजन्नैष शक्यस्त्वया मृगः ।
प्राप्तुं [2]वाम्यावपि हयौ तवारुह्य मनोजवौ ॥ १३७८ ॥
तच्छ्रुत्वा कौतुकाविष्टः स तं पप्रच्छ पार्थिवः ।
वाम्यौ हयौ क्व विद्येते सत्यं कथय कस्य तौ ॥ १३७९ ॥
इत्याग्रहेण पृष्टोऽसौ राज्ञा भीतोऽवदच्छनैः ।
तौ हयौ वामदेवस्य मुनेर्वाताधिकौ जवे ॥ १३८० ॥
निशम्य सारथिवचो वामदेवाश्रमं शलः ।
तूर्णं गत्वाश्वयुगलं ययाचे श्रीमदोद्धतः ॥ १३८१ ॥
दातव्यौ कृतकार्येण वचसेति ययौ नृपः ।
वितीर्णौ वामदेवेन समारुह्य ययौ जवात् ॥ १३८२ ॥

---

१. 'सुशोभना' भारते. २. 'वामदेवीयौ' भारतटीका.

संप्राप्तहरिणस्ताभ्यां हृष्टो गत्वा निजां पुरीम् ।
राजार्हौ न मुनेर्योग्यावेतावित्यकरोन्मतिम् ॥ १३८३ ॥
वामदेवस्य शिष्येण विसृष्टेनैत्य याचितः ।
न ददौ तुरगौ लुब्धो विभवेन विमोहितः ॥ १३८४ ॥
ततः स्वयं समभ्येत्य वामदेवः क्रुधा ज्वलन् ।
तमुवाच निजौ राजन्प्रयच्छ तुरगाविति ॥ १३८५ ॥
राजावदद्वहन्तु त्वां शिक्षिता बलिनो वृषाः ।
रासभा मद्वितीर्णा वा राजयोग्यौ तु तौ हयौ ॥ १३८६ ॥
इति ब्रुवाणं नृपतिं मुनिक्रोधसमुद्भवा ।
शूलहस्ता महाकाया जघ्नुर्घोरा निशाचराः ॥ १३८७ ॥
शले हते दलो राजा बभूव मलिनाशयः ।
तमप्यभ्येत्य कालेन तौ ययाचे हयौ मुनिः ॥ १३८८ ॥
तुरगौ याचमानाय तस्मै क्रोधाकुलोऽथ सः ।
प्राहिणोद्धनुराकृष्य विषदिग्धं शिलीमुखम् ॥ १३८९ ॥
वामदेवगिरा सोऽथ शरो हृदयदारणः ।
दलस्य वल्लभं पुत्रं प्रतीपपतितोऽवधीत् ॥ १३९० ॥
अन्तःपुरे से(श्ये)नजिति क्षितिपालात्मजे हते ।
तमेव शरणं प्रायान्नृपपत्नी मुनीश्वरम् ॥ १३९१ ॥
पुनर्द्वितीयमुत्स्रष्टुं सायकं दलमुद्यतम् ।
मुनिः संस्तम्भ्य दृष्ट्यैव चित्रार्पितमिवाकरोत् ॥ १३९२ ॥
ततो विनयवादिन्या ब्राह्मण्यकुलजातया ।
प्रसादितो राजपत्न्या विरराम रुषो मुनिः ॥ १३९३ ॥
तयार्थितो वरं राज्ञे स ददौ सरलाशयः ।
ब्रह्मदोषोद्भवं पापं तेन तत्याज भूपतिः ॥ १३९४ ॥
पूजितो नम्रशिरसा तद्दत्तौ प्राप्य तौ हयौ ।
राज्ञा मुनिः सभार्येण विसृष्टः स्वाश्रमं ययौ ॥ १३९५ ॥

इति कोपाग्निभिर्ब्राह्मैर्वनानामिव भूभुजाम् ।
स्मृतिशेषा विधीयन्ते मुहूर्तेनैव संपदः ॥ १३९६ ॥

मण्डूकोपाख्यानम् ॥ ३६

अपि त्वत्तोऽस्ति दीर्घायुरिति पृष्टो महर्षिभिः ।
युधिष्ठिरेण च पुनर्मार्कण्डेयोऽभ्यभाषत ॥ १३९७ ॥
इन्द्रद्युम्नः पुरा राजा पुराणो यज्वनां वरः ।
प्रणष्टकीर्तिः कालेन क्षीणपुण्योऽपतद्दिवः ॥ १३९८ ॥
सोऽपश्यत्प्रच्युतः स्वर्गात्सुमेरुरिव जङ्गमः ।
गुल्फप्रमाणाः कालेन प्रजा ह्रस्वत्वमागताः ॥ १३९९ ॥
स वृद्धान्दिक्षु पप्रच्छ विचिन्वन्कीर्तिमात्मनः ।
अपि स्मरति वः कश्चिदिन्द्रद्युम्नं महीपतिम् ॥ १४०० ॥
ते तमूचुर्न सोऽस्माभिः श्रुतो राजा कथास्वपि ।
तच्छ्रुत्वा दुःखितोऽभ्येत्य मामपृच्छत्स पार्थिवः ॥ १४०१
मुने जानासि मां कच्चिदिन्द्रद्युम्नं नरेश्वरम् ।
इत्यादरादहं तेन पृष्टो राज्ञा तमभ्यधाम् ॥ १४०२ ॥
सप्तकल्पप्रमाणोऽपि त्वां राजन्न स्मराम्यहम् ।
अस्ति मत्तोऽपि दीर्घायुर्हिमवत्कन्दराश्रयः ॥ १४०३ ॥
प्राकारकर्णो जानाति त्वामुलूकः स चेन्नृप ।
सुदूरं तद्गिरेर्वर्त्म कथं ते दर्शयाम्यहम् ॥ १४०४ ॥
मयेत्यभिहितो राजा तं दिदृक्षुर्दयाकुलः ।
उवाह मां हयो भूत्वा विषमे हिमवत्तटे ॥ १४०५ ॥
ततस्तूर्णं तमेत्याहमपृच्छं रजनीखगम् ।
अपि स्मरसि राजानमिन्द्रद्युम्नमिति स्मयात् ॥ १४०६ ॥
सोऽवदन्न मया दृष्टः श्रुतो वा स महीपतिः ।
नाडीजङ्घोऽतिदीर्घायुर्जाने जानाति तं बकः ॥ १४०७ ॥
तच्छ्रुत्वा सह तेनैव सरस्तीरनिकेतनम् ।
नाडीजङ्घं समेत्याहमपृच्छं भूमिपाग्रगः ॥ १४०८ ॥

इन्द्रद्युम्नाभिधः कच्चिदपि राजा श्रुतस्त्वया ।
सोऽवदन्न स भूपालो वृद्धेनापि मया श्रुतः ॥ १४०९ ॥
कच्छपोऽस्ति सरस्यस्मिन्मत्तोऽपि चिरजीवितः ।
अकूबराभिधः शङ्के स तं जानाति भूमिपम् ॥ १४१० ॥
इत्युक्त्वा तं समाहूय सहास्माभिः स खेचरः ।
कूर्मराजमपृच्छत्तमिन्द्रद्युम्नस्मृतिं प्रति ॥ १४११ ॥
पृष्टोऽथ कूर्मः प्रोवाच सहसा भयविद्रुतः ।
जानाम्येनमहं वीरं राजानं यज्वनां वरम् ॥ १४१२ ॥
यज्ञेषु येन चित्यासु बहुशोऽहं निषेवितः ।
इन्द्रद्युम्नसरश्चेदं यस्य गोदानवारिभिः ॥ १४१३ ॥
इति संकीर्तिते नाम्नि यशसा सह भूभृतः ।
दिव्यं विमानमादाय देवदूतः समाययौ ॥ १४१४ ॥
यशःपीयूषलिखिता यावन्नामाक्षरावली ।
श्रूयते पुरुषस्तावदशरीरोऽपि जीवति ॥ १४१५ ॥
ततो मां तमुलूकं च स्वस्थाने विनिधाय सः ।
ययौ कीर्तिपताकेन विमानेन दिवं नृपः ॥ १४१६ ॥

इन्द्रद्युम्नोपाख्यानम् ॥ ३७ ॥

तच्छ्रुत्वा पाण्डुतनयो मुनिं पप्रच्छ विस्मितः ।
कुवलाश्वः कथं राजा धुन्धुमारत्वमागतः ॥ १४१७ ॥
इति पृष्टो नृपतिना व्याजहार पुनर्मुनिः ।
तस्थौ कृताश्रमः पूर्वमुत्तङ्को मरुधन्वसु ॥ १४१८ ॥
तपसा तेन तीव्रेण देवदेवं हरिं मुनिः ।
ददर्श विमलज्ञानस्तुष्टाव च कृताञ्जलिः ॥ १४१९ ॥
तत्स्तोत्रतुष्टो विश्वेशः कृतकृत्यं विधाय तम् ।
उवाच कार्यं देवानां त्वया कार्यं महामुने ॥ १४२० ॥
मधुकैटभयोः पुत्रं धुन्धुं त्रैलोक्यकण्टकम् ।
इक्ष्वाकुवंशजातेन राज्ञा त्वं मारयिष्यसि ॥ १४२१ ॥

इत्युक्त्वा भगवान्विष्णुः सहसैव तिरोदधे।
उत्तङ्कश्च हरिं ध्यायन्बभूवानन्दनिर्भरः॥ १४२२॥
अथ कालेऽतिविपुले याते सूर्यान्वयी नृपः।
काकुत्स्थो बृहदश्वाख्यः शतक्रतुसमोऽभवत्॥ १४२३॥
कुवलाश्वः सुतस्तस्य बभूवातुलविक्रमः।
वीराणां यस्य पुत्राणां सहस्राण्येकविंशतिः॥ १४२४॥
बृहदश्वः सुतं राज्ये कुवलाश्वं निधाय तम्।
प्रतस्थे तपसे धीमानरण्यं पृथिवीपतिः॥ १४२५॥
तं प्रस्थितं समभ्येत्य मुनिर्मान्यः कृताञ्जलिम्।
उवाच तेजसां राशिरुत्तङ्कः पृथुविक्रमम्॥ १४२६॥
न वनं राजशार्दूल गन्तुमर्हसि विप्रवत्।
प्रजासंरक्षणं नाम भूभुजां परमं तपः॥ १४२७॥
जगत्संहारसंरब्धो धुन्धुर्नाम महासुरः।
क्लिश्नाति भुवनं नित्यं तं हत्वा काननं व्रज॥ १४२८॥
पुरा जगन्निवासस्य निद्रालोः शेषशायिनः।
चक्रतुर्नाभिकमलाधूननं मधुकैटभौ॥ १४२९॥
कम्पमाने महापद्मे विधौ त्रस्ते तदन्तरे।
प्रबुद्धः पुण्डरीकाक्षस्तौ ददर्शाथ कौतुकात्॥ १४३०॥
ततः प्रहस्य भगवांस्ताववादीन्महासुरौ।
गृह्णीतं मे वरं वीरौ तुष्टोऽहं युवयोरिति॥ १४३१॥
तावूचतुस्तं वरदावावां न खलु याचकौ।
अस्मद्वरं गृहाण त्वं याच्ञायोग्या भवद्विधाः॥ १४३२॥
इत्युक्तः केशवस्ताभ्यां विमृष्य क्षणमभ्यधात्।
एवमस्तु वरादद्य भवेयं भवदन्तकः॥ १४३३॥
सत्यव्रतौ तदाकर्ण्य तावब्रूतां तथेति तम्।
असंवृते निराकाशे नौ वधोऽस्त्विति संविदा॥ १४३४॥

तावूर्वोरथ वैकुण्ठश्चक्रनिष्कृत्तमस्तकौ।
न्यवधीद्रुधिरोद्गारसंपूरितदिगन्तरौ॥ १४३५॥
तयोः सुतोऽसौ बलवान्धुन्धुर्निर्जितनिर्जरः।
वालुकान्तर्गतः शेते सिकता जलधेस्तटे॥ १४३६॥
उज्जालकाभिधे देशे मग्नस्तस्मिन्स दुर्मतिः।
त्रैलोक्यं तपसा सर्वं तेजस्वी दग्धुमिच्छति॥ १४३७॥
प्रतिसंवत्सरं तत्र तस्य श्वासः प्रवर्तते।
सप्ताहं कम्पते येन धरा साब्धिधराधरा॥ १४३८॥
तदुच्छ्वाससमुद्भूतवालुकाधूलिमीलितम्।
नष्टालोकं जगत्सर्वं न परिस्पन्दते क्वचित्॥ १४३९॥
तस्य तैर्दुर्विलसितैराश्रमो मे तपस्यतः।
संतप्तवालुकापूर्णो विध्वस्तः शुष्कपादपः॥ १४४०॥
जहि तं पृथिवीपाल दैत्यं समरदुर्मदम्।
नहि लोकपरित्राणमन्यत्रेक्ष्वाकुसंततेः॥ १४४१॥
इत्युक्तङ्कवचः श्रुत्वा बृहदश्वोऽवदन्नृपः।
मत्सुतः कुवलाश्वस्तं रणे दैत्यं हनिष्यति॥ १४४२॥
इत्युक्ते पुत्रमादिश्य तद्वधे मुनिशासनात्।
जगाम तपसे राजा संतोषामृतनिर्भरः॥ १४४३॥
सहस्रैरथ पुत्राणां सहितः पृथुविक्रमैः।
चखान सैकतं देशं कुवलाश्वो रणोत्सुकः॥ १४४४॥
निखातेऽब्धितटे दैत्यं दुर्निरीक्ष्यं स्वतेजसा।
विष्णुनाप्यायितबलः स ददर्श बलोत्कटम्॥ १४४५॥
कुवलाश्वसुतैर्नानाशस्त्रवृष्टिभिरर्दितः।
दानवः सोऽथ निःश्वासैस्तत्सैन्यमदहत्क्षणात्॥ १४४६॥
ततः समभवद्युद्धं दिव्यास्त्रत्रासदुःसहम्।
कुवलाश्वस्य नृपतेर्धुन्धोश्च सुरवैरिणः॥ १४४७॥

ब्रह्मास्त्रेणाथ विस्फूर्जद्वह्निज्वालाजटायुषा।
ददाह तं बलोदग्रं दैत्यमिक्ष्वाकुनन्दनः॥ १४४८॥
इति धुन्धुवधाद्राजा स यातो धुन्धुमारताम्।
तस्मिन्निपतिते प्रायात्स्वपुरीं सुरपूजितः॥ १४४९॥

धुन्धुमारोपाख्यानम्॥ ३

सतीनां श्रोतुमिच्छामि प्रभावमधुना प्रभो।
पृष्टो युधिष्ठिरेणेति मुनिः पुनरभाषत॥ १४५०॥
ब्राह्मणः कौशिको नाम तेजस्वी नियतः पुरा।
स्वाध्यायनिरतस्तस्थौ मूले विपुलशाखिनः॥ १४५१॥
विहङ्गशकृतो बिन्दुर्मूर्ध्नि तस्यापतत्सितः।
तद्दृष्ट्वा तरुशाखाग्रमालुलोके रुषाकुलः॥ १४५२॥
तस्य कोपारुणैरासीद्दृष्टिपातैः सपादपः।
दावानलशिखाजालैरामूलमिव मालितः॥ १४५३॥
ततस्तेन तरोरग्रे बलाका कोपचक्षुषा।
दृष्टमात्रैव सहसा पपात गतजीविता॥ १४५४॥
पश्चात्तापाभिभूतोऽथ तां दृष्ट्वा पतितां द्विजः।
अकार्यकारितां शोचन्निनिन्द क्रोधमात्मनः॥ १४५५॥
मन्दायमाने दिवसे सोऽथ ग्रामे कुलावलीम्।
गत्वा ययाचे त्वरया भिक्षां द्विजकुटुम्बिनीम्॥ १४५६॥
तिष्ठेत्युक्तस्तया यावत्स मुहूर्तं विलम्बते।
तावत्कुलपतिस्तस्याः क्षुधार्तः पतिराययौ॥ १४५७॥
सा ततोऽर्थिनमुत्सृज्य भर्तारं भर्तृदैवता।
चिरं पर्यचरत्साध्वी पाद्यपूजासनादिभिः॥ १४५८॥
ततो भिक्षां समादाय निर्ययौ सा पतिव्रता।
चिरप्रतीक्षणरुषा बभाषे तां च कौशिकः॥ १४५९॥
तिष्ठेत्युक्त्वा कथं भैक्षे विघ्नं मे कृतवत्यसि।
भिक्षातोऽप्यधिको लाभो निषेधोऽप्यविलम्बितः॥ १४६०

ब्रह्मण्यानां कुले जाता ब्राह्मणान्[1]नवलिम्पसि ।
मत्कोपान्न भवन्त्येव महेन्द्रप्रमुखा अपि ॥ १४६१ ॥
पतिव्रता समाकर्ण्य तमूचे विनतानना ।
जानेऽहं ब्राह्मणान्विप्र यैरपेयः कृतोऽम्बुधिः ॥ १४६२ ॥
सर्वात्मना तु मे भर्ता पूज्यो नान्यत्परायणम् ।
पतिशुश्रूषया स्त्रीणां दिव्यं ज्ञानं प्रवर्तते ॥ १४६३ ॥
सा वराकी बलाकाद्य त्वया दग्धा क्रुधा द्विज ।
न तत्तपस्विनः साधोर्युक्तं तव विपश्चितः ॥ १४६४ ॥
घोरः शत्रुः शरीरस्थः पुंसां क्रोधानलः किल ।
मोहधूमचयैर्यस्य न पश्यन्त्यन्धकारिताः ॥ १४६५ ॥
सर्वभूतेषु करुणा वैराग्यं विषयेषु च ।
शक्तिर्दमे च सत्ये च ब्राह्मण्यमभिधीयते ॥ १४६६ ॥
विद्वानपि न जानीसे धर्माणां तत्वनिश्चयम् ।
सूक्ष्मा धर्मस्य गतयो ज्ञायन्ते न हि हेलया ॥ १४६७ ॥
अपि स्वधर्मनिरतो मिथिलायां यतव्रतः ।
पितृसेवारतो व्याधः स ते धर्मं प्रवक्ष्यति ॥ १४६८ ॥
क्षम्यतां यन्मयोक्तोऽसीत्येवं सोऽभिहतस्तया ।
त्यक्तकोपो ययौ तूर्णं मिथिलां जातकौतुकः ॥ १४६९ ॥
तत्राथ विविधं मांसं विक्रीणानं पराहतम् ।
धर्मव्याधं स दूरस्थो ददर्श जनसंकुले ॥ १४७० ॥
व्याधोऽपि तं समालोक्य सहसाभ्येत्य सादरम् ।
पूजयित्वावदत्सत्या प्रेषितस्त्वमिहागतः ॥ १४७१ ॥
धर्मं वक्ष्यामि ते सर्वं गृहमागम्यतां मम ।
इत्युक्तस्तेन सहितस्तद्गृहं प्रययौ द्विजः ॥ १४७२ ॥
विगतक्लममासीनं तत्र व्याधो जगाद तत् ।
बहुशाखस्य धर्मस्य संक्षेपः श्रूयतां द्विज ॥ १४७३ ॥

---

१. 'नवलम्बसि' क-ख.

निन्द्यामपि निजां वृत्तिमहिंसानिरतः शुचिः।
न त्यजामि स्वधर्मस्थः पितृशुश्रूषणव्रतः॥ १४७४॥
स्वधर्ममपरित्यिज्य वर्तते यो गृहाश्रमे।
शुचिः सत्यव्रतो दान्तः सदाचारः सदोच्यते॥ १४७५॥
कृतापचारेऽप्यक्रोधाः करुणास्निग्धलोचनाः।
समानाः सुखदुःखेषु शिष्टा धर्मस्य भाजनम्॥ १४७६॥
विचार्यमाणो बहुशः सूक्ष्मोऽयं धर्मनिर्णयः।
चोदनाविहिते मार्गे हिंसाप्यायाति धर्मताम्॥ १४७७॥
पशुहिंसैव यज्ञेषु परो धर्मः प्रकीर्तितः।
मांसप्रिया हि सततं पावकप्रमुखाः सुराः॥ १४७८॥
यतयो न्यस्तकर्माणः पद्भ्यां मृद्नन्ति संततम्।
शयाना वा निजैरङ्गैरदृश्यान्सूक्ष्मकीटकान्॥ १४७९॥
तस्मात्सर्वसमर्थानां मनः शुद्धिकृतं फलम्।
व्यञ्जकं कर्मणां नित्यं परत्रेह च देहिनाम्॥ १४८०॥
मानसेन प्रयत्नेन कर्मणो हि विचित्रता।
संकरः सुखदुःखानामन्यथा नोपपद्यते॥ १४८१॥
ऐश्वर्यशालिनः पापा धनहीना हि साधवः।
दृश्यन्ते विषमाः सर्वे तुल्यनक्षत्रमङ्गलाः॥ १४८२॥
महाकुलेषु जायन्ते चौराः पातककारिणः।
नीचवंशेषु विद्वांसः स्नानशीलाश्च जन्तवः॥ १४८३॥
जरामरणदौर्गत्यविपदो न स्युरुत्कटाः।
वासनाचेष्टितस्येत्थं कर्मबन्धः शरीरिणः।
निर्लेपो निष्प्रपञ्चश्च परमात्मा न नश्यति॥ १४८४॥
इत्युक्त्वा विस्मयाक्रान्तं तं नीत्वा मन्दिरान्तरम्।
पितरौ दर्शयित्वासौ विनयात्पुनरभ्यधात्॥ १४८५॥
पश्यैतौ दैवतधिया पितरौ पूजितौ मया।
एतद्भक्त्या परां निष्ठां प्राप्तोऽहं ज्ञानलोचनः॥ १४८६॥

अन्यस्मिञ्जन्मनि मया मुनिः सारङ्गशङ्कया ।
विद्धः पुरा मार्गणेन तच्छापाद्व्याधता मम ॥ १४८७ ॥
विशल्योऽथ कृतस्तस्मान्मया चानुप्रसादितः ।
पितृशुश्रूषया मह्यं स जातिस्मरतां ददौ ॥ १४८८ ॥
त्वया तु कानने पूर्वं व्रजता तपसे द्विज ।
वियोगदुःखे पितरौ पातितौ गतलोचनौ ॥ १४८९ ॥
तौ गत्वा पुनराराध्य तपसः फलमाप्स्यसि ।
इत्युक्तः कौशिकस्तेन गत्वा तत्कृतवान्कृती ॥ १४९० ॥

पतिव्रतोपाख्यानम् ॥ ३९ ॥

श्रुत्वैतत्पाण्डुतनयः पर्यपृच्छत्पुनर्मुनिम् ।
अग्नीनां विविधं वंशं षण्मुखस्य च संभवम् ॥ १४९१ ॥
स तेन पृष्टः प्रोवाच श्रूयतां धर्मनन्दनः ।
पुराणं पुण्यमाख्यानं श्रूयते श्रुतिषु प्रभो ॥ १४९२ ॥
मन्दायमानमहसि प्रण(न)ष्टे पावके पुरा ।
अग्नित्वमकरोत्साक्षात्तेजस्वी मुनिरङ्गिराः ॥ १४९३ ॥
प्रतिष्ठामथ पूर्वोऽग्निस्तद्गिरा पुनरागतः ।
पुत्रत्वे कल्पयामास स्वयमङ्गिरसं मुनिम् ॥ १४९४ ॥
अभूदङ्गिरसः सूनुर्गुरुः श्रीमान्बृहस्पतिः ।
सं(शं)युर्नाम प्रदीप्तार्चिरग्निः पुत्रो बृहस्पतेः ॥ १४९५ ॥
अश्वमेधे सदा यस्य कल्प्यते पशुरग्रजैः ।
सं(शं)योः सुतो भरद्वाजो भरताख्यश्च पावकः ॥ १४९६ ॥
भरद्वाजस्य तनयो वह्निर्नाम्ना रथप्रभुः ।
अग्निश्च भरतो नाम भरतस्यात्मजस्ततः ॥ १४९७ ॥
रथप्रभोर्निश्च्यवनो विपापोऽग्निस्ततोऽभवत् ।
ततोऽभून्निकृ(ष्कृ)तिर्नाम [1]सुराख्यस्तत्सुतो नलः ॥ १४९८ ॥

१. 'स्वनाख्य' इति भारतसंवादात्.

विश्व[1]जस्तस्य तनयो विश्वभुक्तस्य चात्मजः ।
कर्मण्यः पा[2]पयज्ञेषु पावको गोप[3]तिस्ततः ॥ १४९९ ॥
वडवाग्निस्ततो घोरस्ततो मन्युर्जनान्तकृत् ।
दिव्यरूपस्ततो धन्वी तथा कामाभिधोऽनलः ॥ १५००
अमोघाख्यस्ततश्चोक्तो बहिरुक्थाह्वयस्ततः ।
तेषां च विपुले वंशे संभूता बहवोऽनलाः ॥ १५०१ ॥
इत्युक्तं विविधं कर्म पृथग्येषु प्रतिष्ठितम् ।
तेषां परस्परस्पर्शे भ्रंशे समयविप्लवे ।
इष्टयोऽष्टाकपालेन विधेया गृहमेधिभिः १५०२ ॥
पुरा देवासुरे युद्धे जयिनो वीक्ष्य दानवान् ।
महेन्द्रो निजसेनानां नायकं समचिन्तयत् ॥ १५०३ ॥
स चिन्ताव्याकुलो गत्वा विविक्तं मानसं गिरिम् ।
निशम्य करुणाक्रन्दमभ्यधावत्कृपानिधिः ॥ १५०४ ॥
ह्रियमाणां ततोऽपश्यत्क्रोशन्तीं दिव्यकन्यकाम् ।
केशिना दानवेन्द्रेण गजेन कदलीमिव ॥ १५०५ ॥
ततो युद्धेन तं जित्वा विद्राव्य च शतक्रतुः ।
कन्यकामिति पप्रच्छ सा च पृष्टा तमब्रवीत् ॥ १५०६
अहं प्रजापतेर्ज्येष्ठा देवसेनाभिधा सुता ।
कन्यका दैत्यसेनाख्या द्वितीया च ममानुजा ॥ १५०७
जहार तामसौ केशी साभिलाषां महासुरः ।
मां च प्रार्थयते हर्तु[4] नैनं चास्म्यभिकामहे(ये) ॥ १५०
तस्मान्मे बलिनामग्र्यं पतिं दिश शचीपते ।
एकवीरस्तव पतिर्भावीति प्राह मां पिता ॥ १५०९ ॥
तच्छ्रुत्वा विबुधाधीशः पतिं तस्या व्यचिन्तयत् ।
दर्शहोमाग्निसंयुक्तावपश्यच्छशिभास्करौ ॥ १५१० ॥

---

१. 'विश्वजित्' भारते. २. 'पाक' भारते. ३. 'पवित्रा गोमती नाम नदी य-
त्प्रिया' इति भारतात् 'गोमतीपतिः' इति पाठो भवेत्. ४. 'हन्तुं' **क-ख.**

तद्दृष्ट्वासुरसङ्घानां मत्वा वक्त्रं हुताशनम् ।
वीरोऽस्माज्जायतां कश्चित्पतिरस्या बलाधिकः ॥ १५११ ॥
सुराणां दैत्यदलने सेनानीर्यो भविष्यति ।
इत्यन्तर्गणयन्निन्द्रः प्रायाद्ब्रह्मनिकेतनम् ॥ १५१२ ॥
चिन्तितोऽर्थो मया शक्र भविष्यति न संशयः ।
इत्युक्तो वेधसा तत्र प्रहृष्टः स्वपुरीं ययौ ॥ १५१३ ॥
अत्रान्तरे प्रियाः सप्त सप्तर्षीणां हुताशनः ।
विलोक्य चन्द्रवदना बभूव मदनातुरः ॥ १५१४ ॥
मुनिभार्याभिलाषो मे युक्तः कथमिति क्षणम् ।
हूयमानस्ततो वह्निस्तापमभ्यधिकं ययौ ॥ १५१५ ॥
अकार्यभीतः कामेन लज्जाप्रच्छन्नशायिना ।
अन्तःकुण्डलितेनेव भोगिना स विवेष्टितः ॥ १५१६ ॥
ध्यायन्विवर्णवदनः कृशस्त्यक्तुं स्वविग्रहम् ।
कृशानुः काननं प्रायादथ मन्मथमूर्छितः ॥ १५१७ ॥
दिव्यज्ञानेन विज्ञाय पत्नी स्वाहा हविर्भुजः ।
संकल्पं मुनिभार्यासु तद्रूपात्तं समभ्ययात् ॥ १५१८ ॥
पूर्वमङ्गिरसः पत्न्याः शिवाया रूपमुत्तमम् ।
विधाय सा स्मराक्रान्तमकामयत पावकम् ॥ १५१९ ॥
तद्वीर्यं सा समादाय पाणिभ्यामथ सत्वरा ।
विधाय गारुडीरूपं प्रययौ श्वेतपर्वतम् ॥ १५२० ॥
अस्तु मा मुनिपत्नीनां मिथ्यादोषकथा क्वचित् ।
इति प्रच्छन्नरूपा सा दृष्ट्वा शरवनं महत् ॥ १५२१ ॥
दृग्विषैः सप्तवदनैर्व्याप्तं कृष्णभुजङ्गमैः ।
तत्र तत्याज तद्वीर्यं हेमकुण्डे सुदुर्गमे ॥ १५२२ ॥
अन्यासां मुनिपत्नीनां रूपं कृत्वा तथैव सा ।
भेजे वह्निमरुन्धत्याः शशाकानुकृतिं न तु ॥ १५२३ ॥

षट्कृत्वः स्वाहया स्कन्ने ततस्तत्राग्नितेजसि।
स्कन्दः श्रीमान्कुमारोऽभूत्सहस्रांशुसमद्युतिः॥ १९२४॥
षण्मुखो द्वादशभुजो लोहिताभ्रेण संवृतः।
प्रथमेऽह्नि स्फुरत्तेजोमण्डलं समदृश्यत॥ १९२५॥
व्यक्तिं यातो द्वितीयाया तृतीयायामभूच्छिशुः।
प्रवृद्धगात्रो बलवांश्चतुर्थ्यामुन्ननाद सः॥ १९२६॥
तस्य नादेन महता कम्पिते भुवनत्रये।
ऐरावताख्यश्चित्रश्च नागावुत्तस्थतुर्भयात्॥ १९२७॥
तौ कराभ्यां स जग्राह बालः स्फूर्जद्द्विषोल्बणौ।
रौद्रं धनुः समादाय कृकवाकुं च भासुरम्॥ १९२८॥
शङ्खमापूर्य वक्रेण शरैः शक्त्या च भूधरान्।
अदारयद्भयान्नादो येनाभूत्सर्वभूभृताम्॥ १९२९॥
क्रौञ्चाद्रेरकरोद्बाणैर्विपुलां विवरावलीम्।
सुमेरुं येन गच्छन्ति हंसाः कैलासवासिनः॥ १९३०॥
उन्ममाथ महच्छृङ्गं शक्त्या श्वेतस्य भूभृतः।
ततस्तमेव शरणं ययुः सर्वे महीधराः॥ १९३१॥
द्विधा कृत इवाकाशे तेन दोर्भ्यां समाहते।
त्रस्तानि सर्वभूतानि मेनिरे जगतां क्षयम्॥ १९३२॥
अमानुषाणि सत्वानि वने तस्मिन्बभाषिरे।
अहो नु काममत्तेन कृतोऽयं विप्लवाग्निना॥ १९३३॥
स्वाहया च जगत्सर्वं येनेदं परितप्यते।
ततः सा गारुडी स्कन्दं तमभ्येत्यावदन्मुदा।
अहं ते जननी पुत्र स्वाहा पत्नी हविर्भुजः॥ १९३४॥
सप्तर्षयोऽपि तं श्रुत्वा जातं विप्लवशङ्किताः।
स्वपत्नीस्तत्यजुः कोपाद्विना देवीमरुन्धतीम्॥ १९३५॥

विश्वामित्रस्तु तत्सर्वं तत्त्वेन ज्ञातवान्स्वयम् ।
प्रच्छन्नो नु गतो वह्निं दृष्ट्वा स्वाहाविचेष्टितम् ॥ १९३६ ॥
स गत्वा प्रणतस्तस्य शिशोश्चूडादिकाः क्रियाः ।
चक्रे येनास्य सततं स मुनिर्दयितोऽभवत् ॥ १९३७ ॥
अत्रान्तरे सुराः सेन्द्रास्तं ज्ञात्वा दुर्जयं शिशुम् ।
व्यसर्जयन्मातृगणं तद्वधाय भयाकुलाः ॥ १९३८ ॥
ता लोकमातरो गत्वा तमधृष्यमवेक्ष्य च ।
शरणं प्रययुर्भीता बभूवुस्तस्य मातरः ॥ १९३९ ॥
मातॄणां क्रोधजां देवीं धात्रीं नाम षडाननः ।
ररक्ष शूलं विपुलं वहन्तीं कीर्णपावकम् ॥ १९४० ॥
अग्निः स्वयमथाभ्येत्य छागवक्त्रः स नैगमः ।
रमयामास तं बालं तद्रक्षार्थं समुद्यतः ॥ १९४१ ॥
लोहिताब्धेश्च तनया तं परिष्वज्य वत्सला ।
ररक्ष पुत्रवत्स्कन्दं प्रहृष्टास्ताश्च मातरः ॥ १९४२ ॥
तं भूतसंघैर्विविधैः समन्तात्परिवारितम् ।
हन्तुमैरावणगतः सुरैः शक्रः समाययौ ॥ १९४३ ॥
त्रिदशानागतान्दृष्ट्वा संरब्धान्विवदन्गुहः ।
ज्वालापटलमत्युग्रमुत्ससर्ज मुखैर्मुहुः ॥ १९४४ ॥
तदुद्भ्रान्तेन शिखिना दह्यमाना दिवौकसः ।
तमेव शरणं जग्मुर्भीतास्त्यक्त्वा शतक्रतुम् ॥ १९४५ ॥
ततो वज्रेण देवेन्द्रो दीप्ताग्रेण षडस्रिणा ।
बिभेद दक्षिणे पार्श्वे कुमारं कोपकम्पितः ॥ १९४६ ॥
तस्य वज्रहताद्गात्रादुदभूत्तद्विधोऽपरः ।
श्रीमान्विशाखो बहुशो घोराः स्कन्दाश्च पार्षदाः ॥ १९४७ ॥
ततो भीतः सुरपतिः प्रणामावर्जिताञ्जलिः ।
तमेव शरणं प्रायात्प्रशंसंस्तत्पराक्रमम् ॥ १९४८ ॥

पञ्चम्यामथ मूर्तौ श्रीर्गुहस्याकारमाविशत्।
श्रीपञ्चमीति येनासौ प्रसिद्धिं प्रययौ तिथिः॥ १५४९॥
ततो मुनिगणैः सार्धं तमुवाच पुरंदरः।
सुरराज्यं भज विभो त्वमेवार्हसि शक्रताम्॥ १५५०॥
इति भीतेन शक्रेण प्रार्थितः सत्वसागरः।
सेनाधिपत्यमभजन्मानयन्वृत्रवैरिणम्॥ १५५१॥
सेनापरिवृढे तस्मिन्नभिषिक्ते स्वयं विभुः।
अभ्यायाद्भगवान्भर्गः प्रीत्या गिरिसुतासखः॥ १५५२॥
वह्निनाविष्टरौद्रेण स्वाहया च महाबलः।
अन्तःप्रविष्टपार्वत्या जनितो हि षडाननः॥ १५५३॥
तस्य खण्डेन्दुमुकुटः स्वयं काञ्चनमालिकाम्।
बबन्ध मूर्ध्नि विजयोष्णीषं देहं त्विषा दिशन्॥ १५५४॥
देवसेनां ततः कन्यां तामिन्द्रेण समर्पिताम्।
परिणीयेन्दुवदनां रराजाजरसां वरः॥ १५५५॥
मुनिभिस्ताः परित्यक्ताः षट्पत्न्यः शुचिमानसः।
कुमारं शरणं याता बभूवुः कृत्तिका दिवि॥ १५५६॥
जगत्संहारकामस्य ततो मातृगणस्य सः।
बालानाषोडशाद्वर्षाद्धिंसायाः पदमभ्यधात्॥ १५५७॥
ते च तत्पार्षदा घोरा बालघ्ना दुर्ग्रहाग्रहाः।
पूतनाश्च पिशाच्यश्च [1]कुम्भाण्डीसूतिकाभुजः॥ १५५८॥
देवगन्धर्वयक्षाणामन्ये च पुरुषग्रहाः।
कुर्वन्ति सहसोन्मादमृते माहेश्वरं नरम्॥ १५५९॥
स्कन्दप्रमादात्स्वाहाथ वह्नेरत्यन्तवल्लभा।
विमुखस्याप्यभूत्सर्वहव्यमन्त्रानुवर्तिनी॥ १५६०॥
षष्ठ्यां देवासुरयुद्धे तारकं दानवाधिपम्।
जघान सानुगं सोऽथ शक्त्या शक्तिमतां वरः॥ १५६१॥

1. 'कुम्भाण्डाः' क.

ततः स लब्धविजयो ननन्द सुरनन्दितः।
सप्तमे मारुतस्कन्दे शर्वेणाधिकृतः कृतः॥ १९६२॥
कथयित्वेति विरते मार्कण्डेये महौजसि।
विस्मयं प्रययौ राजा सानुजो धर्मनन्दनः॥ १९६३॥
आङ्गिरसम्॥ ४०॥

अथ कृष्णस्य महिषी सत्यभामा कथान्तरे।
अपृच्छत्पाण्डववधूमेकान्ते द्रुपदात्मजाम्॥ १९६४॥
सर्वे समानमनसो वदनप्रेक्षिणस्तव।
यदेते पाण्डवाः कृष्णे चित्रं तत्प्रतिभाति मे॥ १९६५॥
यूनां तेजस्विनां दृष्टकामिनीभोगसंपदाम्।
चित्तसंवननं मन्ये भुजङ्गग्रहणोपमम्॥ १९६६॥
अञ्जनैरौषधिकृतैर्युक्तिजैर्वा विलेपनैः।
स्नानैर्वा मन्त्रविहितैर्बद्धैर्वा मणिसूत्रकैः॥ १९६७॥
सौभाग्याधिगमोपायः कोऽयं कुवलयेक्षणे।
सेवे येनाहमप्येतं माधवं बहुवल्लभम्॥ १९६८॥
एतच्छ्रुत्वावदत्कृष्णा प्रच्छन्नस्नेहगौरवात्।
ईषदाकुञ्चितैकभ्रू व्यञ्जितां दधती रुषम्॥ १९६९॥
अनालोच्यैव सद्भावं निन्दितं बत भाषसे।
कथं पतिव्रता नारी कुहकेषु मतिं क्षिपेत्॥ १९७०॥
मन्त्रमूलबलात्प्रीतिः सखि द्रोहोऽभिधीयते।
विषदानप्रकारो हि वशीकरणसंविधिः॥ १९७१॥
योषिद्भिर्वश्यकामाभिर्भर्तॄणां गूढमौषधम्।
किमङ्गैर्भोजनैर्वापि भर्तॄणां न हरेदसून्॥ १९७२॥
श्रूयन्ते कुहकैस्तैस्तैः स्त्रीभिः पाखण्डिसेवया।
विश्वस्ताः पतयो नीता जडोन्मत्तान्धमूकताम्॥ १९७३॥
पुंस्त्वात्प्रच्याविताः केचित्कुष्ठिनो विहिताः परे।
हतभाग्याः कृताश्चान्ये योषिद्भिः क्षुद्रचूर्णकैः॥ १९७४॥

श्रृणु मे पाण्डुपुत्रेषु सखि संवननक्रियाम् ।
भर्तृसेवारता नित्यं न जाने दैवतं परम् ॥ १९७५ ॥
तिष्ठामि विजने नैका निष्कुटे वा कृतक्षणा ।
पतिताभिरसाध्वीभिर्भिक्षुकाभिर्न मन्त्रये ॥ १९७६ ॥
गृहचिन्तां परित्यज्य न भवामि सकौतुका ।
प्रसादाद्द्वारदेशाद्वा राजमार्गावलोकिनी ॥ १९७७ ॥
शृणोमि सादरा भर्तुर्नाक्षिपामि च तत्कथाम् ।
अलंकृता सुगन्धा च मङ्गलानि सदा भजे ॥ १९७८ ॥
असंवृतमसंस्पृष्टं विप्रकीर्णमुपेक्षितम् ।
न करोमि गृहे किंचिद्गृहाचारैरवञ्चिता ॥ १९७९ ॥
आशीविषमिव क्रुद्धं शशाङ्कमिव साम्प्रतम् ।
पतिं परिचरन्तीव न भवाम्यन्यमानसा ॥ १९८० ॥
अष्टाशीति सहस्राणि द्विजानां धर्मजन्मनः ।
अग्र्यासने सदाश्नन्ति महार्हं राजभोजनम् ॥ १९८१ ॥
प्रत्येकं रत्नवलया त्रिंशद्दास्योऽपि शोऽभिताः ।
नृपाज्ञया नृपतिवत्सदा परिचरन्ति तान् ॥ १९८२ ॥
स्नातकानां यतीनां च सहस्राणि मनीषिणाम् ।
सदा काञ्चनपात्रेषु भुञ्जते राजसत्कृतम् ॥ १९८३ ॥
दशायुतानि दासीनां पात्रहस्तान्यनारतम् ।
अर्थिनो विविधैर्भोगैर्भोजयन्ति दिवानिशम् ॥ १९८४ ॥
दशलक्षाणि दासीनां दासानां च परिच्छदः ।
खर्वाणि च गजाश्वस्य कोशो राज्ञस्तथाक्षयः ॥ १९८५ ॥
निःशेषमहमेवैतच्चिन्तयामि सदोत्थिता ।
आगोपालाङ्गनं सर्वं पुष्णामि भृत्यवर्तनैः ॥ १९८६ ॥
एतत्संवननं सत्ये मम भर्तृषु सर्वदा ।
उपदेशस्तवाप्येष केशवाराधने सखि ॥ १९८७ ॥

द्रौपदीसत्यभामासंवादः ॥ ४

अथामन्त्र्य हृषीकेशः सानुजं धर्मनन्दनम्।
आश्वास्य द्रौपदीं प्रायाद्द्वारकां दयितासखः॥ १९८८॥
अत्रान्तरे नागपुरे धृतराष्ट्रः कृशान्वने।
निशम्य पाण्डुतनयान्कृपया पर्यतप्यत॥ १९८९॥
ततः सौबलराधेयौ नृपं लक्ष्मीमदोद्धतम्।
दुर्योधनं समभ्येत्य हृदयप्रियमूचतुः॥ १९९०॥
राजन्कुलाधिकैश्वर्यशालिनां किं तया श्रिया।
विषाञ्जनशलाकेव न याः शत्रुषु नेत्रयोः॥ १९९१॥
कोऽन्यो धन्यतरस्त्वत्साद्यः प्रौढविभवो रिपून्।
अनेनैव शरीरेण विषमस्थानुदीक्षते॥ १९९२॥
त्वां पश्यन्तु न वज्राश्रिप्रभादन्तुरकङ्कणम्।
निर्दारितारातिबलं सहस्राक्षमिवापरम्॥ १९९३॥
दुर्योधनो निशम्यैतच्चिरसंभृतमीप्सितम्।
तानूचे युक्तमेवैतत्किं तु वृद्धो न मन्यते॥ १९९४॥
अलक्षितो नास्त्युपायो येनैतत्काननं वयम्।
व्रजामोऽभिमतं द्रष्टुं वापदेशेन केनचित्॥ १९९५॥
इति दुर्योधनवचः श्रुत्वा कर्णः ससौबलः।
चिन्तयित्वा निशामेकां तमेत्य प्रातरब्रवीत्॥ १९९६॥
दृष्टस्तद्गमनोपायो राजन्नद्य मया धिया।
विपुलं गोधनं द्रष्टुं घोषयात्रा विधीयताम्॥ १९९७॥
तेषु द्वैतवनोपान्तघोषेषु विहरन्ति ते।
विविक्तकेलिसंचारमत्ताः कटकयोषितः॥ १९९८॥
इत्युक्तः सूतपुत्रेण जातहर्षः सुयोधनः।
अनुज्ञां घोषयात्रायां धृतराष्ट्रमयाचत॥ १९९९॥
सोऽब्रवीद्गम्यतां पुत्र. किंत्वेकस्तत्र संशयः।
घोषाददूरे पार्थानामाश्रमः काननौकसाम्॥ १६००॥

तत्र लक्ष्मीमदान्धेन कोपितास्ते त्वया ध्रुवम् ।
तेजस्विनो निर्दहेयुः सानुगं त्वां तरस्विनः ॥ १६०१ ॥
ततो जगाद शकुनिर्हेलयैवाम्बिकासुतम् ।
किं तैस्तपस्विभिर्दृष्टैः पाण्डवैर्लोकविस्मृतैः ।
घोषयात्रापदेशेन गच्छामो मृगयारसात् ॥ १६०२ ॥
इत्युक्तः कैतवात्तेन धृतराष्ट्रः सुयोधनम् ।
गम्यतामिति निःश्वस्य विषण्णवदनोऽवदत् ॥ १६०३ ॥
ततः प्रयाणपटहव्याकुलं राजमण्डलम् ।
अभूद्गजघटाबन्धसंरब्धगजपालकम् ॥ १६०४ ॥
अथ प्रणतभूपालान्दृक्त्रिभागैर्विलोकयन् ।
निर्ययौ नृपतिश्छत्रपूर्णचन्द्रोदयाकुलः ॥ १६०५ ॥
व्रजन्कर्णान्तसंसर्पिनेत्रः कर्णकथामृते ।
दत्तकर्णः स विबभौ किंचित्पार्श्वानताननः ॥ १६०६ ॥
चलद्भिश्चामरैस्तस्य नर्तितश्रवणोत्पलैः ।
वदनाम्भोजपर्यन्ते राजहंसायितं मुहुः ॥ १६०७ ॥
चलत्खड्गांशुकल्लोले विपुले तद्बलार्णवे ।
चक्रिरे तस्य नृघटाद्वीपपर्णीविजृम्भितम् ॥ १६०८ ॥
व्रजद्वाजिव्रजखुरोद्धूतधूलीकदम्बके ।
वप्रघातोत्सुकास्तस्य तस्थुः सेनागजाः क्षणम् ॥ १६०९
गीतं वेणुरवाविद्धमग्रे हरिणचक्षुषाम् ।
शृण्वन्तो विषमोदञ्चदेककर्णं ययुर्हयाः ॥ १६१० ॥
तस्येभकलतालोत्थसिन्दूरपटलैर्बभौ ।
सेनासीमन्तिनीलोकः पुनरुक्तारुणांशुकः ॥ १६११ ॥
स घोषपालीमासाद्य दर्शितां गोकुलाधिपैः ।
वनस्थलीषु रम्यासु विजहार वधूसखः ॥ १६१२ ॥
विचित्रपुष्पाभरणा मुग्धा बल्लवयोषितः ।
ददृशुः कौतुकोत्तालदृशस्तं मन्मथोपमम् ॥ १६१३ ॥

गायद्गोपाङ्गनासङ्गहृष्यमाणमृगीगणे।
गम्भीरमत्तनिर्ह्रादप्रनृत्तशिखिमण्डले॥ १६१४॥
विहृत्य तत्र सुचिरं लक्षयित्वा च गोधनम्।
स मृगव्यरसव्यग्रो ययौ द्वैतवनान्तिकम्॥ १६१५॥
तस्मिन्नेव दिने तत्र दीक्षितो धर्मनन्दनः।
राजर्षिसत्रे मुनिभिर्बभूव परिवारितः॥ १६१६॥
ततो दुर्योधनो दीर्घव्यायासैः श्रान्तवाहनः।
आदिदेश सरस्तीरे निवेशः क्रियतामिति॥ १६१७॥
तदाज्ञाकारिणः क्षिप्रं गत्वा द्वैतवनं सरः।
ददृशुस्तेजसाधृष्यैर्गन्धर्वैरभितो वृतम्॥ १६१८॥
कुबेरभवनादेत्य चित्रसेनः प्रियासखः।
ललास गन्धर्वपतिस्तस्मिन्सरसि सुन्दरे॥ १६१९॥
सुयोधनानुगास्तूर्णं तान्समेत्य बभाषिरे।
रमतेऽत्र नृपः श्रीमानपसर्पत खेचराः॥ १६२०॥
अयं विहर्तुमायातो राजा दुर्योधनः स्वयम्।
यस्याग्रमहिषी भूमिश्चतुरर्णवमेखला॥ १६२१॥
तच्छ्रुत्वा सस्मिताः सर्वे गन्धर्वानुचराः क्रुधा।
तानूचुर्बत धाष्टर्च्यं वो मोहो निर्लज्जतापि वा॥ १६२२॥
कथं पुरंदरोद्यानलीलाविस्रम्भभागिनः।
त्यजामो मानुषगिरा विहारवसुधामिमाम्॥ १६२३॥
इति गन्धर्ववचनं निशम्य नृपसेवकाः।
राज्ञे तमर्थमभ्येत्य ससंरम्भा न्यवेदयन्॥ १६२४॥
ततः कोपान्नृपः कर्णप्रमुखैः सचिवैर्युतः।
स्वयं तं देशमभ्येत्य गन्धर्वान्समयोधयत्॥ १६२५॥
हेमपुङ्खैरथ शरैः कर्णकार्मुकनिर्गतैः।
वैद्युतैः खचितेवाभूत्क्षणाद्गन्धर्ववाहिनी॥ १६२६॥

दुर्योधनार्धचन्द्राग्रकृत्तानि व्योमचारिणाम् ।
स्वःसिन्धुकमलानीव पेतुर्वक्त्राणि भूतले ॥ १६२७ ॥
ततो बभूव गन्धर्वमयीव निखिला मही ।
तद्दीप्तकङ्कटवरैर्दिग्दाहैरिव पूरिता ॥ १६२८ ॥
तदुत्सृष्टैः शितशरैः स्फुटिते कुरुभूपतेः ।
कटके कर्ण एवैकस्तस्थौ मेरुरिवाचलः ॥ १६२९ ॥
दृष्ट्वा धैर्यममर्यादं रणे कर्णस्य सैनिकाः ।
पुनरभ्येत्य गन्धर्वान्संरब्धान्पर्यवारयन् ॥ १६३० ॥
प्रत्येकमभवत्तेषां दशभिर्दशभिः सह ।
दीप्तायुधधरैर्दीप्तैर्गन्धर्वैर्युद्धमुद्धतम् ॥ १६३१ ॥
ततस्ते खेचराः क्रुद्धा विद्राव्य कुरुवाहिनीम् ।
चक्रिरे विरथं कर्णं कुरुराजं च तादृशम् ॥ १६३२ ॥
ततः स्वयं चित्रसेनो मानिनां पृथिवीपतिम् ।
जग्राह गन्धर्वपतिर्जीवग्राहं सुयोधनम् ॥ १६३३ ॥
हृते तस्मिन्नरपतौ सर्वैरन्तःपुरैः सह ।
जह्रुस्तदनुजानन्ये गन्धर्वा बलशालिनः ॥ १६३४ ॥
विध्वस्ते कौरवबले भ्रष्टाः कटकयोषितः ।
क्रोशन्त्यः शरणं जग्मुः सानुजं धर्मनन्दनम् ॥ १६३५ ॥
निशम्य तेषां वृत्तान्तं वृद्धामात्यैर्निवेदितम् ।
भीमसेनः स्मितमुखः प्रोवाचान्दोलिताननः ॥ १६३६ ॥
अहो केनापि नः स्वैरममन्थामृतदायिना ।
कृतं गूढवयस्येन हितं निःशब्दवर्षिणा ॥ १६३७ ॥
यदायस्य गदां गुर्वीं यदाकृष्य च गाण्डिवम् ।
यत्नात्कर्तव्यमस्माभिस्तत्कृतं बत खेचरैः ॥ १६३८ ॥
तच्छ्रुत्वा धर्मतनयो जगाद विजयाग्रजम् ।
निकारगणनां भीम विषमस्थेषु मा कृथाः ॥ १६३९ ॥

मिथोवैराणि बन्धूनां भवन्ति न भवन्ति च ।
किंतु व्यसनकालेषु सतां भेदो न लक्ष्यते ॥ १६४० ॥
सत्यं जाने विजानाति वाणी वर्णयितुं न ताम् ।
शत्रोरभयदानेन या प्रीतिरुपजायते ॥ १६४१ ॥
तस्माद्वैचित्रवीर्यस्य प्रियं पुत्रं विचक्षुषः ।
विमोच्य तन्नाद्गान्धर्वाद्भवद्भिर्लभ्यतां यशः ॥ १६४२ ॥
इत्युक्तो धर्मराजेन जातहर्षो वृकोदरः ।
यमौ च जग्मुस्तं देशं सह गाण्डीवधन्वना ॥ १६४३ ॥
रथैः कनकसंनाहैर्भास्वत्कनककङ्कटाः ।
ते बभुर्मेरुशृङ्गस्थाः सूर्या इव शरांशवः ॥ १६४४ ॥
आकर्णाञ्चितगाण्डीवमण्डलान्तरनिर्गताः ।
गन्धर्वशालिशलभाश्चेरुः पार्थशरास्ततः ॥ १६४५ ॥
अयत्नाद्युध्यमानस्य समरे सव्यसाचिनः ।
गन्धर्वा भृशसंरब्धाः स्यन्दनं भेत्तुमुद्ययुः ॥ १६४६ ॥
ते भीमसेननाराचनिर्भिन्नपृथुविग्रहाः ।
पेतुः कनकसंनाहाः सुमेरोरिव शेखराः ॥ १६४७ ॥
ततः क्षणेन गन्धर्वैः पूरिते काननान्तरे ।
तन्मायया जगत्कृत्स्नं सान्धकारमदृश्यत ॥ १६४८ ॥
ततः क्रुद्धो नलास्त्रेण स्फूर्जज्ज्वालावलीजुषः ।
न्यवधीद्दशलक्षाणि गन्धर्वाणां धनंजयः ॥ १६४९ ॥
गदापाणिरथाभ्येत्य चित्रसेनः स्वयं रुषा ।
अयोधयत्पाण्डुसुतान्मायारचितविभ्रमः ॥ १६५० ॥
किरीटी तस्य विपुलां गदां मायां च सायकैः ।
छित्त्वा विमोहं विदधे रुन्धानः शेखरान्दिवि ॥ १६५१ ॥
पीडितं विह्वलं दृष्ट्वा चित्रसेनं ततोऽर्जुनः ।
संजग्राह निजास्त्राणि वयस्यवधशङ्कितः ॥ १६५२ ॥

तमब्रवीच्चित्रसेनो विपरीतमिदं सखे ।
तव व्यवस्थितं योद्धुं यत्परित्रायसे रिपुम् ॥ १६९३ ॥
युष्मान्कृशान्वने द्रष्टुमेष पापः सुयोधनः ।
प्राप्तो लक्ष्मीमदाध्मातो बद्धः शक्राज्ञया मया ॥ १६९४ ॥
किं कुर्मः कत्थनो नीचः कर्णो वैरस्य कारणम् ।
तुमुलेऽस्मिन्नपक्रान्तो न लब्धोऽस्माभिराकुलैः ॥ १६९५ ॥
इत्याकर्ण्यार्जुनः प्रीत्या प्रसाद्य सुहृदं प्रियम् ।
उवाच त्यज्यतामेष धर्मराजगिरा पशुः ॥ १६९६ ॥
इति गन्धर्वनृपतिर्याचितः शक्रसूनुना ।
त्यक्त्वा युधिष्ठिरस्याग्रे कौरवान्प्रययौ दिवम् ॥ १६९७ ॥
तस्मिन्प्रयाते गन्धर्वान्निहतान्पाण्डवैर्युधि ।
अजीवयत्सहस्राक्षः स्वयं पीयूषनिर्झरैः ॥ १६९८ ॥
ततो लज्जानतमुखं कौरवं धर्मनन्दनः ।
उवाचैवंविधं राजन्मा कृथाः साहसं पुनः ॥ १६९९ ॥
विनयादिति तेनोक्तः कुलिशेनेव ताडितः ।
ययौ सुयोधनो मौनी विशन्निव रसातलम् ॥ १६६० ॥
पुनः संघट्टितां सेनां सासूयमवलोकयन् ।
निःश्वासम्लानवदनः सोऽभून्मूक इव व्रजन् ॥ १६६१ ॥

घोषयात्रा ॥ ४२

ततः प्रच्छायमासाद्य विजनं देशमायतम् ।
भुग्नाननो नरपतिर्दुर्बलो मुक्तवाहनः ॥ १६६२ ॥
अत्रान्तरे समायातः कर्णो दृष्ट्वा वरूथिनीम् ।
अज्ञातवृत्तः प्रोवाच ध्यानमुक्तं सुयोधनम् ॥ १६६३ ॥
दिष्ट्या त्वया कुरुपते जिता गन्धर्ववाहिनी ।
दिष्ट्या कुशलिभिर्वीरैर्भ्रातृभिश्चास्य संगतः ॥ १६६४ ॥
तच्छ्रुत्वा पाणिसंसक्तललाटः क्ष्मां विलोकयन् ।
तिर्यगुन्नमितैकभ्रूर्निःश्वस्योवाच कौरवः ॥ १६६५ ॥

असत्कथानभिज्ञेन त्वया कर्ण यदुच्यते।
किं तन्न शल्यं हृदये नोपलम्भोऽस्ति किंतु मे ॥ १६६६ ॥
तस्मिन्रणे वयं बद्धा गन्धर्वै रणशालिभिः।
मोचिताः फल्गुणमुखैर्धर्मपुत्रस्य शासनात् ॥ १६६७ ॥
धिगस्माकं भुजौ कर्ण धिङ् मानं धिक् च पौरुषम्।
नटानामिव मिथ्यैव येषां शस्त्रपरिग्रहः ॥ १६६८ ॥
निर्मितोऽयं प्रकारः किं मरणस्य न मानिनः।
यद्भये सस्मितः शत्रुः परित्राणं त्रपावतः ॥ १६६९ ॥
त्वमेव कर्ण जानीषे यदत्र मम भेषजम्।
किं कुर्मो न ददात्येषा रन्ध्रं देवी वसुंधरा ॥ १६७० ॥
मर्मास्थिलीनन्यक्कारशल्यानां जीवतां नृणाम्।
मुखोच्छ्वासे च मरणे दर्श्यतां गुरुलाघवम् ॥ १६७१ ॥
न प्रयान्ति यदि प्राणा नियतावधयः सखे।
तद्भ्रष्टमानदर्पाणां संन्यासः परमौषधम् ॥ १६७२ ॥
अधुना क्षमतां लक्ष्मीरयं राज्यस्य चाञ्जलिः।
मालेव गतजीवस्य मानहीनस्य संपदः ॥ १६७३ ॥
अयं दुःशासनो राज्ये नियुक्तो दयितो मया।
मत्स्नेहतुल्या युष्माभिर्विधेयास्यापि सन्नतिः ॥ १६७४ ॥
इत्युक्त्वा तपसा देहत्यागाय कृतनिश्चयः।
तस्थौ कुशान्समास्तीर्य मौनी क्षणमधोमुखः ॥ १६७५ ॥
तं मैवमिति सास्रेण पादयोः पतता मुहुः।
दुःशासनेनार्थ्यमानं बभाषे सूतनन्दनः ॥ १६७६ ॥
विप्रिये दैवविहिते धीराणां रणशालिनाम्।
विषादेनाविलुप्तानां विकारो नैव बाधते ॥ १६७७ ॥
शोकः शोकानुबन्धी हि न स गण्येत शोचताम्।
अर्थैरर्था इवायान्ति दुःखैर्दुःखपरम्पराः ॥ १६७८ ॥

न हि प्राणपरित्यागो मानभङ्गे प्रतिक्रिया ।
मानिनो दीर्घमिच्छन्ति प्रतीकाराय जीवितम् ॥ १६७९ ॥
शौर्यस्थैरेव पर्यायैर्दृष्टौ जयपराजयौ ।
स्वप्नमायाविलसितं नह्यसुप्तः प्रपश्यति ॥ १६८० ॥
वर्णाश्रमगुरुः श्रीमान्दैवाद्व्यसनमागतः ।
रक्षणीयो निजैः प्राणैर्नृपो विषयकामिभिः ॥ १६८१ ॥
स त्वं विधातुरादेशाज्ज्ञातिशत्रुवशं गतः ।
वीक्षितः पाण्डवैर्दासैस्तत्र किं गुरु मन्यसे ॥ १६८२ ॥
तदुत्तिष्ठ क्षितिपते भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् ।
जीवद्भिरेव दृश्यन्ते जेतारो विजिताः पुनः ॥ १६८३ ॥
इति कर्णवचो मानी नामन्यत यतो नृपः ।
तदा शकुनिरभ्येत्य तं सकोप इवाभ्यधात् ॥ १६८४ ॥
हर्षशोकाद्भुतायासैर्यो बाल इव कृष्यते ।
गुर्वीणां संपदां राजन्स कथं नाम भाजनम् ॥ १६८५ ॥
बन्धुस्नेहात्सुचरितैर्बलिभिः पाण्डुनन्दनैः ।
रक्षितः शोचसि कथं हर्षस्थाने विमूढवत् ॥ १६८६ ॥
युधिष्ठिराय राज्यार्धं दत्त्वा प्रीतिपुरःसरम् ।
कृतज्ञ मनसः शल्यमपकारं समुद्धर ॥ १६८७ ॥
वहन्ति दुःसहं भारं सन्तः स्वल्पमपि प्रियम् ।
तत्साहस्रगुणं कर्तुमीहमानः प्रतिक्रियाम् ॥ १६८८ ॥
इति गान्धारराजेन बोध्यमानः सुयोधनः ।
अवमानविषावेगदग्धो नोवाच किंचन ॥ १६८९ ॥
तं ज्ञात्वा शोकविवशं त्यक्तोत्साहमचेतसम् ।
पातालवासिनो दैत्या बभूवुर्भृशदुःखिताः ॥ १६९० ॥
ते स्वपक्षक्षयोद्विग्नास्त्रिदशोत्साहशङ्किताः ।
दुर्योधनबलादाने घोरामिष्टिं प्रचक्रिरे ॥ १६९१ ॥

ततो यागानलोद्भूतां दीप्तां कृत्यां विसृज्य तम् ।
निशि पातालमानीय शोकतप्तं बभाषिरे ॥ १६९२ ॥
मा म्लानिं भज कौरव्य जेतासि युधि शात्रवान् ।
सोत्साहैः प्राप्यते लक्ष्मीर्न क्लीबैर्न विषादिभिः ॥ १६९३ ॥
दत्तस्त्वं नो भगवता तपस्तुष्टेन शूलिना ।
देव्या विनिर्मितः साक्षात्सुकृती केलिपुत्रकः ॥ १६९४ ॥
अभेद्यं सर्वशस्त्रास्त्रैर्देवी कृतवती पुरा ।
पूर्वार्धं वज्रसारं ते वपुषः कौसुमं परम् ॥ १६९५ ॥
त्वदर्थं वयमुद्युक्तास्त्रिदशान्विजिगीषवः ।
तथा हि नरको भौमः प्रविष्टः कर्णमात्मना ॥ १६९६ ॥
अस्मदाविष्टदेहाश्च भीष्मद्रोणकृपादयः ।
नैर्घृण्यं परमं प्राप्ता योत्स्यन्ते पाण्डुसूनुभिः ॥ १६९७ ॥
संशप्तकगणाः सर्वे हनिष्यन्ति धनंजयम् ।
इत्युक्त्वा कौरवं दैत्या नीत्वा तत्रैव तत्यजुः ॥ १६९८ ॥
ततो हृष्टं तमज्ञाततत्कथाः सौबलादयः ।
प्रसाद्य निन्युः प्रणयात्ससैन्यं हस्तिनापुरम् ॥ १६९९ ॥

दुर्योधनप्रायोपवेशः ॥ ४३ ॥

राजधानीं प्रविष्टं तं भीष्मोऽभ्येत्य सभास्थितम् ।
उवाच दिष्ट्या भूपाल दृष्टोऽसि कुशली पुनः ॥ १७०० ॥
सौभ्रात्रमानृशंस्यं च दृष्टं सरलचेतसाम् ।
अपि त्वया स्वयं राजन्पाण्डवानां महौजसाम् ॥ १७०१ ॥
अपि कर्णस्य गन्धर्वसमरे शूरमानिनः ।
कक्षासंवृतवस्त्रस्य जवो दृष्टः पलायने ॥ १७०२ ॥
आस्तामेतेन नः किंवा क्रियतामत्र सांप्रतम् ।
भुज्यतां पृथिवीपाल पृथिवी पाण्डवैः सह ॥ १७०३ ॥
एतदाकर्ण्य सावज्ञो दैत्यानां वचनं स्मरन् ।
निर्ययौ सस्मितो राजा कर्णमालम्ब्य पाणिना ॥ १७०४ ॥

लज्जानते ततो याते गाङ्गेये पुनरेत्य ताम् ।
सभामचिन्तयत्स्वैरं पार्थवैरं सुयोधनः ॥ १७०५ ॥
तस्य यज्ञे मतिरभूद्धर्मराजजिगीषया ।
राधेयेन स संमन्त्र्य जित्वा दिक्षु रिपुव्रजम् ॥ १७०६ ॥
पुरोहितं समाहूय जगाद धनदाधिकः ।
राजसूयेन साम्राज्यं प्राप्तुमिच्छाम्यहं त्वया ॥ १७०७ ॥
इत्युक्तो धार्तराष्ट्रेण तमुवाच पुरोहितः ।
क्रतुर्न शक्यः संप्राप्तं संजीवति युधिष्ठिरे ।
सम्राट्शब्दो हि युगपद्द्वितीयं नोपसर्पति ॥ १७०८ ॥
तत्तुल्यमपरं यज्ञमवाप्नुहि महीपते ।
हेमलाङ्गलकृष्टाया संरम्भः क्रियतां भुवि ॥ १७०९ ॥
उक्ते पुरोहितेनेति संभृते रत्नसंचये ।
प्राप्तेषु भूमिपालेषु राज्ञः सत्रमवर्तत ॥ १७१० ॥
तस्मिन्क्रतौ दीक्षितेन सावज्ञं प्रेषितो द्विजः ।
उवाच पाण्डवान्गत्वा कानने मुनिसंनिधौ ॥ १७११ ॥
यजते कौरवो राजा राजमानो नृपश्रिया ।
आगम्यतां सखे तस्मिन्द्रष्टुं राजसमागमम् ॥ १७१२ ॥
श्रुत्वा दूतस्य वचनं बभाषे धर्मनन्दनः ।
धर्मेऽभिरमते श्रीमान्दिष्ट्या राजा सुयोधनः ॥ १७१३ ॥
अनिस्तीर्णे कथं नाम वनवासावधौ वयम् ।
नगरं कुरुराजस्य प्रविशामो वनेचराः ॥ १७१४ ॥
तच्छ्रुत्वा पाण्डुपुत्रेषु विलिखत्सु दृशा महीम् ।
अशक्तो मानमुद्वोढुं व्याजहार वृकोदरः ॥ १७१५ ॥
धार्तराष्ट्रः पशुर्यत्र मत्क्रोधो यत्र पावकः ।
भविष्यामो वयं तत्र रणयज्ञे सभासदः ॥ १७१६ ॥
इति भीमस्य वचसा दूते प्रत्यागते नृपम् ।
संपूर्णे पृथुसंभारे यज्ञे विपुलदक्षिणे ॥ १७१७ ॥

सत्कृतेष्वखिलैर्भोगैः प्रतियातेषु राजसु ।
राधेयसौबलसखो ननन्द कुरुनन्दनः ॥ १७१८ ॥
तमब्रवीदाधिरथिर्हते युधि युधिष्ठिरे ।
राजसूये त्वया प्राप्ते भविष्ये निर्वृतः पुनः ॥ १७१९ ॥
पादशौचं विधास्येऽहं नाहत्वा समरेऽर्जुनम् ।
तस्मिन्हते पाण्डुसुतान्हताञ्ज्ञास्यसि सानुगान् ॥ १७२० ॥
इति प्रतिज्ञां कर्णस्य निशम्य धृतराष्ट्रजः ।
प्रहृष्टः सानुजो मेने मूढो हस्तगतं जयम् ॥ १७२१ ॥

धार्तराष्ट्रयज्ञः ॥ ४४ ॥

अत्रान्तरे द्वैतवने स्वप्ने राजा युधिष्ठिरः ।
विज्ञप्तः सास्रुनयनैः कुलक्षयभयान्मृगैः ॥ १७२२ ॥
युष्माभिः सततं बाणैः स्वल्पशेषा वयं कृताः ।
तदस्मद्दयया राजन्गम्यतां काननान्तरम् ॥ १७२३ ॥
एतच्छ्रुत्वा प्रबुद्धोऽथ कौन्तेयः करुणाकुलः ।
सानुगः काम्यकं गत्वा तृणबिन्दुसरो ययौ ॥ १७२४ ॥

मृगस्वप्नप्रदर्शनम् ॥ ४५ ॥

संवत्सरावशेषेऽथ वनवासे महेश्वरम् ।
ददर्श धर्मजस्तत्र साक्षात्सत्यवतीसुतम् ॥ १७२५ ॥
तं दृष्ट्वा पूजयित्वा च महतां महसां निधिम् ।
मेने पवित्रमात्मानं कृतकृत्यं च पाण्डवः ॥ १७२६ ॥
मुनीन्द्रः सानुजं तं च दृष्ट्वा राज्यपरिच्युतम् ।
करुणापूर्णहृदयः प्रोवाच स्निग्धलोचनः ॥ १७२७ ॥
नातप्ततपसां राजन्सुखमस्ति शरीरिणाम् ।
दातारः सत्यनिरताः शान्ताश्च शुभभागिनः ॥ १७२८ ॥
इत्युक्तो धर्मतनयः पप्रच्छ प्रणतो मुनिम् ।
भगवन्दानतपसोः कथ्यतां गुरुलाघवम् ॥ १७२९ ॥

इति पृष्टो नृपतिना व्याजहार मुनीश्वरः ।
दानादभ्यधिकं किंचिदुत्तमं न तु दुष्करम् ॥ १७३० ॥
अर्थो हि नाम सततं पुंसां प्राणा बहिश्चराः ।
मुमूर्षुभिरपि त्यक्तुं यत्तत्यं न स शक्यते ॥ १७३१ ॥
पतन्ति करवालेषु विशन्ति मकराकरम् ।
दुष्करं किं न कुर्वन्ति कष्टमर्थार्थिनो नराः ॥ १७३२ ॥
तस्मान्न जानते जातु जातपुण्यैर्विना नराः ।
दानं हि नाम संसारे निधानं सर्वसंपदाम् ॥ १७३३ ॥
बभूव मुद्गलो नाम कुरुक्षेत्रे महातपाः ।
विप्रः शिलोञ्छसर्वस्वो यज्वा बहुकुटुम्बकः ॥ १७३४ ॥
व्रीहिद्रोणं समाहृत्य पक्षे पक्षे हुतानलः ।
एकाहं भोजनं चक्रे दत्तशेषं स सर्वदा ॥ १७३५ ॥
प्रतिपर्व स्वयं तस्य शक्रः सुरगणैः सह ।
शुद्धात्मनो हविर्भागं जग्राह बहुमानतः ॥ १७३६ ॥
कदाचित्तस्य पक्षान्ते कृतकृत्यस्य भोजने ।
दिगम्बरोऽतिथिः साक्षाद्दुर्वासो मुनिनायकः ॥ १७३७ ॥
[1]सत्वप्रचारमानं तद्वितीर्णं तेन कोपनः ।
भुक्त्वान्नं स ययौ लिप्त्वा शेषेण निजविग्रहम् ॥ १७३८
तस्मिन्गते निराहारः शनैर्गच्छन्नविक्रियः ।
पक्षान्ते पुनराप्ताय तस्मै स्वं भोजनं ददौ ॥ १७३९ ॥
वितीर्येति स षट्कृत्वः सर्वं विमलमानसः ।
अर्थिने धर्मपीयूषैः पूज्यमान इवाबभौ ॥ १७४० ॥
ततस्तुष्टे मुनिवरे सत्वं तस्य प्रशंसति ।
देवदूतः समभ्येत्य विमानेन तमब्रवीत् ॥ १७४१ ॥

---

१. 'सर्वप्रकारमन्नं' इति पाठः. 'भुक्त्वा चान्नं ततः सर्वमुच्छिष्टेनात्मनस्ततः' भारतसंवादाद्भवेत्.

अर्जितं तपसा स्वर्गो दानेन च दमेन च ।
एहि धिष्ण्यं समारुह्य स्पृहणीयोऽसि मुद्गल ॥ १७४२ ॥
इति ब्रुवाणं पप्रच्छ देवदूतं स सत्त्ववान् ।
कथ्यतां कीदृशः स्वर्गः करिष्याम्युचितं ततः ॥ १७४३ ॥
तमब्रवीद्देवदूतश्चित्रं स्वर्गेऽपि पृच्छसि ।
अथ कर्णपथं किं ते न यातं तत्सुखं सखे ॥ १७४४ ॥
कोशः समस्तरम्याणां निधानं सर्वसंपदाम् ।
पुण्यकर्मद्रुमफलं स्वर्लोक इति कथ्यते ॥ १७४५ ॥
सुकृतं भुज्यते तत्र क्रियते न तु किंचन ।
मूलभोगात्क्षयं याति नूतनानर्जनात्तु तत् ॥ १७४६ ॥
देवदूतवचः श्रुत्वा विमृश्योवाच मुद्गलः ।
अलं स्वर्गेण मे साधो नियतक्षणभङ्गिना ॥ १७४७ ॥
अच्युतं परमं धाम ध्रुवं शाश्वतमव्ययम् ।
अनन्तं प्रार्थये स्थानं क्षम्यतां गम्यतां सखे ॥ १७४८ ॥
मुद्गलेनेत्यभिहिते देवदूते तिरोहिते ।
विस्मयः सर्वभूतानां बभूव व्योमचारिणाम् ॥ १७४९ ॥
ततः समाधिनिरतः समानः सुखदुःखयोः ।
विरतेच्छभयद्वेषो निर्वाणं मुद्गलो ययौ ॥ १७५० ॥
इति सत्ववतां राजन्भवन्तीप्सितसिद्धयः ।
त्वमपि प्राप्स्यसि श्रेयो निगद्येति ययौ मुनिः ॥ १७५१ ॥

व्रीहिद्रौणिकम् ॥ ४६ ॥

गते भगवति व्यासे कदाचिदथ पाण्डवाः ।
मृगयाव्यपदेशेन लक्ष्याभ्याससमुत्सुकाः ॥ १७५२ ॥
आश्रमे धौम्यसहितां तृणबिन्दोर्महामुनेः ।
विन्यस्य द्रौपदीं वीरा विचेरुर्दिक्षु कानने ॥ १७५३ ॥
अत्रान्तरे समभ्यायात्तेन काननवर्त्मना ।
साल्वान्व्रजन्परिणये सिन्धुराजो जयद्रथः ॥ १७५४ ॥

. विवाहकामः इत्यर्थः.

स ददर्शाश्रमद्वारि कृष्णामायतलोचनाम्।
फुल्लनीलाब्जसुभगां कन्दर्पनलिनीमिव ॥ १७५५ ॥
कदम्बशाखामालम्ब्य पाणिना कमलत्विषा।
दर्शितैककुचाभोगं विलासललितं स्थिताम् ॥ १७५६ ॥
तां विलोक्यैव पूर्णेन्दुवदनां सिन्धुभूपतिः।
उल्लासितः स्मृतिभुवा शिबीनां नृपमभ्यधात् ॥ १७५७ ॥
लीलातरङ्गिणी केयं नयनानन्दकौमुदी।
यस्याः संदर्शनेनापि जृम्भते मदनानलः ॥ १७५८ ॥
प्रविष्टा हृदयाम्भोजे विबद्धे वदनेन्दुना।
इयं निर्यास्यति व्यक्तं न मे जन्मान्तरेष्वपि ॥ १७५९ ॥
अलं मम विवाहेन दृष्ट्वेमां हरिणेक्षणाम्।
भृङ्गः कल्पलतां वीक्ष्य यूथिकां कथमीहते ॥ १७६० ॥
गच्छ जानीहि कस्यैषा किं करोत्यजने वने।
स्वैरेन्द्रजालिकन्यस्ता गगनां यदि नोत्पतेत् ॥ १७६१ ॥
उक्तो जयद्रथेनेति कौटिकाश्वः[1] शिबीश्वरः।
अवरुह्य रथात्तूर्णं गत्वा पप्रच्छ तां स्वयम् ॥ १७६२ ॥

शशिमुखि कुचकुम्भप्रोद्भवन्मन्मथेभ-
स्रुतमदभरलोभभ्रान्तभृङ्गाभिरामैः।
परिकलितललाटा कुन्तलैः सुभ्रु का त्वं
सजलजलदलेशालंकृतेवेन्दुमूर्तिः ॥ १७६३ ॥

सुतनु सुरथसूनुः कौटिकाश्वोऽस्मि राजा
व्यजनधवलफेनः सिन्धुनाथात्मजोऽयम्।
इति वदति शिबीन्द्रे लज्जिता सा बभाषे
सिचयमनिललोकं कौशिकं संनियम्य ॥ १७६४ ॥

न हि जनरहितानां मादृशीनां वयोभि-
र्भवति परकथाभिर्मेलनं जातु युक्तम्।

1. कोटिकास्यः, कोटिकाख्यः, कोटिकाश्यः, इति त्रिधा पाठो भारतप्रदीपे.

तदपि सरति वाञ्छे भ्रातरभ्यागतत्वा-
द्रुपदनृपसुताहं पाण्डवानां कलत्रम् ॥ १७६५ ॥
इति वचनमुदारं राजपुत्रेण तस्या-
स्त्वरिततरमुपेत्य श्रावितः सिन्धुराजः ।
स्वयमिदमुपगम्योवाच पाञ्चालपुत्रीं
किरणजटिलगन्धः कुण्डलाताण्डवेन ॥ १७६६ ॥
प्रतिमितमुखलक्ष्म्या लक्ष्यफुल्लारविन्दाः
स्मितसितकरसारैः संपतद्राजहंसाः ।
कुरु चटुलकटाक्षैर्लोलनीलाम्बुजाढ्या
वरतनु पुनरुक्ता मद्गृहोद्यानवापीः ॥ १७६७ ॥
तव च ललितदृष्टिर्मान्मथीयेषु वृष्टि-
र्वरतनु पतितेयं कर्णमूलायता मे ।
अनुभवतु सपत्नीभावमुर्वी भवत्याः
परिहरतु विधाता व्यर्थनिर्माणखेदम् ॥ १७६८ ॥
इति नृपवदनाहिस्फारफूत्कारघोर-
प्रसरदतनुमन्युव्यावलन्मन्दरामा ।
गिरमसृजदुदञ्चद्भ्रूविभङ्गोत्तरङ्गां
मथनजलधिवेलेवावलीं कालकूटीम् ॥ १७६९ ॥
बत पिबसि विषौघं मोहितः कालशक्त्या
तदसि(?)चरणपातैः सुप्तमाशीर्विषं वा ।
रिपुवनदहनानां पाण्डवानां प्रियां मा
कलुषमधृतलज्जं भाषसे निर्भयो यत् ॥ १७७० ॥
श्रुतिपथमुपयातः किं न धर्मात्मजस्ते
निखिलभुवनरक्षामङ्गलोद्योगदीपः ।
रचयति सकलक्ष्मापालमौलिप्रभाणां
चरणनखमयूखैर्यः परिष्वङ्गलीलाम् ॥ १७७१ ॥

दधति धनदवाप्यो यद्भुजादण्डषण्डो-
त्तुलितकमललोलाः कम्पमद्यापि जाने ।
अपि स न विदितस्ते मारुतिर्ग्रस्तदृप्य-
द्विकटबकहिडिम्बोद्दामकिन्दीरवीर्यः ॥ १७७२ ॥

कपटशबरवेशानुव्रता यं भवानी
त्रिपुरहररणाग्रे वीक्ष्य निःशङ्कमल्लम् ।
अलभत चकिताक्षीं कान्तसंदेहदोलां
तमपि विजितरुद्रं किं न जानासि पार्थम् ॥ १७७३

इति ब्रुवाणां तां कोपकम्पितां राजकुञ्जरः ।
स जहार वरारोहां करेणुः कदलीमिव ॥ १७७४ ॥
क्रोशन्तीं तां समारोप्य रथं व्रजति सैन्धवे ।
धौम्यः पद्भ्यामनुययौ सदाचार इव श्रुतिम् ॥ १७७५ ॥
अत्रान्तरे पाण्डुसुता दुर्निमित्तशताकुले ।
शङ्किताः स्वाश्रमं प्राप्य शुश्रुवुर्वल्लभां हृताम् ॥ १७७६ ॥
तान्समापततो दृष्ट्वा सैन्धवे ललितौजसि ।
जगाद द्रौपदी भूपं तर्जयन्तीव तेजसा ॥ १७७७ ॥
एते मां पाण्डुतनयाः संप्राप्ता भुजशालिनः ।
कोदण्डप्रणयी बाहुः क्रियतां यदि शक्यते ॥ १७७८ ॥
एष गाण्डीवनिर्घोषः श्रूयतामशनिस्वनः ।
हुङ्कार इव कालस्य जगद्ग्रासाभिलाषिणः ॥ १७७९ ॥
दृश्यतामधुना राज्ञां पतितोत्फलितैर्मुहुः ।
शिरोभिः कन्दुकक्रीडा समरे सव्यसाचिनः ॥ १७८० ॥
इति तस्यां ब्रुवाणायां भल्लैर्गाण्डीवधन्वनः ।
कृत्तानि पेतुश्छत्राणि यशांसीव महीभुजाम् ॥ १७८१ ॥
विप्रकीर्णेषु सहसा त्रिगर्तशिबिसिन्धुषु ।
अभूद्भीमगदापातैः कृतान्तनगरोत्सवः ॥ १७८२ ॥

ततस्त्रिगर्तनृपतिं सुधन्वानं युधिष्ठिरः।
वीरो हत्वार्धचन्द्रेण तदनीकं व्यगाहत ॥ १७८३ ॥
नकुलोऽपि पृषद्ध्राभ्यां क्षेमंकरमहासुखौ।
जघान कुञ्जरघटाः कृपाणेन विपाटयन् ॥ १७८४ ॥
अभिद्रुत्य ससंरम्भः कौटिकाश्वस्य मारुतिः।
क्षुरप्रेणाहरद्वक्त्रं बलाद्व्याकुलकुण्डलम् ॥ १७८५ ॥
सौवीरान्द्वादश नृपाञ्शिबीनिक्ष्वाकुवंशजान्।
पूर्वोपायनतां मृत्योर्द्राङ्निनाय धनंजयः ॥ १७८६ ॥
तस्मिन्नसृग्वसामत्तभूतवेतालसंगते।
वर्तमाने रणे राजा भीतो दुद्राव सैन्धवः ॥ १७८७ ॥
भग्ने ससैनिके तस्मिन्नुत्सृज्य द्रुपदात्मजाम्।
ससार मारुतिः पश्चात्तूर्णं काल इवाकुलः ॥ १७८८ ॥
गान्धार्या ननु जामाता रक्ष्योऽयं दुःशलापतिः।
इत्यूचे धर्मतनयो भीमसेनं कृपानिधिः ॥ १७८९ ॥
ततः सासूयमवदत्कृष्णा कोपवती सती।
अहो दारापहारेऽपि वीतक्रोधो महीपतिः ॥ १७९० ॥
मानम्लानकरं शत्रुं समरे वशमागतम्।
को मुञ्चति सभासीनैर्मौनिभिर्यो न हन्यते ॥ १७९१ ॥
इत्युक्तवत्या प्रेयस्या कटाक्षेण निरीक्षितौ।
संसर्पतुर्भीमपार्थौ जयद्रथवधोत्सुकौ ॥ १७९२ ॥
ततः कृष्णां समादाय यमाभ्यां सह धर्मजः।
ययौ निजाश्रमं हृष्टैर्मुनीन्द्रैरभिवन्दितः ॥ १७९३ ॥
क्रोशमात्रं प्रयातस्य जवात्सिन्धुमहीभृतः।
अलक्षितैः शरैरश्वाञ्जघान श्वेतवाहनः ॥ १७९४ ॥
रथमुत्सृज्य तं पद्भ्यां विद्रुतं भयकातरम्।
जगादोच्चैः स्मितमुखः संहृतास्त्रो धनंजयः ॥ १७९५ ॥

मा मा कलङ्कय कुलं पलायनपरो नृप ।
किमनेनैव वीर्येण जिहीर्षसि कुलाङ्गनाः ॥ १७९६ ॥
इत्युच्यमानः सोल्लाशमर्जुनेनापि सैन्धवः ।
दुद्रावागणितश्वभ्रः श्वासायासविशृङ्खलः ॥ १७९७ ॥
तमभिद्रुत्य सावेगं केशेष्वाकृष्य मारुतिः ।
निष्पिष्य भूतले गाढं जघानार्तमरत्रिणा ॥ १७९८ ॥
लडच्चूडामणिस्रस्तमङ्गलोष्णीषशेखरम् ।
तस्यासन्नविवाहस्य पदा भीमोऽहनच्छिरः ॥ १७९९ ॥
जीवितोच्छित्तये तस्य दृष्ट्वा भीमं समुद्यतम् ।
उवाच दुःशलाभर्ता त्यज्यतामिति फल्गुणः ॥ १८०० ॥
ततोऽब्रवीद्भीमसेनस्तं प्रपीड्य गले दृढम् ।
किं करोमि घृणी राजा विप्राचारो युधिष्ठिरः ॥ १८०१ ॥
एष संत्यज्यसे पापो दासोऽस्मीति पशो वद ।
उक्ते तस्यार्धचन्द्रेण चक्रे पञ्चशिखं शिरः ॥ १८०२ ॥
ततस्तं विषमश्वासं दासोऽहमितिवादिनम् ।
तत्याज नीत्वा कृष्णायाः पुरो राज्ञश्च मारुतिः ॥ १८०३ ॥
युधिष्ठिरेण सावज्ञं विसृष्टोऽथ जयद्रथः ।
जगाम भुग्नवदनो लज्जाविलुलितैः पदैः ॥ १८०४ ॥
स गङ्गाद्वारमासाद्य तपसा वृषभध्वजम् ।
अतोषयत्स्वयं रुद्रं येनास्माद्बलमग्रहीत् ॥ १८०५ ॥
सोऽथ तुष्टो वरं हृष्टं ययाचे चन्द्रशेखरम् ।
जयेयं त्वद्वरात्पञ्च सानुगान्पाण्डवानिति ॥ १८०६ ॥
तमूचे भगवान्भर्गो दुर्जयान्वारयिष्यसि ।
तान्विना विजयं वीरं रक्ष्यते स हि विष्णुना ॥ १८०७ ॥
इति शर्ववरं प्राप्य स्वपुरं सिन्धुभूपतिः ।
ययावन्तर्ज्वलत्पार्थविद्वेषवडवानलः ॥ १८०८ ॥

द्रौपदीप्रमाथः ॥ ४७ ॥

अथ धर्मात्मजो जायां सान्त्वयित्वा पतिव्रताम् ।
मुनिं मुनिसभासीनो मार्कण्डेयमभाषत ॥ १८०९ ॥
अपि दृष्टः पुरा कश्चिद्भगवन्भवता नरः ।
एवंविधानां दुःखानां यो नामाहमिवास्पदम् ॥ १८१० ॥
तथा दुर्नयकूटेन कृत्तजूटेन तेन नः ।
पत्नीपराभवो राज्ञा सैन्धवेनाप्यकारि यत् ॥ १८११ ॥
इति ब्रुवाणं राजानं पुराणो मुनिरभ्यधात् ।
श्रूयतां प्राप्तवान्दुःखं रामस्त्वत्तोऽधिकं यथा ॥ १८१२ ॥
अयोध्यायामभूद्भूपः श्रीमानिक्ष्वाकुवंशजः ।
अजसूनुर्दशरथः संहृतारिमनोरथः ॥ १८१३ ॥
कोसल्या च सुमित्रा च कैकेयी चेति वल्लभाः ।
तिस्रस्तस्याभवन्देव्यः कुलाचारगुणोज्ज्वलाः ॥ १८१४ ॥
अत्रान्तरे विश्रवसः पौलस्त्यस्य सुतो मुनेः ।
लङ्काधिपो दशग्रीवस्त्रैलोक्यं तपसाजयत् ॥ १८१५ ॥
भ्रात्रा विभीषणेनापि वारितो धर्मसेविना ।
अनुजैः सोऽवधीद्देवान्कुम्भकर्णखरादिभिः ॥ १८१६ ॥
ततोऽग्निमुख्यैस्त्रिदशैरर्थितस्तद्वधे विधिः ।
ऋते मर्त्यादवध्योऽसौ मद्वरादित्युवाच तान् ॥ १८१७ ॥
अथ धातुर्गिरा विष्णुश्चतुर्धा व्यक्तविग्रहः ।
वधाय दशकण्ठस्य सानुगः क्ष्मामवातरत् ॥ १८१८ ॥
स श्रीमान्रामसौमित्रिशत्रुघ्नभरतात्मना ।
देवो दशरथस्याप पवित्राख्यस्य पुत्रताम् ॥ १८१९ ॥
नीतोऽथ यज्ञरक्षायै विश्वामित्रेण ताटकाम् ।
प्राप्तास्त्रो राक्षसीं हत्वा बभौ रामः सलक्ष्मणः ॥ १८२० ॥
हत्वा सुबाहुं मारीचं क्षिप्त्वा च शतयोजनीम् ।
मिथिलाधिपतेर्यज्ञे द्रष्टुं भग्नधनुर्ययौ ॥ १८२१ ॥

वीरस्तस्य तदाकृष्य धनुर्भङ्क्त्वा च शांभवम् ।
अवाप तच्छुल्कलभां सीतां जनकनन्दिनीम् ॥ १८२२ ॥
तामादाय स्वनगरीं व्रजन्स पथि भार्गवम् ।
अजयत्कुपितं भग्ने चापदण्डे पिनाकिनः ॥ १८२३ ॥
ततो दशरथस्तस्मै पुत्राय जयशालिने ।
स्वराज्यमुद्यतो दातुं दासी शुश्राव मन्थरा ॥ १८२४ ॥
सा गर्भचेटिकावर्गाद्गत्वा भरतमातरम् ।
चकार घोरविद्वेषविषव्याकुलमानसाम् ॥ १८२५ ॥
सा कैकेयी तद्वचसा प्राग्वितीर्णं वरं वने ।
अयाचत सभार्यस्य राघवस्य विवासनम् ॥ १८२६ ॥
तयार्थितः सत्यधनस्ततो दशरथः सुतम् ।
रामं गुणगणारामं जीवितेन सहात्यजत् ॥ १८२७ ॥
राघवो दण्डकारण्ये सानुजो विहिताश्रमः ।
भरतेनार्थितोऽभ्येत्य न जग्राह निजां श्रियम् ॥ १८२८ ॥
तत्पादुके समादाय मूर्ध्ना चीरजटाधरः ।
नन्दिग्रामे फलाहारो भरतः क्ष्मामपालयत् ॥ १८२९ ॥
अत्रान्तरे वने दृष्ट्वा रामं दशमुखस्वसा ।
घोरा शूर्पनखा नाम बभूव स्मरतापिता ॥ १८३० ॥
ज्ञात्वा तत्संगमे विघ्नं सा सीतां हन्तुमाययौ ।
विकर्णनासां तत्कोपात्तां चकार च लक्ष्मणः ॥ १८३१ ॥
साथ गत्वा जनस्थानं प्रेरयित्वानुजं खरम् ।
निनाय सानुजं रामप्रतापाग्निपतङ्गताम् ॥ १८३२ ॥
ततः सा जलधेः पारे लङ्कामेत्य निशाचरम् ।
चक्रे विदितवृत्तान्तं क्रोधान्धं दशकन्धरम् ॥ १८३३ ॥
संमन्त्र्याथ दशग्रीवो मारीचेनातिमायिना ।
प्रययौ दण्डकारण्यं हर्तुं राघववल्लभाम् ॥ १८३४ ॥

भूत्वाथ हेमहरिणो मारीचो रावणाज्ञया ।
जहार रामं जानक्या याचितं चर्मलुब्धया ॥ १८३५ ॥
स विद्रुतोऽनिलजवस्ताडितो राघवेषुणा ।
हा लक्ष्मणेति विक्रोश्य मायी जीवितमत्यजत् ॥ १८३६ ॥
आर्तप्रलापं गगने रक्षःकूटात्समुत्थितम् ।
जानकी शङ्किता श्रुत्वा विससर्जानु लक्ष्मणम् ॥ १८३७ ॥
एकां वित्रस्तां विजने भिक्षुवेशो दशाननः ।
अभ्येत्य मन्मथाक्रान्तो जहार हरिणेक्षणाम् ॥ १८३८ ॥
आविष्कृतस्वरूपेण ह्रियमाणाथ तेन सा ।
चक्रन्द राघवं वीरं लोकपालांश्च मानिनी ॥ १८३९ ॥
ततः कृपालुरभ्येत्य जटायुर्गृध्रभूपतिः ।
अयोधयद्दशग्रीवं सीतारक्षणदीक्षितः ॥ १८४० ॥
तच्चञ्चुचरणापातविध्वस्तरथसारथिः ।
रावणस्तं कृपाणेन लूनपक्षमपातयत् ॥ १८४१ ॥
हत्वा शत्रुं समासाद्य लङ्कां लङ्केश्वरस्ततः ।
निदधौ राक्षसीगुप्तां सीतामुद्यानमन्दिरे ॥ १८४२ ॥
सीतां ययाचे प्रणयं सतीं नित्यं पराङ्मुखीम् ।
बलाद्धर्षयितुं ह्येष शापबन्धादनीश्वरः ॥ १८४३ ॥
रामः प्रतिनिवृत्तोऽपि दृष्ट्वा लक्ष्मणमागतम् ।
मृगकूटं च मारीचं दृष्ट्वा सीतामशङ्कत ॥ १८४४ ॥
स विलोक्याश्रमं शून्यं मुमोह महिषीप्रियः ।
आश्वासितो लक्ष्मणेन सबाष्पं विललाप च ॥ १८४५ ॥
स दीनो विरहक्षामश्चिरादासाद्य काननम् ।
ऋष्यमूके कपिवरान्वीरः पञ्च व्यलोकयत् ॥ १८४६ ॥
तेषां प्रधानं सुग्रीवं प्रतिपन्नं वयस्यताम् ।
स चक्रे विदितोदन्तं हनुमन्तं च सानुगम् ॥ १८४७ ॥

भ्रातरं वैरिणं तस्य रामो हत्वाथ वालिनम् ।
सुग्रीवस्यादिशद्राज्यं सीतान्वेषणसंविदा ॥ १८४८ ॥
ततो वानरराजेन विसृष्टे कपिमण्डले ।
दिशो विचेतुं हनुमानुल्लङ्घ्य मकराकरम् ॥ १८४९ ॥
लङ्कोद्याने शशिमुखीं रुद्धामालोक्य जानकीम् ।
दग्ध्वा लङ्कां हतारातिः प्रतीपं राममाययौ ॥ १८५० ॥
तस्माद्विज्ञाय वृत्तान्तं रामः कपिचयावृतः ।
बद्ध्वा सेतुं जलनिधौ ययौ लङ्कां सलक्ष्मणः ॥ १८५१ ॥
विभीषणः परित्यज्य दुर्नयान्धं दशाननम् ।
बभूव रामसैन्यानामग्रणीः समरोत्सवे ॥ १८५२ ॥
ततः प्रवृत्ते संग्रामे घोरे प्लवगरक्षसाम् ।
त्रैलोक्यकम्पनः कोऽपि भूतानां विभ्रमोऽभवत् ॥ १८५३ ॥
अथ राघवकोदण्डनिर्गता विशिखावली ।
ययौ राक्षसजीवानां सेतुतां यमवर्त्मनि ॥ १८५४ ॥
प्रकम्पने सधूम्राक्षे सप्रहस्ते महोदरे ।
निहते मेघनादे च कुम्भकर्णे च संहृते ॥ १८५५ ॥
स्वयं विनिर्गतं कोपाद्रावणं निर्जितामरम् ।
ब्रह्मास्त्रेणोग्रमहसा जघान रघुनन्दनः ॥ १८५६ ॥
विभीषणाय तद्राज्यं दत्त्वा प्राप्य च जानकीम् ।
अयोध्यां प्रययौ वीरः पुष्पकेण विहायसा ॥ १८५७ ॥
भरतेन स संगम्य यज्वा निहतकण्टकः ।
एकादशसहस्राणि वत्सराणां जुगोप गाम् ॥ १८५८ ॥
त्वमप्येवं नरपते निस्तीर्य व्यसनोदधिम् ।
अवाप्स्यसि निजां लक्ष्मीं सानुजो जनवल्लभः ॥ १८५९ ॥

रामोपाख्यानम् ॥ ४८

ततो धर्मात्मजः श्रुत्वा कथितं मुनिना पुनः ।
पप्रच्छ तं द्रुपदजां पश्यन्मन्युपरायणाम् ॥ १८६० ॥

पराभवमियं प्राप्ता मत्कार्ये विपुलं मुने ।
अप्येतत्सदृशी काचित्त्वया दृष्टा पतिव्रता ॥ १८६१ ॥
इति पृष्टो मुनिर्ध्यात्वा गिरमूचे चिरंतनः ।
शृणु भूमिपते पुण्यं सतीवृत्तान्तमद्भुतम् ॥ १८६२ ॥
अभूदश्वपतिर्नाम श्रीमान्मद्रेषु भूपतिः ।
सत्यत्यागादयो यस्य गुणा एव विभूषणम् ॥ १८६३ ॥
गायत्रीं तपसाराध्य तन्मन्त्रैर्जपहोमकृत् ।
सावित्रीं नाम स प्राप पुत्रीं ललितलोचनाम् ॥ १८६४ ॥
लावण्यपेशलाकारा सा भेजे कान्तिपल्लवा ।
कालेन कामलतिका वसन्तमिव यौवनम् ॥ १८६५ ॥
स्वतेजसा दीप्यमानां न तां सामान्यभूपतिः ।
कश्चिद्ययाचे दुष्प्रापां राजसूयश्रियं यथा ॥ १८६६ ॥
ततः पिता प्राहिणोत्तां वृद्धकञ्चुकिरक्षिताम् ।
भर्तारं स्वयमन्वेष्टुं राजर्षीणां तपोवनम् ॥ १८६७ ॥
ततः प्रतिनिवृत्ता सा पितरं वक्तुमागता ।
तत्सभाग्रस्थितिजुषा नारदेन विलोकिता ॥ १८६८ ॥
स तामालोक्य देवर्षिर्मद्रराजमभाषत ।
दूरादिवैत्य किं राजन्वक्तुकामा सुता तव ॥ १८६९ ॥
इति वादिनि देवर्षौ सुतां प्रोवाच भूपतिः ।
अग्रे भगवतः पुत्रि कथ्यतां को वृतस्त्वया ॥ १८७० ॥
इति पित्रा समादिष्टा सा बभाषे नतानना ।
वृद्धस्य साल्वराजस्य वनस्थस्य विचक्षुषः ।
द्युमत्सेनस्य तनयो मया तात धिया वृतः ॥ १८७१ ॥
इत्युक्ते राजतनयां गीर्वाणमुनिरभ्यधात् ।
भव्यः स सत्त्ववान्नाम राजपुत्रो गुणाधिकः ॥ १८७२ ॥
कलानां केलिसदनं विद्यानां पाणिदर्पणम् ।
भवद्वचो राजपुत्रोऽसौ युवा हृदयनन्दनः ॥ १८७३ ॥

उचितस्ते स जामाता किमन्यद्वंशभूषणम् ।
किंत्वेष वर्षशेषायुरिति मे दूयते मनः ॥ १८७४ ॥
नारदेनेति गदिते संतप्त इव भूपतिः ।
दीर्घायुषं वृणु परं तनयामित्यभाषत ॥ १८७५ ॥
साप्यवादीत्कुले जाता न कन्या द्विः प्रदीयते ।
अंशे विवाहे दाने च वागेकैव विपश्चिताम् ॥ १८७६ ॥
इति निश्चितसंकल्पां भूपालस्तां तपस्विनीम् ।
नारदेनाभ्यनुज्ञातस्तथेत्यूचे शुचिव्रताः ॥ १८७७ ॥
स तपोवनमभ्येत्य साल्वमभ्यर्थ्य सत्त्ववान् ।
ददौ सत्त्ववते पुत्रीं नवयौवनभूषणाम् ॥ १८७८ ॥
सावित्रीमथ संप्राप्य सत्त्ववाञ्जनकार्पिताम् ।
जयिनः स्मरराजस्य यौवराज्यमिवाप्तवान् ॥ १८७९ ॥
परिचर्यापरा भर्तुरार्यस्य च तपोवने ।
सती निनाय सा कालं चिन्तयन्ती मुनेर्वचः ॥ १८८० ॥
दिनत्रयावशेषे च याते सा परिवत्सरे ।
श्वशुरेणार्थ्यमानापि त्रिरात्रोपोषिताभवत् ॥ १८८१ ॥
प्रत्यासन्ने ततस्तस्मिन्नारदाभिहिते दिने ।
वनं फलार्थिनि गते साल्वराजसुते स्वयम् ॥ १८८२ ॥
शनैस्तमेवानुययौ सा सती श्वशुराज्ञया ।
भर्तुमाहितसंकल्पा वियोगे प्रत्युपस्थिते ॥ १८८३ ॥
फलान्यादाय काष्ठाग्रं पाटयित्वाथ सत्त्ववान् ।
अभिजातो राजपुत्रः श्रमाद्भेजे शिरोरुजम् ॥ १८८४ ॥
ततः श्लथाङ्गो धृत्वाङ्के जायाया निर्जने शिरः ।
निद्रामीलितनेत्राब्जः स तस्थौ निश्चलश्चिरम् ॥ १८८५ ॥
पत्युः सुप्तस्य सावित्री मुखमुत्सङ्गसंगतम् ।
निमेषदोषशून्येन चक्षुषा सुचिरं पपौ ॥ १८८६ ॥

ततः सा बद्धमुकुटं श्यामलं पीतवाससम् ।
ददर्श पाशभुजगव्यग्रहस्तं स्थितं पुरः ॥ १८८७ ॥
तं दृष्ट्वा रक्तनयनं पत्युस्त्यक्त्वा शनैः शिरः ।
बद्धाञ्जलिपुटा साध्वी सा संत्रस्ता तमब्रवीत् ॥ १८८८ ॥
भगवन्महसां राशिः कस्त्वं कर्तुं किमीहसे ।
दैवतं परमं मन्ये त्वां देववपुषामुना ॥ १८८९ ॥
इत्युक्ते राजसुतया स देवस्तामभाषत ।
क्षिपन्सत्त्ववतो वक्रे मुहुः पाशाय तादृशः ॥ १८९० ॥
यमोऽहं नेतुमायातस्तवेमं वल्लभं स्वयम् ।
सत्यशीलेषु शुद्धेषु प्रभवन्ति न किंकराः ॥ १८९१ ॥
इत्युक्त्वाकृष्य पाशेन कायात्सत्त्ववतः क्षणात् ।
अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं स ययौ दक्षिणां दिशम् ॥ १८९२ ॥
आकृष्टजीवं दयितं गतश्वासमवेक्ष्य सा ।
यममेवान्वयात्साध्वी व्रतादव्याहता पथि ॥ १८९३ ॥
कार्पण्येन कृतं बाले निवर्तस्वेति तां यमः ।
उवाच न तु सा सत्वशालिनी प्रत्यवर्तत ॥ १८९४ ॥
सावदत्सत्त्वशीलानां व्रतिनां न्यस्तकर्मणाम् ।
धर्मः प्रमाणमेवैकः स च त्वं देवमूर्तिमान् ॥ १८९५ ॥
उपपन्नं वचस्तस्याः श्रुत्वा वैवस्वतोऽवदत् ।
वरं गृहाण मे पुत्रि मुक्त्वैकं भर्तृजीवितम् ॥ १८९६ ॥
सावदत्त्वद्वरादेव ममान्धः श्वशुरो नृपः ।
चक्षुष्मानस्तु राज्यं च लभतां वयसा सह ॥ १८९७ ॥
इति ब्रुवाणां तां देवस्तथेत्युक्त्वा पुनः पुनः ।
वरान्विना भर्तृजीवं गृहाणेत्यभिभाषत ॥ १८९८ ॥
पितुः पुत्रशतं साथ श्वशुरस्य च मानिनी ।
आत्मनश्च ययाचे तं तथेत्यूचे यमोऽपि ताम् ॥ १८९९ ॥

उच्यमाना ततस्तेन निवर्तस्वेति सा मुहुः ।
उवाचाग्रेसरं भर्तुर्ममेदं हृदयं विभो ॥ १९०० ॥
असागरोत्थं पीयूषमद्रव्यं व्यसनौषधम् ।
हर्षश्चाशोकपर्यन्तः सद्भिः किल समागमः ॥ १९०१ ॥
ज्ञायते न भयं सद्भ्यः सन्तो रक्षन्ति सर्वदा ।
नाफला संगतिः सद्भिः स्वभावश्च कृपा सताम् ॥ १९०२ ॥
इत्युक्ते राजतनयातोषात्तपनसंभवः ।
विततार वरं येन सा भर्तारमजीवयत् ॥ १९०३ ॥
आयुस्तस्मै वत्सराणां दत्त्वा शतचतुष्टयम् ।
सभार्याय ययौ देवो व्योम्ना महिषवाहनः ॥ १९०४ ॥
ततः सुप्तोत्थित इव प्राप्तजीवः प्रियां पुरः ।
विलोक्य सत्त्ववानूचे स्वप्नवत्सर्वमीक्षितम् ॥ १९०५ ॥
द्युमत्सेनोऽथ संप्राप्तचक्षुः पुत्रं वधूसखम् ।
सभार्योऽभ्येत्य शुश्राव तद्वृत्तं मुनिभिः सह ॥ १९०६ ॥
ततस्तेषां प्रहृष्टानां सावित्रीं च प्रशंसताम् ।
वैवस्वतवितीर्णास्ते वराः सफलतां ययुः ॥ १९०७ ॥
इति वंशद्वयं राजन्सावित्र्या तारितं पुरा ।
चिरायुः कथयित्वेति विरराम मुनीश्वरः ॥ १९०८ ॥
सावित्र्युपाख्यानम् ॥ ४९ ॥

अत्रान्तरे त्यागनिधिं कर्णं तरणितेजसम् ।
महार्हशयने वीरं शयानं रत्नमन्दिरे ॥ १९०९ ॥
क्षपायां क्षीयमाणायां गीयमानं यशः पदैः ।
प्राभातिकैर्बन्दिगणैः किन्नरैरिव वज्रिणाम् ॥ १९१० ॥
स्वप्ने विवस्वानवदद्योगेन ब्राह्मणाकृतिः ।
शृणु कर्ण हितं किंचित्सौहार्दादिदमुच्यते ॥ १९११ ॥
अद्य त्वां फल्गुणहितासक्तः सुरपतिः स्वयम् ।
याचितुं कुण्डले दिव्ये वर्म चैतत्समेष्यति ॥ १९१२ ॥

मौर्ख्यात्सुधामयं सर्वं यद्येतत्त्वं प्रदास्यसि ।
किमन्यद्वैरिणां वध्यो निरायासं भविष्यसि ॥ १९१३ ॥
जानेऽहं सत्त्वसारं त्वां प्राणैरपि यशोर्थिनम् ।
सूर्योपस्थानसमये नादेयं यस्य किंचन ॥ १९१४ ॥
जीवतामेव शोभन्ते किंतु कीर्त्यादयो गुणाः ।
गतासोः साधुवादैः किं नेक्षते न शृणोति यः ॥ १९१५ ॥
तस्मात्संरक्षिता प्राणान्नैतद्देयं त्वया सखे ।
मूलच्छेदो हि धर्मस्य शरीरोपेक्षणं नृणाम् ॥ १९१६ ॥
अहं सहस्रकिरणः प्रीत्या तव हिते रतः ।
मां विना सततं कर्ण नान्यज्जानासि दैवतम् ॥ १९१७ ॥
इत्युक्तश्चण्डमहसा कर्णः प्राञ्जलिरब्रवीत् ।
धन्योऽहं यस्य देव त्वं हितं साक्षादुदीक्षसे ॥ १९१८ ॥
एकार्थिप्रतिपादिताखिलभुवां शिष्यो गुरूणामहं
त्यागे नाम बलान्निवेद्य भगवन्कर्णः कथं निस्त्रपम् ।
दैन्यातङ्ककलङ्कितानररुचो याच्ञाविधावर्थिनः
प्रत्याख्यानविकुण्ठकण्ठवलनाभुग्नं मुखं वीक्षताम् ॥१९१९॥
एवं सुनिश्चितां तस्य मतिं ज्ञात्वा दिवाकरः ।
तमूचे शक्तिमादाय कुण्डले देहि वज्रिणे ॥ १९२० ॥
इति स्वप्ने तमाभाष्य प्रबुद्धं च नभःस्थितः ।
सूर्यः साक्षादुपस्थाने तदेव पुनरभ्यधात् ॥ १९२१ ॥
अथाभिषिक्तं कृतदेवकार्यं हुतानलं काञ्चनदानकाले ।
अखण्डितत्यागमवाप कर्णमाखण्डलः कुण्डलवर्महारी ॥ १९२२॥
तमूचे स द्विजाकारः स्वस्तीत्युक्त्वा कृताञ्जलिम् ।
पुरः प्राणप्रदानेऽपि सन्नद्धं स्थितमर्थिनाम् ॥ १९२३ ॥
न कर्ण स्तूयसे केन जङ्गमः कल्पपादपः ।
समुद्रोऽपि कृतो येन विमुद्रो रत्नवर्षिणा ॥ १९२४ ॥

प्रयच्छ सहजे वर्मकुण्डले मे सुधामये ।
एवंविधेषु दानेषु दाता कोऽन्यस्त्वया विना ॥ १९२५ ॥
इत्युक्तो वज्रिणा कर्णः शस्त्रेणोत्कृत्य विग्रहात् ।
कुण्डले वर्म च ददौ येन वैकर्तनोऽभवत् ॥ १९२६ ॥
ततः साक्षाद्भगवता तुष्टेन बलवैरिणा ।
एकवीरवधायैव दत्तां शक्तिमवाप्तवान् ॥ १९२७ ॥

कुण्डलाहरणम् ॥ ५० ॥

पूर्णेऽथ द्वादशे वर्षे श्रुत्वा कर्णकथां वने ।
उवाह चेतसां चिन्तां शक्तितुल्यां युधिष्ठिरः ॥ १९२८ ॥
अत्रान्तरे द्वैतवनं प्रविष्टः कश्चिद्द्विजः पाण्डुसुतानवादीत् ।
शृङ्गाग्रलग्नां हरिणेन नीतां ममात्मजां रक्षत भो जवेन ॥१९२९
इति विप्रवचः श्रुत्वा पाण्डवास्तूर्णमाद्रवन् ।
मृगमामण्डलाकृष्टकोदण्डाश्चण्डसाहसाः ॥ १९३० ॥
कुरङ्गाकृष्टास्ते निकटतटभागे गिरिभुवः
परिश्रान्ताः स्फूर्जत्तरणिकिरणप्लोषजटिले ।
अवापुर्न्यग्रोधं विततविटपिव्याप्तगहने
निषण्णास्तस्याधः कथमपि ययुर्निर्वृतिलवम् ॥ १९३१
अथोचे नकुलं राजा तरुमारुह्य पाथसाम् ।
स्थानमालोक्य तूणीरेणानयाम्बु महाभुज ॥ १९३२ ॥
तथेति कृत्वा नकुलो विलोक्य सरोऽभिपत्य स्फटिकावदातम् ।
केनापि भूतेन निवार्यमाणः पयः पिबञ्जीवितमुत्ससर्ज ॥ १९३३ ॥
तथैव सहदेवोऽपि विसृष्टो जातशत्रुणा ।
प्रश्नमुक्तिकृतापेयं पयः पीत्वाभवद्व्यसुः ॥ १९३४ ॥
ततोऽर्जुने मारुतनन्दने च तथैव याते नु च धर्मजन्मा ।
स्वयं तथान्विष्य सरो ददर्श तान्वज्ररुग्णानिव भूधरेन्द्रान् ॥१९३५
अथोच्चचार वचनं राजन्प्रश्नानमुञ्चता ।
न पेयं मम पानीयं यः पिबेत्स त्यजेदसून् ॥ १९३६ ॥

राजन्बकोऽस्मीति मृषाभिधायि यक्षोऽस्मि सत्यं पुनरित्युदीर्य ।
प्रश्नानिमान्भिन्धि ततः पिबाम्बु दुर्लक्ष्यरूपो नृपमित्युवाच ॥१९३७॥

ब्रूहीति राज्ञाभिहितो [1]जगादोत्कं क ईयते ।
चराः के चास्य कश्चास्तं नयति क्व च तिष्ठति ॥ १९३८ ॥

[2]प्रजापतिप्रेरितमभ्युपैति बिम्बं रवेस्तस्य चराः सुराश्च ।
धर्मस्तमस्तं नयति प्रतिष्ठा सत्येऽस्य यक्षेति नृपो बभाषे ॥१९३९॥

पुनर्यक्षोऽवदच्छृण्वञ्जिघ्रन्पश्यन्वदन्स्पृशन् ।
उच्छ्वसन्नपि को लोके नरो राजन्न जीवति ॥ १९४० ॥

राजाब्रवीद्यस्य देवा नाश्नन्ति च तथार्थिनः ।
न भृत्या नापि पितरः स जीवन्मृत उच्यते ॥ १९४१ ॥

पुनर्यक्षोऽवदद्भूमेर्गुरु किं प्रांशु किं दिवः ।
[3]चतुरं किं च पवनात्[4]भूतं किं च देहिनाम् ॥ १९४२ ॥

नृपोऽब्रवीद्भुवो माता जनको [5]द्योर्मनोनिलात् ।
आधिक्यं भजते नित्यं चिन्तैका बहुला [6]नृणाम् ॥ १९४३ ॥

ततोऽवदन्निर्निमेषं कः शेते निश्चलश्च कः ।
जायते कस्य हृदयं नास्ति को वर्धते जवात् ॥ १९४४ ॥

राजावदन्निर्निमेषो मत्स्यो निश्चलमण्डकम् ।
दृशदो नास्ति हृदयं वर्धते तटिनी जवात् ॥ १९४५ ॥

पुनर्यक्षः स्मयादूचे ब्रूहि राजन्किमुत्तमम् ।
धन्यानां च धनानां च लाभानां च सुखस्य च ॥ १९४६ ॥

युधिष्ठिरोऽवदद्दाक्ष्यं धन्यानामुत्तमं किल ।
श्रुतं धनानामारोग्यं लाभानां हर्षभूः सुखम् ॥ १९४७ ॥

---

१. 'किंस्विदादित्यमुन्नयति के च तस्याभितश्चराः । कश्चैनमस्तं नयति कस्मिंश्च प्रतिष्ठति ॥' इति भारतसंवादाद्द्वितीयान्तं कमिति पदमादित्यवाचकम्. २. 'ब्रह्मादित्यमुन्नयति' इति भारतवाक्यं 'वेदो जीवं पृथक्करोति' इति व्याख्यातम्. ३. 'किंस्विच्छीघ्रतरं वायोः' इति भारतसंवादात् 'सत्वरं' इति पाठो भवेत्. ४. 'किंस्विद्बहुतरं तृणात्' इति भारतपाठः. ५. द्योराकाशादित्यर्थः. ६. 'तृणात्' इति भारतपाठः.

पुनर्यक्षोऽवदत्को नु परो धर्मः सदाफलः ।
किं नियम्य न शोचन्ति संतां सत्किं न जीर्यते ॥ १९४८ ॥
नृपोऽवदत्परो धर्मस्त्रैतो नित्यफलश्च सः ।
मनो बद्ध्वा न शोचन्ति सतां संधिर्न जीर्यते ॥ १९४९ ॥
यक्षोऽप्यवादीत्किं त्यक्त्वा भवेदभिमतो नरः ।
अशोकश्चार्थयुक्तश्च सुखवांश्चेति कथ्यताम् ॥ १९५० ॥
राजाब्रवीन्मानलोभमत्सरक्रोधविवर्जिताः ।
प्रिया भवन्त्यशोकाश्च धनिनः सुखिनस्तथा ॥ १९५१ ॥
यक्षो बभाषे के राजन्कथ्यन्ते पुरुषा मृताः ।
राष्ट्रं श्राद्धं च किं नाम मृतं यज्ञो मृतश्च कः ॥ १९५२ ॥
राजाब्रवीन्मृतो निःस्वो राष्ट्रं मृतमराजकम् ।
मृतं चाश्रोत्रियं श्राद्धं यज्ञश्चादक्षिणो मृतः ॥ १९५३ ॥
यक्षो जगाद का नाम दिक्किमन्नं पयश्च किम् ।
किं च हालाहलं घोरं श्राद्धस्यावसरश्च कः ॥ १९५४ ॥
दिक्साधवो धेनुरन्नं दिवं वार्यर्थना विषम् ।
गुणवान्ब्राह्मणः कालः श्राद्धस्य समयेष्वपि ॥ १९५५ ॥
प्रश्नेष्वेवं विमुक्तेषु यक्षः पुनरभाषत ।
प्रश्न एकोऽस्ति मे राजन्पुरुषः क इवोच्यते ॥ १९५६ ॥
धर्मात्मजोऽवदद्यस्य शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ।
जृम्भते रोदसी व्याप्य पुरुषः सोऽभिधीयते ॥ १९५७ ॥
इत्युक्तो विस्मितो यक्षस्तोषादूचे युधिष्ठिरम् ।
भ्रातृणां मद्वरादेकस्तव जीवतु संमतः ॥ १९५८ ॥
इति धर्मसुतः श्रुत्वा देहत्यागोद्यतोऽवदत् ।
माद्रीसुतो जीवतु मे भ्राता पुत्राधिकः प्रियः ॥ १९५९ ॥
इत्यानृशंस्यं सत्वं च विदित्वा धर्मजन्मनः ।
यक्षो निद्रां निवार्येव भ्रातॄन्सर्वानजीवयत् ॥ १९६० ॥

---

१. 'कैश्च संधिर्न जीर्यते' इति भारत०. २. 'आनृशंस्यं परोऽधर्मः' इति भारत०.

भ्रातृलाभप्रमुदितं प्रत्यक्षीकृतविग्रहः ।
सोऽवदत्पाण्डुतनयं धर्म्यं जयमवाप्नुहि ॥ १९६१ ॥
अलक्षितो मद्वरात्त्वं सानुजः परिवत्सरात् ।
अज्ञातवाससमयं तरिष्यसि महामते ॥ १९६२ ॥
धर्मोऽहमस्मि जनकस्तव राजसिंह
दृष्टा तवेयममला श्रुतिशालिनी धीः ।
माण्डव्यशापविरतिर्मम किं च जाता
पूर्णेन्दुसुन्दरयशस्तव दर्शनेन ॥ १९६३ ॥
पार्थो वरं प्राप्य निवृत्तगाढवनप्रवासावधिघोरदुःखः ।
अज्ञातवासप्रतिपन्नचित्तो धौम्येन सार्धं श्रितमन्त्र आसीत् ॥ १९६४॥
आरणेयम् ॥ ९१ ॥

इति महाकविक्षेमेन्द्रविरचितायां भारतमञ्जर्यां समाप्तमारण्यपर्व ।

विराटपर्व ।

ततः पाण्डुसुता दत्त्वा ब्राह्मणायारणीं निजाम् ।
विराटनगरं गन्तुं चक्रुः संमन्त्र्य निश्चयम् ॥ १ ॥
युधिष्ठिरमथोवाच किरीटी कौतुकाकुलः ।
राजन्मत्स्यपतेर्गेहे प्रच्छन्नः किं करिष्यसि ॥ २ ॥
त्रैलोक्यख्यातयशसः पृथ्वीरक्षाशिरोमणेः ।
तव च्छन्नां स्थितिं मन्ये वह्नेर्वस्त्रावगूहनम् ॥ ३ ॥
इति पृष्टोऽवदद्राजा मत्स्यस्य नृपतेरहम् ।
सभास्तारो भविष्यामि नाम्ना कङ्क इति द्विजः ॥ ४ ॥
उक्ते युधिष्ठिरेणेति भीमः पृष्टोऽभ्यभाषत ।
वल्लभाख्यो भविष्यामि सूदोऽहं तस्य भूभुजः ॥ ५ ॥
ततो बीभत्सुरवदत्कन्यानां तस्य भूपतेः ।
बृहन्नडेति विख्यातो भविष्यामि कलागुरुः ॥ ६ ॥
ग्रन्थिकस्तन्तिपालाख्यौ ख्यातौ तुरगगोपती ।
भविष्यावः प्रियौ तस्येत्यूचतुर्यमजावपि ॥ ७ ॥
विराटपत्न्याः सैरन्ध्री वेशकर्मणि कोविदा ।
छन्ना तत्र भविष्यामीत्युवाच द्रुपदात्मजा ॥ ८ ॥
एवं मिथो विनिश्चित्य समामन्त्र्य मुनीश्वरान् ।
तेषु गन्तुं प्रवृत्तेषु धौम्यो धीमानभाषत ॥ ९ ॥
सेव्यैर्भवद्भिः सेव्योऽसाववधानेन भूपतिः ।
राजसेवासमाधिश्च धीमतामपि दुर्ग्रहः ॥ १० ॥
त्यक्ताभिमानस्पर्धानां समानां सुखदुःखयोः ।
योगिनां सेवकानां च कौशलं हृदयग्रहः ॥ ११ ॥
न राज्ञो दयितोऽस्मीति बलोल्लोला हि राजधीः ।
वेश्यानां च नृपाणां च नास्ति सत्यं प्रियो नरः ॥ १२ ॥

न राज्ञः संमतोऽस्मीति तदर्हं भूषणं भजेत् ।
क्षुब्धैर्नृपैः प्रवाहैश्च बद्धमूलोऽपि पात्यते ॥ १३ ॥
असूचितो न प्रविशेदन्तरङ्गोऽपि भूभुजाम् ।
श्वः श्वो नवीभवन्त्येषां मनांसि च दिनानि च ॥ १४ ॥
वदेन्न पण्डितोऽस्मीति प्रभूणां सहसा हि तम् ।
मत्ताः सहन्ते भूपालाः कुञ्जरेन्द्राश्च नाङ्कुशम् ॥ १५ ॥
अनेकविकटाटोपप्राणिसंघट्टकारिणः ।
वेतालाः क्षितिपालाश्च दैवात्सिध्यन्ति कस्यचित् ॥ १६ ॥
निर्विशङ्को न सेवेत राजानमवहेलया ।
क्रुद्धेन कः केसरिणा कृतकण्ठग्रहो हसेत् ॥ १७ ॥
पुरःस्थितं निर्दहन्ति पार्श्वस्थं वेष्टयन्ति च ।
चिन्तयन्ति स्थितं पश्चाद्भोगिनः कुटिला नृपाः ॥ १८ ॥
मणिमन्त्रौषधैः स्वस्थाः सर्पदष्टा विलोकिताः ।
नृपैर्दृष्टिविषैर्दष्टा न स्वस्थाः पुनरुत्थिताः ॥ १९ ॥
जाने ज्वालाजटालेभ्यः कटाहेभ्यः पिबन्ति ते ।
तैलं तृष्णातरलिता राजा यैरुपजीव्यते ॥ २० ॥
सेव्यन्ते क्षितिपाः क्षुद्रा यदेतत्कूपलङ्घनम् ।
प्रकोपो निधनं येषां स्मितमात्रं त्वनुग्रहः ॥ २१ ॥
चाटुकारैरनुज्ञासु कृतमित्येव वादिभिः ।
चिन्तानुवर्तिभिर्धूर्तैर्भुज्यन्ते राजसंपदः ॥ २२ ॥
निगद्येत्यग्निहोत्राणि पाण्डवानां पुरोहितः ।
आदाय पाञ्चालपुरं धौम्यः प्रायादलक्षितः ॥ २३ ॥
परिच्छदं गृहीत्वाथ रथैः कौन्तेयशासनात् ।
इन्द्रसेनप्रभृतयः सूता वृष्णिपुरीं ययुः ॥ २४ ॥
ततः कृष्णासखाश्छन्नं व्रजन्तः पाण्डुनन्दनाः ।
पुरीं जितकुबेरस्य प्रापुर्मत्स्यमहीपतेः ॥ २५ ॥

ते श्मशाने शमीस्कन्धे निधाय निजमायुधम् ।
शवेन लम्बमानेन च्छादयित्वा दुरासदे ॥ २६ ॥
विवर्जयिष्यन्ति नरा दूरादेव शमीमिमाम् ।
आबद्धं शवमत्रेति गन्धमादाय पूतिकम् ॥ २७ ॥
जयो जयन्तो विजयो जयत्सेनो जयद्रथः ।
इति संज्ञां मुहुः कृत्वा गूढवेशाः पृथग्ययुः ॥ २८ ॥
राजधानीं प्रविश्याथ मत्स्यराजं सभास्थितम् ।
उपाययौ धर्मसुतः शनैर्मणिमयाक्षधृत् ॥ २९ ॥
माहात्म्यं कौतुकात्पृष्टः कोऽसीति स महीभुजा ।
उवाच दन्तकिरणैः स्वं यशो दर्शयन्निव ॥ ३० ॥
सभास्तारोऽभवं विप्रः प्रियः पाण्डवभूपतेः ।
कङ्को नामास्मि संप्राप्तो भ्रष्टोऽद्य त्वां जिजीविषुः ॥ ३१ ॥
तच्छ्रुत्वा मत्स्यनृपतिः प्रहृष्टस्तमभाषत ।
भव द्यूतसहायो मे प्रसीदति मनस्त्वयि ॥ ३२ ॥
इदं राज्यमनायासमियं श्रीरनपायिनी ।
सखे विस्रम्भभाजो मे भुज्यतां निजवत्त्वया ॥ ३३ ॥
इत्युक्त्वा मत्स्यराजेन मानिते धर्मनन्दने ।
अन्येद्युर्भीमसेनोऽपि भीमसेनः समाययौ ॥ ३४ ॥
ब्रुवाणं वल्लभोऽस्मीति तं दर्वीखण्डलाञ्छनम् ।
प्रधानसूदं विदधे योधं च बलिनं नृपः ॥ ३५ ॥
ततो विराटमहिषीं सुदोष्णामेत्य सुन्दरी ।
सैरन्ध्रिकापदं कृष्णा वेशज्ञास्मीत्ययाचत ॥ ३६ ॥
तामब्रवीन्मत्स्यवधूर्विलोक्य ललिताकृतिम् ।
अनेन वपुषा सुभ्रु कथं स्थास्यसि मद्गृहे ॥ ३७ ॥
निरीक्ष्य योषितोऽप्येतत्तव रूपमनिन्दिते ।
स्पृशन्ति पौरुषं भावं पुरुषाणां तु का कथा ॥ ३८ ॥

सा त्वं विमोहनं पुंसां जैत्रमस्त्रं मनोभुवः ।
कथं विभवमत्तस्य गृहे राज्ञश्चरिष्यसि ॥ ३९ ॥
सर्वातिशायलावण्यविभ्रमाभरणां तनुम् ।
तव वीक्ष्य न मां सत्यं भजिष्यति नरेश्वरः ॥ ४० ॥
श्रुत्वैतत्पाण्डववधूरुवाच तरलेक्षणा ।
गन्धर्वाः पञ्च पतयः परिरक्षन्ति मां सदा ॥ ४१ ॥
तेषु जीवत्सु वीरेषु न हि कालेन चोदितः ।
स्प्रष्टुमर्हति मां कश्चित्क्रोष्टा सिंहवधूमिव ॥ ४२ ॥
एतदाकर्ण्य तां चक्रे सैरन्ध्रीं राजवल्लभा ।
वशीकृतेव तन्मूर्त्या मानिनीति कृताभिधाम् ॥ ४३ ॥
ततो विराटमासाद्य सहदेवो धियां निधिः ।
गोकुलाधिपतां भेजे वृषलक्षणकोविदः ॥ ४४ ॥
किरीटी मुकुटाच्छाद्य वेणीकृतशिरोरुहः ।
कुरुवैरविषापूर्णो भुजङ्ग इव कञ्चुकी ॥ ४५ ॥
भूषणं ललनायोग्यं दैत्यास्त्रव्रणलक्ष्मणा ।
वपुषा धारयन्वीरः पिनाकिव्रणसाक्षिणा ॥ ४६ ॥
वदन्बृहन्नडास्मीति सभायां विस्मयाकुलम् ।
शण्ढवेशो नरपतिं समभ्यायाद्धनंजयः ॥ ४७ ॥
उत्तराया नृपतिना पूजितः सुरसंनिभः ।
विराटदुहितुः सोऽभून्नृत्यगीतकलागुरुः ॥ ४८ ॥
नकुलोऽप्यश्वतत्त्वज्ञः समभ्येत्य नराधिपम् ।
तुरङ्गाधिपतां प्राप रथबन्धविचक्षणः ॥ ४९ ॥

पाण्डवप्रवेशः ॥ १ ॥

तत्रैव पाण्डुपुत्रेषु वसत्सु च्छन्नचारिषु ।
चत्वारः प्रययुर्मासाः पूज्यमानेषु भूभुजा ॥ ५० ॥
अत्रान्तरे नटा मल्ला मत्स्यराजनिवेशनम् ।
नगरोत्सवयात्रायां नानादिग्भ्यः समाययुः ॥ ५१ ॥

स्वभटानां यशश्चन्द्रतिरस्कारविशारदः ।
जीमूतनामा मल्लेन्द्रस्तेषां मध्ये समाययौ ॥ ९२ ॥
पतितानेकमल्लस्य रङ्गाग्रे तस्य वल्गतः ।
तेजसा मुद्रितः कश्चिन्न लेभे प्रतिमल्लताम् ॥ ९३ ॥
तस्मिन्नलब्धसमरे लज्जितो मत्स्यभूपतिः ।
युध्यस्वेत्यवदत्सूदं वल्लभं भुजशालिनम् ॥ ९४ ॥
भीमोऽथ राजवचसा बद्धकक्ष्यस्तरस्विनम् ।
बन्धैरयोधयन्मल्लं मत्तो मत्तमिव द्विपम् ॥ ९५ ॥
तयोः प्राज्यभुजाघातविनिष्पेषैः सगर्जितैः ।
अभून्नृपगृहोद्यानशिखिनां ताण्डवोत्सवः ॥ ९६ ॥
ततो मारुतिरुत्क्षिप्य जीवन्तं राविणं जवात् ।
भ्रामयित्वा शतावर्तं निष्पिपेष महीतले ॥ ९७ ॥
तस्य निष्पिष्यमाणस्य निश्चेरुः स्रोतसां मुखैः ।
रक्तच्छटाः प्रस्रवतः प्राणवह्नेरिवार्चिषः ॥ ९८ ॥
आपातिनि महामल्ले हते तस्मिन्नरेश्वरः ।
प्रददौ भीमसेनाय धनं वैश्रवणोपमः ॥ ९९ ॥
ततो मदोद्धतान्नागान्कोपितांश्च मृगेश्वरान् ।
सन्मुखं कुर्वतां मासा दश पूजाजुषां ययुः ॥ १०० ॥

रङ्गयुद्धम् । समयपरिपालनम् ॥ २

ततः कदाचित्सेनानीर्मत्स्यराजस्य वल्लभः ।
सुदोष्णायाः प्रियो भ्राता कीचको नाम विश्रुतः ॥ १०१ ॥
स्वसुरन्तःपुरेऽपश्यत्कृष्णामाबद्धवेणिकाम् ।
लक्ष्मीमिवाब्धिसंक्रान्तकालकूटच्छटाङ्किताम् ॥ १०२ ॥
तां वीक्ष्य चन्द्रवदनां हरिणीहरिलोचनाम् ।
लोचनोल्लेह्यलावण्यरसायनतरङ्गिणीम् ॥ १०३ ॥
बभूवोत्क्रान्तमर्यादः सहसोत्कम्पिताकृतिः ।
अनीश्वरः सधैर्यस्य तृष्णाक्रान्त इवातुरः ॥ १०४ ॥

स दीपः पवनेनेव दोलितो मलिनाशयः।
उवाच भगिनीमेत्य विस्मयालोलकंधरः॥ ६५॥
कन्दर्पकेलिसरसी केयं कुवलयेक्षणा।
गृहीतवानवद्याङ्गी मनःसारङ्गवागुरा॥ ६६॥
इत्युक्त्वा मन्मथग्रस्तो जगादाभ्येत्य पार्षतीम्।
अहो नु सुभगे रूपं नेत्रसंवननं तव॥ ६७॥
इयं लावण्यतटिनी तनुस्तव सुमध्यमे।
न शोभते विना कान्तगाढालिङ्गनविभ्रमम्॥ ६८॥
अनभ्यासहता विद्या निःसंभोगा वराङ्गना।
संपदस्त्यागरहिताः शल्यं कस्य न मानसे॥ ६९॥
सीमन्तिनीपदं सुभ्रु मदन्तःपुरयोषिताम्।
भज व्रजतु कामस्य श्लाघ्यतां कार्मुकग्रहः॥ ७०॥
एतदाकर्ण्य सैरन्ध्री बभाषे कोपकम्पिता।
अहो दुर्नयभाजस्ते दुर्निमित्तायते मतिः॥ ७१॥
अगम्याहं परवधूर्मा मोहात्पेशलं वयः।
ऐश्वर्यं च शरीरं च स्मृतिशेषमिदं कृथाः॥ ७२॥
कालेन न ह्यनाकृष्टाः सहसा कुर्वते मतिम्।
परेषां त्यक्तमर्यादा दारेषु च धनेषु च॥ ७३॥
गन्धर्वाः पञ्च पतयो मम विक्रमशालिनः।
अलक्ष्याः साक्षिणो नित्यं न सहन्ते पराभवम्॥ ७४॥
इति तस्यां ब्रुवाणायां कीचकः काममोहितः।
निर्लज्जस्तद्गतं भावं सुदोष्णायै न्यवेदयत्॥ ७५॥
सा भ्रातरं गतच्छायं विलोक्य स्मरतापितम्।
अब्रवीद्गच्छ सैरन्ध्रीं प्रेषयिष्यामि ते गृहान्॥ ७६॥
मिथ्या कृतोत्सवं सा त्वां सुरार्थं प्रहिता मया।
सान्त्वनीया त्वया तन्वी यथा न विमुखी भवेत्॥ ७७॥

इति स्वस्रा कृताश्वासः स ययौ स्वगृहं रहः ।
कृष्यमाण इवाकाले कालेन मदनेन च ॥ ७८ ॥
ततः सुरार्थं सैरन्ध्रीं प्राहिणोद्भ्रातृवत्सला ।
सुदोष्णा न व्रजामीति वादिनीं शङ्किनीं बलात् ॥ ७९ ॥
एकाकिनी व्रजन्ती सा सायाह्ने शरणं ययौ ।
सहस्रकिरणं प्रायाद्विवशा रचिताञ्जलिः ॥ ८० ॥
तस्याः शरीरे भगवान्निदधे वासरेश्वरः ।
रक्षायै राक्षसं दीप्तमभिमानमिवोन्नतम् ॥ ८१ ॥
ततो मनोरथाभ्यस्ता सा गतामवलोक्य ताम् ।
जहर्ष कीचकः प्राप्य स्वप्ने मालामिवारुणाम् ॥ ८२ ॥
सादरं च समुत्थाय तामभाषत भामिनीम् ।
श्मश्रुलेखां नवोद्भिन्नां कपोले कलयन्मुहुः ॥ ८३ ॥
अयि बालकुरङ्गाक्षि भज प्रणयिनं जनम् ।
यौवनाभरणं रूपं शृङ्गाराभरणं वयः ॥ ८४ ॥
कान्तपीताधरं वक्त्रं रतिनर्मकृशं वपुः ।
केलिस्रस्ता च कबरी सौभाग्यं हरिणीदृशाम् ॥ ८५ ॥
मान्यतां मन्मथः सुभ्रु सेव्यन्तां पानभूमयः ।
न हि पीनस्तनाभोगाश्चिरं यौवनसंपदः ॥ ८६ ॥
पश्य शय्यां वरारोहे त्वदर्थमुपकल्पिताम् ।
रोहिणीरमणस्मेरच्छायां स्वच्छोत्तरच्छदाम् ॥ ८७ ॥
रत्नाभरणवासांसि विभवो जीवितं च मे ।
यथेष्टं क्रियतां सर्वं स्वाधीनं मृदुभाषिणि ॥ ८८ ॥
इत्युक्ते कोपसंतापलज्जादुःखाकुलाशयाम् ।
तूर्णं व्रजन्तीं जग्राह स तामंशुकपल्लवे ॥ ८९ ॥
सा तं बलात्समाधूय बलिनां राजवल्लभा ।
पापभारादिव श्रान्तं हेलयैव न्यपातयत् ॥ ९० ॥

तं पातयित्वा सा वेगं दुद्राव शरणार्थिनी ।
सभां विराटराजस्य यत्रास्ते स युधिष्ठिरः ॥ ९१ ॥
अभिसृत्य जवार्तां च केशेष्वाकृष्य कीचकः ।
पदा जघान कोपान्धो दीप्तां श्रियमिवात्मनः ॥ ९२ ॥
निर्गत्य द्रौपदीकायादलक्ष्यो राक्षसस्ततः ।
कीचकं विवशं भूमौ नष्टचेष्टमपातयत् ॥ ९३ ॥
सभास्थितो भीमसेनो दृष्ट्वा कान्तापराभवम् ।
बभूव कोपादुद्भ्रान्तकृतान्तदहनद्युतिः ॥ ९४ ॥
जगत्संहारसंनद्धचेतसस्तस्य धर्मजः ।
अज्ञातसमये संज्ञां विदधेऽङ्गुष्ठपीडनात् ॥ ९५ ॥
ततः कृष्णा समभ्येत्य सभाद्वारं मनस्विनी ।
भीमं नेत्रत्रिभागेन वीक्ष्य बाष्पाम्बुपक्ष्मणा ॥ ९६ ॥
सोत्कम्पकुचविन्यस्ततरलास्रुकणा मुहुः ।
जगाद बालवल्लीव स्तबकालीनषट्पदा ॥ ९७ ॥
सुखं न शेते शक्रोऽपि येषां वैरिपदं श्रितः ।
तेषां वधूं समुद्दर्पः पदा पस्पर्श कीचकः ॥ ९८ ॥
भगिनीभाग्यविभवात्प्रमत्तो राजवल्लभः ।
कीचको यदि राजापि तत्किं कीर्तिमुपेक्षते ॥ ९९ ॥
दस्यूनामयमाचारः पशूनां वालिनिन्दितः ।
ईहते यत्परवधूं लज्जामुत्सृज्य दुर्धरः ॥ १०० ॥
इति तस्यां ब्रुवाणायां विराटो हेलयावदत् ।
युवयोः केन विज्ञातं रहःकलहकारणम् ॥ १०१ ॥
इत्युक्ते मत्स्यराजेन भर्त्सिते कीचके जनैः ।
युधिष्ठिरः शनैः स्विद्यल्ललाटफलकोऽवदत् ॥ १०२ ॥
गच्छ सैरन्ध्रि किं मिथ्या द्यूते विघ्नकरी हि नः ।
समीहितं विधास्यन्ति पतयः सन्ति ते यदि ॥ १०३ ॥

ततो गत्वा सुदोष्णायै पाञ्चालीति न्यवेदयत् ।
निःश्वसन्ती भुजङ्गीव तस्थौ मन्युसमाकुला ॥ १०४ ॥
सा कीचककरस्पृष्टा स्नाता प्रक्षाल्य वाससी ।
भीमं महानसे सुप्तं प्रययौ निशि मानिनी ॥ १०५ ॥
तं भुजाभ्यां परिष्वज्य गाढं कुचपुरःसरा ।
वितोष्य कृष्णा प्रोवाच कृतासनपरिग्रहम् ॥ १०६ ॥
नाथ शेते सुखं राजा यथा धर्मसुतस्तथा ।
को नु वैरमनिर्यात्य संतप्तः स्वपिति श्वसन् ॥ १०७ ॥
अन्यत्र गतनिःश्वासाद्गतासोरतिशीतलात् ।
हे कीचककरस्पर्शविकीर्णवरकुन्तलाम् ।
न क्षिपामि तनुं वह्नौ मन्युपारदिदृक्षया ॥ १०८ ॥
हिडिम्बकालदण्डस्य दोर्दण्डस्य तव प्रभो ।
प्रियापरिभवे घोरे कथं युक्तमुपेक्षणम् ॥ १०९ ॥
खण्डिताखण्डलारातेरपि गाण्डीवधन्वनः ।
ममैव किं न पर्याप्तः परित्राणे पराक्रमः ॥ ११० ॥
उक्त्वेति कृष्णा बाष्पाम्बुनिर्झराप्लावितस्तनी ।
नवतां भीमसेनस्य निनाय व्यसनोदधिम् ॥ १११ ॥
अनर्हां राजपुत्रीं तां दृष्ट्वा बाष्पानलाकुलाम् ।
शोचन्वृकोदरो बाष्पासन्नकण्ठोऽभ्यभाषत ॥ ११२ ॥
अहो प्रसादभीतानां कियती नः सहिष्णुता ।
मर्यादामानसाराणां तुच्छानां वणिजामिव ॥ ११३ ॥
धिग्बलं मानहीनानामस्माकं धिग्भुजाविमौ ।
स्त्रीणामिव विवाहेषु येषां शस्त्रपरिग्रहः ॥ ११४ ॥
जीवन्प्रियायाः पुरुषः कः सहेत पराभवम् ।
यदि ब्राह्मणवन्न स्याद्घृणी राजा युधिष्ठिरः ॥ ११५ ॥
मद्गिरा क्षत्रिये गत्वा कीचकस्य प्रमादिनः ।
कुरुष्व संगमे मिथ्यानृत्तवेश्मनि संविदम् ॥ ११६ ॥

प्रच्छन्नस्तन्वि तं रात्रौ परस्त्रीकामुकं बलात् ।
करिष्ये तदसृङ्मत्तशिवाकण्ठग्रहोचितम् ॥ ११७ ॥
इत्युक्ते भीमसेनेन तथेत्याभाष्य पार्षती ।
अलक्षिता प्रतिययौ सुदोष्णाया निवेशनम् ॥ ११८ ॥
अन्येद्युः पुनरायातं कीचकं संगमार्थिनम् ।
साब्रवीत्किमहं मोहात्सजने प्रार्थिता त्वया ॥ ११९ ॥
कन्यानां नृत्यभवने त्वामद्य निशि निर्जने ।
प्रतीक्ष्यमाणा स्थास्यामि न स्यादेवं विपर्ययः ॥ १२० ॥
प्रत्यभ्युपगमात्तस्याः स ययौ निर्वृतिं पराम् ।
मन्यमानः सफलतां रूपस्य विभवस्य च ॥ १२१ ॥
कृष्णासंविदमादाय कीचकेन मनस्विनी ।
गत्वा विदितवृत्तान्तं विदधे मारुतिं रहः ॥ १२२ ॥
ततो दिनक्षयाकाङ्क्षी कीचकः संगमोत्सुकः ।
न शशाक क्षणं स्थातुं दष्टपाद इवाहिना ॥ १२३ ॥
दृष्टिं च कलयन्व्योम्नि दिने मदनमोहितः ।
न शयानो धृतिं लेभे नोपविष्टो न चोत्थितः ॥ १२४ ॥
ततस्तस्यायुषा सार्धं क्षीणेऽह्नि कमलोज्ज्वले ।
हृष्टो ददर्श स निशां मुग्धो निधनदूतिकाम् ॥ १२५ ॥
अथ माल्यमलंकारमपुनःसंगमाय सः ।
विशेषकं च कर्पूरं चकाराभ्यधिकादरः ॥ १२६ ॥
कालहस्ताङ्गुलीतुल्यैर्धूपधूमशिखाचयैः ।
वेष्ट्यमान इवासक्तं स चकम्पे स्मरातुरः ॥ १२७ ॥
स विभूषितमात्मानं दर्पणप्रतिबिम्बितम् ।
समामन्त्र्येव सहसा कृष्टः कालेन निर्ययौ ॥ १२८ ॥
तं केशवलयाबद्धकुसुमामोदलोलुभाः ।
अनुजग्मुर्मधुकराः कृष्णाः कर्मलवा इव ॥ १२९ ॥

पूर्वमेव प्रविष्टेऽथ प्रच्छन्ने मारुतात्मजे ।
विवेश नृत्यभवनं प्रहृष्टः कीचको रहः ॥ १३० ॥
तस्योत्कटं समादाय मदामोदं विलासिनः ।
गन्धद्विप इव कोपाद्भीमोऽभूदतिभैरवः ॥ १३१ ॥
मत्वा तत्र स्थितां कृष्णामुपसृत्याथ कीचकः ।
उवाच हर्षविवशः करेणान्ध इव स्पृशन् ॥ १३२ ॥
अविलम्बित एवाहं सुभ्रु त्वां समुपागतः ।
औत्सुक्यादधिकश्चैष न मे भूषापरिग्रहः ॥ १३३ ॥
अपि मां निरलंकारं प्रशंसन्ति वराङ्गनाः ।
तोषाय हि विदग्धानां स्वभावसुभगो जनः ॥ १३४ ॥
तच्छ्रुत्वा वायुतनयो मन्थरां गिरमादधे ।
गम्भीरगृहकोणेषु हुंकारैरिव पूरिताम् ॥ १३५ ॥
अहो बत सुरूपोऽसि सुभगोऽसि वधूप्रियः ।
चित्रं प्रगल्भसे हर्तुं कुले जाताः कुलाङ्गनाः ॥ १३६ ॥
न ते रूपे विवादोऽस्ति सत्यं शून्यविभूषण ।
एवंविधोऽनुभूतश्चेत्त्वया स्पर्शस्तदुच्यताम् ॥ १३७ ॥
इत्युक्त्वास्य भुजं स्कन्धे ज्याघातकिणकर्कशम् ।
विदधे विपुलाभोगं यमगेहार्गलागुरुम् ॥ १३८ ॥
ततो विलोलमाल्येषु केशेष्वाकृष्य कीचकम् ।
सोऽग्रहीद्विपुलं देहं महानिल इव द्रुमम् ॥ १३९ ॥
घोरे प्रवृत्ते समरे भुजस्तम्भायुधे तयोः ।
रात्रावभूददृश्यानां भूतानामपि विस्मयः ॥ १४० ॥
भीमसेनभुजाघातस्फुटिताङ्गदनिर्गतैः ।
स्फुलिङ्गैः कीचको रेजे खद्योतैरिव पादपः ॥ १४१ ॥
मुष्टिभिस्ताड्यमानस्य कीचकेनाथ मारुतेः ।
कुलिशाभिहतस्याद्रेरिवाभूद्भीषणो रवः ॥ १४२ ॥

तयोश्चरणनिर्घातैः सनिर्घोषैश्च पातवैः।
बभूवाकाण्डभूकम्पशङ्का भुवनवासिनाम् ॥ १४३ ॥
ततः कण्ठे निपीड्योरु रक्तोद्गाराकुलाननम्।
निष्पिष्य भीमो निर्जीवं विनदन्नुत्ससर्ज तम् ॥ १४४ ॥
तस्य सर्वाणि गात्राणि जठरान्तर्निवेश्य सः।
निर्विभागं व्यधात्पिष्टमांसपिण्डोपमं वपुः ॥ १४५ ॥
ततस्तं गूढवृत्तान्तं द्रौपद्यै विनिवेद्य सः।
गत्वा महानसं वीरः सुष्वाप गतविक्रियः ॥ १४६ ॥
सैरन्ध्र्या दर्शितं हर्षान्निहतं वीक्ष्य कीचकम्।
संत्रासं च विषादं च विस्मयं च ययौ जनः ॥ १४७ ॥
पञ्चाधिकं शतं यस्य भ्रातॄणां भुजशालिनाम्।
व्यग्रं शरीरसंस्कारे निर्ययावनुगैः सह ॥ १४८ ॥
ते दुःखिताः स्तम्भपार्श्वसक्तां नासार्पिताङ्गुलिम्।
निरीक्ष्य(क्ष)माणां सैरन्ध्रीं दृष्ट्वा कोपात्समाद्रवन् ॥ १४९ ॥
हतोऽयमस्याः पतिभिः कृत्येयं वधमर्हति।
उक्त्वेति राजपुत्रास्तां दग्धुं निन्युश्चिताग्निना ॥ १५० ॥
सा संज्ञानामभिश्चैव क्रोशन्ती निजवल्लभान्।
कोपाद्वशिभिराकृष्टा न लेभे शरणं सती ॥ १५१ ॥
ततो भीमः प्रियाक्रन्दं श्रुत्वा भीमपराक्रमः।
ययौ प्राकारमुल्लङ्घ्य गृहीत्वा मार्गपादपम् ॥ १५२ ॥
तमन्तकमिवायान्तं सहसा वीक्ष्य कीचकाः।
विद्रुतास्तत्यजुः कृष्णां गन्धर्वभयशङ्किताः ॥ १५३ ॥
ततस्तानेकपातेन दशव्यामेन शाखिना।
हत्वा भीमः प्रतिययौ स्वैरमाश्वास्य वल्लभाम् ॥ १५४ ॥
गन्धर्वेण हतान्वीरान्राजा विज्ञाय कीचकान्।
सैरन्ध्रीं दुःखविवशो भयान्नोवाच किंचन ॥ १५५ ॥

सुदोष्णा राजबचसा तामूचे भ्रातृवत्सला।
गच्छ सैरन्ध्रि नेदानीमिह वासस्तवोचितः॥ १५६॥
तच्छ्रुत्वा पार्षतसुता बभाषे विनयादिव।
देवि त्रयोदशाहानि क्षमतां मम पार्थिवः॥ १५७॥
वीराः संवत्सरे पूर्णे गन्धर्वाः स्वपदं श्रिताः।
नेष्यन्ति मां विराटश्च युक्तस्तैर्जयमाप्स्यति॥ १५८॥
एतदाकर्ण्य सैरन्ध्रीं विराटमहिषी भिया।
नोवाच किंचिदायांसं शङ्कमाना महीपतेः॥ १५९॥

कीचकवधः॥ ३।

अत्रान्तरे धार्तराष्ट्रनिर्दिष्टा दिक्षु ये चराः।
प्रत्यागतास्ते जगदुर्विनष्टाः पाण्डवा इति॥ १६०॥
ततश्चारेण विज्ञाय गन्धर्वैः कीचकान्हतान्।
वि(व्य)जिज्ञपत्त्रिगर्तेशः सुशर्मा कौरवेश्वरम्॥ १६१॥
स कीचको विराटस्य बलवान्पृतनापतिः।
निहतो निशि गन्धर्वैः सानुजो बलवत्तरैः॥ १६२॥
त्रिगर्तजयिनो यस्य दृप्तराजकुलच्छिदः।
समरे सिंहनादेन न चलन्ति नृपद्विपाः॥ १६३॥
तेनाधुना विहीनस्य धनिनो मत्स्यभूपतेः।
तरसा विपुलां लक्ष्मीं स्वयमाहर्तुमर्हसि॥ १६४॥
तस्याहं गोधनं सर्वमादाय कुलवैरिणः।
सेनाकृष्टिं विधास्यामि पश्चात्तत्र जयश्रिये॥ १६५॥
तस्मिन्बलेन महता दूरं मां समभिद्रुते।
पुरबन्धस्त्वया कार्यो मत्स्यानां गजबन्धुरः॥ १६६॥
श्रुत्वैतत्कौरवपतिस्तामेवादाय संविदम्।
कर्णादिभिः कृतोत्साहो निर्ययौ निखिलैर्बलैः॥ १६७॥
संपूर्णे पाण्डुपुत्राणामज्ञातसमये ततः।
उवाचाभ्येत्य गोपालो मत्स्यराजं सभास्थितम्॥ १६८॥

देव त्रिगर्तराजेन ह्रियते तव गोधनम् ।
अकीचकानां मत्स्यानामयं परिभवो नवः ॥ १६९ ॥
तच्छ्रुत्वा क्षत्रियो मानी विराटो बद्धकङ्कटः ।
प्रच्छन्नैः पाण्डुतनयैश्चतुर्भिः सह निर्ययौ ॥ १७० ॥
स रथी रथिभिर्वीरैः प्रसर्पन्पृतनाग्रगः ।
चक्रे गजघटाघण्टाटाङ्कारबधिरा दिशः ॥ १७१ ॥
त्रिगर्तसेनामासाद्य विराजन्पृथकार्मुकः ।
गर्जद्विराटजलदो ववर्ष विशिखावलीः ॥ १७२ ॥
सहस्रमथ वीराणां रथकुञ्जरवर्तिनाम् ।
मत्स्यराजः स तैः सार्धमनयत्कीर्तिशेषताम् ॥ १७३ ॥
सूर्यदत्तश्च शङ्खश्च मदिराश्वश्च तत्सुताः ।
त्रिगर्तवाहिनीं श्रुत्वा विविशुर्मकरा इव ॥ १७४ ॥
हेमपुङ्खैः शरैस्तेषां विद्युल्लोलैस्तथासिभिः ।
अभूत्संहारपिशुनैः सदिग्दाहमिवाम्बरम् ॥ १७५ ॥
कालखड्गेन निर्धूते ततोऽस्तकटके रवौ ।
प्रयाते शिरसीवाह्नः संध्यारुधिरकर्दमे ॥ १७६ ॥
शनैर्द्विपमदस्फारविस्फारैस्तिमिरैर्दिशः ।
बभूवुः समरत्रासान्मुक्तकेश्य इवाकुलाः ॥ १७७ ॥
पेतुः सशब्दं कृत्तानि शिरांसि रथिनां भुवि ।
फलानि जरठानीव तमस्तालमहीरुहः ॥ १७८ ॥
प्रशान्ते सैन्यरजसि प्रवाहैः शोणिताम्भसाम् ।
विमले तारकालोके सुखं युयुधिरे भटाः ॥ १७९ ॥
अथ चूडामणिश्चन्द्रो देवस्य त्रिपुरद्विषः ।
व्योमद्विरदराजस्य कर्णशङ्ख इवोद्ययौ ॥ १८० ॥
तस्यांशुभिः शुशुभिरे शनकैः पूरिता दिशः ।
यशोभिरिव शूराणां संमुखावहपातिनाम् ॥ १८१ ॥

तस्मिन्रणे कुम्भिकुम्भकपालैः पानकेलयः ।
बभूवुः प्रमदोद्भूतभूतवेतालरक्षसाम् ॥ १८२ ॥
सुशर्मा सानुजोऽभ्येत्य विराटं शरवर्षिणम् ।
विधाय विरथं बाणैर्जीवग्राहमथाग्रहीत् ॥ १८३ ॥
रणाद्विराटमादाय रंहसा गन्तुमुद्यते ।
सुशर्मणि बले भग्ने भीममूचे युधिष्ठिरः ॥ १८४ ॥
पश्यतां पश्य शूराणां मद्रुनेव सुशर्मणा ।
नीतो मत्स्यपतिर्योऽभूदस्माकं चिरमाश्रयः ॥ १८५ ॥
अयं सुभुजदर्पस्य मानस्याभिजनस्य च ।
कालः कृतज्ञः संप्राप्तो यशः कुसुममाधवः ॥ १८६ ॥
आजमीढो निगद्येति जवादभ्येत्य सानुजः ।
सहस्रमवधीद्बाणैः स भटानां सुशर्मणः ॥ १८७ ॥
शतानि सप्त भीमश्च सहस्रं यमजावपि ।
हत्वा रथानां समरे त्रिगर्ताधिपमाद्रवत् ॥ १८८ ॥
अभिसृत्य ततो भीमः सुशर्माणं महाजवः ।
जग्राह रथमापेष्य चरणेन स सारथिम् ॥ १८९ ॥
मोचयित्वा विराटं स त्रिगर्ताधिपतेः शिरः ।
पादेनालोडयामास प्रहारैर्मूर्च्छितात्मनः ॥ १९० ॥
तं वधार्हमपि प्राप्तं युधिष्ठिरगिरा ततः ।
तत्याज प्रहसन्भीमो दासोऽस्मीत्यनुवादिनम् ॥ १९१ ॥
लज्जाविकुण्ठवदने शनैर्याते सुशर्मणि ।
बभाषे पाण्डुतनयान्विराटो हर्षनिर्भरः ॥ १९२ ॥
कङ्कप्रधानैर्युष्माभिर्बलिभिर्विजयी कृतः ।
अहं मम धनं राज्यं यथेष्टं ह्रियतामिदम् ॥ १९३ ॥
इति मत्स्यपतेर्वाचं प्रतिपूज्य मनस्विनः ।
ऊचुः सर्वं कृतमिति प्रहृष्टाः पाण्डुनन्दनाः ॥ १९४ ॥

ततो दूतैः समादिश्य स्वपुरे विजयोत्सवम्।
तस्थौ तत्रैव तां रात्रिं राजा विश्रान्तसैनिकः ॥ १९५ ॥

दक्षिणगोग्रहे सुशर्मपराजयः ॥ ४ ॥

अथ प्रातः समभ्येत्य नगरं गोकुलाधिपः।
अन्तःपुरे मत्स्यपतेस्तनयं कम्पितोऽवदत् ॥ १९६ ॥
राज्ञा पुत्र त्वया राजपुत्रेण भुजशालिना।
सदा वहत्युच्चशिरा वीरपुत्राभिमानिताम् ॥ १९७ ॥
संप्रत्यरिवधव्यग्रे तस्मिन्युद्धाय निर्गते।
शून्येऽस्मिन्वीरनगरे किं न राष्ट्रपतिर्भवान् ॥ १९८ ॥
एष दुर्योधनो राजा विपुलैर्वो बलार्णवैः।
हरति प्रसभं सर्वं गोधनं यशसा सह ॥ १९९ ॥
गजवाजिमयी भूमिश्छत्रध्वजमयं नभः।
दिक्चक्रं चामरमयं जातं यस्मिन्प्रसर्पति ॥ २०० ॥
तस्य भूमिभृतां पत्युः कुरुराजस्य मानिनः।
त्वां विना समरे सैन्यं द्रष्टुमप्युत्सहेत कः।
पराक्रमैकसचिवः प्रत्युद्गच्छ कुरून्प्रति ॥ २०१ ॥
तच्छ्रुत्वा गोपतिवचस्तारं वैराटिरुत्तरः।
जनन्याश्च वधूनां च संनिधाविदमभ्यधात् ॥ २०२ ॥
धत्तां धनुर्गर्जितसिंहनादैः सैन्याम्बुदः कौरवपार्थिवस्य।
नैवोत्तरो यावदुदञ्चदुग्रकल्पान्तवातप्रतिमोऽभ्युपैति ॥ २०३ ॥
क्षयाध्वरोङ्कारकरालतालक्रेङ्कारविस्फारधनुःशिखस्य।
एकाहुतित्वं रिपुसैन्यमेतत्प्रयातु मे कोपहुताशनस्य ॥ २०४ ॥
बलानुरूपो यदि सारथिर्मे भवेदवश्यं तदहं रणाग्रे।
कुर्यां कुरूणां सहसा मनांसि धनंजयोपागमशङ्कितानि ॥ २०५ ॥
इत्युक्ते राजपुत्रेण पार्थस्पर्धाभिमानिना।
मन्युतप्तावदत्कृष्णा विहस्यान्तर्मनस्विनी ॥ २०६ ॥

बृहन्नडेति यः ख्यातो नृत्याचार्यः स्वसुस्तव ।
स सारथिरभूत्पूर्वं खाण्डवे सव्यसाचिनः ॥ २०७ ॥
तस्य प्रचण्डगाण्डीवखण्डिताखण्डलद्विषः ।
योऽभवत्प्रवरो यन्ता स तवापि न किं क्षमः ॥ २०८ ॥
तमर्थयस्व सारथ्ये विसृज्य क्षिप्रमुत्तराम् ।
पत्न्या इवास्याः प्रणयाद्वचो न न करिष्यति ॥ २०९ ॥
वचः श्रुत्वेति सैरन्ध्र्या रभसादनुजां निजाम् ।
आनिनाय विसृज्याशु राजपुत्रो बृहन्नडाम् ॥ २१० ॥
निवेदितस्ववृत्तेन यत्नाद्वैराटिनार्थितः ।
कथंचिदभ्युपगमं सारथ्ये विदधे जयः ॥ २११ ॥
स मिथ्या हासयन्कन्याः कवचं काञ्चनोज्ज्वलम् ।
आबबन्ध विचित्राभिश्चेष्टाभिरनभिज्ञवत् ॥ २१२ ॥
ततस्तं रथमारूढं समुत्क्षिप्य ध्वजांशुकम् ।
ऊचे विराटतनया स्मितपल्लविताधरा ॥ २१३ ॥
बृहन्नडे कौरवाणां जितानामंशुकावली ।
मत्केलिपुत्रिकाहेतो हर्तव्या समरे त्वया ॥ २१४ ॥
इति ब्रुवाणां तां वीरस्तथेत्युक्त्वा धनंजयः ।
राजपुत्रे समारूढे तुरगान्समचोदयत् ॥ २१५ ॥
तेन ते प्रेरिताः क्षिप्रं वाजिनो जवशालिनः ।
अस्पृशन्त इव क्षोणीं प्रययुर्जयशंसिनः ॥ २१६ ॥
ततो नगरपर्यन्तश्मशाने पार्थिवात्मजः ।
शमीसमीपमासाद्य ददर्श विपुलं रजः ॥ २१७ ॥

गत्वा विदूरं स रथोत्तमेन किरीटिसूतः सुरसंगमेन ।
ददर्श निष्कोशसमुद्यदुग्रनिस्त्रिंशवीचीचलशात्रवाब्धिम् ॥ २१८ ॥
आयान्तमुग्रं कुरुराजसैन्यं शस्त्राकुलं शान्तनवाभिगुप्तम् ।
द्रोणात्मजद्रोणकृपाङ्गराजशरावलीदन्तुरितोरुचापम् ॥ २१९ ॥

नागेन्द्रकर्णाञ्चनधूतकुम्भसिन्दूरसंध्यायितसर्वलोकम् ।
विलोलवाजिव्रजभाज्यमानतटोत्थितोट्टङ्कितपांसुकूटम् ॥ २२० ॥
कल्पक्षयाम्भोधरघोरघोषरथस्वनास्फालितदिग्विभागम् ।
विलोक्य कोदण्डरवप्रचण्डां भयादिदं मत्स्यसुतो जगाद ॥ २२१ ॥
बृहन्नडे नाहमिदं समर्थो निरीक्षितुं कौरवराजसैन्यम् ।
यस्य द्विपेन्द्रोत्थितकर्णतालैर्दृष्टाश्च नष्टाश्च दिशो भवन्ति ॥ २२२ ॥
सहस्ररश्मिप्रतिबिम्बदीप्तकृपाणदावानलदुर्निरीक्ष्ये ।
महारथव्याधशरान्धकारे सेनावने किं हरिणः करोमि ॥ २२३ ॥
हंहो निवर्तस्व जवेन तावद्यावन्न दृप्यद्द्विपघोरगर्जः ।
करालवेल्लत्करवालधारः पिनष्टि मां शत्रुरकालमेघः ॥ २२४ ॥
श्रुत्वेति तां कातरराजपुत्रवाणीमनेकभ्रमणातिभीरुम् ।
बृहन्नडा सस्मितमब्रवीत्तं दन्तद्युतिव्यञ्जितताराहारा ॥ २२५ ॥
क्ष्मापालसूनो तव वीरमध्ये लज्जामहे संगररङ्गभङ्गात् ।
यशो हि कल्पान्तशतैकसाक्षि न जीवितं कुञ्जरकर्णलोलम् ॥ २२६ ॥
मन्दानिलान्दोलितपारिजातलतावधूनर्तितनन्दनानि ।
कान्तासहायाः सुरमन्दिराणि नाशस्त्रपूताः पुरुषा लभन्ते ॥ २२७ ॥
तथा प्रतिज्ञां स्वसुरुत्तराया मातुश्च कृत्वा पुरतो विलज्जः ।
पलायनोत्साहपुरःस्थितोऽसि ह्रीमानचिन्ता नहि कातराणाम् ॥ २२८ ॥
श्रुत्वेति वाक्यं स बृहन्नडाया विस्रस्तहस्तच्युतचापदण्डः ।
उवाच पश्यन्कुरुराजसेनां पृष्ठे पतन्तीमिव कम्पमानः ॥ २२९ ॥
या कीर्तिरुत्सर्पति देहनाशाद्धिग्दुःखदां मूलविनाशिनीं ताम् ।
विक्रीय देवं द्रविणेन को नु यात्रोत्सवं देवकुले करोति ॥ २३० ॥
कीर्त्या तया किं स्वयमेव लोके न श्रूयते नापि विलोक्यते या ।
करोति किं नाम गुणं गतासोः कण्ठे कृता काञ्चनपद्ममाला ॥ २३१ ॥
संग्रामचर्चाचकितावलाग्रे गृहे न को नाम सुखेन वल्गेत् ।
मत्तासिपाताहतदन्तिदन्तटाङ्कारघोरास्तु रणावकाशाः ॥ २३२ ॥

को नाम भीष्मं सकृपं सकर्णं द्रोणं च वीरं समरे सहेत ।
येषां पुरो वज्रधरोऽपि साक्षान्मन्ये न शौर्यप्रतिभां बिभर्ति ॥ २३३
उक्त्वेति शुष्कास्यविलोलनेत्रो रथादवप्लुत्य जगाम तूर्णम् ।
आताण्डवाडम्बरिकुण्डलांशुजालैः स कुर्वन्सुरचापचक्रम् ॥ २३४ ।
तं पाण्डुपुत्रोऽनुससार वेगाद्व्याधूतरक्तांशुकवेणुदण्डः ।
तं कौरवा वीक्ष्य विचित्ररूपं विमर्षशून्या जहसुः स्वनेन ॥ २३५ ।
स्त्रीवेशगुप्तो ध्रुवमेष पार्थः प्रलम्बबाहुर्गजखेलगामी ।
विमोक्ष्यति क्रोधविषं शरौघैरित्यूचिरे द्रोणकृपापगेयाः ॥ २३६ ॥
पार्थेन पश्चादथ मत्स्यसूनुः केशैर्गृहीतः कृपणं जगाद ।
विमुञ्च मां काञ्चनदन्तिरत्नरथानुगं ते द्रविणं ददानि ॥ २३७ ॥
विक्रोशतस्तस्य निशम्य वाचं जिष्णुर्जगाद स्मितधौतदन्तः ।
नियच्छ मे त्वं तुरगानहं ते विद्रावयिष्यामि बलं रिपूणाम् ॥ २३८
अस्मिञ्शमीस्कन्दनिकुञ्जकुम्भे सन्त्यायुधान्युत्तरपाण्डवानाम् ।
प्रयच्छ तेभ्यो भुजसंनिभं मे गाण्डीवमाखण्डलसूनुचापम् ॥ २३९
विलम्बमानेऽत्र शवे विशङ्कां मा त्वं कृथा गूढमसौ हि माया ।
इत्यर्जुनोक्तामवधार्य वाचं शमीं समारुह्य पलाशिनीं ताम् ॥ २४०
ददर्श जाम्बूनदचित्रभांसि धनूंषि दीप्तानसिसायकांश्च ।
विमुच्य जग्राह ततो विशालं भ्राजिष्णुकान्तस्वरबिन्दुवृन्दम् ॥ २४१
स सायकं कार्मुकदण्डमुग्रं शनैः परिज्ञाय गिरार्जुनस्य ।
दृष्ट्वा च तेनैव निवेदितानि पाण्डोः सुतानां प्रवरायुधानि ॥ २४२
उवाच निःश्वस्य विराटपुत्रः क्व ते गताः पञ्च सुरेन्द्रतुल्याः ।
तमब्रवीदिन्द्रसुतः स्मयन्तं कङ्कद्विजो धर्मसुतो नरेन्द्रः ॥ २४३ ॥
अहं किरीटी पवनात्मजश्च सूदो यमौ गोतुरगाधिपौ तौ ।
पार्थोऽर्जुनो जिष्णुरहं किरीटी धनंजयः श्वेतहयश्च कृष्णः ॥ २४४
भजस्व धैर्यं कुरुराजसेनां पश्यास्त्रजालैर्मम दीर्यमाणाम् ।
अज्ञातवासः पणनिर्मितोऽसौ तीर्णो भवद्वेश्मनि नः सुखेन ॥ २४५

इत्यर्जुनेनाभिहिते प्रहृष्टस्तूर्णं समादाय तदायुधं तत्।
वैराटिरारुह्य रथं तुरङ्गानचोदयत्काञ्चनजालनद्धम् ॥ २४६ ॥
ध्वजे गतः संनिधिमप्रमेयः सर्वैश्च भूतानुगतः कपीन्द्रः।
यस्य प्रभाभिर्गगनं बभूव सवाडवोद्गारमिवार्णवाम्भः ॥ २४७ ॥
दध्मौ ततः शङ्खमखण्डकीर्तिराखण्डलेयो धुतचापदण्डः।
यच्छब्दसंघट्टपरम्पराभिर्दिक्संधिबन्धाः शिथिलीबभूवुः ॥ २४८ ॥
नादेन तेनाशनिनिःस्वनेन संमूर्छितं मत्स्यसुतं किरीटी।
वीरः समाश्वास्य महास्त्रचक्रं ध्यात्वा यतात्मा धनुराचकर्ष ॥ २४९ ॥
वज्राद्रिनिष्पेषगभीरघोषैर्ज्यास्फालनोत्थैः सुरराजसूनोः।
आकम्पमाने भुवने जगाद द्रोणः कुरूणामधिनाथमुच्चैः ॥ २५० ॥
विमर्दशंसीन्यजयावहानि राजन्निमित्तान्युपलक्षयामि।
शिवाः करिष्यन्त्यशिवाः कुरूणां रणे परिष्वङ्गविलासलीलाम् ॥ २५१ ॥
अयं स पार्थः कपिलक्षणेन समागतः केतुमता रथेन।
एष श्रुतिं स्यन्दनघोरघोषो घनाघनास्फोटपटुः पिनष्टि ॥ २५२ ॥
एते शराः कर्णपथेन यान्ति शीत्कारिणो गाण्डिववेगनुन्नाः।
निवेदयन्तीव वनप्रवासखेदं विनिःश्वस्य धनंजयस्य ॥ २५३ ॥

इत्याचार्यवचः श्रुत्वा मानी मन्युकृशानुना।
उवाच भीष्माभिमुखो दह्यमानः सुयोधनः ॥ २५४ ॥
विराटेन सहास्माकं विग्रहोऽयमुपस्थितः।
अकस्मात्कथमायाति पार्थो योद्धुं हठादिव ॥ २५५ ॥
अनिस्तीर्णप्रतिज्ञश्च यद्यायातो धनंजयः।
का नः क्षतिः पुनर्वस्तुं वनमेव गमिष्यति ॥ २५६ ॥
आचार्यस्त्वसकृत्पार्थं शिष्यप्रीत्या प्रशंसति।
नापूर्वाः कुरुवीराणां धनुः शङ्खरथस्वनाः ॥ २५७ ॥
किमुच्यते गुरुरयं जानाति समरस्थितिम्।
स्तुतिं विधत्ते यः शत्रोः प्रत्यासन्ने रणोत्सवे ॥ २५८ ॥

वयं द्रोणं न पृच्छामः पण्डितं करुणानिधिम् ।
कालेऽस्मिन्नुपदेष्टारो निस्त्रिंशा एव मानिनाम् ॥ २५९ ॥
प्रायश्चित्तेषु यज्ञेषु परलोककथासु च ।
गुरवः पण्डिता योग्या युद्धे तु भुजशालिनः ॥ २६० ॥
इति वादिनि भूपाले सूतपुत्रेऽपि गर्जति ।
उवाच भीष्मो गम्भीरं श्रृण्वन्गाण्डीवनिःस्वनम् ॥ २६१ ॥
कालो यथा नियमितो मासैरपि सहाधिकः ।
निस्तीर्णः पाण्डुतनयैः सत्यं सत्यपराक्रमैः ॥ २६२ ॥
श्वेताश्वोऽयं समायातो घोरवानरकेतनः ।
अद्यापि रोचतां संधिस्तव वीर सह श्रिया ॥ २६३ ॥
इत्युक्त्वा शन्तनुसुतो नैतदस्तीति वादिनम् ।
पुनर्जगाद राजानं मत्वा दैवपराङ्मुखम् ॥ २६४ ॥
यत्ता भवन्तु सुभटाः सेनाबन्धो विधीयताम् ।
युध्यामहे सुसंरब्धाः सह गाण्डीवधन्वना ॥ २६५ ॥
गावः सेनाचतुर्भागरक्षिता यान्तु नः पुरम् ।
विवादमूले रक्षां हि पूर्वं शंसन्ति मानिनः ॥ २६६ ॥
चतुर्भागेन चान्येन वाहिन्यास्त्वं समावृतः ।
व्रजन्नागपुरं राजञ्जयो हि स्वामिरक्षणम् ॥ २६७ ॥
अहं कर्णकृपद्रोणद्रौणिमुख्यैर्वृतो भटैः ।
बीभत्सुं धारयिष्यामि नदीवेगमिवाचलः ॥ २६८ ॥
उक्ते शान्तनवेनेति तथा चक्रे सुयोधनः ।
अर्जुनोऽप्यनिलालोलपताकः पुनराययौ ॥ २६९ ॥
दृष्ट्वा पार्थः पुनस्तूर्णं व्रजन्तं धृतराष्ट्रजम् ।
हसन्नुवाच वैराटिं याहि यत्र सुयोधनः ॥ २७० ॥
एष प्रयाति गाः सर्वाः समादाय गजाह्वयम् ।
गतेऽस्मिन्किममूलेन युद्धेन विफलेन नः ॥ २७१ ॥

इत्यर्जुनेन वैराटिरुक्तः कौरवमाद्रवत्।
सपक्षैरिव तैरश्वैराप्तोऽथ प्रसरत्खुरैः॥ २७२॥
पार्थं दुर्योधनायैव दृष्ट्वा तूर्णमभिद्रुतम्।
निवृत्य भीष्मप्रमुखा राजानं पर्यवारयन्॥ २७३॥
एकीभूतां पुनः सेनां दृष्ट्वा हृष्टो धनंजयः।
शङ्खमापूरयामास पुष्करावर्तनिःस्वनम्॥ २७४॥
तस्य प्रध्मायमानस्य शब्देनोदधिजन्मनः।
गजभूतनिनादैश्च बभूवाकुलितं जगत्॥ २७५॥
ततो गाण्डीवमाकृष्य ज्याघोषमकरोज्जयः।
येनोत्पुच्छा ययुर्गावस्त्रस्ता मत्स्यपुरं जवात्॥ २७६॥
तासु प्रतिनिवृत्तासु सव्यसाची शरावलीम्।
प्राहिणोदनवच्छिन्नां मृत्युदूतीं महीभुजाम्॥ २७७॥
शुभ्रपक्षैस्तदुच्छिष्टैर्बभुर्बाणैर्द्विपाधिपाः।
वेल्लद्बलाकावलयाः कालमेघा इवाकुलाः॥ २७८॥
ततो विकर्णप्रमुखाः कौरवाः पाण्डुनन्दनम्।
चक्रुः शिलीमुखैस्तूर्णं फुल्लकिंशुकविभ्रमम्॥ २७९॥
अथार्जुनशरासारैस्ते विध्वस्तरथप्रजाः।
दुद्रुवुर्विमुखाः क्षिप्रं गिरिभग्ना इवानिलाः॥ २८०॥
भ्राजिष्णुरत्नमुकुटं दष्टोष्ठं चलकुण्डलम्।
शत्रुं तपस्यवदनं क्रुद्धश्चिच्छेद फल्गुणः॥ २८१॥
ततो वीरशिरःपद्मैश्छादितेऽर्जुनसायकैः।
भूतले द्विरदाः प्रापुः कमलाकरनिर्वृतीः॥ २८२॥
शिरांसि रुधिरावर्ते पतितानि महीभुजाम्।
पादन्यासोपलाशङ्कां चक्रिरे समरश्रियः॥ २८३॥
भग्ने गजघटाबन्धे कर्णभ्रातुर्धनंजयः।
चकर्त संग्रामजितः शरेण रुचिरं शिरः॥ २८४॥

मृतं दृष्ट्वानुजं कर्णस्तूर्णमाकीर्णसायकः ।
अभ्युद्ययौ पाण्डुसुतं धराधर इवोद्धुरः ॥ २८५ ॥
ततो धवलपक्षाग्रा पार्थे कर्णशरावली ।
विवेश हंसमालेव विपुला क्रौञ्चभूधरम् ॥ २८६ ॥
मनोरथशताभ्यस्तं दृष्ट्वा वैकर्तनं पुनः ।
सोत्कण्ठमिव गाण्डीवं चकर्षाखण्डलात्मजः ॥ २८७ ॥
नवे रणमुखारम्भे गाण्डीवं कर्णपार्थयोः ।
चकार तारक्रौंकारैर्विस्फारोङ्कारविभ्रमम् ॥ २८८ ॥
अथाङ्गान्यङ्गनृपतेः कुम्भिकुम्भाग्रभेदिभिः ।
विदार्य विशिखैः प्रौढमुन्ननाद धनंजयः ॥ २८९ ॥
ते शराः पृथुशीत्कारा भित्वा कर्णं सकङ्कटम् ।
विविशुर्वसुधां तीक्ष्णाः सनिःश्वासा इवोरगाः ॥ २९० ॥
दम्भोलिभिन्नशिखरो धातुस्रावीव भूधरः ।
सूतपुत्रः प्रतिययौ विमुखं क्षितजोक्षितः ॥ २९१ ॥
ततः कृपं समभ्येत्य गौतमं पाण्डुनन्दनः ।
अप्रयत्नश्लथैर्बाणैर्युयुधे गुरुगौरवात् ॥ २९२ ॥
सशक्रे समरं द्रष्टुं प्राप्ते त्रिदशमण्डले ।
अनेकार्कमिवोद्भासिविमानमभवन्नभः ॥ २९३ ॥
कृपं विजित्य समरे हत्वाश्वं हतसारथिम् ।
जवादभिससारैको वीरान्वानरकेतनः ॥ २९४ ॥
तं समभ्युद्ययौ द्रोणः शोणाश्वेन पताकिना ।
कमण्डलुध्वजवता रथेन घननादिना ॥ २९५ ॥
पूर्वं न प्रहरामीति पार्थेन विनयात्पुनः ।
विज्ञप्तः प्राहिणोद्बाणान्स्मयमान इवाशु सः ॥ २९६ ॥
आचार्यविशिखव्रातच्छन्ने गगनमण्डले ।
गाण्डीवधन्वना मुक्ता नान्तरं लेभिरे शराः ॥ २९७ ॥

उदीरिते ततस्ताभ्यां घोरे दिव्यास्त्रमण्डले ।
ययुस्त्रस्ता रणत्तारनूपुराः खेचराङ्गनाः ॥ २९८ ॥
अथ दुर्लक्ष्यतां याते गाण्डीवनिःसृतैः शरै ।
आचार्ये धन्विनां धुर्ये व्यदीर्यत वरूथिनी ॥ २९९ ॥
छिन्नवर्मध्वजं दृष्ट्वा जनकं द्रोणनन्दनः ।
स्यन्दनेनाद्रवत्पार्थं हेमकार्मुककेतुना ॥ ३०० ॥
तौ कार्तस्वरनाराचसंचयैरचिरोज्झितैः ।
संनाहमिव चक्राते हैमं गगनदन्तिनः ॥ ३०१ ॥
निर्विशेषं तयोस्तत्र वीरयोर्युध्यमानयोः ।
नान्तरं ददृशुर्वीरा द्रौणेर्बाणक्षयं विना ॥ ३०२ ॥
उपनिन्युर्जनास्तूर्णं शकटान्यथ पत्रिणाम् ।
द्रोणपुत्राय समरे मत्वाक्षय्यशरं जयम् ॥ ३०३ ॥
द्रौणिं संसक्तमालोक्य समरे सव्यसाचिना ।
धनुराधूय राधेयो ज्याघोषमकरोत्पुनः ॥ ३०४ ॥
श्रुत्वा शब्दं कटाक्षेण तं निरीक्ष्य धनंजयः ।
अभ्याद्रवद्विघटयन्घटाः करटिनां पुनः ॥ ३०५ ॥
तमभ्येत्याब्रवीत्क्रुद्धः श्वेताश्वः कृष्टकार्मुकम् ।
कर्ण दर्शय संग्रामे सततं यद्विकत्थसे ॥ ३०६ ॥
लक्ष्मीजडं विलुण्ठ्यैनं मूर्खं बालं सुयोधनम् ।
स्पर्धसे यत्सदास्माकं तस्यायं निकषक्षणः ॥ ३०७ ॥
राजवल्लभ नेयं सा सभा यस्यां जिता वयम् ।
इभाः करटिकाकुण्ठभटेन्द्रसुरता भुवः ॥ ३०८ ॥
हर्म्येषु पानलीलासु यदवोचः सुयोधनम् ।
तदद्य कर्मणा सर्वं कर्तुमर्हसि सूतज ॥ ३०९ ॥
दृष्टाधुनैव ते वीर समरे वीरमानिता ।
हतं भ्रातरमुत्सृज्य द्रुतं यद्गतवानसि ॥ ३१० ॥

उक्त्वेति दूरं गाण्डीवं चकर्ष शतमन्युजः ।
कर्णोऽपि कृष्टकोदण्डः कुपितस्तमभाषत ॥ ३११ ॥
अहो विसदृशं सर्वं भाषसे प्रतिभान्वितम् ।
अन्तस्तुच्छासु वाणीषु भीरूणां हि प्रगल्भता ॥ ३१२ ॥
पुरा जितः सभायां त्वमद्याप्यविजितोऽसि किम् ।
जिता एव हि जीयन्ते न जयन्ति जिताः क्वचित् ॥ ३१३ ॥
इति ब्रुवाणं राधेयं शरैर्जम्भारिसंभवः ।
हेमपुङ्खैश्चकाराशु दावव्याप्तमिवाचलम् ॥ ३१४ ॥
आकर्णकृष्टैः पार्थोऽपि च्छन्नः कर्णशिलीमुखैः ।
विस्रवद्भूरि रुधिरो रक्ताशोक इवाबभौ ॥ ३१५ ॥
शरासनं ततश्छित्त्वा शक्तिं च कनकोज्ज्वलाम् ।
जघान कर्णस्याशेषान्स मुहूर्तात्पदानुगान् ॥ ३१६ ॥
[1]खलनर्मोपमानेन पत्रिणा मर्मभेदिना ।
मुमोह विद्धः क्रुद्धेन राधेयः सव्यसाचिना ॥ ३१७ ॥
तस्मिन्सारथिना नीते दूरं विह्वलचेतसि ।
उच्चैर्हसन्तं वैराटिं जगाद विनदञ्जयः ॥ ३१८ ॥
अधुना प्रापय रथं राजसूनो पितामहः ।
यत्र रामशरश्रेणीव्रणालंकृतविग्रहः ॥ ३१९ ॥
एष शान्तनवो भीष्मः शूराणां परमावधिः ।
हेमतालो ध्वजो यस्य तेजोमूर्तमिवेक्ष्यते ॥ ३२० ॥
छत्रं यः स्वयशः शुभ्रं धत्ते लोलोज्ज्वलांशुकः ।
दुग्धोदधिरिवोन्नद्धश्चन्द्रमण्डलमुद्गतम् ॥ ३२१ ॥
गाम्भीर्यधैर्याभरणो निःसंरम्भपराक्रमः ।
एष प्रतीक्षते मन्ये मामेव समरोत्सुकः ॥ ३२२ ॥
इत्यर्जुनवचः श्रुत्वा वैराटिर्विह्वलोऽवदत् ।
पश्य मेऽङ्गानि दीर्णानि रणे निर्विवरैः शरैः ॥ ३२३ ॥

१. 'अथापरेण बाणेन ज्वलितेन महौजसा' इति भारतम्.

वसारुधिरगन्धेन शङ्खगाण्डीवनिःस्वनैः।
दिव्यास्त्राणां च दीप्त्या मे जाता सर्वेन्द्रियव्यथा ॥ ३२४ ॥
इति वादिनमाश्वास्य श्वेताश्वस्तूर्णमुत्तरम्।
तत्प्रेरितरथः प्रायाद्भीष्मं भीमपराक्रमम् ॥ ३२५ ॥
नृपकायकुठारेण पार्थस्तस्येषुवर्षिणः।
ध्वजं चिच्छेद भल्लेन समं कुरु मनोरथैः ॥ ३२६ ॥
साम्राज्य इव रत्नाढ्ये वीरमान इवोन्नते।
केतौ निपतिते तस्मिन्राज्ञामाविरभूद्भयम् ॥ ३२७ ॥
ततो दुःशासनमुखा हेमपुङ्खैः शरैर्जयम्।
नक्तं दीप्तौषधिच्छन्नं नीलाद्रिमिव चक्रिरे ॥ ३२८ ॥
सर्वैर्महारथैरेत्य धार्तराष्ट्रैश्च फल्गुणः।
युयुधे रुद्धसंचारो नृत्यन्निव धनुर्धरः ॥ ३२९ ॥
शरप्रकरमच्छिन्नं पतन्तं वीक्ष्य सैनिकाः।
कालैन्द्रजालिककृता मायेयमिति मेनिरे ॥ ३३० ॥
पतद्भिश्चामरैश्छत्रैरुष्णीषैश्च महीभुजाम्।
पततां कुञ्जरेन्द्राणां कोऽपि व्यतिकरोऽभवत् ॥ ३३१ ॥
ततः ससर्प विपुला रक्तकल्लोलिनी रणे।
शोणचन्दनलिप्तेव प्रीतये तटिनीपतेः ॥ ३३२ ॥
धनंजयशरासारच्छन्ने गगनमण्डले।
अकाण्डरजनीप्रीतिर्बभूव पिशिताशिनाम् ॥ ३३३ ॥
तं कालमिव कालस्य निवातकवचान्तकम्।
उत्सृजन्तं रिपुवने कोपाग्निं चिरसंभृतम् ॥ ३३४ ॥
स्फुरद्दिव्यास्त्रदहनज्वालाजटिलकार्मुकम्।
वीक्ष्य संहारचकिता वाहिन्यः शतधा ययुः ॥ ३३५ ॥
ततः शान्तनवः श्रीमान्स्वयं दिव्यास्त्रमण्डलैः।
महास्त्रदुःसहं पार्थं सावष्टम्भमयोधयत् ॥ ३३६ ॥

भीष्मचापच्युतैर्बाणैर्ध्वजाग्रे सव्यसाचिनः ।
आघट्टितानि भूतानि नेदुः स्फोटितदिक्तटम् ॥ ३३७ ॥
उन्ममाथ सितच्छत्रं गाङ्गेयस्य ततोऽर्जुनः ।
कृष्णानिकारक्षमिणौ यशो मूर्तमिवोन्नतम् ॥ ३३८ ॥
तस्यास्त्रमण्डलैर्विद्धो व्यथां संस्तम्भ्य पाण्डवः ।
चकर्त चण्डकोदण्डमखण्डितपराक्रमः ॥ ३३९ ॥
अपरेणाथ धनुषा किरन्तं सायकावलीम् ।
स्वभटा ददृशुर्भीष्मं सहस्रांशुमिवापरम् ॥ ३४० ॥
भीष्मेण युध्यमानस्य निष्कम्पं सव्यसाचिनः ।
शक्रादयः सुराः शौर्यं पुष्पवर्षैरपूजयन् ॥ ३४१ ॥
स हत्वा विशिखैर्वीरान्गाङ्गेयरथरक्षिणः ।
अस्त्रजालैस्तदस्त्राणां प्रतिबन्धमिवाकरोत् ॥ ३४२ ॥
राज्ञां भूषणरत्नेषु धनुष्मान्बिम्बितोऽर्जुनः ।
अयोधयत्कुरुचमूमनेकैरिव विग्रहैः ॥ ३४३ ॥
तन्महास्त्रानिलावर्तपरिवृत्तानि चक्रवत् ।
भुवं भूतानि ददृशुर्धनंजयमयीमिव ॥ ३४४ ॥
स ययौ लाघवे चित्रे संधानादानसौष्ठवे ।
स्पर्धया कार्तवीर्यस्य सहस्रभुजतामिव ॥ ३४५ ॥
ततो नाङ्गेयमविशद्विशाला विशिखावली ।
गाण्डीवप्रेरिता हंसमालेव शुचिमानसम् ॥ ३४६ ॥
स विद्धो दशभिर्बाणैर्विष्टभ्य रथकूबरम् ।
वीरोऽपि निजसंज्ञाया नाभवत्क्षणमीश्वरः ॥ ३४७ ॥
ततः सारथिना नीते तस्मिन्वातजवैर्हयैः ।
दुर्योधनः समभ्यायात्सानुगः स्वयमर्जुनम् ॥ ३४८ ॥
जघानाकर्णकृष्टेन हेमपुङ्खेन पत्रिणा ।
स ललाटतटे पार्थं शिञ्जानमणिकुण्डलः ॥ ३४९ ॥

विस्रवद्रुधिरापीडो धातुचित्र इव द्विपः ।
रक्ताशोकमयीं मालां स बिभ्राण इवाबभौ ॥ ३५० ॥
अथ गाण्डीवमाकृष्य भिन्दानः कुञ्जराधिपान् ।
मन्युनेव शरेणाराद्विव्याधोरसि कौरवम् ॥ ३५१ ॥
ततो बाणहते तस्मिन्विद्रुते सहसार्जुनः ।
उवाच बत भूपाल रणभङ्गे न शोभसे ॥ ३५२ ॥
कथं नरपतिर्मानी सुहृत्कर्णस्य मानिनः ।
लम्बमाना यतोष्णीवं जयं दग्ध्वा पलायसे ॥ ३५३ ॥
रणे पराङ्मुखो भूत्वा कुरङ्ग इव कातरः ।
वन्दिभिः श्रोष्यसि कथं विक्रमाभरणं यशः ॥ ३५४ ॥
इति पाण्डुसुतेनोक्तः समभ्यायात्सुयोधनः ।
सोत्प्राशा(सा) वैरिणां वाचो न सहन्ते हि मानिनः ॥ ३५५ ॥
मानाङ्कुशपरावृत्तं तं दृष्ट्वा राजकुञ्जरम् ।
भीष्मकर्णकृपद्रोणाः ससैन्याः पर्यवारयन् ॥ ३५६ ॥
एकीभूतान्पुनः कोपादथ सर्वान्महारथान् ।
अयोधयद्विभज्येव बहुधात्मानमर्जुनः ॥ ३५७ ॥
ततः संमोहनं नाम दयितं पुष्पधन्वनः ।
अस्त्रं नृपेषु दयया समदत्त धनंजयः ॥ ३५८ ॥
अकर्णतालद्विरदा निश्चलाङ्गतुरङ्गमाः ।
सा तेन मोहितास्त्रेण लिखितेवाभवच्चमूः ॥ ३५९ ॥
अर्जुनेन्दूदये तत्र व्यामीलितदले शनैः ।
सुप्ते राजाम्बुजवने विचेरुर्न शिलीमुखाः ॥ ३६० ॥
निःस्यन्दचामरोष्णीषा निश्चलास्ते बभुर्नृपाः ।
निवाते सुप्तहंसानां सरसामुपमाक्षमाः ॥ ३६१ ॥
निद्रामुकुलिते तेषां वदनाम्भोजमण्डले ।
श्मश्रुलेखावली चक्रे बहिर्भृङ्गभ्रमायितम् ॥ ३६२ ॥
तन्द्रीनिमीलितदृशां नागानां गणमण्डले ।
मूर्तेव निद्रा सुष्वाप भृङ्गाली मदघूर्णिता ॥ ३६३ ॥

ततः शङ्खं समापूर्य ज्याघोषमकरोज्जयः ।
निपेतुर्येन शूराणां करेभ्यश्चापयष्टयः ॥ ३६४ ॥
उत्तराया वचः स्मृत्वा वैराटिमथ फल्गुणः ।
उवाचाहर वासांसि चित्राण्येषां यशस्विनाम् ॥ ३६५ ॥
गृहाण काञ्चनत्विंषि वासांस्यङ्गपतेः सखे ।
कदलीदलनीलानि कौरवस्य च मानिनः ॥ ३६६ ॥
प्रबुद्ध एक एवात्र वीरः शान्तनवः स्थितः ।
विहायैनं हरान्येषामम्बरं यावदिच्छसि ॥ ३६७ ॥
इत्युक्तः पाण्डुपुत्रेण तथा कृत्वा नृपात्मजः ।
आरुह्य स्यन्दनं तूर्णं तद्गिराश्वानचोदयत् ॥ ३६८ ॥
व्रजन्तं विजयं पश्चाद्भीष्मो बाणैरपूरयत् ।
सोऽपि तस्य परावृत्य हत्वाश्वान्हेलया गतः ॥ ३६९ ॥
प्रबुद्धस्याथ बीभत्सुः क यात इति वादिनः ।
किरीटं कौरवपतेश्छित्वा पार्थो ययौ ततः ॥ ३७० ॥
लब्धसंज्ञे प्रयातेऽथ कुरुसैन्ये यथागतम् ।
पार्थो बृहन्नडावेशः सूत एवाभवत्पुनः ॥ ३७१ ॥
प्रहृष्टरोमा वैराटिः प्रतस्थे स्वपुरं ततः ।
अमानुषं घूर्णमानः शौर्यं जिष्णोर्विचिन्तयत् ॥ ३७२ ॥
उत्तरगोग्रहः ॥ ९ ॥

अत्रान्तरे मत्स्यपतिः प्रविश्य विजयीपुरम् ।
शुश्राव तनयं यातं जेतुं भीष्ममुखान्कुरून् ॥ ३७३ ॥
एको बृहन्नडासूतः कथं तान्कुरुपुङ्गवान् ।
प्राप्य जीवेन्मम सुतः शुशोचेति स भूपतिः ॥ ३७४ ॥
ततो विराटमभ्येत्य तूर्णं दूता बभाषिरे ।
उत्तरेणाहृता गावो जित्वा भीष्ममुखानिति ॥ ३७५ ॥
तच्छ्रुत्वा विस्मयाविष्टो हर्षव्याकोशमानसः ।
मत्स्यराजः पुरे श्रीमानादिदेश महोत्सवम् ॥ ३७६ ॥

तस्मिन्प्रशंसति सुतं वीरपुत्राभिमानिनि ।
ईषत्स्मितसुधाधौतं बभाषे धर्मनन्दनः ॥ ३७७ ॥
राजन्किमद्भुतं तस्य वैरिनिर्दलनं रणे ।
जेतुमेका प्रगल्भोऽत्र यदि न स्याद्बृहन्नडा ॥ ३७८ ॥
इति ब्रुवाणं कौन्तेयं सावहेलं पुनः पुनः ।
जघानाक्षेण सावेगं विराटः कोपकम्पितः ॥ ३७९ ॥
तदाघातस्रुतं रक्तं पाणिभ्यां तस्य गृह्णतः ।
हेमपात्रेण जग्राह कृष्णा पार्श्वावलोकिनः ॥ ३८० ॥
अत्रान्तरे समभ्यायात्पथि पौराङ्गनागणैः ।
आकीर्यमाणः कुसुमैर्विराटं द्रष्टुमुत्तरः ॥ ३८१ ॥
स राजधानीमासाद्य कक्ष्यान्तरमतीत्य च ।
प्रविश्यान्तःपुरं श्रीमान्प्रणनाम नरेश्वरम् ॥ ३८२ ॥
स दृष्ट्वा रक्तसंसिक्तं कङ्कं शङ्काकुलोऽवदत् ।
केनेदं साहसं तात कृतमात्मविनाशिना ॥ ३८३ ॥
ततस्तत्कलहं श्रुत्वा विराटेन निवेदितम् ।
प्रसाद्यतामयं तूर्णमित्युवाचोत्तरः पुनः ॥ ३८४ ॥
राज्ञा प्रसादितो यत्नादित्युवाच युधिष्ठिरः ।
क्षान्तमेव मया राजन्रक्तं संरक्षिता भुवि ॥ ३८५ ॥
शोणितं पतते यत्र न तद्राष्ट्रं भवेद्यतः ।
वारितं त्वद्धितायैतत्त्वं हि नः परमाश्रयः ॥ ३८६ ॥
इत्युक्ते संहृते रक्ते जिष्णुश्छन्नोऽविशत्ततः ।
स हि यौधिष्ठिरं रक्तं दृष्ट्वा हन्यात्सुरानपि ॥ ३८७ ॥
अथ पप्रच्छ तनयं विराटो विस्मयाकुलः ।
कथं बभूव समरे कुरुभिस्ते समागमः ॥ ३८८ ॥
भयं संजनयेयुर्ये जम्भारेरपि संयुगे ।
विमर्दस्तैरभूत्पुत्र कथं ते धन्विनां वरैः ॥ ३८९ ॥
इति पृष्टो नृपतिना हृष्टो वैराटिरब्रवीत् ।
न मया विजितास्तात कुरवो रणशालिनः ॥ ३९० ॥

सुरपुत्रेण केनापि दुष्करं कर्म तत्कृतम् ।
तं च द्वित्रदिनैर्वीरमवश्यं द्रक्ष्यसि स्वयम् ॥ ३९१ ॥
इत्युत्तरेण कथितं नृपस्योत्सवशालिनः ।
प्रावर्तत पुरे कोऽपि नृत्यगीतरसादरः ॥ ३९२ ॥
वीरास्ततस्तृतीयेऽह्नि ततो धवलवाससः ।
सभामेत्य विराटस्य भेजिरे काञ्चनासनम् ॥ ३९३ ॥
तद्दर्शनस्मयाविष्टं विराटं फल्गुणस्ततः ।
उवाच राजन्कङ्कोऽयं सभास्तारो युधिष्ठिरः ॥ ३९४ ॥
एष सर्वमहीपालमौलिलालितशासनः ।
देवः साम्राज्यविजयी भ्रूभङ्गोरुशरासनः ॥ ३९५ ॥
वल्लभो भीमसेनोऽयमहं च श्वेतवाहनः ।
वीरौ माद्रीसुतावेतौ गोतुरङ्गपती तव ॥ ३९६ ॥
सैरन्ध्री द्रौपदी चेयं कृष्णा कुवलयेक्षणा ।
राजार्हमासनं राजन्न नामास्मासु नोचितम् ॥ ३९७ ॥
अर्जुनेनेत्यभिहिते वैराटिस्तत्पराक्रमम् ।
शशंस सर्वमाश्चर्यं राज्ञे विस्मयशालिने ॥ ३९८ ॥
ततः प्रसाद्य विनयाद्भूपालः पाण्डुनन्दनान् ।
धनं राज्यं शरीरं च प्रीत्या सर्वं न्यवेदयत् ॥ ३९९ ॥
प्रणयान्मत्स्यराजेन सुतां दत्तामथोत्तराम् ।
अभिमन्योः कृते पार्थो जग्राह ललिताकृतिम् ॥ ४०० ॥
ततः सौभद्रमानाय्य रामं कृष्णं च सानुगम् ।
पाञ्चालान्द्रौपदेयांश्च ननन्दुः पाण्डुनन्दनाः ॥ ४०१ ॥
निस्तीर्णसमया ज्ञात्वा सुहृदस्तान्सबान्धवाः ।
राजानो राजपुत्राश्च द्रष्टुं हृष्टाः समाययुः ॥ ४०२ ॥
अथार्जुनादर्जितनृत्यगीतां तामुत्तरां विश्रुतरूपशोभाम् ।
चन्द्रावदातां परिणीय कान्तो ललास मत्स्यस्य गृहेऽभिमन्युः ॥४०३

वैवाहिकम् ॥ ६ ॥

इति क्षेमेन्द्रविरचितायां भारतमञ्जर्यां विराटपर्व ।

उद्योगपर्व ।

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥
अभिमन्योः परिणये संगतानेकबान्धवाः ।
रत्नोज्ज्वलां विराटस्य विविशुः पाण्डवाः सभाम् ॥ २ ॥
हेमासने संनिविष्टैर्वृष्णिपाञ्चालपुंगवैः ।
बभासे सा सभा वीरैर्द्यौरिवामरशेखरैः ॥ ३ ॥
एकासनगतौ तत्र जनार्दनयुधिष्ठिरौ ।
वैडूर्यहेमरुचिरां चक्राते स्वांशुभिः सभाम् ॥ ४ ॥
अजातशत्रावचिरान्मित्रेऽभ्युदयशालिनि ।
विकाशं भेजिरे नेत्रशतपत्राणि भूभुजाम् ॥ ५ ॥
अथावदद्घनश्यामः कौस्तुभांशुतडिद्घनः ।
नर्तयन्भवनोद्याननीलकण्ठानिवाच्युतः ॥ ६ ॥
स बभौ स्वच्छदशनच्छायाछुरितदिङ्मुखः ।
पाञ्चजन्यस्य किरणान्निपीतान्विकिरन्निव ॥ ७ ॥
विदितं राजसिंहानां यदेतत्पुनरुच्यते ।
तद्दीर्घसंभृतस्यान्तर्मन्युवेगस्य जृम्भितम् ॥ ८ ॥
गणना नृपमध्येऽस्मिन्न शक्या कौरवागसाम् ।
कृष्णाकचग्रहो येषां केतुभूतः प्रकाशते ॥ ९ ॥
तथापि सामसाध्येऽर्थे न दण्डः सद्भिरिष्यते ।
को हि हस्तावचेयेषु पद्मेषु परशुं क्षिपेत् ॥ १० ॥
श्रुत्वैतदूचे हलभृत्कैलासधवलच्छविः ।
क्षीरोद इव शीतांशुकला दन्तांशुभिः क्षिपन् ॥ ११ ॥
यदाह जगतामेष बान्धवः कमलाधवः ।
तदेव मतमस्माकं क विना साम सिद्धयः ॥ १२ ॥
साध्यान्साम्ना परान्हत्वा लक्ष्मीमण्डनदर्पणम् ।
पश्चात्तापविनिःश्वासैः कः कुर्यान्मलिनं यशः ॥ १३ ॥

स्वबन्धुवधलब्धा श्रीः प्रवृत्तापि न शोभते।
स्वकपोलोद्धृतैर्मांसैः श्लिष्टा कृत्तेव नासिका॥ १४॥
क्रूरकर्मार्जिता स्थित्वा श्रीः शिखेवाशुशुक्षणेः।
याति पश्चाद्विधायाशु तमः कश्मलकज्जलैः॥ १५॥
अजातशत्रोर्गेहेषु नन्दन्तः कुरुनन्दनाः।
पार्थाश्च कौरवेन्द्रस्य मोदन्तां हस्तिनापुरे॥ १६॥
धन्या बन्धुगृहोद्याने परस्परमयन्त्रिताः।
यान्ति भुक्तोत्तरास्थाने सुन्दरीनर्मसाक्षिताम्॥ १७॥
मुग्धाङ्गना मधु रहस्तन्त्री मधुरगीतयः।
सुहृद्बन्धुजनैर्गोष्ठी पुण्यकल्पतरोः फलम्॥ १८॥
क्षीणकोशसहायानामुपायोपक्रमद्विषाम्।
नृणां मरणरूढानां प्रथमं समरे रुचिः॥ १९॥
इत्युक्ते रौहिणेयेन सात्यकिः सत्यपौरुषः।
कोपाञ्चितमुखालोलगण्डताण्डविकुण्डलः॥ २०॥
उवाचासिव्रणलुठन्मुक्ताहारेऽथ वक्षसि।
कुर्वन्सितोत्तरीयस्य पुनः पुनरुदञ्चनम्॥ २१॥
अहो दूरपरिभ्रष्टमानं मसृणमुच्यते।
कुतो वा दीनदर्पाणामाक्रान्तिविकटा गिरः॥ २२॥
वधैकभेषजे शत्रौ यत्खिद्यति मनो नृणाम्।
सा ह्यनायासितोदग्रखङ्गानामतिभीरुता॥ २३॥
प्रतिष्ठां छादितभियां हितव्याजाच्छमैषिणाम्।
अलग्नौष्ठाक्षरा वाचो न शृण्वन्ति रणप्रियाः॥ २४॥
मृदवः सुहृदामग्रे मानिनीप्रणये नताः।
परावमर्दकठिनाः शौर्याध्माता हि मानिनः॥ २५॥
अनाकृष्टासिचापानां विस्मृतप्रथितागसाम्।
याच्ञाविहितसाम्ना श्रीश्छिन्नहस्तस्य कङ्कणः॥ २६॥

---

१. 'कल्मष' ख.

मन्त्रिमन्त्रपरित्यक्तमन्युहालाहलः परैः ।
वध्यते राजभुजगः प्रमाणं यस्य भीरवः ॥ २७ ॥
रूढस्नेहाः परार्थेषु न ते शाम्यन्ति कौरवाः ।
यावत्पाण्डवदोर्दण्डपीडां नायाति गाण्डिवम् ॥ २८ ॥
रणलक्ष्मीकटाक्षैस्ते यावत्कर्णान्तगामिभिः ।
न विद्धाः पक्ष्मलैर्बाणैस्तावन्नायान्ति रक्तताम् ॥ २९ ॥
एते क्रोधाग्निसंतापजाततृष्णाः शरा मम ।
नापीत्वा निर्वृतिं यान्ति शोणितं कौरवोरसाम् ॥ ३० ॥
कृष्णापरिभवक्षान्तिस्फूर्जल्लज्जारजोजुषः ।
वाञ्छन्त्यसृङ्नदीस्नानं भीष्मद्रोणकृपा ध्रुवम् ॥ ३१ ॥
उक्त्वेति सात्यकिस्तूर्णं बभूव भ्रकुटीमुखः ।
उद्भूतकालकूटस्य बिभ्राणो रूपमम्बुधेः ॥ ३२ ॥
अथ तद्वचनास्वादलोलमौलिषु राजसु ।
युधिष्ठिरं प्रतिष्ठाय द्रुपदोऽप्यादधे वचः ॥ ३३ ॥
हरिर्यदाह रामश्च स एवाद्यः सतां क्रमः ।
सात्यकिः शौर्यसदृशं धन्यः किं वा प्रभाषताम् ॥ ३४ ॥
अयत्नसाध्यं शंसत्सु यान्ति निर्वाच्यतां बुधाः ।
विना तु शत्रुकान्तास्त्रैर्न तत्क्रोधाग्निनिर्वृतिः ॥ ३५ ॥
राज्ञां दूता विसृज्यन्तां कृतकं साम चार्थ्यताम् ।
दत्त्वा स्थानद्वये पादौ विचिन्त्यैकं समाश्रयेत् ॥ ३६ ॥
आनीयतां धृष्टकेतुः सेनाबिन्दुश्च भूपतिः ।
भगदत्तः स चेन्द्रस्य दैत्यसंग्रामबान्धवः ॥ ३७ ॥
शल्यश्च शत्रुशल्याभो जयत्सेनश्च मागधः ।
केकया भ्रातरः पञ्च युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ ३८ ॥
इत्युक्त्वा द्रुपदो राजा विरराम धियां निधिः ।
कृष्णस्यानुमते दूता विसृष्टाश्च ययुर्नृपान् ॥ ३९ ॥

ततो मुरारेर्वचसा पुरोहितमनल्वणम् ।
साकारमोजसां राशिं द्रुपदो निजमब्रवीत् ॥ ४० ॥
द्विजेन्द्र कौरवेन्द्रोऽसौ गत्वा साम त्वयार्थ्यताम् ।
अविबन्धेन यावन्न सैन्यमायाति पूर्णताम् ॥ ४१ ॥
वक्तुं त्वमेव जानीषे विचित्रं लघु सारवत् ।
इति पाञ्चालराजेन विसृष्टः स कुरून्ययौ ॥ ४२ ॥
गते तस्मिन्मधुरिपुर्वृष्णिवीरैः सहापरैः ।
आमन्त्र्य पाण्डुतनयान्मात्स्यं च द्वारकां ययौ ॥ ४३ ॥
अतृप्ता दर्शने तस्य पार्थाः संस्तम्भ्य मानसम् ।
उद्योगं बान्धवगिरा चक्रिरे बलसंग्रहे ॥ ४४ ॥
अत्रान्तरे धार्तराष्ट्रः श्वेताश्वश्च रणोत्सुकः ।
जग्मतुः केशवं तुल्यं साहाय्यं याचितुं रणे ॥ ४५ ॥
तौ द्वारकां समासाद्य रत्नैर्भ्राजिष्णुमन्दिराम् ।
अमात्यैः कौरवस्येव समन्तादभिराजिताम् ॥ ४६ ॥
अन्तःपुरं विविशतुः शौरेः केलीगृहं श्रियः ।
नीलरत्नांशुभिर्व्याप्तं धूपधूमशिखायितैः ॥ ४७ ॥
तौ शयानं ददृशतुस्तत्र केशिनिसूदनम् ।
स्वच्छस्फटिकपर्यङ्के क्षीरार्णव इवापरे ॥ ४८ ॥
शनैर्निद्रायमाणस्य शीर्षान्ते तत्र कौरवः ।
उपाविशत्फल्गुणोऽपि चरणाम्बुजयोः पुरः ॥ ४९ ॥
ततः प्रबुद्धो भगवान्ददर्शाग्रे धनंजयम् ।
श्लिष्टाञ्जलिपुटस्पृष्टकिरीटं विकटद्युतिम् ॥ ५० ॥
कृताभिवादनं पृष्ट्वा कुशलं सव्यसाचिनम् ।
शय्योपधानलग्नांसमपश्यच्च सुयोधनम् ॥ ५१ ॥
ताभ्यामभ्यर्थितो युद्धे सहायोऽस्तु भवानिति ।
परावृत्यावदद्देवः कौरवाभिमुखाननः ॥ ५२ ॥

प्राप्तस्तावद्भवान्पूर्वं चरमं श्वेतवाहनः ।
पूर्वसंदर्शनात्किंतु पार्थ एव वृणोति माम् ॥ ५३ ॥
अक्षौहिणी च वृष्णीनामयोद्धा चास्मि भूपते ।
द्वे भागे विदिते तुल्ये गृहाणाक्षौहिणीमतः ॥ ५४ ॥
इत्युक्तः शौरिणा हृष्टस्तथेत्यूचे स्मिताननः ।
मन्यमानोऽधिकं भागं वृष्णिसेनां सुयोधनः ॥ ५५ ॥
कृतवर्ममुखैर्गुप्तां तमादाय वरूथिनीम् ।
केशवेनाभ्यनुज्ञातः स ययौ हस्तिनापुरम् ॥ ५६ ॥
अर्जुनोऽपि हरिं लब्ध्वा वचसा त्यक्तसंगरम् ।
बद्धप्रतिज्ञं सारथ्ये पृथ्वीलाभममन्यत ॥ ५७ ॥
ततः कृष्णं समामन्त्र्य कृष्णश्च श्वेतवाहनः ।
युधिष्ठिरान्तिकं प्रायादल्पशीघ्रपदानुगः ॥ ५८ ॥
अत्रान्तरे धर्मसूनोः साहाय्ये शल्यमागतम् ।
जहार कौरवस्तुल्यच्छन्नसन्मानभोजनैः ॥ ५९ ॥
नृत्यगीतैर्बहुविधैर्माल्यरत्नवरांशुकैः ।
राजार्हैरुपचारैश्च तैस्तैः पथिषु कल्पितैः ॥ ६० ॥
आदौ स सेवितस्तेन प्रतिपन्नः सहायताम् ।
दुःखं ययौ धर्मसुतं लज्जाकुटिलकन्धरः ॥ ६१ ॥
युधिष्ठिरेण विनयात्पूजितः सोऽभ्यधात्पुनः ।
हरणं कौरवेन्द्रेण व्याजसंमानभोजनैः ॥ ६२ ॥
द्यूते कृष्णापरिक्लेशं वनवासादि यन्त्रणाम् ।
श्रुत्वा युधिष्ठिराद्दुःखं कथान्ते मद्रपोऽवदत् ॥ ६३ ॥
पुरा त्रिशिरसं शक्रः सुतं त्वष्टुः प्रजापतेः ।
अघातयत्तपस्यन्तमुग्रं तद्व्रतशङ्कितः ॥ ६४ ॥
ततः क्रुद्धोऽसृजत्त्वष्टा पुत्रं वृत्राभिधं पुनः ।
तपसा येन विजिताः सुराः शर्म न लेभिरे ॥ ६५ ॥

समरे वज्रिणं वीरं कवलीकृत्य हेलया।
निर्विकाराननस्तस्थौ सुरसंहारदीक्षितः॥ ६६॥
विधातृदिष्टया तस्मिञ्जृम्भया विनताननें।
संकोचिताङ्गः सहसा निर्ययौ त्रिदशेश्वरः॥ ६७॥
ततः शरणमभ्येत्य विष्णुं जिष्णुं सुरद्विषाम्।
अवाप तद्वधोपाये मन्त्रं बलनिसूदनः॥ ६८॥
साम्ना सख्यं समादाय स वृत्रेण तरस्विना।
अचिन्तयत्सदा रन्ध्रं गूढं तस्य निपातने॥ ६९॥
अथ संध्यासमाधिस्थं शक्रो विष्णोरनुज्ञया।
वज्रगर्भेण फेनेन सोऽवधीद्वृत्रमुत्कटम्॥ ७०॥
तस्मिन्हते समाक्रान्तो घोरया ब्रह्महत्यया।
न क्वचित्प्रत्ययं लेभे शक्रश्चक्राकुलाशयः॥ ७१॥
स पापविपरीतात्मा गत्वातिविपुलं सरः।
मृणालबालनिलयो बभूवानुशयाकुलः॥ ७२॥
ततः शक्रपदे राजा नहुषो वासवाधिकः।
सुरैः ससिद्धमुनिभिर्वृतः शून्ये सुरालये॥ ७३॥
स शचीं प्रार्थयामास नवैश्वर्यविमोहितः।
लब्ध्वा महत्पदं मूर्खाः सेवन्ते नाशमात्मनः॥ ७४॥
सा सती बलिना तेन याच्यमाना पुनः पुनः।
गुरुं बृहस्पतिं पत्युः प्रययौ शरणं शची॥ ७५॥
सा गत्वा तद्गिरा दूरमुपसृत्य प्रदर्शितम्।
सरस्तदन्तः प्रच्छन्नं ददर्श मरुतां पतिम्॥ ७६॥
प्रेयस्या विषमस्थोऽसौ दृष्टो निःश्वस्य दुःखितः।
उवाच ज्ञानवृत्तान्तस्तामस्रुलुलितेक्षणाम्॥ ७७॥
दुर्मदोऽसौ महाकोपो नहुषो राजकुञ्जरः।
न विनाशयितुं शक्यो बलात्कमललोचने॥ ७८॥

गत्वा त्वं युक्तिमास्थाय ब्रूहि तं मन्मथान्तरम्।
सप्तर्षिस्यन्दनारूढः स्वैरमागच्छ मामिति ॥ ७९ ॥
इति भर्त्रा समादिष्टा पौलोमी छन्नचारिणी।
तामेव विदधे तूर्णं नहुषेणैत्य संविदम् ॥ ८० ॥
ततो मुनिरथं कृत्वा व्रजन्नहुषदेवराट्।
सर्पेति चरणाग्रेण त्वरितोऽगस्त्यमस्पृशत् ॥ ८१ ॥
कोपान्महामुनेस्तस्य शापेन पतितोऽथ सः।
अवाप सर्पतामेव यस्त्वया मोचितः पुरा ॥ ८२ ॥
नदीस्त्रीवृक्षशैलेषु गुरुवाक्यात्पुरंदरः।
उत्ससर्ज ततः स्वस्थो ब्रह्महत्यामनाकुलः ॥ ८३ ॥
अभ्यर्थितोऽत्र त्रिदशैर्गुरुवाक्यादकल्मषः।
निजं राज्यमवाप्येन्द्रो ननन्द दयितासखः ॥ ८४ ॥
आख्यानमिन्द्रविजयं श्रुत्वेदं विजयोद्यमे।
जयं लभन्ते नियमादतस्ते कथितं मया ॥ ८५ ॥

इन्द्रविजयः ॥ १ ॥

इत्युक्तं मद्रराजेन निशम्य विजयैषिणा।
विनयावनतः स्वैरं व्याजहार युधिष्ठिरः ॥ ८६ ॥
कुरुपक्षाश्रितेनापि कार्यं संपाद्यतां त्वया।
कुर्वता सूतपुत्रस्य तेजोवधविगर्हणाम् ॥ ८७ ॥
तथेत्यथ प्रतिश्रुत्य शल्यः प्रायात्कुरून्प्रति।
दिशन्भुवनसंनाहं गजगण्डालिखण्डलैः ॥ ८८ ॥
अत्रान्तरे पाण्डुसुतानाययौ गरुडध्वजः।
सात्यकिश्चेकितानश्च जयत्सेनश्च मागधः ॥ ८९ ॥
केकया धृष्टकेतुश्च कुन्तिभोजश्च भूपतिः।
कुर्वन्तो विपुलानीकैर्निःसंचारां वसुंधराम् ॥ ९० ॥
वाहिन्यस्ता गजग्राहाः शस्त्रवीचीविशृङ्खलाः।
प्रविश्य पार्थसैन्याब्धिं ययुर्दुर्लक्ष्यतामिव ॥ ९१ ॥

शनैः प्रवृद्धसैन्येषु पाण्डवेषु परेषु च ।
कुरुराजसभां धीरो विवेश स पुरोहितः ॥ ९२ ॥
भीष्मकर्णकृपद्रोणशल्यबाह्लिकसेविताम् ।
प्रविश्य लेभे सत्कारं राजसिंहगुहां सभाम् ॥ ९३ ॥
स पृष्ट्वानामयं सर्वान्क्रमावाप्तवचःक्रमः ।
प्रोवाच प्रतिभोन्मेषनिर्विशङ्कमतिर्द्विजः ॥ ९४ ॥
धृतराष्ट्रस्य पाण्डोश्च क्रमप्राप्ता यथा मही ।
तन्नाम विदितं लोके यथा चात्मा तथात्मजः ॥ ९५ ॥
भवद्भिः स्वेच्छया दत्तामपि पार्थः कृशां श्रियम् ।
निनाय पूर्णतां शुक्लपक्षश्चन्द्रकलामिव ॥ ९६ ॥
यथास्य सा हृता नैव तद्वक्तुं मतमेति नः ।
अविस्मृतनिकाराणां न हि मामसमर्थता ॥ ९७ ॥
वनवासावधिः पूर्णश्छन्नवासोऽतिवाहितः ।
पितामहपितृव्यैर्नो वृत्तिः स्वांशेन कल्प्यताम् ॥ ९८ ॥
इति यौधिष्ठिरं विप्रः संदेशं विनिवेद्य सः ।
इङ्गितज्ञो नरेन्द्राणां वक्त्रेषु दृशमादधे ॥ ९९ ॥
ततः शान्तनवो धीमानुवाचानन्दनिर्भरः ।
दिष्ट्या शमार्थिनः पार्था दिष्ट्या नेच्छन्ति संगरम् ॥१००
दिष्ट्या गाण्डीवदहनं न प्रविष्टा महारथाः ।
दिष्ट्या सर्वे कृतान्तस्य विस्मृताः पृथिवीभुजः ॥ १०१ ॥
इति ब्रुवाणे गाङ्गेये कर्णः कोपादभाषत ।
संरम्भस्रस्तवस्त्राग्रनियमालोलदोर्द्रुमः ॥ १०२ ॥
विजिताश्चानुकम्प्याश्च याचन्ते यदि पाण्डवाः ।
गम्भीरघोषगर्भः किं प्रहर्षस्ते पितामह ॥ १०३ ॥
उच्चैः क्रियन्ते स्तुतिभिः सर्वदा पाण्डवास्त्वया ।
तत्सहस्रगुणाः सन्ति देशे देशे महारथाः ॥ १०४ ॥

इति कर्णवचः श्रुत्वा भीष्मः स्मितमुखोऽब्रवीत् ।
अहो नु वल्लभो मन्त्री हितमाभाषसे प्रभोः ॥ १०५ ॥
न शक्ताः समरे स्थातुं न चेच्छन्ति शमं खलाः ।
भ्रष्टोभयपदा नूनं पैशून्यैकान्तवृत्तयः ॥ १०६ ॥
चित्रं नेच्छसि सौहार्दमपि दृष्टः पराक्रमः ।
राधेयघोषयात्रायां गोग्रहे च स्वयं त्वया ॥ १०७ ॥
इति वादिनि गाङ्गेये प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ।
विमृष्ठो(ष्यो)वाच विनयादनुमान्य पितामहम् ॥ १०८ ॥
अमीषां भूमिपालानां कृत्स्नस्य च कुलस्य नः ।
श्रेयः शान्तनवेनोक्तं सत्यमायतिदर्शिना ॥ १०९ ॥
गच्छ संजय राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
आसाद्य मद्गिरा ब्रूहि येन सौहार्दमिच्छति ॥ ११० ॥
न यस्य चिन्तयित्वापि किंचित्पश्यामि किल्बिषम् ।
स धीमान्धर्मतनयस्तत्तद्वाच्यस्त्वयोचितम् ॥ १११ ॥
इति वैचित्रवीर्येण गावल्गानेरुदारधीः ।
आदिष्टः पाण्डुतनयान्प्रययौ सपुरोहितः ॥ ११२ ॥
उपप्लवविनष्टान्स रथेन जवशालिना ।
पाण्डवान्प्राप्य शनकैः सभाभवनमाविशत् ॥ ११३ ॥
स युधिष्ठिरमभ्येत्य कृष्णभीमधनंजयैः ।
चेदिसृञ्जयपाञ्चालमत्स्यमागधकेकयैः ॥ ११४ ॥
विराजितां सभां भास्वत्स्वप्रभाभरणाननाम् ।
प्रणनाम निजं नाम संजयः परिकीर्तयन् ॥ ११५ ॥
कुशलं बान्धवकुले पृष्टोवाच ततो नृपः ।
अप्यस्माकं सभार्याणां स्मरन्ति कुरुपुंगवाः ॥ ११६ ॥
अपि संजय वैराग्नेः प्रवृद्धस्य शमाम्बुभिः ।
प्रतीकारपरो राजा सामज्येष्ठो ह्युपक्रमः ॥ ११७ ॥

अपि नारभते कर्म येनानुशयतापितः ।
म्लानीकरोति निःश्वासैः कीर्तिमुक्तावलीं मुहुः ॥ ११८ ॥
माद्यद्गजघटाभोगविस्तीर्णां श्रियमात्मनः ।
अपि वीक्ष्य न तादृंशि वेत्यायूंषि वहन्त्यसौ ॥ ११९ ॥
अप्यस्मान्बन्धुभावेन वीक्ष्य(क्ष)माणोऽम्बिकासुतः ।
कुलैकनाशपिशुने न पुत्रवचने स्थितः ॥ १२० ॥
श्रुत्वैतत्संजयो राज्ञः प्रसन्नमधुरा गिरः ।
उवाच साधु सर्वत्र वर्तते कौरवेश्वरः ॥ १२१ ॥
क्षमावरवधूहाराः कुरवो गतकिल्बिषाः ।
वर्तन्ते यद्ययुद्धेन भवान्संतोषमेष्यति ॥ १२२ ॥
न महान्तः प्रशंसन्ति युद्धं संशयपञ्जरम् ।
मित्रबन्धुक्षयात्प्राप्तो जयोऽप्यत्र पराजयः ॥ १२३ ॥
अथवा मन्युना व्याप्तो वर्तसे यदि निष्कृपः ।
तद्वृथैवानुभूताः किं वनवासादियन्त्रणाः ॥ १२४ ॥
यदि धर्मः प्रमाणं ते न स्यात्सरलचेतसः ।
तदैव कुरवः सर्वे न स्युर्भीमार्जुनक्रुधा ॥ १२५ ॥
सर्वक्षयफले युद्धे विभूत्यै मा कृथा मतिम् ।
अलोभाभरणा एव शोभन्ते त्वादृशां श्रियः ॥ १२६ ॥
संजयेनेत्यभिहिते धर्मसूनुरभाषत ।
दन्तत्विषा प्रकटयन्स्वच्छं निजमिवाशयम् ॥ १२७ ॥
युद्धैषिणीं कदा वाचमस्माकं श्रुतवानसि ।
लोकसंहारचकितो नैवं तदभिभाषसे ॥ १२८ ॥
निजा श्रीरपरित्याज्या रक्षणीयाश्च बान्धवाः ।
अस्मिन्दोलाचले कार्ये प्रमाणं नो जनार्दनः ॥ १२९ ॥
इत्युक्ते धर्मराजेन बभाषे कमलाधवः ।
युष्मदायत्तमधुना युद्धं संजय वा मम ॥ १३० ॥

अप्ययुद्धरुचो यावद्ग्रामैः पञ्चभिरर्थिनः ।
पाण्डवा यदि नामीषां सम्यग्वर्तेत कौरवः ॥ १३१ ॥
अतोऽन्यथा तु गाण्डीवनिःसृतैः शरमण्डलैः ।
कबन्धताण्डवोच्चण्डां निजां द्रक्ष्यस्यनीकिनीम् ॥ १३२ ॥
इति शौरेर्वचः श्रुत्वा सानुजस्य च भूपतेः ।
कुरून्प्रति ययौ तूर्णमनुज्ञां प्राप्य संजयः ॥ १३३ ॥
स गत्वा हास्तिनपुरं धृतराष्ट्रस्य मन्दिरम् ।
दिनान्तेऽध्वपरिश्रान्तो द्वाःस्थेनावेदितोऽविशत् ॥ १३४ ॥
निवेद्य कुशलं तस्मै पाण्डवानां महौजसाम् ।
प्रातर्वक्तास्मि तद्वाक्यमित्युक्त्वा स्वगृहं ययौ ॥ १३५ ॥
संजययानम् ॥ २ ॥

तस्मिन्गते शङ्कमानो विनिद्रोऽनुशयाकुलः ।
आनाय्य विदुरं राजा पप्रच्छ हितमात्मनः ॥ १३६ ॥
गत्वा पाण्डुसुतान्वीरान्प्रत्यायातोऽद्य संजयः ।
जाने नैतद्वचः प्रातः सभायां किं नु वक्ष्यति ॥ १३७ ॥
एतच्छ्रुत्वावदत्क्षत्ता राजन्किं परितप्यसे ।
धीमतो विबुधस्यापि किं ते व्यसनमागतम् ॥ १३८ ॥
नाकृतार्थो लभेन्निद्रां कामीवादुर्लभाङ्गनः ।
दुर्बलो बलिनाक्रान्तश्चौरो वा गणितान्तरः ॥ १३९ ॥
निःसंतोषः परस्वेषु न कश्चित्कुरुते मतिम् ।
गाढतृष्णाप्रतप्तानां दुर्वारो हि प्रजागरः ॥ १४० ॥
कल्याणशीलाः संघर्षहर्षक्रोधेन चोज्झिताः ।
चिन्ताज्वरेण स्पृश्यन्ते न हि नाम मनीषिणः ॥ १४१ ॥
विकारो लक्ष्यते येन न संपत्सु विपश्चिता ।
कृच्छ्राणि संतरेद्येन तत्पाण्डित्यं प्रचक्षते ॥ १४२ ॥
समस्तसंशयावासमनर्थायतनं महत् ।
तमःप्रसादनं घोरं प्रपद्यन्ते न पण्डिताः ॥ १४३ ॥

मन्त्रे मतिर्भये धैर्यं व्यवहारे प्रगल्भता।
पाण्डित्यमेतदुचितं शुकपाठस्ततोऽन्यथा॥ १४४॥
गुणानुरागो विनतिर्विवेकः साधुसंगमः।
असंमोहश्च कार्येषु स्वभावोऽयं विपश्चिताम्॥ १४५॥
वृत्तिहीनोऽपि नाकार्यं न दर्पं बलवानपि।
न दुःखितोऽपि संतापं भजते यः स पण्डितः॥ १४६॥
प्रतिभावान्समुन्नीय युक्तं वदति संसदि।
अनिन्द्यं कुरुते यश्च स विद्वानिति गण्यते॥ १४७॥
परोपकारचतुराः परायासासहिष्णवः।
दुर्लभाः किल लोकेऽस्मिन्प्रियवाचो विपश्चितः॥ १४८॥
धिक्तान्मूर्खान्मदक्रोधलोभमोहमनोभवैः।
ये नृत्यन्ते यथाकामं यन्त्रपुत्रकवत्सदा॥ १४९॥
किं तैर्विवेकरहितैर्निपतद्भिः पदे पदे।
आयासो जीवितं येषां निधनं च प्रियाशिषः॥ १५०॥
मूर्खः सर्वज्ञतामानी वित्तहीनो महाशयः।
अप्रभुः कोपकटुको मूढः कैर्न विडम्ब्यते॥ १५१॥
ये चानिमित्तपिशुना ये च दोषावलोकिनः।
अप्रशस्तान्खलान्कस्तान्घूकानिव विसर्जयेत्॥ १५२॥
वृद्धिं यद्याति सहसा मूढानां विद्धि तद्गतम्।
पर्यन्तकाले दीपस्य बहुलीभवति द्युतिः॥ १५३॥
असत्यमलिना वाणी कार्पण्यमलिनं मनः।
मात्सर्यमलिना दृष्टिर्न भवत्यदुरात्मनाम्॥ १५४॥
कुलान्तकं त्यज सुतं मा स्वधर्माध्वनीनशः।
धर्मात्प्रियतरं नान्यत्सत्याच्च सततं सताम्॥ १५५॥
पुरा विरोचनो दैत्यः स्व(सु)धन्वा चाङ्गिरःसुतः।
केशिन्या देवकन्याया मन्दिरं सह जग्मतुः॥ १५६॥

न्यस्ते हेमासने तत्र तयोः संघर्षशालिनोः।
वयं श्रेष्ठा इति मिथो विवादः समजायत ॥ १५७ ॥
जीवितं पणमादाय ततस्तौ जातमत्सरौ।
विरोचनस्य पितरं प्रह्लादं द्रष्टुमापतुः ॥ १५८ ॥
ताभ्यां निवेद्य वृत्तान्तं दृष्टः संस्पृष्टसंशयम्।
प्रह्लादः पुत्रमवदन्न सत्यं हर्तुमुत्सहे ॥ १५९ ॥
इत्युक्ते दैत्यराजेन प्रशंसन्सत्यशीलताम्।
तुष्टोऽस्य विजितं पुत्रं स्व(सु)धन्वा स्वयमत्यजत् ॥ १६० ॥
स्वयं पणीकृतप्राणमपि पुत्रं निरस्य सः।
ररक्ष धर्ममर्यादां प्रह्लादः सत्यभूषणः ॥ १६१ ॥
विनयाभरणा लक्ष्मीरार्जवाभरणं मनः।
वाणी च सत्याभरणा न हि नामाकृतात्मनाम् ॥ १६२ ॥
न सत्यं पृथिवीपाल भूम्यर्थे हातुमर्हसि।
सत्यमेव हि पाथेयं संसारविषमाध्वनि ॥ १६३ ॥
यथा यथा मतिः पुंसां कल्याणाभिनिवेशिनी।
तथा तथा प्रतिपदं सूते निखिलसंपदः ॥ १६४ ॥
हता सभा वृद्धहीना वृद्धाश्चाधर्मवादिनः।
धर्मश्च सत्यरहितः सत्यं च कलिसंश्रयम् ॥ १६५ ॥
जन्मान्तरेऽप्यसुखदं घोरमायतिदर्शिनः।
न पश्चात्तापजननं विबुधाः कर्म कुर्वते ॥ १६६ ॥
हंसरूपः पुरात्रेयः साध्यैः पृष्टो महीश्वरः।
उवाच संपदां पात्रं धीरा विजितमन्यवः ॥ १६७ ॥
न गिरो मर्मभेदिन्यः सभ्रूभङ्गाश्च नो दृशः।
न विकाराश्च कटुका भवन्त्यमलचेतसाम् ॥ १६८ ॥
कर्तव्यमिति यत्कृत्यं संक्षेपेण समाप्यते।
न तेषां रज्जुदीर्घेयं प्रसक्तानुप्रसक्तिका ॥ १६९ ॥

न सेव्या धनिनो नीचा नानुगम्या मदोद्धताः।
न कार्याः सुहृदो लुब्धा नाक्षेप्या बलशालिनः॥ १७० ॥
राजन्सुयोधनस्नेहात्किल्बिषे मा मनः कृथाः।
तमो हि मरणादूर्ध्वं लम्बमानमनैशिकम्॥ १७१ ॥
अनागतेषु दोषेषु यो न जानाति संवृतिम्।
व्यसने संनिपतितो विवशः स करोति किम्॥ १७२ ॥
प्रजागरे विदुरवाक्यम्॥ ३ ॥
विदुरेणेत्यभिहिते निःश्वस्योवाच भूपतिः।
जयं धर्मानुजं जाने किंतु त्याज्यो न मे सुतः॥ १७३ ॥
विधातृविहितं नाम कोऽतिवर्तितुमीश्वरः।
भवितव्यतयादिष्टं सत्यं न न भविष्यति॥ १७४ ॥
पुरा न मृत्युरस्तीति श्रुतं गूढं वचो मया।
कथं तदपि मे क्षत्तः संशयं छेत्तुमर्हति॥ १७५ ॥
तच्छ्रुत्वा विदुरोऽवादीच्छूद्रोऽहं कथमीश्वरः।
वक्तुं गुह्यविदां गुह्यं श्रुतिगर्भमवैदिकः॥ १७६ ॥
सनत्सुजातो योगीन्द्रो बाल एव सनातनः।
मत्स्मृतोऽद्य समभ्येत्य त्वद्वाक्यं प्रतिभाषताम्॥ १७७ ॥
अभिधायेति तं क्षत्ता सस्मार ध्यानमास्थितः।
ध्यातमात्रश्च सोऽभ्येत्य पृष्टः प्रोवाच भूभुजम्॥ १७८ ॥
क्रोधोऽन्तकः सर्वमिदं निहन्ति य एष पुंसां वदनादुदेति।
विमोहकामाञ्जलिना जनौघं पिबन्नशेषं मरणं न मृत्युः॥ १७९ ॥
प्रौढारिषड्वर्गमयोऽन्तरस्थो मृत्युर्नराणां शमनो न मृत्युः।
जन्मैव मृत्युः स यतोऽस्ति तस्मिञ्जन्मन्यपेते न हि मृत्युरस्ति॥ १८०
जयन्ति विप्रा मरणं न नाम शुष्कक्रियामात्रनिषण्णचित्ताः।
छन्दांसि तन्नैव निवारयन्ति न तीर्थसेवा न तपो न यज्ञः॥ १८१
निरत्ययं निर्वृतिधामशोकहर्षातिरिक्तातिगुणत्रयं ये।
भजन्ति तेषाममृतं स्वसंवित्क्रोधस्तु मूर्खान्समुपैति मृत्युः॥ १८२ ॥

क्रोधस्पृहाशोकतृषाभिमानलोभाभ्यसूयाः सजुगुप्सितेर्ष्याः।
कामो विवित्सा च विमोहयुक्ता दोषा नृणां द्वादशघोरमृत्युः ॥१८३॥
तपो व्रतेज्यानियमानिबन्धः पराक्षरस्याधिगमेन मोक्षः।
प्रतिष्ठितं न क्वचिदित्सुतारा सूर्याग्नितोयात्परमाक्षरं तत् ॥ १८४ ॥
यच्छुक्रतो ब्रह्ममहत्प्रकाशं याते मृते द्यौर्विदिशो दिशश्च।
यत्प्राणितो राजति खे विवस्वान्सनातनो योगिवरैः स मृग्यः ॥१८५॥
जन्मन्युदस्ते यदुपैति मृत्युः पृष्टे च शुक्रोच्चरितः प्रकाशे।
योगीन्द्रदृश्येऽमृतमाप्नुवन्ति तस्मान्न मृत्युः कुरुपुंगवास्ति ॥ १८६ ॥

उक्त्वेति भास्वराकारः पीयूषकिरणाननः।
सनत्सुजातो नृपतिं समामन्त्र्य तिरोदधे ॥ १८७ ॥

सनत्सुजातम् ॥ ४ ॥

अथ प्रभाते विपुलां रत्नासनवतीं सभाम्।
धृतराष्ट्रोऽविशद्भीष्मकृपद्रोणादिभिः सह ॥ १८८ ॥
ततः प्रविविशुर्बन्दिगीयमानपराक्रमाः।
भगदत्तादयो भूपा मौलिपिञ्जरिताम्बराः ॥ १८९ ॥
विबभुस्ते मरकतस्तम्भश्यामे सभातले।
नलिनीवनसच्छाये राजहंसा विलासिनः ॥ १९० ॥
स्फुरत्कङ्कणरत्नांशुनखरास्ते चकाशिरे।
राजसिंहाः सितोष्णीषस्फारकेसरविभ्रमाः ॥ १९१ ॥
ततः कर्णान्तसंसर्पि चामरो मदमन्थरः।
श्रीमान्सुयोधनो मत्तः कुञ्जरेन्द्र इवाविशत् ॥ १९२ ॥
हेमासनाधिरूढेषु तेषु भ्राजिष्णुमौलिषु।
मेरुकूटोपविष्टेषु राजत्सु त्रिदशेष्विव ॥ १९३ ॥
संजयः कुरुराजस्य प्रविश्योपाविशत्पुरः।
स्मयमानो मुहुः पश्यन्समाजं जगतीभुजाम् ॥ १९४ ॥
प्रत्यागतः पाण्डवेभ्यः किं नु वक्ष्यति संजयः।
इत्यभूद्भूमिपालानां कोऽपि कौतुकविभ्रमः ॥ १९५ ॥

धृतराष्ट्रः क्षणं ध्यात्वा विवक्षुमथ संजयम् ।
पप्रच्छ पार्थसंदेशं जातनेत्रः श्रुताविव ॥ १९६ ॥
पूर्वं गावल्गने ब्रूहि किमाह स धनंजयः ।
यशः खाण्डवतुष्टोऽग्निर्यस्य बन्दीव गायति ॥ १९७ ॥
कालिकेयवधे यस्य स्वर्गोद्यानशिखण्डिषु ।
गाण्डीवध्वनिरुच्चण्डताण्डवाचार्यतां गतः ॥ १९८ ॥
इति पृष्टो नृपतिना संजयः प्रत्यभाषत ।
श्रूयतां सुहृदां मध्ये किरीटी मां यदभ्यधात् ॥ १९९ ॥
पितामहस्य द्रोणस्य कृपस्य कृतवर्मणः ।
द्रौणेर्मद्राधिनाथस्य शकुनेर्बाह्लिकस्य च ॥ २०० ॥
मन्त्रिणः सूतपुत्रस्य सर्वेषां च महीभुजाम् ।
संनिधौ पितुरग्रे च श्रावयेथाः सुयोधनम् ॥ २०१ ॥
कृपालोर्धर्मराजस्य राज्यं त्वं चेन्न मुञ्चसि ।
तदयं तव गाण्डीवप्रणयी मद्भुजो गुरुः ॥ २०२ ॥
गदानिर्भिन्नमत्तेभकुम्भकूटसमुद्गते ।
दुस्तरे रुधिरावर्ते भीमं द्रक्ष्यसि संगरे ॥ २०३ ॥
रथोद्धूतरजःपुञ्जैः प्रसर्पन्महिषाविव ।
करिष्यतस्ते सेनासु यमविक्रीडितं यमौ ॥ २०४ ॥
रजस्वलाः कम्पमाना दारयन्पृतनास्तव ।
कृष्णाकोपप्रतिकृतं धृष्टद्युम्नो विधास्यति ॥ २०५ ॥
धनुःशिखः स्फुरद्बाणस्फुलिङ्गवलयाकुलः ।
यास्यत्येवारिगहने शिखण्डी धूमकेतुताम् ॥ २०६ ॥
भग्ने महारथघटाबन्धे सात्यकिसायकैः ।
विद्रुताः कुरुवाहिन्यो यास्यन्त्येव सहस्रधा ॥ २०७ ॥
वीरवक्त्राब्जपतिताः सौभद्रस्य शिलीमुखाः ।
भविष्यन्ति कुरुस्त्रीणां व्यक्तं वैधव्यसाक्षिणः ॥ २०८ ॥

स्थास्यन्ति ते कथं नाम येषां युद्धमुपस्थितम् ।
चैद्येन कुन्तिभोजेन मत्स्येन द्रुपदेन च ॥ २०९ ॥
द्रक्ष्यन्ति मे रथे दृप्तं कुरवः कपिकुञ्जरम् ।
विश्वकर्मकृतां मायां भूतसङ्घे बिभर्ति यः ॥ २१० ॥
घोरः कहकहः शब्दः श्रूयते यस्य गर्जितः ।
कल्पान्ते जृम्भमाणस्य वह्नेरिव दिधक्षतः ॥ २११ ॥
सारथिर्यस्य भगवान्स्वयं कैठभसूदनः ।
स रथस्तूर्णमायातो वार्यतां यदि शक्यते ॥ २१२ ॥
भग्नं कर्णरथं दृष्ट्वा मनोरथमिवात्मनः ।
हितानां बान्धवगिरां संस्मर्तासि सुयोधन ॥ २१३ ॥
इति फल्गुणसंदेशे संजयेन निवेदिते ।
तदभूद्भूमिपालानां कपोलपुलकद्युतिः ॥ २१४ ॥
भीष्मस्ततो नदन्मेघगम्भीरां गिरमाददे ।
पूरितामिव तद्वक्त्रैर्बिम्बितैर्मणिभित्तिषु ॥ २१५ ॥
दुर्योधन न जानीषे घोरं व्यसनमागतम् ।
मन्ये कालकटाक्षेण लक्षिताः क्षितिवल्लभाः ॥ २१६ ॥
कृष्णावेकरथे को नु द्रष्टुमुत्सहते पुमान् ।
लोकसंहारपिशुनौ तुल्यौ सूर्याविवोद्यतौ ॥ २१७ ॥
नरनारायणावेतौ विरिञ्चिप्रेरितैः सुरैः ।
अर्थितौ पार्थगोविन्दौ जातौ भूभारशान्तये ॥ २१८ ॥
कालखञ्जाः सपौलोमा हिरण्यपुरवासिनः ।
हता नरावतारेण पार्थेनेत्याह नारदः ॥ २१९ ॥
कर्णस्य कर्णमधुराः समाकर्ण्य गिरो मुहुः ।
जातोऽयं दर्पमोहस्ते येन पृथ्वी विनङ्क्ष्यति ॥ २२० ॥
तिष्ठन्ति विभवेष्वेव राज्ञां धूर्ताः प्रियंवदाः ।
व्यसनानिलपाते तु तूलवद्यान्ति ते दिशः ॥ २२१ ॥

यैरेव पात्यते मुग्धः स्वामी दुर्नयसंकटे ।
जडोऽयमिति तैरेव दूरस्थैरुपहस्यते ॥ २२२ ॥
लक्ष्मीः कमलिनी भृङ्गा राज्यचन्दनभोगिनः ।
नावसानेषु दृश्यन्ते सुखकाननबर्हिणः ॥ २२३ ॥
हनिष्यामि रणे पार्थान्गिरं कर्णो ब्रवीति यत् ।
दृष्टं तद्घोषयात्रायां गोग्रहे च स्वयं त्वया ॥ २२४ ॥
इति शान्तनवेनोक्ते श्वसन्वैकर्तनोऽब्रवीत् ।
समयेऽस्मिन्न मे वक्तुं युज्यते क्षममात्मनः ॥ २२५ ॥
किं कुर्मः समरारम्भो न स्याद्यदि महीपतेः ।
तत्कः सहेत विषमां मर्मविच्छेदिनीं गिरम् ॥ २२६ ॥
इत्युक्त्वा चरणाग्रेण संरम्भान्मणिकुट्टिमम् ।
गाढावलेखिना शाणकोणघृष्टमिवाकरोत् ॥ २२७ ॥
यदा त्वया विरहितं सैन्यं राज्ञो भविष्यति ।
भीष्म योत्स्ये तदेत्युक्त्वा निर्ययावङ्गभूपतिः ॥ २२८ ॥
धृतराष्ट्रस्ततो ध्यात्वा पुनः संजयमब्रवीत् ।
अपि धर्मसुतो राजा शममिच्छति कौरवैः ॥ २२९ ॥
योद्धारस्तत्र के प्राप्ताः कियच्च विपुलं बलम् ।
इति वैचित्रवीर्येण पृष्टः प्रोवाच संजयः ॥ २३० ॥
शममिच्छत्यभिन्नोऽसौ धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
वीरो युद्धं च येनास्य विपुलो बलसंग्रहः ॥ २३१ ॥
इत्युक्त्वा मोहमगमत्संजयो विह्वलाशयः ।
मुहूर्ताच्च समाश्वस्य पुनर्भूपालमभ्यधात् ॥ २३२ ॥
सा सेना पाण्डुपुत्राणां मत्तद्विरददुर्गमा ।
शस्त्रास्त्रवर्षगहना कं नाम न विमोहयेत् ॥ २३३ ॥
भुवि सन्ति गजा नैव हयाश्च वनकुञ्जराः ।
न गजाश्वं रथा नैव तत्रेत्यहमचिन्तयम् ॥ २३४ ॥

सात्यकिर्द्रुपदः शैब्यः शिखण्डी पञ्च केकयाः।
चेकितानो जयत्सेनो युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ २३५ ॥
धृष्टद्युम्नो विराटश्च धृष्टकेतुर्घटोत्कचः।
आर्जुनिर्द्रौपदेयाश्च स्थिता वीरा युयुत्सवः ॥ २३६ ॥
वैचित्रवीर्यः श्रुत्वैतद्विषण्णः पुनरब्रवीत्।
भीमाद्भयं मे नान्यस्मात्तनयानां भविष्यति ॥ २३७ ॥
भीमसेनगदाघातनिर्भिन्नभुजवक्षसाम्।
पश्यामीव पुनः प्राप्तं पुत्राणां निधनं रणे ॥ २३८ ॥
किमन्यदर्जुनशरैर्निरुद्धे व्योममण्डले।
हता अपि न शक्ष्यन्ति मन्ये गन्तुं दिवं नृपाः ॥ २३९ ॥
इत्याम्बिकेये वदति प्रौढामर्षः सुयोधनः।
समाजराजसिंहानां पश्यन्सोत्साहमभ्यधात् ॥ २४० ॥
वक्तुं न युक्तमुचितं निन्द्यं ह्यात्मप्रशंसनम्।
तुल्यकुल्यान्सुतान्पाण्डोरधिकान्केन मन्यसे ॥ २४१ ॥
अक्षौहिण्यः सप्त तेषामेकादश मम स्थिताः।
अथ कस्मादनालोच्य शङ्कसे न पराभवम् ॥ २४२ ॥
लक्षाण्यक्षौहिणीनां वा दीप्तानां शस्त्रचेतसाम्।
गजस्थो भगदत्तो वा तुल्यं मन्ये रणे न वा ॥ २४३ ॥
येषां शान्तनवो गोप्ता द्रोणश्च ससुतो युधि।
तेषां शङ्कास्पदं साक्षादपि मन्ये न वज्रभृत् ॥ २४४ ॥
गण्यो बृहद्बलः शल्यः सैन्धवश्च सबाह्लिकः।
सेनाग्रगा ममैतेषां तुल्यः पार्थेषु मृग्यताम् ॥ २४५ ॥
इत्युक्ते धार्तराष्ट्रेण सखेदो विदुरोऽवदत्।
अहो स्वजनवैरेण विनष्टं भारतं कुलम् ॥ २४६ ॥
पाशबद्धौ खगौ पूर्वं पश्यतः पाशजीविनः।
बलिनौ जग्मतुस्तूर्णं कृत्वा जालं विहायसा ॥ २४७ ॥

व्याधोऽपि तावनुययौ दूरमालोकयन्नभः।
मिथो विभेदात्पतनं शङ्कमानस्तयोर्भुवि ॥ २४८ ॥
ततश्चिरार्त्तौ कलहे जाते चञ्चुनखायुधे।
सह जालेन पतितौ गृहीतौ तेन धीमता ॥ २४९ ॥
एवं कुरूणां भेदेन विनाशोऽयमुपस्थितः।
किमुच्यते कालरात्र्याः प्रत्यासन्नो महोत्सवः ॥ २५० ॥
विदुरेणेति कथिते पाराशर्यः स्वयं मुनिः।
उवाचाभ्येत्य कारुण्याद्गान्धारी च सुयोधनम् ॥ २५१ ॥
पुत्र दत्त्वा निजं राज्यं पार्थेभ्यो रक्ष जीवितम्।
मा गमः स्वकुले क्षिप्रं विनाशातङ्कहेतुताम् ॥ २५२ ॥
किमन्यन्न श्रृणोषि त्वं धृतराष्ट्रः श्रृणोतु ते।
ध्रुवमभ्युदयस्तत्र यत्र देवो जनार्दनः ॥ २५३ ॥
तत्प्रभावं विजानीहि संजयेन निवेदितम्।
इत्युक्त्वान्तर्दधे तूर्णं पश्यतां भूभुजां मुनिः ॥ २५४ ॥
ततो नृपतिना पृष्टो गावल्गनिरभाषत।
राजन्स्वयं मधुरिपुः पाण्डवार्थे समुद्यतः ॥ २५५ ॥
यस्याद्भुतानि कर्माणि कथयन्ति मनीषिणः।
इच्छामात्रमिदं यस्य जगत्सर्वं चराचरम् ॥ २५६ ॥
वासुदेवो हृदावासो विष्णुर्वशितया च यः।
जनार्दनोऽरिदलनाद्दमाद्दामोदरश्च यः ॥ २५७ ॥
संजयेनेत्यभिहिते प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः।
प्रशंसन्मनसा देवं ववन्दे गरुडध्वजम् ॥ २५८ ॥
अत्रान्तरे धर्मसुतो व्याजहार हरेः पुरः।
विशन्निवाशये प्रीत्या कौस्तुभे प्रतिबिम्बितः ॥ २५९ ॥
विश्वात्मनस्तव विभो यदग्रे किंचिदुच्यते।
अनुक्तमपि तद्व्यक्तं प्रयाति पुनरुक्तताम् ॥ २६० ॥

तदा यत्संजयोऽभ्येत्य बह्वर्थं स्वल्पमुक्तवान् ।
जायते नाम्बिकासूनोरद्यापि विमलं मनः ॥ २६१ ॥
स्वराज्यदानेन शमं पुत्रस्नेहात्स(न्न) वाञ्छति ।
स्वधने कथमस्माकं धर्म्ये युक्तमुपेक्षणम् ॥ २६२ ॥
अरण्ये जम्बुकत्यक्ते कीटनिष्कुषितोदरे ।
शवेऽप्यास्थां जनो दत्ते न पुनर्धनवर्जिते ॥ २६३ ॥
एकाकी सकुटुम्बोऽपि कुले जातोऽप्यविश्रुतः ।
विद्वानपि निराचारो भवत्येवाधनो नरः ॥ २६४ ॥
हीनजन्माप्यभिजनं जराजीर्णोऽपि यौवनम् ।
मूर्खोऽपि प्रतिभोद्भेदं धनेन लभते नरः ॥ २६५ ॥
अर्थो गरीयान्सततं मूलत्वाद्धर्मकामयोः ।
दाने विषयभोगे च धनहीनः करोति किम् ॥ २६६ ॥
नादरिद्रो भवेत्पापी नापापी निर्धनो भवेत् ।
अभिधामात्रभेदो वा मन्ये पापदरिद्रयोः ॥ २६७ ॥
निर्धना निर्धना एव भ्रष्टैश्वर्यस्तु शोच्यते ।
यस्य दुःखेन लोकोऽयं निःश्वस्योर्ध्वमुदीक्षते ॥ २६८ ॥
कथं नु क्षत्रियो भूत्वा राज्यं निजभुजार्जितम् ।
त्यक्त्वा विराटनिर्दिष्टां भजेन्नम्राननः श्रियम् ॥ २६९ ॥
परिच्युतोऽयं गुणवानेष श्रीमान्पुराभवत् ।
इति दत्तं कृपाविष्टैर्भुञ्जते न हि मानिनः ॥ २७० ॥
लुब्धः सुयोधनो राज्यं नायुद्धेन प्रदास्यति ।
भोगे परिणतां लक्ष्मीं कस्त्यक्तुं स्वयमीश्वरः ॥ २७१ ॥
बह्वयायममर्यादं धिग्युद्धं मानसंशयम् ।
जयो यत्र सुहृद्बन्धुभृत्यजीवितविक्रयैः ॥ २७२ ॥
अयुद्धेन यथा राजा धृतराष्ट्रः प्रयच्छति ।
राज्यांशं निजमस्माकं तथा त्वं कर्तुमर्हसि ॥ २७३ ॥

कुशस्तूलमथामन्दीं वारणाह्वमपि स्थलम् ।
एकं चान्यमपि ज्ञातं ग्रामान्पञ्च ददातु नः ॥ २७४ ॥
इत्युक्तो धर्मराजेन कैटभारिरभाषत ।
एवमेतन्नरपते शमं शंसन्ति साधवः ॥ २७५ ॥
स्वयं व्रजाम्यहं तत्र श्रेयसे सर्वभूभुजाम् ।
जाने मम वचो राजा कुरुवृद्धः करिष्यति ॥ २७६ ॥
अथ सोऽपि सुतस्नेहमोहादुत्पथमेष्यति ।
कुलेषु न भविष्यामो वाच्याः सद्धर्मवर्तिनः ॥ २७७ ॥
एतदाकर्ण्य कौन्तेयः पुनः केशवमब्रवीत् ।
गमनं तत्र ते कृष्ण न मह्यमभिरोचते ॥ २७८ ॥
क्षुद्रः सुयोधनः पापो मित्रैर्घोरतरैर्वृतः ।
येनास्मदर्थे विपुलाः पतिताः संनिपातिताः ॥ २७९ ॥
इति ब्रुवाणं राजानमवदन्मधुसूदनः ।
मा कृथाः संशयं राजन्मयि नासौ प्रगल्भते ॥ २८० ॥
ताः सेनाः कुरुराजस्य मत्कोपकवलीकृताः ।
मुहूर्तान्न भविष्यन्ति यदि कुर्युरसांप्रतम् ॥ २८१ ॥
इत्युक्तवति संरम्भाद्विष्वक्सेने युधिष्ठिरः ।
अभ्यधाद्भगवानेव प्रमाणं संशये पुनः ॥ २८२ ॥
जगन्निवासलोकानामुद्यतस्यानुकम्पया ।
संदेशशिक्षागुरुतां कस्ते याति जगद्गुरोः ॥ २८३ ॥
गम्यतां तत्र कुन्ती तु समाश्वास्या त्वया प्रभो ।
कृतार्थं पुनरायातं द्रक्ष्यामस्त्वामनामयम् ॥ २८४ ॥
इत्युक्ते भूभुजा भीमफल्गुनौ नकुलस्तथा ।
अवदंल्लोकसंहारचकिलाः कमलाधवम् ॥ २८५ ॥
भगवन्भूभुजां मध्ये तत्तद्ब्रूयाः सुयोधनम् ।
निर्विकारं सहास्माभिर्यथा प्रशममिच्छति ॥ २८६ ॥

एतच्छ्रुत्वाग्रजैरुक्तं सहदेवोऽभ्यभाषत ।
कृष्णा तत्तद्ब्रवीथास्त्वं यथा संधिर्न नो भवेत् ॥ २८७ ॥
विकारं को हि विस्मृत्य पराक्रमधरो नरः ।
प्रतिक्रियाविकुण्ठेन मनसा मानमर्हति ॥ २८८ ॥
इत्युक्ते सहदेवेन कृष्णा कृष्णमभाषत ।
बाष्पाद्दुर्दिनमादाय कृष्णसारायतेक्षणा ॥ २८९ ॥
तथा सभायामालोक्य कृष्टां दुःशासनेन माम् ।
पश्य माधव निर्वैराः संधिमिच्छन्ति पाण्डवाः ॥ २९० ॥
अज्ञातसमयोत्तीर्णा मन्ये शत्रुपराभवम् ।
गर्भवासविनिर्मुक्ता इव नैते स्मरन्ति तम् ॥ २९१ ॥
लोभात्प्रवासाद्दैन्याद्वा यद्येषामस्मि विस्मृता ।
तत्किं दुःशासनमुखैर्धृष्टद्युम्नो न योत्स्यते ॥ २९२ ॥
किमन्यदर्थितां गत्वा संधिं दुर्योधनस्त्वया ।
विस्मर्तव्या तु नेयं मे वेणी मन्युनिकेतनम् ॥ २९३ ॥
उक्त्वेत्युदग्रदुःखाग्निधूमेनेवाकुलेक्षणा ।
चकारास्रक्षणौघेन च्छिन्नहारलताभ्रमम् ॥ २९४ ॥
द्रक्ष्यसि क्षत्रिये क्षिप्रं निहतारिकुलस्त्रियः ।
प्रत्यग्रभग्नवलयाः कृष्णास्तामित्यथाब्रवीत् ॥ २९५ ॥
ततः पार्थान्समामन्त्र्य मुहूर्ते मित्रदैवते ।
सूर्योदये प्रसन्नात्मा हेमन्तारम्भवासरे ॥ २९६ ॥
रेवत्यां मङ्गलोदारः सुखी[1] सात्यकिना सह ।
रथेन मेघनादेन प्रययौ गरुडध्वजः ॥ २९७ ॥
तस्मिन्व्रजति दुर्वाररजःपिहितदिङ्मुखाः ।
सनिर्घोषं ववुर्वाताश्चकम्पे च वसुंधरा ॥ २९८ ॥
तं व्रजन्तं समेत्याहुर्मुनयो भार्गवादयः ।
त्वां कौरवसभासीनं द्रक्ष्यामः कौतुकादिति ॥ २९९ ॥

१. 'स्रग्वी' ख.

बृहत्कूलं समासाद्य दिनान्ते मुक्तवाहनः ।
सहस्रमात्रानुचरो निशामेकामथानयत् ॥ ३०० ॥
दूतैरथागतं ज्ञात्वा धृतराष्ट्रः स्वयं हरिम् ।
हृष्टोऽब्रवीद्भीष्ममुखान्सुतं च स्मयनिर्भरः ॥ ३०१ ॥
भगवान्कैटभारातिर्देवः कालियसूदनः ।
अस्मान्समेष्यतीत्येष प्रवादो भुवि विश्रुतः ॥ ३०२ ॥
रत्नान्यादाय भूरीणि हस्त्यश्वस्यन्दनं तथा ।
मन्त्रिणो वर्त्मनि हरिं प्रत्युद्यन्तु मदाज्ञया ॥ ३०३ ॥
इति ब्रुवाणं राजानं प्रशंसति पितामहे ।
विदुरे च क्षणं ध्यात्वा हसन्दुर्योधनोऽब्रवीत् ॥ ३०४ ॥
पूजामतोऽधिकां तात सत्यमर्हति केशवः ।
किंतु युद्धसमारम्भभीतानस्मान्स मन्यते ॥ ३०५ ॥
मतिमानेक एवासौ पाण्डवानां परायणम् ।
बद्ध्वैनं तान्समेष्यामि गूढोऽयं मे मनोरथः ॥ ३०६ ॥
तच्छ्रुत्वा विप्रियं राज्ञि कम्पमानेऽम्बिकासुते ।
उवाच भीष्मो नास्त्येव भरतानामिदं कुलम् ॥ ३०७ ॥
दुर्निमित्तैकपिशुनस्तनयः शलभस्तव ।
न कृष्णकृष्णवर्त्मानमासाद्यैवं भविष्यति ॥ ३०८ ॥
इत्युक्त्वा भ्रकुटीभीमव्यक्तकोपाग्निविभ्रमः ।
निर्ययौ निःश्वसन्भीष्मः संरम्भशिथिलांशुकः ॥ ३०९ ॥
अथ प्रभाते कंसारिः श्रीमान्भ्राजिष्णुकौस्तुभः ।
नगरं कुरुराजस्य रत्नाकर इवाविशत् ॥ ३१० ॥

निबिडगजतुरङ्गे कौतुकालोलकान्ता
नयनकुवलयालीलालितोत्तालसौधे ।
मणिकनकवितानालंकृते राजमार्गे
वपुरमृतमनोज्ञं कैटभारेर्बभासे ॥ ३११ ॥

लक्ष्मीपतिक्षणनिरीक्षणलालसानि
प्रापुर्मुखानि वलभीषु भुजङ्गमानाम् ।
वैडूर्यमण्डितगवाक्षविभक्तभांसि
शेवालजालवलिताम्बुजपुञ्जशोभाम् ॥ ३१२ ॥

रुक्मिणीरमणशारदाम्बरं शुभ्रशङ्खशशिबिम्बचुम्बितम् ।
हारतारकमवेक्ष्य योषितामुल्ललास विललास मानसम् ॥ ३१३ ॥

कौस्तुभाग्ररुचि बालपल्लवं गात्रदीधितिपलाशभूषितम् ।
शङ्खकान्तिकुसुमं पदे पदे कान्तिवृक्षमवरोपयन्निव ॥ ३१४ ॥

श्यामकुञ्जरकपोलसंमिलल्लोलभृङ्गवलयाब्ध(न्ध)कारितम् ।
द्वारमेत्य पृथुरत्नतोरणं द्रष्टुमाशु धृतराष्ट्रमाविशत् ॥ ३१५ ॥

कल्पितार्पितयथार्हसत्कृतिः सादरं स नृपतेः पुरोधसा ।
अम्बिकासुतमवाप्य सानुगः श्वो भविष्यति कथेत्यभाषत ॥ ३१६ ॥

अथ कुरुकुलवृद्धांस्तूर्णमामन्त्र्य कृष्णो
विदुरशिबिरमापद्भक्तिमात्रैकतोषः ।
सुतकुशलकथाभिः स्वैरमाश्वास्य कुन्तीं
पुनरविशदुदग्रं धाम दुर्योधनस्य ॥ ३१७ ॥

भोक्तुं तेन निमन्त्रितः प्रणयितां मिथ्या दधानेन स
भुक्तिः प्रीतिपुरःसरा विपदि का प्रौढोक्तिरित्यब्रवीत् ।
क्षत्तुर्मन्दिरमेत्य निर्वृतिपदं भुक्त्वा प्रियार्होऽनय-
त्तेनैवाखिलधर्मनीतिविदुषा कुर्वन्कथाः शर्वरीम् ॥ ३१८ ॥

अथ भीष्मकृपद्रोणशल्यसिन्धुनृपाश्रिते ।
सदस्यभ्याययौ शौरिः पुरःसरसुयोधनः ॥ ३१९ ॥

प्रविशद्राजमुकुटप्रभाशक्रायुधाकुलम् ।
कक्ष्याम्बुदमतिक्रम्य स रराजांशुमानिव ॥ ३२० ॥

ततः सकलभूपालधवलोष्णीषहासिनीम् ।
मणिकाञ्चनमुक्ताङ्कपर्यङ्कामविशत्सभाम् ॥ ३२१ ॥

आयान्तं पुण्डरीकाक्षं दृष्ट्वा श्रीवत्सवक्षसम् ।
कुरुवृद्धाः समुत्तस्थुर्भूपाश्चान्ये सहस्रशः ॥ ३२२ ॥
अत्रान्तरे समाजग्मुर्नारदाद्या महर्षयः ।
निजप्रभावितानेन सेव्यमाना इवाग्निना ॥ ३२३ ॥
तेषु प्राप्तासनार्घ्येषु भेजे हरिरथासनम् ।
रत्नप्रतिमिताशेषलोकं जगदिवापरम् ॥ ३२४ ॥
सनीलमणिपीठाग्रन्यस्तपादो व्यराजत ।
दर्शयन्कालियस्येव पुनश्च रणगौरवम् ॥ ३२५ ॥
मणिकुट्टिमनीलांशुश्रियाश्रितपदो बभौ ।
भुवेव दृश्यरूपाणामुपालम्भाय याचितः ॥ ३२६ ॥
स्वच्छाम्बरसुहृत्फेनराजसागरगामिनीम् ।
व्यधात्पादनखद्योतैः पुनः स्वर्गापगामिव ॥ ३२७ ॥
स पाञ्चजन्यपूर्णेन्दुप्रीत्या तारकपङ्क्तिभिः ।
सेव्यमान इव स्फारतारहारो व्यराजत ॥ ३२८ ॥
तप्तहेमाङ्गदच्छाया व्याप्तः स वपुषाजयत् ।
बालातपजुषो लक्ष्मीमिन्द्रनीलमहीभृतः ॥ ३२९ ॥
शोभां पीतांशुकोदारैर्बभार श्यामलैर्भुजैः ।
कनकप्रविबद्धान्तवैडूर्यस्तम्भविभ्रमैः ॥ ३३० ॥
सोऽभवन्मौक्तिकस्मेरकेयूरकिरणाङ्कुरैः ।
शेषाहिशयनाभ्यासान्निर्मोकांशैरिवाचितः ॥ ३३१ ॥
सकौस्तुभं प्रभाचक्रं बिभ्राणः पल्लवारुणम् ।
रेजे चतुर्मुखोत्पत्तिकमलं कल्पयन्निव ॥ ३३२ ॥
शोणैर्नयनकोणांशुनिवहैर्विदधे मुहुः ।
कमलालालनव्यग्राः फुल्लाः कमलिनीरिव ॥ ३३३ ॥
उवाह कुण्डलच्छायां कर्णाभ्यां मौक्तिकोज्ज्वलाम् ।
स्तोकावलीमिव स्वच्छां श्वेतद्वीपनिवासिनाम् ॥ ३३४ ॥

किरीटपद्मरागांशुवलयैः कलयन्दिवि ।
मित्रस्य राहुवित्रामत्राणं चक्रमिवासृजत् ॥ ३३५ ॥
स बभार सितोष्णीषमट्टहासमिव श्रियः ।
आवर्तमानं ब्रह्माण्डे मूर्तं शङ्खमिवाधुनिम्(?) ॥ ३३६ ॥
इन्द्रनीलमणिस्तम्भान्घट्टयन्देहकान्तिभिः ।
बाणबाहुवनच्छेदं पुनः कुर्वन्निवाबभौ ॥ ३३७ ॥
शुशुभे स्फाटिकसभाभित्तिषु प्रतिबिम्बितः ।
स्वशक्तिप्रणताकारान्दिक्पतीन्प्रविशन्निव ॥ ३३८ ॥
लक्ष्मीपतिं सभासीनं निर्निमेषदृशो नृपाः ।
वीक्ष्य पुण्यैरिव प्रापुश्चिरं त्रिदशतुल्यताम् ॥ ३३९ ॥

कौरवसभावर्णनम् ॥ ९ ॥

अथ मन्थावसानाब्धिमूके तस्मिन्सभातले ।
किं वक्ष्यतीति सोत्केषु भूपालेषु जगद्गुरुः ॥ ३४० ॥
मूर्तिताण्डवविस्फूर्जन्मुरजध्वानमन्थराम् ।
समाददे महामेघगर्जिताडम्बरां गिरम् ॥ ३४१ ॥
तस्य दन्तांशुनिवहाः शुभ्राः क्षणमसूचयन् ।
हंसा इव विमानेन श्रोतुं प्राप्तं चतुर्मुखम् ॥ ३४२ ॥
वैचित्रवीर्यभीष्मेण द्रोणेन च विवेच्यताम् ।
जगद्विनाशचकितैर्यदस्माभिरिहोच्यते ॥ ३४३ ॥
हितं तावद्वचः प्रीत्या निःशङ्कमभिधीयते ।
न याति यावत्संसत्सु प्रत्याख्यानविकुण्ठताम् ॥ ३४४ ॥
गुणानां किल साम्राज्ये कुलमेव प्रतिष्ठितम् ।
कुलाभिमानाभरणाः शोभन्ते हि सतां श्रियः ॥ ३४५ ॥
भरतस्य कुरोः पूर्वं जातोऽसि नृप सत्कुले ।
तनयस्नेहमोहेन कथमुत्पथमास्थितः ॥ ३४६ ॥
तृष्णामुखं सुखं दुःखं त्यज्यतां महतां कुले ।
न हि विस्मारसंसारविकाराः प्रभविष्णवः ॥ ३४७ ॥

विनयानम्रशिरसां करुणापूर्णचेतसाम् ।
प्रशान्तवैररजसामवन्ध्या रजनी नृणाम् ॥ ३४८ ॥
प्रीतिविस्रब्धमनसामलोभविभवार्थिनाम् ।
सत्पक्षपातसक्तानां जगन्ति सुहृदः सताम् ॥ ३४९ ॥
निवृत्तबान्धवगणा लुब्धानां ज्वलिताः श्रियः ।
उद्वेजयन्ति हृदयं श्मशानाग्निशिखा इव ॥ ३५० ॥
यद्भुज्यते न निजवद्बान्धवैः ससुहृज्जनैः ।
स्वयोग्यमांससंपूर्णं न गेहं पक्कणं हि तत् ॥ ३५१ ॥
बन्धुभोगो विभूतीनां प्रियभोगो मृगीदृशाम् ।
विद्वद्भोगश्च सूक्तीनां सततं नवयौवनम् ॥ ३५२ ॥
विवेकालंकृतं चेतो रूपं गुणविवर्धितम् ।
सुहृद्बन्धुवृता लक्ष्मीर्लक्षणं पुण्यकर्मणाम् ॥ ३५३ ॥
मित्रबन्धुविपक्षाणां जडसंग्रहकारिणाम् ।
मेघानामिव पापानां विभूतिरचिरद्युतिः ॥ ३५४ ॥
मित्राणि साधवो यस्य शत्रुः पुत्रोऽप्यनात्मवान् ।
जगद्विभूष्यते तेन वसन्तेनेव काननम् ॥ ३५५ ॥
विनयो रत्नमुकुटं सच्छास्त्रं मणिकुण्डले ।
त्यागश्च कङ्कणं येषां किं तेषां जडमण्डनैः ॥ ३५६ ॥
विनाशो भूमिपालानां भ्रातॄणामयमुत्थितः ।
उपेक्षितो दहेल्लोकान्वेणुसंघट्टवह्निवत् ॥ ३५७ ॥
सदाभक्तपरित्यागः स्वजनेषु नृशंसता ।
विरोधो बलवद्भिश्च विपदः प्रथमाङ्कुरः ॥ ३५८ ॥
यशः सुधा सुधाम्भोधौ कमला कमलाकरे ।
विनष्टे राजचक्रेऽस्मिन्को गुणोऽनुशयादृते ॥ ३५९ ॥
परस्वहरणायैते हन्यन्ते किं महीधराः ।
कैश्चूतचण्य(म्प)कवनं दह्यतेऽङ्गारकारणात् ॥ ३६० ॥

बलवद्वधलभ्या श्रीर्दुःखाय व्यसनोदया।
प्रातिवेश्याभिमानेन दरिद्राणामिवोत्सवः॥ ३६१॥
विजयोद्योगसक्तानां मूलमर्था महीभुजाम्।
बान्धवानां ससुहृदां संग्रहो धनमुच्यते॥ ३६२॥
अतः पूज्यतरः कोऽसौ धर्मात्मा स्नेहयन्त्रितः।
अजातशत्रुर्यस्याज्ञा वीरैर्मूर्ध्नाभिनन्द्यते॥ ३६३॥
कुम्भिकुम्भस्तनीं खड्गवेणिकां चामरस्मिताम्।
भीमसेनमनाश्रित्य को नु प्रौढां श्रियं भजेत्॥ ३६४॥
अद्यापि यस्य गेहेषु हिरण्यपुरवासिनाम्।
शङ्खेन शाम्यति प्रौढगाण्डीवनिबिडध्वनिः॥ ३६५॥
शतक्रतुभुवा तेन शङ्कितः को नु राजते।
यत्पराक्रमसाराणां प्रमाणं त्रिपुरान्तकः॥ ३६६॥
प्रज्ञानयन तां सत्यां कुरु राजन्निती दिशम्।
व्रजन्तो बलरूपेण पुनर्जाता नरेश्वराः॥ ३६७॥
भारतीं भारतहितामक्लिष्टां कृष्णभाषिताम्।
मनसा पूजितां सभ्यैः श्रुत्वाभाषत भार्गवः॥ ३६८॥
यथार्थ(त्थ) भगवन्सत्यं शृणोति यदि कौरवः।
राज्ञां हितावधानेषु प्रमाद्यन्सोऽपराध्यति॥ ३६९॥
पुरा दम्भोद्भवो नाम मदान्धो राजकुञ्जरः।
जगच्चचार युद्धार्थी मूर्तो दर्प इवाखिलम्॥ ३७०॥
स बदर्याश्रमं प्राप्य नरनारायणौ नृपः।
अयाचत रणं मूढा न हि शाम्यन्त्यपातिताः॥ ३७१॥
ततो नरधनुर्दण्डप्रचण्डेषीकखण्डितः।
कृपया रक्षितस्तेन निर्मदः समपद्यत॥ ३७२॥
एवं नामाशनिर्दर्पः कौरवेश्वरमागमः।
राजन्निजयशश्चन्द्रसंक्षयासितपक्षताम्॥ ३७३॥

दम्भोद्भवोपाख्यानम्॥ ६॥

जामदग्न्यवचः श्रुत्वा कण्ठो(ण्वो)ऽपि मुनिरब्रवीत् ।
राजन्भरतवंशेऽस्मिन्यातोऽसि क्षयकेतुताम् ॥ ३७४ ॥
पुरा सुरपतेः सूतो मातलिर्दुहितुः पतिम् ।
गुणकेश्याः समुचितं द्रष्टुं बभ्राम भूतलम् ॥ ३७५ ॥
यदृच्छासंगतेनाथ नारदेन सुरर्षिणा ।
सह यास्याव इत्युक्तः पातालं तत्सखोऽविशत् ॥ ३७६ ॥
स प्रविश्याथ पातालं दृष्ट्वा देवमुमापतिम् ।
ददर्श रुचिरं सद्म दैत्यदानवभोगिनाम् ।
स्वप्रभाभास्वरैर्दिव्यैर्जनैर्युक्तं रसातलम् ॥ ३७७ ॥
पुष्करो नाम पुत्रोऽयं वरुणस्याम्बुजेक्षणः ।
ज्योत्स्नावलीप्रियं प्राप यं पुत्रीसंमतद्विषः ॥ ३७८ ॥
आपो गाण्डीवयतता यतस्तद्गाण्डिवं धनुः ।
सोमेन राज्ञा संप्राप्तं त्रैलोक्यजयशालिना ॥ ३७९ ॥
अच्छाच्छनिर्झरस्यन्दिच्छत्रमेतज्जलप्रभोः ।
चन्द्रकान्तमयं हारि धारागृहमिव श्रियः ॥ ३८० ॥
अयं सलिलभक्षोऽग्निर्देवैरत्रामृतं वृतम् ।
अस्मिन्प्रविष्टः शीतांशुः क्षीणः क्षीणोऽभिवर्धते ॥ ३८१ ॥
इतो दीप्तं हयशिरः समुद्गच्छति पर्वसु ।
एतद्दण्डं महद्दीप्तं कालवह्निर्यदन्तरे ॥ ३८२ ॥
हिरण्यपुरमेतच्च दैत्यानां बलशालिनाम् ।
निवातकवचा यत्र कालखञ्जैः सह स्थिताः ॥ ३८३ ॥
अयं सौपर्णलोकश्च यत्रैते गरुडात्मजाः ।
भान्ति मेरुप्रभाः सर्वे नराः श्रीवत्सलाञ्छनाः ॥ ३८४ ॥
सुरभीणामयं लोको रुद्राणां यत्र मातरः ।
धारयन्ति दिशः सर्वाश्चतस्रः कामधेनवः ॥ ३८५ ॥
इयं भोगवती नाम भोगिनां सुभगा पुरी ।
वासुकिप्रमुखा यत्र भासन्ते भोगिनां वराः ॥ ३८६ ॥

सुमुखो नाम नागोऽयं कान्तः कन्दर्पविग्रहः ।
पितास्य दिक्चरो नाम वैनतेयेन भक्षितः ॥ ३८७ ॥
तच्छ्रुत्वा मातलिः प्रीतस्तं राजीवविलोचनम् ।
योग्यं दुहितुरालोक्य जामातारममन्यत ॥ ३८८ ॥
आर्यकं नाम भोगीन्द्रं सुमुखस्य पितामहम् ।
नारदो मातलिगिरा समभ्येत्यावदत्ततः ॥ ३८९ ॥
मातलिः सुरराज्यस्य युद्धेषु दयितः सखा ।
गुणकेशीं सुतां दातुं त्वत्पौत्राय समीहते ॥ ३९० ॥
तदाकर्ण्यार्यकोऽवादीत्संबन्धः श्लाघ्य एष नः ।
सुमुखस्य वयः किं तु प्रतिज्ञातो गरुत्मता ॥ ३९१ ॥
आर्यकेनेत्यविहिते स्वयं मातलिरब्रवीत् ।
वृत एव मया पुत्र्यै सुमुखः सदृशो वरः ।
पश्यत्वेष सुराधीशं सोऽस्य श्रेयो विधास्यति ॥ ३९२ ॥
इत्युक्त्वा तं समादाय मातलिर्नारदानुगः ।
स्वर्गं गत्वा ददर्शेन्द्रमुपेन्द्रेण सह स्थितम् ॥ ३९३ ॥
ततो मातलिवृत्तान्ते नारदेन निवेदिते ।
उवाच शक्रं वात्सल्याद्विष्णुः कारुण्यनिर्भरः ॥ ३९४ ॥
सूतस्ते मातलिः शक्र रक्ष्योऽस्य तनयापतिः ।
पीयूषं दीयतामस्मै देवोऽयं क्रियतां वरात् ॥ ३९५ ॥
इत्युक्तो विष्णुना शक्रस्तं चकार गिरामरम् ।
भुजङ्गमोऽथ लब्धायुर्गुणकेशीमवाप्तवान् ॥ ३९६ ॥
तं वृत्तान्तमथ ज्ञात्वा कुपितो भुजगान्तकः ।
पक्षवातैर्विघटयन्दिक्कुटीर्दिवमाययौ ॥ ३९७ ॥
सोऽब्रवीद्वज्रिणं वीरो विष्णुं च सुरसंनिधौ ।
कथं मे वृत्तिविच्छेदो भवद्भ्यां क्रीडया कृतः ॥ ३९८ ॥
विष्णोर्भृत्योऽहमित्येषा नूनमस्ति विमानना ।
वरदोऽहं गतो यस्य वाहतां स्वेच्छयाकुलः ॥ ३९९ ॥

मयापि निहता दैत्या जातोऽहमपि कश्यपात्।
अथाहं न्यूनतां केन युष्मदभ्यर्थको गतः॥ ४०० ॥
वहामि पक्षप्रान्तेन त्रैलोक्यं विष्णुना सह।
इति वादिनमुद्दर्पं तं हसन्विष्णुरभ्यधात्॥ ४०१ ॥
सव्येतरं वह सखे बाहुं मे बलिनां वर।
सत्यमितां ततस्तेऽहं जाने वाणीं धृतिं तथा॥ ४०२ ॥
इत्युक्त्वास्य भुजं स्कन्धे निदधे स हि लीलया।
अदर्पशिक्षागुरुणा गुरुणा तेन सोऽपतत्॥ ४०३ ॥
वदनोद्गीर्णरुधिरः सुप्तपक्षोऽतिमूर्तितः।
संरक्षितो भगवता दयार्द्रेण धृतिं ययौ॥ ४०४ ॥
इति दर्पोऽवमानाय विनाशायैव दुर्नयः।
दुर्योधन वृथा दर्पं मा कृथा व्यसनोदयम्॥ ४०५ ॥
यशःसितजटाभाराः पृषत्कनखदन्तुराः।
नृसिंहा हि महाराज नृपभीमधनंजयाः॥ ४०६ ॥

मातलिवरान्वेषणम्॥ ७ ॥

श्रुत्वेति कण्ठ(ण्व)वचनं निःश्वसन्वलिताननः।
स्पृशन्करिकराकारमूरुमूरीकृतानयः॥ ४०७ ॥
गूढाभिपातैर्विषमं लक्ष्मीसोपानविभ्रमैः।
वक्षो विलोक्य राधेयं तिर्यक्संभावयन्दृशा॥ ४०८ ॥
कृतकस्मेरकिरणैः कुर्वन्नपरचामरे।
पादेनोवाच विलिखन्पादपीठं सुयोधनः॥ ४०९ ॥
याचे वदामि विहरामि हरामि शत्रू-
न्प्रेम्णा भजे ननु परानिति मूढवाञ्छा।
दैवं हि जन्मलिखितालिकपट्टलेखां
दृष्ट्वा मुहुर्मुहुरुदेति शुभाशुभेषु॥ ४१० ॥
इत्युक्ते धार्तराष्ट्रेण विषण्णो नारदोऽवदत्।
अपि केलिकलालोकः कलहैककुतूहली॥ ४११ ॥

निर्बन्धाद्दुर्ग्रहान्धानां दुःखातङ्कविषद्रुमाः ।
स्वयमुप्तैः प्रजायन्ते हृदि बीजैरिवानयैः ॥ ४१२ ॥
गालवाख्यो मुनिः शिष्यो विश्वामित्रं गुरुं पुरा ।
ददामि दक्षिणां तुभ्यमित्यवोचत्पुनः पुनः ॥ ४१३ ॥
प्रत्याख्यातोऽपि बहुशस्तदेव स यदावदत् ।
ततो निर्बन्धकुपितो विश्वामित्रस्तमब्रवीत् ॥ ४१४ ॥
दक्षिणावर्तशुद्धानां शतान्यष्टौ प्रयच्छ मे ।
हयानां श्यामकर्णानां हिमकुन्देन्दुवर्चसाम् ॥ ४१५ ॥
तच्छ्रुत्वा दुर्लभान्मत्वा गालवस्तद्विधान्हयान् ।
दिनैरेवास्थिशेषोऽभूच्चिन्ताशोकपरायणः ॥ ४१६ ॥
स वयस्यं समभ्येत्य गरुडं पततां वरम् ।
तमर्थमनुवेद्यास्मै शुशोचानुशयाकुलः ॥ ४१७ ॥
ततस्तमब्रवीत्तार्क्ष्यो मामारुह्य मुने दिशः ।
विचित्य श्यामकर्णांस्तानश्वान्गुर्वर्थमाप्नुहि ॥ ४१८ ॥
इत्युक्तः पक्षिराजेन तमेवारुह्य गालवः ।
उद्वेगमूर्छितः प्रायादर्धमीलितलोचनः ॥ ४१९ ॥
स पश्यन्विविधाश्चर्यान्नागान्गगनसङ्गिनः ।
पूर्वं पूर्वां दिशं प्राप देवानां पूर्वमालयम् ॥ ४२० ॥
पुरा यमेन गुरवे दक्षिणायै निवेदिताम् ।
दक्षिणां च ततः प्रायात्पितरो यत्र सोमपाः ॥ ४२१ ॥
पश्चिमां च ततो गत्वा पश्चाद्यत्र रविः करान् ।
विसृज्य वासरस्यान्ते प्रविशत्यम्भसां निधिम् ॥ ४२२ ॥
उत्तरां दिशमास्थाय पापादुत्तीर्यते यया ।
यस्यां विष्णुपदं पुण्यं मरुत्तं मखभूस्तथा ॥ ४२३ ॥
भ्रान्त्वा दिशस्ता ऋषभं प्रांशुं भूधरमाप्तवान् ।
तस्योपविष्टौ शिखरे चिराद्गरुडगालवौ ॥ ४२४ ॥

ततः सिद्धां ददृशतुः शाण्डिलीं नाम भासुराम् ।
कृतातिथ्यौ तया तत्र भुक्त्वा निद्रामवापतुः ॥ ४२५ ॥
गरुडो वीतनिद्रोऽथ मनोरथमचिन्तयत् ।
एवंविधा मुनिवधूर्योग्या ब्रह्मनिकेतने ।
विष्णोः शक्रस्य वा धाम्नि ध्यात्वेति विरराम सः ॥ ४२६
ततः प्रभाते विस्रस्तपक्षः शीर्णकराननः ।
प्रक्लिन्नमांसकूटाभो बभूव भृशविह्वलः ॥ ४२७ ॥
निवेदितान्वयं पश्चात्प्रणतं करुणाकुला ।
सपक्षं शाण्डिली चक्रे तं दृशा बलवत्तरम् ॥ ४२८ ॥
तामामन्त्र्य ततो यातस्तार्क्ष्येण सह गालवः ।
गुर्वर्थचिन्ताविधुरो न धृतिं प्रत्यपद्यत ॥ ४२९ ॥
तं व्रजन्तं पथि मुनिर्विश्वामित्रो यदृच्छया ।
आयातः सस्मितोऽवादीन्नूनं लज्जानताननम् ।
क्व ते मह्यं प्रतिज्ञाता श्यामकर्णा हयास्त्वया ॥ ४३० ॥
इत्युक्त्वा कौशिके याते गालवं भृशदुःखितम् ।
उवाच गरुडो ध्यात्वा तस्य कार्यस्य निश्चयम् ॥ ४३१ ॥
धनेन लभ्यते सर्वं तच्च शक्रधनाधिपौ ।
दिव्यं प्रेम्णा मुदा युक्तौ रक्षतः पृथुसंचयौ ॥ ४३२ ॥
प्राप्यन्ते द्रविणेनैव श्यामकर्णास्तुरङ्गमाः ।
एक एवेश्वरो राजा ययातिरमितानुगः ॥ ४३३ ॥
इत्युक्त्वा गरुडो गत्वा ययातिं मुनिना सह ।
यज्ञव्ययीकृताशेषधनमश्वानयाचत ॥ ४३४ ॥
सोऽब्रवीदर्थितस्तेन शुल्कदेयास्ति मे सुता ।
माधवी नाम तामेष वितीर्याप्नोतु वाजिनः ॥ ४३५ ॥
इत्याभाष्य ददौ कन्यामर्थिभङ्गभयान्नृपः ।
गालवस्तां समादाय विसृज्य गरुडं ययौ ॥ ४३६ ॥

हर्यश्वं नाम स नृपं वीरं मतिमतां वरम् ।
उवाच राजन्कन्येयं त्वया शुल्केन गृह्यताम् ॥ ४३७ ॥
हयानां श्यामकर्णानां देहि तेन नृपात्मजाम् ।
आत्मजं जनयित्वैकं दास्याम्येनां पुनस्तव ।
इति संविदमादाय स तां जग्राह वाजिभिः ॥ ४३८ ॥
ततस्तस्यां स कालेन जयन्तमिव वासवः ।
पुत्रं वसुमनःसंज्ञं वसुवीर्यमजीजनत् ॥ ४३९ ॥
अथ तस्मात्समादाय ययातितनयां मुनिः ।
तयैव संविदा प्रायाद्दिवोदासाय भूभुजे ॥ ४४० ॥
प्रतर्दनाभिधेयस्य जाते पुत्रे पुनर्मुनिः ।
समादायाश्वशेषार्थी व्रजन्प्राप खगाधिपम् ॥ ४४१ ॥
तमब्रवीत्तुरङ्गानां मयाप्तानि शतानि षट् ।
शेषं संप्राप्त्युपाये मे सौहार्दाच्चिन्त्यतां त्वया ॥ ४४२ ॥
इति पृष्टो विषण्णेन मुनिना विनतात्मजः ।
उवाच षट् शतान्येव पृथिव्यां सन्ति वाजिनाम् ॥ ४४३ ॥
सहस्रं श्यामकर्णानामृचीकतपसा पुरा ।
प्राप्तं विवाहशुल्कार्थे वारुणं हयतोऽर्थतः ॥ ४४४ ॥
कालेन तावता तेषां कस्मिंश्चिद्राजसंगरे ।
वैतस्तेन प्रवाहेन हृतं शतचतुष्टयम् ॥ ४४५ ॥
हयानां षट्शतान्येव तस्मात्सन्ति महीतले ।
अश्वसंपूरणं कन्यां देह्येनां गुरवे सखे ॥ ४४६ ॥
गरुडेनेत्यभिहिते गालवस्तांस्तुरङ्गमान् ।
दत्त्वा कन्यां च तां प्रादाद्गुरवे तनयावधि ॥ ४४७ ॥
विश्वामित्रस्ततस्तस्यां तुर्यं तनयमष्टकम् ।
जनयित्वेन्द्रसदृशं गालवायैव तां ददौ ॥ ४४८ ॥
गालवः सुभक्त्योऽथ तनयां तां ययातये ।
वरादभ्रष्टकौमारां ददौ पद्मसमाननाम् ॥ ४४९ ॥

ततो ययातिर्दुहितुस्तस्याश्चक्रे स्वयंवरम्।
चराचराणां भूतानां समाजे परिकल्प्यते॥ ४९० ॥
विचार्य माधवी तत्र सुरान्सिद्धर्षिभूमिपान्।
विविक्तं काननं वव्रे वरं तीर्थतपोधिया॥ ४९१ ॥
तत्र शष्पाङ्कुराहारमृगसब्रह्मचारिणी।
सा चचार परित्रस्ता लोकशङ्काभयादिव॥ ४९२ ॥
ययातिरथ कालेन यज्वा प्राप्य सुरालयम्।
सर्वभूतावमानेन क्षीणपुण्योऽपतद्दिवः॥ ४९३ ॥
स पतन्नेव दौहित्रैः स्वपुण्येनाष्टकादिभिः।
पुनरारोपितः स्वर्गे पुत्र्या च तपसा तया॥ ४९४ ॥
प्राप्तवानि(न)तिनिर्बन्धाद्गालवो दुःखविक्रियाम्।
ययातिश्चातिमानेन निपपात महीतलम्॥ ४९५ ॥

गालवचरितम्॥ ८

नारदेनेति कथितं धृतराष्ट्रः सुयोधनम्।
कृष्णश्च भीष्मद्रोणौ च गान्धारी चेदमूचिरे॥ ४९६ ॥
दुर्योधनहितं वाक्यं बुध्यस्व स्वकुलश्रिये।
मा गमः पार्थकोपाग्नौ मोहाद्बालपतङ्गवत्॥ ४९७ ॥
संधाय पाण्डुतनयैर्वसुधां वसुधामभिः।
प्रवर्धमानविभवैर्भुक्त्वा कीर्तिमहापयन्॥ ४९८ ॥
श्रुत्वैतद्गाढसंरम्भो जगाद धृतराष्ट्रजः।
अवश्यंभाविनो भावा भवन्त्येवानिवर्तिनः॥ ४९९ ॥
जयो वा संशयो लक्ष्म्या वधो वा स्वर्गदो युधि।
न ह्येकमनयोः पक्षमहं पश्यामि निर्मलम्॥ ४६० ॥
अशिक्षितप्रणामानां पृथ्वीमूल्यं मनस्विनाम्।
त एव प्रणताः शत्रौ लभन्ते न वराटिकाम्॥ ४६१ ॥
प्रवृत्तदर्पा वैराक्ताः पाण्डवा मानिनो भुवि।
सूच्यग्रपरिमाणेऽपि किमन्यन्मे न भागिनः॥ ४६२ ॥

इत्युक्त्वा कौरवः कृष्णग्रहणे जातनिश्चयः ।
निर्गत्य कर्णप्रमुखैः संमन्त्र्य पुनराविशत् ॥ ४६३ ॥
तेषां तदिङ्गितं ज्ञात्वा सात्यकिर्धीमतां वरः ।
न्यवेदयदसंरम्भात्कृष्णायाकृष्णकर्मणे ॥ ४६४ ॥
ततः कोपानलज्वाला जटाभिरिव पूरयन् ।
तां सभां कैटभारातिर्घोरं वपुरदर्शयत् ॥ ४६५ ॥
सर्वदेवमये तस्य शरीरे भास्वरत्विषः ।
रूपं तस्योग्रमालोक्य मुमुहुः पृथिवीश्वराः ॥ ४६६ ॥
अनन्तमप्रमेयं तद्विश्वरूपमधोक्षजः ।
दर्शयित्वा मुनीन्सर्वान्समामन्त्र्य विनिर्ययौ ॥ ४६७ ॥
रथेन घनघोषेण भास्वद्गरुडलक्ष्मणा ।
विदुरावसथं गत्वा स कुन्तीं द्रष्टुमाविशत् ॥ ४६८ ॥
तं भ्रातुः पुत्रमायातं परिष्वज्य हरिं पृथा ।
पुत्राणां कुशलं श्रुत्वा बभाषे साश्रुलोचना ॥ ४६९ ॥
कृष्ण मद्वयसा वाच्यस्त्वया धर्मसुतो घृणी ।
आर्जवं ब्रह्मसुलभं न ते क्षत्रिय शोभते ॥ ४७० ॥
पराध्यर्यवचनो राजा याचसे विभवं निजम् ।
पापान्पापसहायांश्च किं न जानासि कौरवान् ॥ ४७१ ॥
अज्ञातपरमार्थानां व्यवहारपराङ्मुखम् ।
अष्टाकपालविप्राणां जाड्यमेवंविधं क्षमम् ॥ ४७२ ॥
विदुरा स्वसुतं पूर्वं राजानं शत्रुभिर्जितम् ।
उवाचारम्भविमुखं न राजाभरणं क्षमा ॥ ४७३ ॥
क्षमते विस्मृतक्रोधो निकारं यः कृतागसाम् ।
गणनापूरणं लोके स पुंसां धर्मपुत्रकः ॥ ४७४ ॥
वरं कण्टकवान्वृक्षो न शमी सरलाशया ।
स्पृहणीया वरं वन्ध्या न माता शान्ततेजसाम् ॥ ४७५ ॥

मात्रा विदुरयेत्युक्तः संजयो नाम भूपतिः ।
जयोद्योगकृतोत्साहश्चकारारिनिबर्हणम् ॥ ४७६ ॥
गाण्डीवधन्वा भगवान्वाच्यस्तद्रक्षणोचितम् ।
उत्तेजनं तु भीमस्य न वीरस्योपयुज्यते ॥ ४७७ ॥
इति ब्रुवाणामामन्त्र्य तां पाण्डुतनयान्प्रति ।
दारुकप्रेरितैरश्वैर्जगाम गरुडध्वजः ॥ ४७८ ॥

भगवद्यानम् ॥ ९ ॥

तस्मिन्प्रयाते संत्रस्तो धृतराष्ट्रोऽथ संजयम् ।
पप्रच्छ चारैरन्विष्य चरितं कैटभद्विषः ॥ ४७९ ॥
श्रुतं संजय कंसारे व्रजतो नयशालिनः ।
कापि मन्त्रकथा स्वैरं राधेयेन सहाभवत् ॥ ४८० ॥
एकस्त्वं धीमतां धुर्यो यदि जानासि कथ्यताम् ।
इति पृष्टो नरेन्द्रेण संजयः प्रत्यभाषत ॥ ४८१ ॥
श्रुतं कथयतोर्गूढं कर्णकेशवयोर्मया ।
अनुमान्य मुहुः कर्णमिदमूचे जनार्दनः ॥ ४८२ ॥
देवेन रविणा कुन्त्यां जातस्त्रैलोक्यचक्षुषा ।
पाण्डोस्त्वं तनयः कर्ण क्षेत्रजो धर्मजाग्रजः ॥ ४८३ ॥
तदेहि कौरवांस्त्यक्त्वा सोदरान्पाण्डुनन्दनान् ।
सहितस्तैर्वसुमतीं भुङ्क्ष्व शक्र इवामरैः ॥ ४८४ ॥
श्रुत्वैतत्सादरं वीरः कर्णः कृष्णमभाषत ।
भगवन्सर्वमेवाहं जाने संभवमात्मनः ॥ ४८५ ॥
किं तु भुक्तं च पीतं च विस्रब्धं यस्य मन्दिरे ।
दुर्योधनस्य तस्याहं द्रोहेण सुहृदो विभोः ॥ ४८६ ॥
सहस्ररश्मेस्तनयः कर्णोऽहं कथमच्युत ।
मित्रद्रोहपरीवादकलङ्कां कामये श्रियम् ॥ ४८७ ॥
किरीटिना मयि हते भीमेन च सुयोधने ।
अवश्यं पृथिवीं कृत्स्नामवाप्स्यति युधिष्ठिरः ॥ ४८८ ॥

मत्कथां नैव वाच्योऽसौ ज्ञात्वा मां भ्रातरं हि सः ।
प्राप्यमप्यखिलं राज्यं निजं नैव लभिष्यते (?) ॥ ४८९ ॥
अस्मिन्विधातृविहिते क्षत्रक्षेत्रक्षये युधि ।
पार्थान्द्रक्ष्यसि वैकुण्ठवीरान्विजयशालिनः ॥ ४९० ॥
भुञ्जानः पायसं स्वप्ने सघृतं धवलाम्बरः ।
अस्थिसंचयमारूढो मया दृष्टो युधिष्ठिरः ॥ ४९१ ॥
सहस्रपादे प्रासादे भ्रातृभिः परिवारितः ।
शुद्धमाल्यो महोत्साहः स एवालोकितः पुनः ॥ ४९२ ॥
अत्युच्चगिरिशृङ्गस्थो दृष्टः श्रीमान्वृकोदरः ।
किरीटी त्वत्सहायश्च पाण्डुरद्विपमूर्धनि ॥ ४९३ ॥
सानुगः कौरवपतिः शोणमाल्यानुलेपनः ।
दक्षिणाशां व्रजन्दृष्टो मया गर्दभवाहनः ॥ ४९४ ॥
दृष्टाश्च धवलोष्णीषा द्रौणिहार्दिक्यगौतमाः ।
तान्विना ध्रुवमस्मासु कृतान्तो विचरिष्यति ॥ ४९५ ॥
दृश्यन्ते दुर्निमित्तानि यथा घोराणि केशव ।
तथा जाने न नः शेषो गाण्डीवेन भविष्यति ॥ ४९६ ॥
इति कर्णेन कथिते स्वैरं विनयशालिना ।
तं समामन्त्र्य भगवाञ्जगाम गरुडध्वजः ॥ ४९७ ॥

कर्णोपनिवादः ॥ १० ॥

कृष्णे प्रयाते विदुरः कुन्तीं तनयवत्सलाम् ।
उवाचाभ्येत्य कुटिलं दुर्योधनविचेष्टितम् ॥ ४९८ ॥
अनुनीतोऽपि बहुशो मुमूर्षुर्धृतराष्ट्रजः ।
असद्वचो न गृह्णाति पथ्यं बाल इवातुरः ॥ ४९९ ॥
अमानिते गते कृष्णे कुरुपाण्डवसंगरे ।
ध्रुवं प्रवृत्ते निखिला पृथिवी न भविष्यति ॥ ५०० ॥

श्रुत्वैतद्विदुरेणोक्तं कुन्ती चिन्ताकुलाशया ।
कर्णं जपपरं प्रायात्स्थितं भागीरथीतटे ॥ ९०१ ॥
आपृष्ठतापादुद्यन्तं तं भास्करमुपस्थितम् ।
प्रतीक्षमाणा सा तस्थौ प्रौढतापक्कमार्दिता ॥ ९०२ ॥
जपान्ते तां समालोक्य कर्णो विरचिताञ्जलिः ।
राधेयः सूतपुत्रोऽहं किं करोमीत्यभाषत ॥ ९०३ ॥
सा तं बभाषे वात्सल्यात्कानीनस्त्वं सुतो मम ।
जनकस्ते सहस्रांशुर्न सूतः पृथुतेजसः ॥ ९०४ ॥
युधिष्ठिरेण संगम्य भ्रात्रा विनयशालिना ।
भुङ्क्ष्व वीर महीं कृत्स्नां मा पापान्कौरवान्भज ॥ ९०५ ॥
इति मात्रार्थितः कर्णस्तदेवोदीरितं दिवः ।
साक्षाद्देवेन रविणा शुश्राव विपुलाशयः ॥ ९०६ ॥
सोऽवदत्प्रणतः कुन्तीं मातर्जाने त्वयोदितम् ।
वृद्धस्याधिरथेः किंतु नास्थां हातुमहं विभुः ॥ ९०७ ॥
आजन्मसंभृतस्तस्य स्नेहान्मयि मनोरथः ।
कथमेकपदे यान्तु नीचसौहार्दवद्वृथा ॥ ९०८ ॥
बहिश्चरं जीवितं च न त्याज्यो मम कौरवः ।
सर्वावस्थासु यस्याहं बन्धुः स्वामी गुरुः सुहृत् ॥ ९०९ ॥
किंत्वस्मिन्समये मातस्तव पुत्रान्विनार्जुनम् ।
न हनिष्यामि मा तेऽस्तु प्रणयोऽयं वृथा मयि ॥ ९१० ॥
मया हते फल्गुने वा हते पार्थेन वा मयि ।
पञ्चपुत्रैव भवती किमन्यद्विचरिष्यति ॥ ९११ ॥
उक्ते वैकर्तनेनेति मुहुः कम्पितमानसा ।
तमामन्त्र्य ययौ गूढं विदुरावसथं पृथा ॥ ९१२ ॥

कर्णकुन्तीसमागमः ॥ ११ ॥

भगवानथ संप्राप्य पाण्डवान्कैटभान्तकः ।
न्यवेदयत्कौरवाणामभिप्रायं दुरन्तरम् ॥ ९१३ ॥

ततो बभूव संरम्भः सत्त्वोत्साहसमुद्धतः ।
सेनासु पाण्डुपुत्राणां विजयारम्भविभ्रमः ॥ ५१४ ॥
कृष्णस्यानुमते वीरं धृष्टद्युम्नं महाभुजम् ।
पाण्डवाः पावकाज्जातं सेनापतिमकल्पयत् ॥ ५१५ ॥
अभिषिक्ते ततस्तस्मिन्प्रहृष्टे विपुलौजसि ।
युधिष्ठिरः कुरुक्षेत्रं प्रतस्थे विपुलैर्बलैः ॥ ५१६ ॥
तस्य राजसमुद्रस्य सोत्साहं परिसर्पतः ।
निर्घोषो वाहिनीसङ्घसंघर्षप्रभवोऽभवत् ॥ ५१७ ॥
गजवाजिरथोद्धूतसार्द्रधूलीकदम्बकैः ।
ज्वलिष्यतः शत्रुवह्नेर्धूमोत्पीडायितं पुरः ॥ ५१८ ॥
दिवाकरकरस्पृष्टरत्नाभरणरोचिषः ।
विचेरुर्भूभुजां हेमनाराचनिचया इव ॥ ५१९ ॥
बन्दिभिर्गीयमानास्ते यशोविक्रमलाञ्छनैः ।
नामभिर्मेनिरे वीरा देवानपि न दुर्जयान् ॥ ५२० ॥
कर्णतालानिलोद्धूतगजसिन्दूररेणवः ।
चक्रिरे रुधिरावर्तपूर्णामिव नभस्तटीम् ॥ ५२१ ॥
कुरुक्षेत्रमथासाद्य सकृष्णाः पाण्डुनन्दनाः ।
नद्यास्तीरे हिरण्वत्या राज्ञां स्थानान्यकल्पयन् ॥ ५२२ ॥
परिखापरिरूढानि शिबिराणि नरेश्वराः ।
कृष्णार्जुनोपदिष्टानि सादरं भेजिरे नराः ॥ ५२३ ॥
संनिविष्टे कुरुक्षेत्रे राजभिः सह पाण्डवे ।
ननादेव मही क्लिष्टा शङ्खदुन्दुभिनिःस्वनैः ॥ ५२४ ॥
अत्रान्तरे कुरुपतिः सहस्रैर्भूभुजां वृतः ।
निर्ययौ पृथिवीं कुर्वन्ध्वजच्छत्रमयीमिव ॥ ५२५ ॥
स दशैकाधिकाः श्रीमान्कर्षन्नक्षौहिणीर्बभौ ।
प्रभा इव सहस्रांशुः सरित्पतिरिवापगाः ॥ ५२६ ॥

करवाला बभुस्तस्य गजशैलाकुले बले।
भूपीडिता इव व्यालाः पातालविवरोत्थिताः ॥ ९२७ ॥
स विलोक्य महीपालान्द्रोणकर्णकृपादिभिः।
सहितोऽभ्येत्य विनयाद्देवव्रतमभाषत ॥ ९२८ ॥
अस्तु नः शक्तिमान्वीरः कार्तिकेय इवापरः।
महत्यस्मिन्रणारम्भे वाहिनीनां विभुर्भवान् ॥ ९२९ ॥
इत्यर्थितः कौरवेण व्याजहार पितामहः।
एषोऽहं तव सेनानीर्योत्स्ये पाण्डुसुतानिति ॥ ९३० ॥
सदावरोपयिष्यामि योद्धायुतवधादपि।
न चापमेतदित्येतां विद्धि मे युधि संविदम् ॥ ९३१ ॥
इति वादिनि गाङ्गेये धार्तराष्ट्रेन सादरम्।
अभिषिक्ते जगत्कृत्स्नं चकम्पे साशनिस्वनम् ॥ ९३२ ॥
कुरुक्षेत्रमथासाद्य दुर्योधनगिरा शनैः।
रत्नवन्ति विभक्तानि शिबिराण्यभजन्नृपाः ॥ ९३३ ॥

युधिष्ठिरनिर्याणयात्रा ॥ १२

श्रुत्वा युधिष्ठिरो भीष्मं कृतं सेनापतिं परैः।
उवाच भूमिपान्सर्वाननुजांश्च हरेः पुरः ॥ ९३४ ॥
पूर्वं भीष्मेण नो युद्धं भविष्यति महौजसा।
जम्भारिरपि नो यस्य समरे गणनास्पदम् ॥ ९३५ ॥
चरितं विक्रमोदारं गायन्ति त्रिदशाङ्गनाः।
यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु शक्यते न स हेलया ॥ ९३६ ॥
युधि धैर्यनिधिर्वक्तुं धौरेयः सर्वधन्विनाम्।
इत्युक्त्वा विदधे धीमान्कृष्णस्यानुमते नृपः ॥ ९३७ ॥
पतीन्सप्तसु सेनासु सप्तशक्रपराक्रमान्।
मात्स्यद्रुपदशैनेयधृष्टकेतुशिखण्डिनः ॥ ९३८ ॥
मागधः पार्षतश्चेति तत्सेनापतयोऽभवन्।

इनो बभूव तेषां च धृष्टद्युम्नस्तरस्विनाम् ।
तस्योपरि परिद्रष्टा पार्थोऽभूत्कृष्णपालितः ॥ १३९ ॥
अत्रान्तरे हलधरस्तुल्यो भीमसुयोधनौ ।
प्रियौ शिष्यौ सदा मत्वा शनैस्तं देशमाययौ ॥ १४० ॥
स धर्मराजमामन्त्र्य सानुजं सजनार्दनम् ।
बन्धुयुद्धविरक्तात्मा द्रष्टुं तीर्थान्यगात्कृती ॥ १४१ ॥
तस्मिन्गते समभ्यायात्पाण्डवान्भीष्मकात्मजः ।
रुक्मी नाम करे यस्य माहेन्द्रविजयं धनुः ॥ १४२ ॥
अक्षौहिण्या वृतः श्रीमान्विजिताखिलभूमिपः ।
सोऽभ्येत्य मदसंरब्धः सव्यसाचिनमब्रवीत् ॥ १४३ ॥
करोमि तव साहाय्यं समरेऽस्मिन्विशङ्कटे ।
भीष्मद्रोणौ हनिष्यामि यदि भीतोऽसि फल्गुन ॥ १४४ ॥
श्रुत्वैतदर्जुनोऽवादीदसंरम्भः स्मितोत्तरम् ।
बत भीतपरित्राता परिभ्राम्यसि भूतले ॥ १४५ ॥
निवातकवचोच्छेदे गन्धर्वविजयेऽपि वा ।
गोग्रहे वा सखा कश्चित्को भवेन्मे भवद्विधः ॥ १४६ ॥
यथागतं व्रजेत्युक्तः स सावज्ञं किरीटिना ।
तदेव गत्वा दर्पान्धो दुर्योधनमभाषत ॥ १४७ ॥
तेनापि मानिना त्यक्तः स जगाम निजां पुरीम् ।
तस्मिन्प्रयाते बलयोरारम्भो विपुलोऽभवत् ॥ १४८ ॥
अस्मिन्नवसरे राजा धृतराष्ट्रः सुतप्रियः ।
पप्रच्छ संजयं चेष्टां कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ १४९ ॥
स तेन पृष्टः प्रोवाच संनिविष्टे बलद्वये ।
उलूकं शकुनेः सूनुमादिदेश सुयोधनः ॥ १५० ॥
गच्छ कौरव्य कौन्तेयं ब्रूहि भूपालसंसदि ।
मा विलम्बस्व समरे दीर्घदीर्घपराश्रयः ॥ १५१ ॥

इष्टेभ्यो दत्तसर्वस्वः कुरुष्व प्रियसंगमान्।
उपस्थितं नातिदूराद्युद्धं शान्तनवेन वः॥ ९९२॥
इति दुर्योधनेनोक्तो गत्वा सौबलसंभवः।
तदेवोवाच भूपालमध्ये भीमार्जुनाग्रजम्॥ ९९३॥
तमूचतुः क्रुधा ताम्रनेत्रौ कृष्णधनंजयौ।
उलूक कालपक्वोऽसौ प्रातर्द्रष्टा सुयोधनः॥ ९९४॥
मन्यते यश्च गाङ्गेयं समरेऽस्मिन्परायणम्।
तमेव द्रक्ष्यति शरैश्छिन्नं गाण्डीवनिर्गतैः॥ ९९५॥
इति प्रतिसमादिष्टस्ताभ्यां गान्धारनन्दनः।
गत्वा तद्धार्तराष्ट्राय राजमध्ये न्यवेदयत्॥ ९९६॥
उलूकयानम्॥ १३॥
सुयोधनेन पृष्टोऽथ रथसंख्यां पितामहः।
उवाच कल्पयन्वीरवक्त्रेषु पुलकश्रियम्॥ ९९७॥
शृणु सेनानिवेशेऽस्मिन्परेषामात्मनस्तथा।
संगमे सर्ववीराणां महारथरथान्तरम्॥ ९९८॥
प्रवरस्त्वं रथो राजन्भ्रातृभिः सहितो रथैः।
आत्मनश्च गुणान्वक्तुं प्रगल्भन्ते न मादृशः॥ ९९९॥
हार्दिक्योऽतिरथो वीरो मद्रराजश्च तत्समः।
भूरिश्रवा रथाग्र्याणां प्रवरो यूथपाधिपः॥ ९६०॥
रथः सुदक्षिणो राजा सैन्धवो द्विगुणो रथः।
विन्दानुविन्दौ नीलश्च प्रख्याताः स्यन्दनोत्तमाः॥ ९६१॥
सुशर्मा सानुजो वीरो रथो वीरतरो मम।
लक्ष्मणस्तव पुत्रश्च भ्राता दुःशासनश्च ते॥ ९६२॥
ख्यातौ रथोत्तमौ वीरौ दण्डधारश्च भूपतिः।
रथोत्तमौ महावीरावनुग्रायुधबृहद्बलौ॥ ९६३॥
शारद्वतः कृपो वीरो यूथपानां तु यूथपः।
रथो गान्धारनृपतिः शकुनिर्मातुलस्तव॥ ९६४॥

रुद्रस्य तेजसा युक्तो द्रौणिः शतगुणो रथः।
द्रोणश्च रथयूथानां प्रणेता त्रिगुणो रथः॥ ९६५॥
सत्यश्रवा रथोदारो वृषसेनो महारथः।
जलसंधो रथवरो मागधोऽतिरथः स्मृतः॥ ९६६॥
बाह्लिकस्तत्समो वीरः सत्यमानुत्तमो रथः।
अलायुधो(अलंबुषो) राक्षसेन्द्रः प्रख्यातो रथसत्तमः॥ ९६७॥
प्राग्ज्योतिषो बहुगुणो भगदत्तो रथाधिपः।
रथो गान्धारतनयौ भ्रातरौ वृषकाचलौ॥ ९६८॥
घृणी प्रसादनिरतो वर्मकुण्डलवर्जितः।
पुरुषः कत्थनो नीचः कर्ण एव रथोत्तमः॥ ९६९॥
श्रुत्वैतत्क्रोधताम्राक्षः कर्णो नाग इवाश्वसन्।
उवाच बत वृद्धोऽपि भीष्म बालायसे धिया॥ ९७०॥
मोहादकारणद्वेषाद्दर्पाद्वा मर्मदारणम्।
सततं पाप कटुकं भाषमाणो न लज्जसे॥ ९७१॥
उपस्थितेषु युद्धेषु महत्सु नयवेदिभिः।
अपि मिथ्यास्तुतिपदैः क्रियन्ते भीरवो भटाः॥ ९७२॥
वोढव्ये राजकार्येऽस्मिन्महतां यद्विमाननम्।
कुरुषे तदहं जाने परैर्न्यस्तोऽसि भेदकः॥ ९७३॥
न तच्चित्रमिदं मन्ये रथसंख्या यदुच्यते।
शौर्यं तेजश्च शूराणां वचसा गण्यते कथम्॥ ९७४॥
यदि दुर्योधनो राजा सहते कार्यगौरवात्।
तदस्माकं किमायातं न्यक्कारं यत्क्षमामहे॥ ९७५॥
अहं जेष्यामि पार्थानां विपुलं बलमागतम्।
उच्चैः कृतोऽसि मिथ्यैव किं कुर्मो भीष्म भूभुजा॥ ९७६॥
मया जितेऽथवा शत्रौ यशस्त्वा प्रतिपद्यते।
अहते त्वयि गाङ्गेय तस्माद्योत्स्ये न पाण्डवैः॥ ९७७॥

इत्युक्ते सूतपुत्रेण वीरः शान्तनवोऽब्रवीत्।
विश्रान्ते युद्ध्यमाने वा का नामास्था रणे त्वयि ॥ ९७८ ॥
अस्मिन्नुपस्थिते कार्ये राज्ञः सुचिरचिन्तिते।
भेदः संरक्ष्यतेऽस्माभिर्येन कर्ण न हन्यसे ॥ ९७९ ॥
इति ब्रुवन्कौरवेण पृष्टः शान्तनवः पुनः।
उवाच पाण्डवबले रथानां सारफल्गुताम् ॥ ९८० ॥
स्वयं युधिष्ठिरो राजा यमौ च बलिनां वरौ।
महारथा महोत्साहाश्चरिष्यन्ति बले तव ॥ ९८१ ॥
रथस्त्वष्टगुणो भीमः शूरो रथशताधिपः।
विदितं सर्ववीराणां यादृशः फल्गुनो रथः ॥ ९८२ ॥
द्रौपदेया रथाः पञ्च तथा वैराटिरुत्तरः।
अभिमन्युः पितुस्तुल्यो देवस्य च सुरद्विषः ॥ ९८३ ॥
प्रवरो रथयूथानां सात्यकिः सत्यविक्रमः।
रथौ मम मतौ वीरौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ ९८४ ॥
विराटद्रुपदौ वृद्धौ दृष्टसारौ महारथौ।
धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च ख्यातावतिरथौ भुवि ॥ ९८५ ॥
कृतवर्मा त्वर्धरथो धृष्टद्युम्नसुतः शिशुः।
धृष्टकेतुः क्षत्रदेवो जयन्तश्चित्रजिज्जयः ॥ ९८६ ॥
कुन्तिभोजश्चेकितानः पञ्च वीराश्च केकयाः।
शैब्यश्च काशिराजश्च मताः सर्वे रथोत्तमाः ॥ ९८७ ॥
शङ्खादयो मत्स्यपुत्रा वारक्षेमश्च भूपतिः।
चित्रायुधः सत्यधृतिः सेनाबिन्दुश्च पौरवः ॥ ९८८ ॥
पुरजिच्चन्द्रसेनश्च श्रेणिमांश्च महारथाः।
रोचमानश्च तत्तुल्यो वसुदानश्च सात्मजः।
द्रौपदः सत्यजिद्वीरो मतो मेऽष्टगुणो रथः ॥ ९८९ ॥

घटोत्कचो बहुगुणो यूथपप्रवरो रथः ।
अन्ये त्वर्धरथा वीराः पार्थिवाः पाण्डुनन्दनाः ॥ ५९० ॥
रथातिरथसंख्या ॥ १४ ॥
एतान्सर्वानहं योत्स्ये गुप्तान्गाण्डीवधन्वना ।
अप्युद्यतास्त्रः स्त्रीरूपमेकं मुक्त्वा शिखण्डिनम् ॥ ५९१ ॥
पुरा विचित्रवीर्यस्य भ्रातुरर्थे मया पुरः ।
राज्ञो हृताः काशिपतेस्तिस्रः कन्याः स्वयंवरे ॥ ५९२ ॥
अम्बाम्बिकाम्बालिका च ता नरेन्द्र प्रमाथिनः ।
रथे मे युद्ध्यमानस्य लता इव चकम्पिरे ॥ ५९३ ॥
प्रस्थितं मां ततो दृष्ट्वा निर्जिताशेषभूमिपम् ।
उवाचाम्बाभिधा ज्येष्ठा तासां कमललोचना ॥ ५९४ ॥
साल्वराजो मया पूर्वं मनसा दयितो वृतः ।
नाकामामबलां वीर बलान्मां हर्तुमर्हसि ॥ ५९५ ॥
एतदाकर्ण्य सहसा तामहं ज्वलितामिव ।
अत्यजं भारतकुले कलङ्कपरिहारधीः ॥ ५९६ ॥
सा गत्वा साल्वनृपतिं संकल्पं विनिवेद्य तम् ।
उवाच भज मां नाथ प्रणयात्स्वयमागताम् ॥ ५९७ ॥
इत्युक्तो मृगशावाक्ष्या तया साल्वमहीपतिः ।
वृ(हृ)तान्येनेति तां मानी न जग्राह कुलोद्धतः ॥ ५९८ ॥
सा दैवादुभयभ्रष्टा गत्वा दुःखात्तपोवनम् ।
मुनीन्ययाचे प्रव्रज्यां स्ववृत्तान्तं निवेद्य तम् ॥ ५९९ ॥
तस्या एवाथ राजर्षिस्तत्र मातामहः स्थितः ।
विषण्णस्तत्कथां श्रुत्वा बभाषे होत्रवाहनः ॥ ६०० ॥
महेन्द्रपर्वते पुत्रि रामो भृगुकुलोद्वहः ।
वर्तते करुणासिन्धुर्गच्छ तं शरणं विभुम् ॥ ६०१ ॥
शिष्यो हि तस्य वचसा गुरोः शन्तनुनन्दनः ।
ग्रहीष्यति परित्यक्तामपि त्वां मा शुचं कृथाः ॥ ६०२ ॥

इत्युक्ते जामदग्न्यस्य ज्येष्ठः शिष्यः कृतव्रतः ।
यदृच्छया समभ्यायात्तं देशं मुनिसेवितम् ॥ ६०३ ॥
स श्रुत्वा पूजितः कन्याकथां तां होत्रवाहिनीम् ।
उवाच प्रातरागन्ता रामः स्वयमिदं वनम् ॥ ६०४ ॥
उक्ते कृतव्रतेनेति तस्मिन्याते‌ऽथ वासरे ।
प्रातः श्रीमान्स्वयं रामो भास्वरः प्रत्यदृश्यत ॥ ६०५ ॥
तं पूजितं मुनिवरैः प्रणम्यालंकृतासनम् ।
राजपुत्री कृपासिन्धुं सबाष्पा शरणं ययौ ॥ ६०६ ॥
तस्या वृत्तान्तमाकर्ण्य सो‌ऽवदत्सरलाशयः ।
पुत्रि मद्वचसा भीष्मो न त्वां त्यक्ष्यति गौरवात् ॥ ६०७ ॥
एषो‌ऽहं कौरवक्षेत्रं गत्वा शान्तनवं स्वयम् ।
अनुशास्य विधास्यामि दक्षिणं त्वत्समीहिते ॥ ६०८ ॥
इत्युक्त्वा शिष्यसहितस्तां समादाय भार्गवः ।
कुरुक्षेत्रं ययौ तेजःपुञ्जैरापूरयन्दिशः ॥ ६०९ ॥
साक्षादभ्यागतं ज्ञात्वा मुनिं मान्यं दिवौकसाम् ।
प्रत्युद्गतो‌ऽहं सहसा पुरस्कृत्य पुरोधसम् ॥ ६१० ॥
रामो मामागतं दृष्ट्वा पूजामादाय सानुगः ।
उवाच भीष्म कन्येयं हृता त्यक्ता च किं त्वया ॥ ६११ ॥
त्वद्विसृष्टा परित्यक्ता साल्वेनापि दुरात्मना ।
गृहाणैनां मम गिरा भ्रातुरर्थे मनस्विनीम् ॥ ६१२ ॥
एतद्गुरोर्निशम्याहं वचनं करुणानिधेः ।
अवदं नः कुले नेयमुचिता भावदूषिता ॥ ६१३ ॥
स्वयं यातां साल्वपतिं तेन त्यक्तां च मद्भयात् ।
कथं कुलकलङ्काय गृह्णाम्येनां भवद्गिरा ॥ ६१४ ॥
प्रसीद भगवन्नैतद्वक्तुमर्हस्यसांप्रतम् ।
मयेत्यभिहितो रामः कोपादाकुलितो‌ऽवदत् ॥ ६१५ ॥

शिष्यो भूत्वा कथं भीष्म मोहान्मामवमन्यसे ।
उपस्थितो विनाशस्ते मदाज्ञाभङ्गकारिणः ॥ ६१६ ॥
अहो बत न जानीषे नवराजन्यवंशजः ।
त्रिः सप्तकृत्वः क्षपितक्षत्रं मां हेहयान्तकम् ॥ ६१७ ॥
इत्यहं तद्वचः श्रुत्वा पुनः पुनरुदीरितम् ।
अवोचं किंचिदुद्भिन्नकोपस्वेदार्द्रविग्रहः ॥ ६१८ ॥
उपदेष्टा सतां वृत्ते गुरुरित्युच्यते बुधैः ।
स एवोत्पथमापन्नः परित्याज्य इति श्रुतिः ॥ ६१९ ॥
स त्वं धर्मादपेतेऽर्थे मां नियोक्तुमिहोद्यतः ।
अर्होऽसि मम बाणाग्रे क्षत्रियाचारसंगरे ॥ ६२० ॥
अशूरास्ते पुरा सर्वे निहताः क्षत्रियास्त्वया ।
मन्येऽहं जातवान्कश्चिन्न तदा मादृशो जनः ॥ ६२१ ॥
यथेष्टं वीर युध्यस्व शिष्यैरनुगतो नृपैः ।
चापद्वितीयः सज्जोऽहं त्वद्दर्पोच्छित्तये यतः ॥ ६२२ ॥
मयेत्युक्ते गुरुर्गर्वात्तेजस्वी भृगुनन्दनः ।
उदतिष्ठत्कुरुक्षेत्रे वीरः समरसंमुखः ॥ ६२३ ॥
तस्मिन्दिव्यरथारूढे दीप्तास्त्रे भासुरत्विषि ।
युयुत्सुं जाह्नवी देवी माताभ्येत्य जगाद माम् ॥ ६२४ ॥
क्षत्रकन्दाग्निना पुत्र मा कृथा भृगुसूनुना ।
विरोधं यावदेनं ते प्रसादमहमर्थये ॥ ६२५ ॥
इति मात्राप्यभिहितो नात्यजं स्वकुलव्रतम् ।
वीरा भयप्रणामेषु भरता न हि शिक्षिताः ॥ ६२६ ॥
कृष्टचापः प्रणम्याहं तं गुरुं सर्वधन्विनाम् ।
तत्पूर्वशरपातार्थी मुहूर्तं निश्चलोऽभवम् ॥ ६२७ ॥
ततस्तदस्त्रवलयज्वालावलयिताम्बरे ।
अगमं शरसङ्घानां मध्ये क्षणमदृश्यताम् ॥ ६२८ ॥

अथाहं शङ्खनादेन परिपूर्य दिशो दश।
अयोधयं रणे रामं विरामं क्षत्रतेजसाम् ॥ ६२९ ॥
तेन मे युध्यमानस्य निष्कम्पस्य दिनत्रयम्।
अपूजयन्सुराः सर्वे विक्रमं पुष्पवर्षिणः ॥ ६३० ॥
वसुभिर्ब्राह्मणाकारैर्जाह्नव्या च मुहुर्मुहुः।
धृतोऽहं जामदग्न्यास्त्रपातमूर्छितमानसः ॥ ६३१ ॥
ततो महास्त्रनिवहैरहं शिष्यं पिनाकिनः।
निर्जित्य भार्गवं यत्नाद्युद्धे श्लथमनोरथम् ॥ ६३२ ॥
तस्मात्समरसंमर्दाद्विरतो विस्मितोऽथ सः।
काशिराजसुतामूचे किंचिदाभुग्नकन्धरः ॥ ६३३ ॥
दुर्जयो युधि गाङ्गेयः किं करोमि नृपात्मजे।
क्षत्रजातिरतिक्रूरा गुरुं मां नाभिमन्यते ॥ ६३४ ॥
अधुना क्षत्रियः शिष्यो मया वर्ज्य इति ब्रुवन्।
महेन्द्रं प्रययौ रामः स्वपुरं चाहमाविशम् ॥ ६३५ ॥
ततः काशिपतेः पुत्री मन्युदुःखानलाकुला।
आश्रमेषु महर्षीणां चक्रे घोरतरं तपः ॥ ६३६ ॥
भूयान्मानविहीनाया जन्म भीष्मवधाय मे।
इत्याशया सा तीर्थेषु निराहारा शनैरभूत् ॥ ६३७ ॥
दृष्ट्वा तीव्रतपःक्षामां तामुवाच सुरापगा।
देहान्ते कुटिलाचारा वत्सदेशे भविष्यसि ॥ ६३८ ॥
तुम्बीति तटिनी ख्याता घोरसत्त्वनिषेविता।
इत्युक्त्वा स्वर्गसरिता कालेन वृषभध्वजम् ॥ ६३९ ॥
नियताराध्य वरदं वरं प्राप मनोगतम्।
पुत्रार्थिनः सा कालेन राज्ञो रौद्रतपोजुषः ॥ ६४० ॥
अजायत सुता पूर्वं द्रुपदस्येश्वरेच्छया।
भावी पुमानसौ कन्या भगवानित्यभाषत।
यस्मात्तस्मान्नृपस्तस्याः ख्यापयामास पुत्रताम् ॥ ६४१ ॥

शिखण्डीतिकृताभिख्यः सा कन्या कूटपुत्रकः।
द(दा)शार्णाधिपतेः पुत्रीं भार्यां लेभे सुलोचनाम्॥ ६४२॥
सा यौवनवती दृष्ट्वा शय्यायां तां शिखण्डिनीम्।
स्त्रियं दुःखार्दिता पित्रे दूत्या सर्वं न्यवेदयत्॥ ६४३॥
वितीर्णो कूटपुत्राय सुतां दाशार्णभूपतिः।
हिरण्यवर्मा विज्ञाय द्रुपदं योद्धुमाययौ॥ ६४४॥
तस्मिन्सुविपुलानीके प्रत्यासन्ने तरस्विनि।
द्रुपदश्चिन्तयाविष्टो न लेभे कार्यनिश्चयम्॥ ६४५॥
विषण्णं पितरं दृष्ट्वा मातरं च शिखण्डिनी।
आत्मानं कारणं मत्वा ययावेकाकिनी वनम्॥ ६४६॥
सा शोकार्ता निराहारा स्थूणाकर्णेन पालिता।
तस्मिन्वने महद्वेश्म ददर्श मणिवेष्टितम्॥ ६४७॥
प्रविश्य सहसा तस्थौ निराहारा चिरं शुचा।
यक्षश्च वीक्ष्य तां श्रुत्वा तद्वृत्तान्तमभाषत॥ ६४८॥
पुरुषव्यञ्जनं प्राप्य मया दत्तं सुमध्यमे।
गत्वा त्रायस्व पितरं निजं रूपं प्रयच्छ मे॥ ६४९॥
कृतकार्या च न चिरात्पुनर्योषा भविष्यसि।
इति संविदमादाय विसृष्टा तेन सा ययौ॥ ६५०॥
दत्तं विनिमयात्तेन सा रूपं प्राप्य पौरुषम्।
पित्रे स्वपुरमासाद्य वृत्तान्तं स्वं न्यवेदयत्॥ ६५१॥
हृष्टो जामातरं दृष्ट्वा दाशार्णः प्रीतिशालिनम्।
आमन्त्र्य द्रुपदं प्रायाद्वितीर्य द्रविणं बहु॥ ६५२॥
अत्रान्तरे धनपतिः स्थूणाकर्णगृहं स्वयम्।
यातो ददर्श स्त्रीरूपं तं ह्रिया नोद्गतं पुरः॥ ६५३॥
ततो विदितवृत्तान्तः कुबेरस्तमभाषत।
स्त्रीरूप एव पाप त्वं नरस्त्वस्तु शिखण्डिनी।
तज्जीवावधि मद्वाक्यादित्यस्तु व्यत्ययश्चिरम्॥ ६५४॥

अभिधायेति कुपिते याते वैश्रवणे स्वयम्।
कृतकृत्यस्तमभ्यायाद्यक्षं द्रुपदनन्दनः॥ ६५५॥
दातुं प्राप्तं निजं रूपं सत्यवादिनमार्जवात्।
दृष्ट्वा शिखण्डिनं यक्षो विषण्णवदनोऽवदत्॥ ६५६॥
गच्छ पाञ्चाल्य नेदं मे स्त्रीरूपं युज्यते स्वयम्।
त्यक्तं शापाद्धनपतेर्मद्रूपं त्वं च रक्षिता॥ ६५७॥
इति यक्षवचः श्रुत्वा शिखण्डी स्वपुरं ययौ।
सर्वास्त्रशस्त्रकुशलो यक्षतुल्यपराक्रमः॥ ६५८॥
एवं न स्त्री न पुरुषः स्त्रीपूर्वो द्रुपदात्मजः।
वर्ज्यो युधि मया नित्यमिति मे क्षत्रियव्रतम्॥ ६५९॥
पलायमाने न्यस्तास्त्रे मुक्तकेशे विवर्मणि।
स्त्रीपूर्वे शरणं याते न शूरः शन्तनोः सुतः॥ ६६०॥
अम्बोपाख्यानम्॥ १५॥
निशायामित्यभिहिते भीष्मेण नृपसंसदि।
दुर्योधनोऽवदत्प्रातः प्रणिपत्य पितामहम्॥ ६६१॥
कालेन कियता सैन्यं पाण्डूनां सागरोपमम्।
शक्तः क्षपयितुं किं वा द्रोणः कर्णः कृपोऽथवा॥ ६६२॥
इत्युक्तः कुरुराजेन हसञ्शान्तनवोऽब्रवीत्।
महास्त्रदर्शी सततं हन्तुं मासेन तद्बलम्।
शक्तोऽहमिति तेनोक्ते तदेव गुरुरभ्यधात्॥ ६६३॥
कृपो मासद्वयेनेति द्रौणिश्च दशभिर्दिनैः।
पञ्चभिर्दिवसैः कर्णः प्रतिजज्ञे रिपुक्षयम्॥ ६६४॥
ततो विहस्य सोत्प्राशं भीष्मः कर्णं विगर्हयन्।
नाभ्यनन्दत्पृथुबलं कथयन्सव्यसाचिनम्॥ ६६५॥
अत्रान्तरे धर्मसुतो बभाषे श्वेतवाहनम्।
अपाराः पार्थ मन्येऽहं कुरुराजवरूथिनीः।
कालेन कियता तासां क्षयं फल्गुण मन्यसे॥ ६६६॥

इति पृष्टो नृपतिना बभाषे शक्रनन्दनः ।
योद्धाहं सारथिः कृष्णो गाण्डीवं धनुरूर्जितम् ॥ ६६७ ॥
अस्त्रं पाशुपतं घोरं प्रियं देवस्य धूर्जटेः ।
आस्था का तत्र मर्त्येषु यत्रैतत्तुल्यमुद्यतम् ॥ ६६८ ॥
इत्युक्तवति कौन्तेये प्रहर्षाद्भुजशालिनाम् ।
बभूवुर्विग्रहा राज्ञां स्पष्टरोमाञ्चकञ्चुकाः ॥ ६६९ ॥
अस्मिन्क्षणे नृपगिरा कृपसौमदत्ति-
मद्राधिनाथभगदत्तजयद्रथाद्याः ।
अग्रेसरं त्रिपथगातनयं विधाय
युद्धाङ्गणं विविशुराशु विमुक्तधाम ॥ ६७० ॥
पुण्ये भार्गवभिन्नभूपनिधने क्षेत्रे ततः कौरवे
कौन्तेयस्य समन्तपञ्चकतटे सेनानिवेशो बभौ ।
त्वङ्गत्तुङ्गतुरङ्गकुञ्जरघटाव्यालोलितक्ष्मातटी-
घृष्टव्याकुलशेषमस्तकमणिज्वालानिभैरायुधैः ॥ ६७१ ॥
कर्णाटाश्वकरूषिकाधिपतयो मत्स्याङ्गवङ्गाधिपाः
शैलाः सैन्धवसाल्वमालवशकप्राग्ज्योतिषक्ष्माधराः ।
सुह्मकाथकिरातचीनयवना गौडेत्रपर्यन्तजाः
कृच्छ्रेण क्षितिपाललक्षनिबिडं तत्रान्तरं लेभिरे ॥ ६७२ ॥
सेनानिवेशः ॥ १६ ॥

इति श्रीक्षेमेन्द्रविरचितायां भारतमञ्जर्यामुद्योगपर्व ।

भीष्मपर्व ।

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥
आसूर्यकिरणाक्रान्ताज्जगतो जनगोचरात् ।
पुण्यधाम्नि कुरुक्षेत्रे समायातेषु राजसु ॥ २ ॥
एकीभूतेषु सैन्येषु कुरुपाण्डवसंगरे ।
वृद्धबालावशेषासु दिक्षु यातासु शून्यताम् ॥ ३ ॥
दारुणेषु निमित्तेषु प्रादुर्भूतेषु सर्वतः ।
मिथो दृष्टिपथं याते पताकाभिर्बलद्वये ॥ ४ ॥
सोत्साहं दध्मतुः शङ्खं हृषीकेशधनंजयौ ।
ययोर्गम्भीरघोषेण भुवनानि चकम्पिरे ॥ ५ ॥
विषमस्थो न हन्तव्यो न च सेनाविनिर्गतः ।
न निवृत्ते रणे चेति मर्यादां चक्रिरे नृपाः ॥ ६ ॥
अत्रान्तरे समभ्येत्य पाराशर्यो मुनीश्वरः ।
विषण्णं मन्दिरगतं धृतराष्ट्रमभाषत ॥ ७ ॥
वीराणां भूमिपालानामशेषेऽस्मिन्समागमे ।
क्षत्रस्य संक्षयो राजन्विषमः समुपस्थितः ॥ ८ ॥
दिव्यं गृहाण नयनं स्वयं युद्धं विलोकय ।
इत्युक्ते मुनिना राजा जगादाकुलिताशयः ॥ ९ ॥
भगवन्बन्धुनिधनं नाहं द्रष्टुं समुत्सहे ।
भाव्यस्यावश्यभावित्वान्न च वारयितुं क्षमः ॥ १० ॥
इत्युक्तवति भूपाले संजयं वरदो मुनिः ।
विधाय दिव्यनयनं पुनः क्षितिपमभ्यधात् ॥ ११ ॥
अयं ते निखिलं युद्धं कथयिष्यति संजयः ।
नास्य किंचिदविज्ञातं दिव्यदृष्टेर्भविष्यति ॥ १२ ॥

क्रुतान्तो जृम्भते राज्ञां धृतराष्ट्र तवानयात् ।
दृश्यन्ते दुर्निमित्तानि क्षयकर्णेजपानि यत् ॥ १३ ॥
सौरेण पीडिता गाढं रोहिणी ज्वलिता दिशः ।
विपरीता प्रसूतिश्च कबन्धेनावृतो रविः ॥ १४ ॥
क्रव्यादैरावृतं व्योम मेघा वर्षन्ति शोणितम् ।
किमन्यद्राजमहिषी हा मही न भविष्यति ॥ १५ ॥
प्रदक्षिणशिखो वह्निः प्रसादो मनसस्तथा ।
लक्षव्यक्तं जयस्यैतद्धर्मो यत्रास्ति तत्र सः ॥ १६ ॥
शतान्येकेन जीयन्ते नैको जेयः शतैरपि ।
तरला ह्यसिधारेयं निश्चयो नात्र गण्यते ॥ १७ ॥
इत्युक्त्वान्तर्हिते क्षिप्रं मुनीन्द्रे संजयं नृपः ।
पप्रच्छ द्वीपसंस्थानं स च पृष्टोऽभ्यभाषत ॥ १८ ॥
राजन्विशाले शीतांशोर्मण्डले दर्पणाकृतौ ।
स्फारं सुदर्शनं द्वीपं निखिलं प्रतिबिम्बितम् ॥ १९ ॥
एकतः पिप्पलाच्छायमन्यतः शशकाकृति ।
द्वीपेऽस्मिन्मण्डलाकारे लवणाम्बुधिवेष्टिते ।
कर्णिकेवाम्बुजे प्रांशुर्मध्ये कनकपर्वतः ॥ २० ॥
शयाना भूधराश्चान्ये पार्श्वयोस्तस्य भूभृतः ।
स्थिता हिमालयमुखाः स्पृशन्तः पूर्वपश्चिमम् ॥ २१ ॥
हिमवान्हेमकूटश्च निषदश्चेति दक्षिणे ।
उत्तरे शृङ्गवान्नीलः श्वेतश्चेति महाबलाः ॥ २२ ॥
एषां रत्नविचित्राणामन्तरे वर्षभूमयः ।
कर्मभूर्भारतं वर्षमन्याश्च फलभूमयः ॥ २३ ॥
हरिवर्षमुखेष्वेव प्रजासर्गः स्मरोपमः ।
स्थानं सुकृतिनां यत्र विख्याता गण्डिका इति ॥ २४ ॥
जम्बूखण्डं तथा मेरोरधो यत्फलविस्तुता ।
जाता जम्बूनदी शुभ्रा जाम्बूनदविधायिनी ॥ २५ ॥

उत्तराः कुरवः पीत्वा तामेव गतमृत्यवः ।
दिवस्पृशस्तरेस्तस्य नाम्नेदं द्वीपमुच्यते ॥ २६ ॥
इत्युक्त्वा संजयो गत्वा कुरुक्षेत्रे रणाङ्गणे ।
समेत्य धृतराष्ट्राय शशंस स्वभटक्षयम् ॥ २७ ॥

जम्बूखण्डनिर्माणम् ॥ १ ॥

शृणु राजन्हतानन्तसामन्तः शन्तनोः सुतः ।
विदधे पाण्डुपुत्राणां यथा विजयसंशयम् ॥ २८ ॥
वज्रसूचीमुखाख्याभ्यां व्यूहाभ्यां राजकुञ्जरैः ।
मिथो व्यूढेष्वनीकेषु गाङ्गेयेनार्जुनेन च ॥ २९ ॥
तस्मिन्क्षत्रक्षयक्षेत्रे सर्वक्षत्रसमागमे ।
दुर्योधनेऽतिसंरब्धे पृथुसैन्याभिमानिनि ॥ ३० ॥
गाङ्गेयशङ्खनादेन समुद्भूते बलार्णवे ।
शङ्खशब्देन पार्थानां पाञ्चजन्यानुयायिना ॥ ३१ ॥
पूरिते भुवनाभोगे दिक्षु विस्फूर्जितास्विव ।
सर्वसेनाश्रयः श्रीमान्विजयोऽच्युतसारथिः ॥ ३२ ॥
ददर्श कुरुसेनासु गुरुसंबन्धिबान्धवान् ।
निजप्रतापदहने स तेषां शलभायितम् ।
मत्वा जगाद गोविन्दं विषण्णः करुणानिधिः ॥ ३३ ॥
अहो बत विमूढानां राज्यलेशे सुखाय नः ।
कृष्ण बन्धुवधेऽप्यस्मिन्ससंरम्भोऽयमुद्यमः ॥ ३४ ॥
अवतीर्य सदाचारस्तुतिक्रम्यकुलस्थितिम् ।
कथं गुरुवधप्राप्यां भजेदस्मद्विधः श्रियम् ॥ ३५ ॥
इत्युक्त्वा साश्रुनयनो बीभत्सुः कृपया रथे ।
करादुत्सृज्य गाण्डीवं निषसाद विषादवान् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासु प्रथमोऽध्यायः ॥ २ ॥